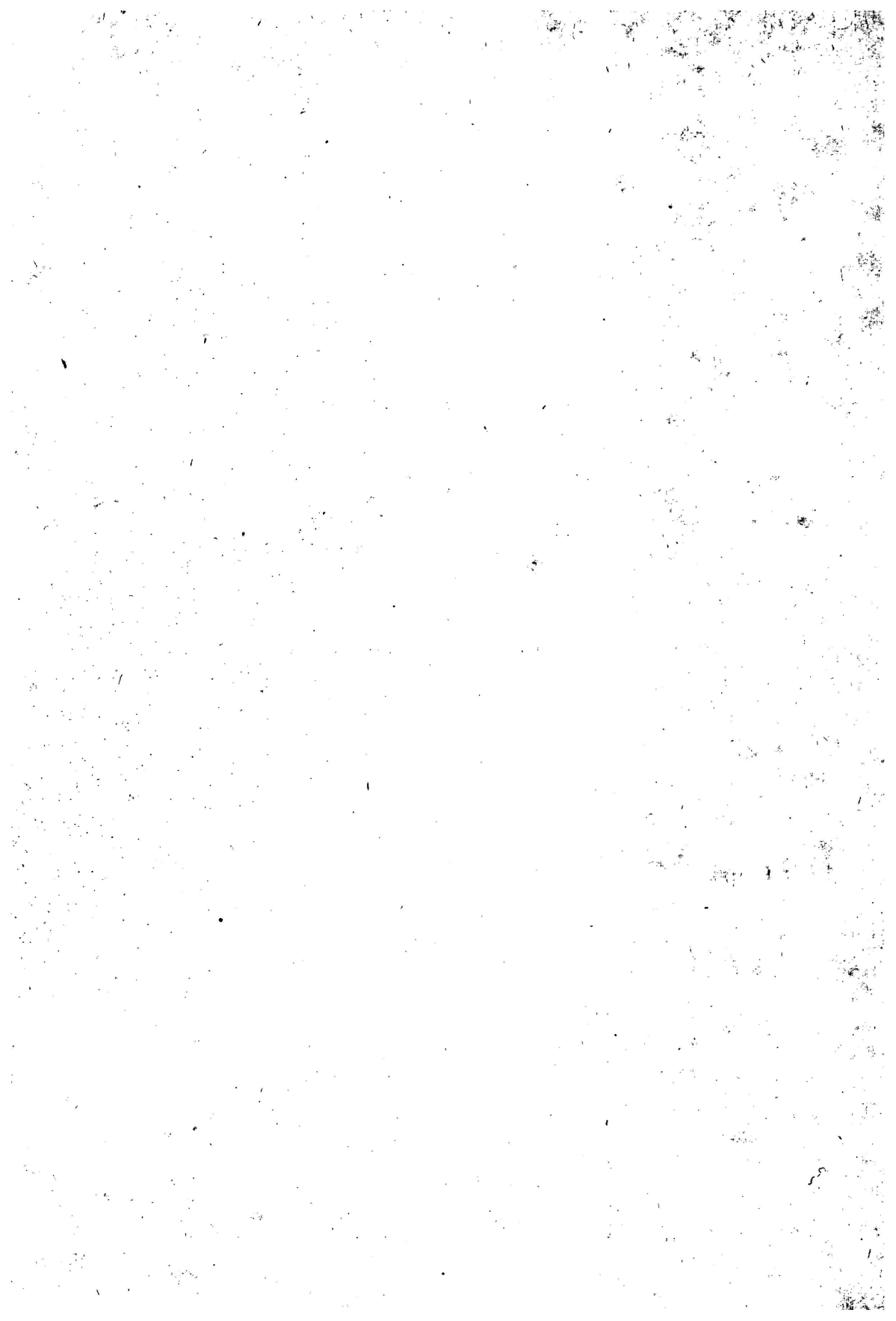

**A paraszti polgárosodás kérdései a
Duna völgyében
A népi kultúra fellendülése és hanyatlása**

**Die Frage der bauerlichen Verbürgerlichung
im Donauraum
Aufschwung und Verfall der Volkskultur**

Hajósvállalkozók a Duna mentén a XIX. század közepén

A történelemtudomány kimutatta, hogy Magyarország a XVIII. század második felében a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton a kelet-közép-európai országokra jellemző módon elsősorban a mezőgazdasági termények tömegméretű, rendszeres távolsági kereskedelmével indult el.

A XVIII. majd a XIX. században az ország bizonyos terményekkel (korábban hús-élőállat, gyapjú, később gabona, főként búza, s végül liszt) be tudott kapcsolódni a birodalmi, sőt az európai piac szükségleteinek kielégítésébe.

E lehetőség, illetve folyamat következményeként a magyar társadalom és gazdaságpolitika nem kerülhette ki az európai, birodalmi kereskedelembe való betagozódás egyik legfontosabb kérdését: a szállítóipari és közlekedési gondokat. Ez utóbbi a nemzet gazdasági fejlődésének központi kérdésévé vált, s fokozatosan az érdeklődés előterébe került.

Berzeviczy Gergely már 1797-ben megfogalmazta — igaz meglehetősen visszhangtalanul — *De commercio et industria Hungariae* c. értekezésében, hogy a „közlekedés könnyűsége első kívánalma minden iparnak és kereskedelemnek”.¹

1848-ban már parlamenti nyilvánosságot kapott a kérdés. A pozsonyi országgyűlésen gróf Széchenyi István *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* címen átfogó előterjesztést tett a közlekedés összes ágának fejlesztésére.²

A XIX. század közepétől kezdődően világszerte tapasztalható a szállítás és közlekedés forradalmi átalakulásának folyamata. Egyaránt vonatkozott ez a vasutak kiépítésére, a csatornák építésére, a folyók fokozott kihasználására, a szárazföldi úthálózat korszerűsítésére. Országonként, területenként természetesen eltérő mértékben, illetve más-más közlekedési ágazatokat, szállítási módokat fejlesztve.

A hazai szárazföldi útviszonyok a magyar kereskedelemnek jószerivel csak egyetlen ágazata — a távolsági marhakereskedelem — számára voltak járhatóak a szó konkrét és képletes értelmében egyaránt.

A szárazföldi szállítás forradalmasítását Magyarországon is a vasút jelentette, melynek azonban meghatározó jelentőségű kiépítése a XIX. század második felére esik.

A közbenső időszakban — azaz a kiépített úthálózatot nem igénylő marhakereskedelem virágzása és a vasúthálózat kiépülése között — érthetően megnövekedett a magyarországi folyóvizek szerepe a szállításban, különösen a távolsági kereskedelemben. Így volt ez még akkor is, ha tudomásul kell vennünk azt a nem éppen kedvező körülményt, hogy folyóink természetes folyásiránya a birodalmi gazdaságpolitika, az

európai munkamegosztás s a nemzetközi kereskedelmi törekvések szempontjából nem volt éppen ideális: inkább a behozatalnak, mint a kivitelnek kedvezett.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a hazai vasútépítés kezdeteinek korszakában, 1867-ben Hunfalvy János *Hazánk közlekedési eszközeiről* című akadémiai székfoglalójában hatásosan érvelt a vízi utak fontossága mellett.³

A mezőgazdasági termelés rohamos felfutása révén jelentkező termékefelesleg elszállítása, a gabonakonjunktúrák adta lehetőségek, megfelelő úthálózat hiányában mind nagyobb követelményt támasztottak a vízi utakkal szemben.

A XVIII. században a szállításoknak két fő útvonala volt, egy északon: Győrig a Dunán, majd továbbsekerезve Bécsig; egy pedig délen: a Száván Károlyvárosig, s onnan szekerezve az Adriai-tengerhez. A harmadik lehetőség, az Al-Dunán a Fekete-tengerre kijutást célzó kísérletek nem jártak eredménnyel.

A XIX. század elején hadi, politikai és gazdasági okok következtében a magyar kereskedelemben háttérbe szorult a tengeri út, ami a magyar gabonának a tengeri forgalomban való fokozatos csökkenését eredményezte, s egyidejűleg megnövelte az alapvetően birodalmi igényeket kiszolgáló, Bécs központú északi útvonal jelentőségét.

E korszakban a magyar gabonakereskedelem Duna-menti központjai: Baja, Pest, Komárom, Győr és Moson, természetesen az évtizedek folyamán eltérő, eltolódó hangsúllyal.

A fentebb említett városok, de kisebb települések és környezetük számára is a folyami szállítással lebonyolított kereskedelem jelentős fejlődést hozott. A kereskedelemhez és a szállításhoz kapcsolódó sokféle tevékenység (hajósok, hajóépítők, fuvarosok, hajóvontatók, rakodók stb.) közvetve vagy közvetlenül a gabonakereskedelem révén juttatta jövedelemhez az útvonalba eső folyómenti települések társadalmának munkaerő-tartalékait, kialakítva a kereskedelmi és szállítási ágazatban foglalkoztatottak (időszakosan vagy állandóan) számottevő rétegét.

Ezek közül jelen előadásunkban / tanulmányunkban csak egy csoportra kívánjuk a figyelmet ráirányítani: az ún. *hajósvállalkozókra*. Előjáróban szükséges megemlíteni, hogy a dunai kereskedelmi hajózásnak a korábbi századokban megvolt az előzménye, de szorosan összefonódva a királyi udvari, hadi célú szállításokkal. A különböző szállítási és kereskedelmi társulások, illetve magán-vállalkozások hőskora éppen a XVIII–XIX. századra esik; s ezek között sajátos helyet foglalnak el a fahajókkal folyami szállításokban érdekelt hajósvállalkozók.

A különböző méretű és formájú fahajók fontos szerepet kaptak a gabonaszállításban. A XVIII. század végére már kialakult néhány főbb típus, melyek a XIX. század első felében általánosan elterjedté váltak, s kiválóan megfelelték a nagy mennyiségű, zsákolt gabona szállítására. E korszakból rendelkezésünkre áll a hajótípus hiteles tervrajza is, mely „...teljes hívséggel és pontossággal három posztóban, 7 túsrajzzal tünteti fel a szegedi szép, nagy bögös hajó vázlatát, következő felírással: A szegediek hajókészítés módja A. Illyés 1834.” – a szövegből kitetszően ugyan nem Duna-menti hajózási központból származóan, de mint azt számtalan korabeli ábrázolás bizonyítja, a Dunán is ezt az alaptípust használták.⁴

A gőzhajózás megjelenéséig e fahajókkal történt a vízi szállítás, a vízfolyással megegyező irányban ún. ereszkedéssel; a víz árával szemben pedig emberi vagy állati

erővel történő vontatással: Esetenként segítették a hajók haladását vitorlával, illetve evezéssel.⁵

Az eddigi kutatások alapján a hajósvállalkozók rétege több szempontból sem tekinthető egységesnek. A hierarchia legalsó fokán azok állnak, akik saját maguk, egyetlen hajóval kapcsolódtak be a szállításba. Ezt az állapotot az esetek többségében akár átmenetinek is tekinthetjük. Adataink vannak arra, hogy egy-egy hajóács, kormányos, fuvaros vagy parasztgazda, olykor vállalkozó polgár egyetlen, saját elhatározásra készített, bérelt vagy vásárolt hajóval kezdte hajósvállalkozói, kereskedelmi szállítói pályafutását. E vállalkozók jellemzője, hogy ténylegesen részt vesznek a hajózó kereskedelmi szállításban.

A közbülső, szélesebb réteg mindazokat a vállalkozókat magába foglalta, akik a sikeres kezdeményezés után gazdaságilag megerősödve több-kevesebb szállítóhajó bérletével, vásárlásával tényleges kereskedelmi szállítóként biztosították létalapjukat. E rétegen belül a kevesebb hajóval rendelkezők, s főként a hajózásból feltörekvők közül többen továbbra is aktív hajózók voltak, illetve maradtak.

A hierarchia csúcsán azok a vállalkozó szellemű polgárok, nemesek, de főleg kereskedők találhatók, akik tőkéjükből szállító hajókat béreltek vagy vásároltak, s a hajózó kereskedelmet tisztán üzleti vállalkozásnak tekintették. Ezek egyike-másika valóságos folyami flottát működtetett, felfogadva (állandóra vagy időszakosan) hajósokat (kormányosokat, hajóslegényeket, rakodókat) és vontatókat. Bonyolult kereskedelmi, üzleti tevékenységüknek a vízi szállítás csak egyik, de igen fontos része volt.

Összetett volt azonban a hajósvállalkozók fentebb vázolt széles köre származását, nemzetiségi hovatartozását tekintve is. Tudományos közhely, hogy a középkori Magyarország legjobb kereskedői nem magyarok voltak, hanem a legkülönbözőbb idegen népelemek. Lényegében így volt ez még a XIX. században is, azzal a megszorítással, hogy a korábbi görög, örmény, zsidó, német, rác stb. kereskedőelem mellett egyre több magyar vállalkozó is feltűnik. Hogy pontosan milyen is volt az arány, azt meglehetősen nehéz kimutatni, ugyanis a hajósvállalkozókról rendelkezésünkre álló összeírások egyrészt esetlegesek, hiányosak, másrészt a névanyag vizsgálatánál — éppen a XIX. század közepén — már figyelembe kell vennünk a nem elhanyagolható névmagyarosítási gyakorlatot is.

A magyar nevek felvétele már korábban is megfigyelhető. Az igen jelentős balkáni eredetű, délszláv kereskedőelemmel kapcsolatban tudjuk, hogy pl. Komáromban: „A rác elnevezés alatt az összes délszláv nemzetiségűeket (Rasciani) értették, köztük az albánokat, a macedónokat és a horvátokat is. A naszádos katonák közt harcoltak főképpen, de ha bárhová zsoldos katona kellett, szívesen jelentkeztek. A hódoltság alatt a Duna-melléki városokban telepedtek le. A budai Rácváros mintájára már a 16. század derekán Komáromban is Rácvárosnak nevezik a legrégebb erődítmény (Öregvár) déli oldalán levő pár utcát. A bévándorlás később is tartott, de akkor már a rácok magyar neveket vettek fel (pl. Buday, aliter Rác).” Kiegészítő magyarázatként megemlítjük, hogy a naszádosok I. Ferdinándtól kapott szabadalmaik alapján az árut az egész országban vám- és harmincadmentesen szállíthatták, s ez nagyban hozzájárult, hogy közülük többen hivatásos kereskedőkké váltak.⁶

Pusztán a névanyagból tehát nem vonhatunk le abszolút bizonyosságú következtetéseket a hajósvállalkozók származása, nemzetiségi hovatartozása tárgyában. Kiterjedt

családtörténeti kutatások adhatnak csak e kérdésben megnyugtató választ. Az azonban több mint valószínűsíthető, hogy a magyar névfelvétel, vagy magyarított név használata a magyar társadalomba való beilleszkedést tükrözi, az asszimilációs törekvés köz-belső vagy éppen végső állomása. Ilyenformán, ha nem is minden esetben, eredendően magyar, de mindenképpen elmagyarosodott rétegről van szó.

Lássunk néhány konkrét példát!

Id. Szinnyi József 1889-ben Komáromban közzétett naplójegyzeteiben olvashatjuk: „A magyarországi hajózásnak és gabonakereskedésnek, különösen az örökös tartományokkal és külfölddel e század elején egyik legkitűnőbb és vállalkozóbb úttörője Janicsáry Miklós volt, ki a múlt században Görögországból beszámrazott családból vette eredetét és 1780. decz. 6. született Komáromban. Birtokos volt Komárom-, Krassó- és Temes- és Fehér-megyében. Nagy kiterjedésű és az ország négy folyamát hasító számos hajóival tovább fél századnál folytatott gabonakereskedése, több hazai érdekű vállalkozásai ... által neve a kereskedelmi világban egyaránt ismertté és tiszteltté lett ... Erdemei legfelsőbb helyen is elismertetvén 1836-ban krassóme gyei Dragomirest kincstári helységet és vele az országos nemességet =dragomiresti= előnévvel nyerte királyi adományképpen... Meghalt 1850. szept. 28. Pesten... Janicsáry Miklós állandóan Komáromban lakott, példája buzdítólag hatott és a nemesi osztályból is többen kiténtek a gabonakereskedői pályán, ilyenek voltak: Beöthy Gáspár, Borbély Lajos, Buday János és László, Domonkos János, Szalacsy Zsigmond, Sárkány János és még sokan.”⁷

A naplójegyzetekben felbukkanó hajósvállalkozó-kereskedőkkel kapcsolatban további tanulságos adatokkal szolgálhatunk. Domonkos Jánossal Eötvös Károly is foglalkozik az 1906-ban megjelent *A Jókay-nemzetség* című könyvében, melyben külön fejezetet szentel Jókai Mór *Az arany ember* című regénye főhősének modellje kérdésének. Többek között a következőket írja róla: „Az arany ember neve nem Timár Mihály volt, hanem Domonkos János. Gabonakereskedő, hajótulajdonos, háza és kertje s nagy gabonarakára Komáromban. Vagyonát milliókra becsülték. Görögkeleti vallású volt. Rácznak, görögnek tartotta a komáromi közönség. De tökéletes magyar ember volt, noha tudott németül, ráczul, görögül és törökül is beszélni. Aldunai, törökországi üzleti összeköttetései közt meg kellett e nyelveket tanulnia ... Úgy élt, úgy halt meg, mint vidám agglegény ... Domonkos János sok mindennel kereskedett, de mindennel csak nagyban. Fő cikke volt a gabona. A Dunán és Tiszán ő volt a legnagyobb úr. Raktárai voltak Bécstől lefelé Galaczig, Brailáig. Pozsonyban, Magyar-Óvárótt, Győrött, Pesten, Baján, Újvidéken, Pancsován, Kevén, mindenütt úr volt. Legnagyobb úr Komáromban. A Tiszán legelső telepe Mező-Tisza-Váriban volt, de voltak telepei Tokajban, Szolnokon, Szegeden is. Mindenütt ügynöke, irodája, lakóháza, felszereli, raktárai, lőgyűjteménye ... Volt az arany embernek 36 dunai nagy gabonaszállító tölgyfahajója, vagy tíz kikötője imitt-amott, s vagy hetven kisebb hajója. ... Egy-egy nagy hajóba tízezer mérő búza fért el. Ha két utat is tett a hajó esztendőnként, ez már sok százezer köböl, a mai pénzben sokkal több tíz millió koronánál. S a mennyi gabona a hajókon: ugyanannyi a raktárakban. S ez mind az arany emberé.”⁸

Domonkos János személye átvezet bennünket egy másik igen jelentős komáromi hajósvállalkozóhoz, kereskedőhöz, László Ferenchez. Róla László László értekezik a Magyar Családtörténeti Szemle 1937. évfolyamában, és arra a megállapításra jut, hogy

Timár Mihály alakját Jókai László Ferenc (1769–1840) komáromi születésű hajózási vállalkozóról mintázta. Lászlónak az egész országra, sőt a szomszédos államokra is kiterjedő hajózási vállalatai voltak. „László Ferenc hajói főleg a Tiszán és a Dunán közlekedtek. Leginkább gabonát, sőt, cukrot, dohányt és hadianyagot szállított. Nagy vállalkozásaiban hű társa nemes Domonkos János volt, 1834-ben bekövetkezett haláláig. Utazásaikról egymásnak írott leveleik az akkori közállapotokra is jellemző sok érdekes adatot őriztek meg...” Szolgálatait a Császári Udvar is gyakran vette igénybe. V. Ferdinándtól nemeslevelet kapott. Ő szervezte meg a Tisza Máramarossziget és Tiszaújlak közötti szakaszán a rendszeres hajózást. „Általában szerencsés kezűnek tartották, de ezután a vállalkozás után szállóigévé vált, hogy minden arannyá válik kezében... A nép fantáziájában született meg az a feltevés, hogy nagy vagyonát valami kincs feltalálásával szerezte.” Jótékonyága közismert volt. Pesti házában a kor jeles írói is megfordultak. Felesége, Szűts Jozefa az üzlet irányításában is részt vett, férjét utazásai alatt teljesen önállóan helyettesítette.⁹

László Ferencel kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy üzleti iratainak egy jelentős része rendelkezésünkre áll, tanulmányozható. Az iratanyagból eddig nem kerültek elő a fentebbi cikkben hivatkozott levélváltások László Ferenc és Domonkos János között, de az üzleti könyvek félreérthetetlenül igazolják a kapcsolatot. Példaként felidézzük az 1816-os év néhány bejegyzését:

„1816. jan. 30.	
Domonkos János urnak adtam Bécsben	100 Ft.
1816. febr. 21.	
Domonkos János tétel	45 000 Ft.
1816. márc. 29.	
Domonkos Jánosnak Komáromban	13 000 Ft.”
és tovább az év folyamán még néhány nagyobb tétel:	
Domonkos : ur számára küldött feleségem Komáromba	4 000 Ft.
Domonkos urnak által adta feleségem debrecenyi	
fuvarra dohányról	14625 Ft.
Domonkos János urtól Szegeden kaptam	45 000 Ft.
Domonkos János küldött Komáromból	5 000 Ft.”

A feljegyzések egyértelműen bizonyítják a kapcsolatot, utalnak a különböző székhelyekre, illetve ideiglenes tartózkodási helyekre, valamint igazolják László Ferenc feleségének az üzleti életben való részvételét.¹⁰

A Szinnyei-féle naplójegyzetekben felidézett nevesebb hajósvállalkozókról, komáromi illetőségű kereskedőkről más levéltári források is vallanak, mégpedig az ország igencsak távoli részéről, a Tisza-menti Szegedről. Szinte felbecsülhetetlen értékű fennmaradtak Szeged ún. híd-kinyitási naplóinak feljegyzései 10 kötetben: 1843 és 1852 között. E naplónak – mai szemmel nézve talán kissé körülményesnek tűnő – címe igen sokat sejtet: „Jegyző Könyv Azok Hajóknak, Luntráknak, Malmoknak, Lápoknak s. a. t. a’ melly Nemes Szabad Királyi Szeged Várossa-Tiszai Híd Kinyitáskor és Rév Kötél le eresztésekor ...ik Évnek lefolyása alatt – által Keresztül menendeknek.”¹¹

Az információkban gazdag feljegyzésekből többek között az is kiderül, hogy a Duna-menti települések, kereskedelmi központok kereskedőinek hajói az érintett idő-

szakban gyakran megfordultak Szegeden és térségében. Komáromból a már említettek közül pl. Ns. Janitsár Miklós, Ns. Budai János, Ns. Sárkány István, de új név is szerepel: Ns. Munk János a nyilvántartásban.

A szegedi naplóbejegyzésekből az is kitűnik, hogy a XIX. század közepén a Duna-menti fontosabb kereskedelmi központok közül Szegedig kiható dinamizmussal a győri hajósvállalkozók kerültek előtérbe. Közülük 16-nak nevét is tudjuk: Ns. Ferentzi József 16, Ns. Fiser József 11, Ns. Fiser György 8, Ns. Nagy Sándor 6, Ns. Purger György 6, Veisz István 5, Ns. Fábián Ferenc 4, Ns. Nagy András 4, Tóth Imre 4, Balogh Kálmán 2, Veisz Sándor 2, Varga Pál 2, Szimszik Pál 1, Vinstig (?) Pál 1, Drengei Mihály 1 és Györkes József 1 említéssel, azaz összesen győriek 74 említéssel egy adott (1843) évben.

Természetesen nem minden győri hajósvállalkozó jutott el Szeged térségébe, illetve nem feltétlenül a legrangosabbak. Balázs Péter *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején* című művében foglalkozik a gabonakereskedő hajósvállalkozókkal. Az 1844-es év háromnál több hajóval rendelkező vállalkozói között megtalálhatjuk a szegedig eljutottak közül: Tóth Imrét, akinek 11, Ferenczy Józsefet, akinek 5, Fischer György és Józsefet, akiknek 4-4 hajójuk volt. A Szegedet is megjárt, pontosabban hajóikat Szegeden is regisztrált győri kereskedők közül jelentősebbek még Nagy István 6 és Fábián Pál 4 hajóval, ám esetükben csak a családnév azonos, a keresztnév eltérő, s így nem biztos, hogy ugyanazokról a személyekről van szó, esetleg azonos családról.¹²

A győri kereskedők dinamizmusát jelzi a Fővárosi Levéltárban őrzött, s a pesti hajóhídra vonatkozó iratok között fellelhető kérelem is: a győri gabonakereskedők folyamodványa, melyben az „... érintett testület kéri a hajóhídnak napjában leendő kétszeri kinyitását...”, sajnos konkrét nevek nélkül. (1847. márc. 30.)¹³

A nagyobb Duna-menti kereskedelmi központok hajósvállalkozói közül még a pestiek (7 fő összesen 20 említés: Koppel Fülöp 6, a Luczenbacher testvérek 5, Hirschler Lion 2, Burgman Károly 2, Mütterdorfer János 2, Szaidl Ádám 2, Hartzfahler Herman 1), a tolnaiak (4 fő összesen 10 említés: Adam Müller 4, Véber János 2, Poltz Mátyás 2, Emerth Henrich 2), a mohácsiak (3 fő összesen 11 említés: Ns. Sztankovits Bemjámin 5, Somity Ferenc 5, Ns. Sztankovits Sándor 1), a bajaiak (3 fő összesen 10 említés: Politzer Ignácz 6, Berger József 2, Kazal József 2), a váciak (2 fő összesen 6 említés: Gyepes János 5, Fridman József 1), és mindössze egy dunaföldvári: Ujváry Ignácz két említéssel tűnnek fel az 1843-as szegedi hajóhíd-kinyitási naplóban.

A Duna magyarországi déli szakaszáról több hajósvállalkozó nevét ismerjük a XIX. század közepéről a fentiekén kívül is. Szathmári Károly *Baja szerepe Magyarországon kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal* című 1864-ben megjelent művében összesítő kimutatást ad a Bajától Pestig és Győrig a vízi szállításban nagyobb hajókkal részt vevő vállalkozókról. Jegyzékében bajai, tolnai, paksi és dunaföldvári hajósvállalkozók szerepelnek. Bajáról Traub M. W. (társakkal is: Kirschtán és Vinkov), Bálint J. (egy esetben Drégelivel társulva), Drégeli M. egy társával (néven nem nevezve) külön is, továbbá: Pivkovits és Balt, Petrovits Imre, Radányi Gyula és Meleg Mihály. Tolnárol Weiss Adolf, Stern Móritz társakkal is, csakúgy mint Kaiser J., valamint a Fichtel és Schelly társulás. Paksról Treibits J. és Freund Ignácz külön-

külön és egymással is társulva. Végül Dunaföldvárról Fischer M. W. önállóan és Kautzner G.-vel társulva, valamint Dekits József.¹⁴

A névanyagból kitetszően a Baja környéki hajósvállalkozók többsége nem magyar eredetű. Schweitzer József és Szilágyi Mihály *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig* című művében utal is erre a tényre több ízben: „A fuvarozó vállalkozók ... anyagi helyzete a legkedvezőbb. Bár ezek a foglalkozások nem igényeltek szakképzettséget, belőlük mégis sokan lettek jómódúak ... a paksi kereskedelmi — hajó tulajdonos tökéreje is ezt példázza.” — írják egy helyütt, majd másutt: „A paksi hajós kereskedők között is találunk zsidó embert.” — írják nevek közlése nélkül.¹⁵

A paksi 1864-ben regisztrált hajósvállalkozó társulásról egy tragikus esemény kapcsán két évtizeddel később is van adatunk: „1881. nov. 19-én a Freund és Trebitscher (Trebitsch Ignác apja) cég Mariska nevű hajója 1800 mázsa gabonával Solt mellett elsüllyedt.” — olvashatjuk Paks monográfiájának eseménytörténeti összeállításiában.¹⁶

Az élénk dunai kereskedelem s a jelentős számú déli, balkáni eredetű vállalkozók kibontakozásának lehetőségét az 1719. évi ún. pozsareváci békekötés 13. pontja biztosította, mely kimondta: „Mindkét birodalom alattvalói szabadon gyakorolhassák a kereskedelmet a Duna folyamon.”

A Tolna megyei köznyelvben idővel pl. a „görög” szó kereskedőt jelentett. A görögök a Dunán érkeztek, pontosabban a kereskedők, s nagy részük persze nem volt görög, de így hívták a török uralom alatt élő görög, macedon, szerb, rác, bolgár — általában tehát a görögkeleti vallású — kereskedőket. Egy évszázaddal később, már csak vallásuk emlékeztette görög voltukra őket, beházasodtak magyar családokba.¹⁷

A kereskedelem-történeti kutatások sajnálatosan kevés adatot tártak fel a szállítási vállalkozókkal kapcsolatban. Jól példázza ezt a már említett pesti Luczenbacher testvérek esete. A Luczenbacher családról több leírás is megemlékezik mint jelentős bányavállalkozóról. A Duna-kanyar Szob környéki kőbányáinak kitermelése és a kőzet szállítása révén a család igen jelentős jövedelemre tett szert. Luczenbacher Pál érdemeiért 1878-ban magyar nemességet nyert, és jogosult lett a „szobi” előnév használatára. Ekkorra már a család Szobon kastéllyal, Pesten több házzal is rendelkezett. A sors forgandósága folytán később egy rosszul sikerült gabonaüzlet következményeként jelentős veszteségek érték őket, s így 1915-ben bányáiktól is kénytelenek voltak megválni. Keveset tudunk azonban hajóparkjukról; arról van tudomásunk, hogy üres uszályaikat lovakkal vontatták fel Szobra, s hogy jövedelmező szállításaik nyomán a környékhez fordultak gőzhajózási engedélyért.¹⁸

Jelen tanulmányunkban / előadásunkban éppen csak felvillanthattuk — néhány konkrét példán keresztül — a XIX. század közepi dunai hajósvállalkozó képét. Az elszórt adatok további felderítése, a levéltári tételek áttanulmányozása, helytörténeti és családtörténeti vizsgálódások remélhetően gazdagítják ismereteinket e társadalmi és gazdasági szempontból nem elhanyagolható rétegről.

Jegyzetek

1. Lásd: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, 1902. 226.

2. Lásd: Széchenyi István: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. Pozsony, 1848.
3. Lásd: Hunfalvy János: *Hazánk közlekedési eszközeiről*. Pest, 1867.
4. Lásd: Reizner János: *Szeged története I–IV*. Szeged, 1899–1900. Műmelléklet!
5. Lásd: Gráfik Imre: *A magyarországi fahajózás* (A hajóvontatás néprajza). Budapest, 1983. Néprajzi Közlemények XXVI.
6. Tok Béla: *Komárom kereskedelme a 16–18. században*. In: Balla Kálmán (szerk.): *Új Min-denes Gyűjtemény 4*. Bratislava, 1985. 169–194.
7. Id. Szinnyi József: *Timár-ház. Naplójegyzetek*. Komárom, 1889. 50–51.
8. Lásd: Eötvös Károly: *A Jókay-nemzetség*. Budapest, 1906.
9. Lásd: László László: *Kászoni jakabfalvi és bogszeghi László Ferenc „Az aranyember”*. In: Magyar Családtörténeti Szemle, 1937. III. évf. V–VI. füzet 87–93.
10. Országos Levéltár R. 127. („Egy komáromi hajósvállalat ... László Ferenc üzleti iratai 1816–1835.”)
11. Csongrád megyei Levéltár IV. B. 1017. 33–38., IV. B. 1120. 11–14.
12. Balázs Péter: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Budapest, 1980. 17.
13. Fővárosi Levéltár IV. 1022 gg. („A hajóhídra vonatkozó iratok 1727–1852.”)
14. Szathmáry Károly: *Baja szerepe Magyarország kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest, 1864. 31.
15. Schweitzer József–Szilágyi Mihály: *A Tolna megyei zsidók története 1867-ig*. Budapest, 1982. 49. és 270.
16. Németh Imre (szerk.): *Paks nagyközség monográfiája*. Paks, 1976. 392.
17. Szilágyi Mihály: *A Tolna megyei kereskedelem története a törökök kiűzésétől 1848-ig*. In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből I*. Szekszárd, 1968. 61–84.
18. Hála József: *Adatok a Csák-hegyi kőbányászat történetéhez*. In: Magyar Állami Földtani In-tézet évi jelentése az 1974. évről. Budapest, 1976. 107.

Nahrungskultur: zwei Phasen des Wandels um 1800 und 1900

Die ethnologische Nahrungsforschung in Mitteleuropa hat seit den 60-iger Jahren Auftrieb erhalten und darüber hinausgehend zugleich auch eine Veränderung in der Anschauungsweise gebracht. Dem ist zu verdanken, daß wir heute nicht nur das Bild der Nahrungskultur um die Jahrhundertwende kennen, sondern daß sich auch das Verhältnis von Konstanz und Wandel, die Aufeinanderfolge und die zeitliche und soziale Lage der Novitäten von der frühen Neuzeit bis in unsere Tage abzuzeichnen beginnen. Die Vorarbeiten haben bereits die Ausarbeitung der Periode und Wendepunkte der neuzeitlichen Nahrungskultur ermöglicht, so daß sich lokale und regionale Entwicklungen an dem Modell messen lassen.

Weder um 1800 noch um 1900 gibt es in der Entwicklung der Nahrungsgewohnheiten grundlegende Periodenwechsel. Diese liegen in Mitteleuropa um 1680 und dann um 1850. Das Verhältnis der ungarischen regionalen Entwicklung zu diesen Zeitgrenzen ließen sich gesondert behandeln, aber zu einem anderen Anlaß. Jedoch auch die Zeitaspekte des Kongresses bieten mit der Hervorhebung der Jahrhundertwende von 1800 und 1900 die Gelegenheit, zwei bemerkenswerte Phasen der Nahrungskultur zu präsentieren, in der sich diese in Richtungen entwickelt hat, wie es auch in anderen Sachbereichen der Volkskultur zeittypisch war.

Zur Jahrhundertwende von 1800 fand eine neue Repräsentationsspeise Eingang in die hochfestliche bäuerliche Speisenfolge, namentlich das Fleischgericht, dessen Varianten unter dem Namen Gulasch seit den 1820-iger Jahren sogar im Ausland Verbreitung fanden. Die Einfügung des Gulasch in die hochzeitliche Speisenfolge war die erste bedeutende Neuerung durch die ungarischen Bauern zu diesem Fest seit dem Mittelalter. Das Gulasch betont die bäuerliche Gestaltung dieses Festes, da es eine Speise bäuerlicher Prägung in einer Speisenfolge darstellt, deren weitere Gänge bei den Bauern und den oberen sozialen Schichten seit Jahrhunderten gleich geblieben waren – wenn auch mit verschiedenem Stellenwert.

Das Gulasch wurde bei den großen und kleinen Bauernfesten, aber auch im Alltag gegessen. Diese Alltagsrolle, von den Frauen in der Küche, im Schmortopf gekocht, schmälerte seinen Rang zu den Festen keineswegs, wo es von den Männern im Freien, im Kessel aus Schaf- oder Rindfleisch zubereitet wurde. Bei den Bauern blieb das Gulasch zunächst regional auf das Alföld beschränkt.

Ein Vorläufer des bäuerlichen Gulasch war ein Hirtengericht – wie auch sein Name besagt, denn *gulyás* ist das ungarische Wort für Rinderhirt. Der seit dem 16. Jahrhundert bedeutende ungarische Ochsenhandel wurde ständig aus den Herden beliefert, die für diesen Zweck im Alföld gehalten wurden. Die Hirten dieser Herden

lebten im Winter wie im Sommer Tag und Nacht auf den Weiden und kochten auch im Freien für sich. Das Fleischgericht wurde von Außenstehenden nach ihnen benannt. In diesem Gericht fand sich im 18. Jahrhundert noch kein Paprika.

Der Paprikaanbau befand sich in den Händen der Bauern. Paprika wurde in Ungarn zuerst in den 1720-iger Jahren erwähnt. Das Hauptanbaugebiet bildete sich auf dem Süd-Alföld aus. Verwendet wurde der Paprika im 18. Jahrhundert nur von den Bauern selbst. In der dritten Generation nach dessen Bekanntwerden, aber spätestens in den 1790-iger Jahren, verbanden die Bauern Gulasch und Paprika. Das neue Gulasch, das von der Bauern Paprikasch (also mit Paprika gewürzt) genannt wurde, geriet in einen vielgestaltigen Eingliederungsprozeß, deren Details sich kaum aufdecken lassen. Kurz nach 1800 sind noch solche reichen hochzeitlichen Speisenfolgen bei Großbauern in Marktflecken des Alfölds bekannt, die kein Gulasch enthielten. In den 1820-iger Jahren war aber das Gulasch auch in den westlichsten Randgebieten des Alfölds, in Transdanubien, Hochzeitsspeise. Neben seiner Festrolle wurde das Gulasch im Gebiet des Alfölds die dominierende Form der Fleischzubereitung bei den Bauern.

Trotz seiner Vorgeschichte war das Gulasch bei den Bauern eine Novität, und zwar eine äußerst nützliche und zudem repräsentationsfähige Novität. Der Rang des Gulasch wurde dadurch erhöht, daß der Ruf ihrer Speise zu den Bauern zurückgelangte. Das Gulasch hatte nämlich einen schnellen Aufstieg auf der sozialen Rangleiter genommen. 1810 wurde es bereits von Pester Rechtsstudenten gegessen; in den 1820-iger Jahren bot man es in städtischen Gasthöfen an; 1817 wurde es in bescheidene, 1830 auch in namhafte Kochbücher aufgenommen. In all diesen Kreisen war das Gulasch eines der vielen sog. eingemachten Gerichte; sein Rang war viel geringer als bei den Bauern, und es wurde auch nicht im Kessel zubereitet. Zugleich wurde das Paprikasch des Alfölds bereits 1804 durch eine adlig-konservative nationale Betrachtung zum Zeichen des „guten ungarischen Lebensstil“ erhoben.

Seit Beginn des 19. Jahrhunderts entfaltete sich in Ungarn markant der Aufschwung der Volkskultur. Nach einigen Vorläufern im späten 18. Jahrhundert brachte dieser durchgreifende Neuerungen im Bereich Wohnen und Kleidung, in der Möbel- und Keramikausstattung, vor allem in der festlichen Repräsentationssphäre. Der zunehmende relative Wohlstand gestattete auch kostenaufwendige Novitäten; aber in dieser Zeit brachten die Wohlstandsnovitäten in erster Linie nicht Elemente des urban-bürgerlichen Lebensstils, sondern sie sind bei Festen ausgesprochen bäuerlicher Pärung und in der Volkskunst zu finden. Die Bauern waren überhaupt nicht bestrebt, Städtern zu ähneln, sie betonten selbstbewußt ihr Bauerntum. In der Volkskunstforschung wurde diese Phase direkt als „Bauernstil“ bezeichnet. Das Festessen wurde in diesem Zusammenhang noch nicht durchdacht. Ich riskiere zu behaupten, daß das Gulasch als bäuerliche Festspeise ebenfalls zu dieser Entwicklung gehört. Diese nicht sonderlich kostenaufwendige Neuerung indiziert in der Frühphase einer längeren Entwicklung bereits das gleiche Bestreben, aus dem bald danach die kostenaufwendigere bäuerliche Prestigewelt der Kleidung, Möbel, Prunkkrüge und -schüsseln entstand.

Im Nahrungsbereich selbst gab es weitere Neuerungen erst zu Ende des 19. Jahrhunderts. Die Konstanz, auf der die Bauern in der Zwischenzeit beharrten, hob häufig gerade ihr Bauerntum hervor. Dazu gehört auch z. B. die Beihaltung des Zweimahlzeiteinsatzsystems im Winterhalbjahr, obwohl sich bei den Oberschichten bereits spätestens

um 1700 das ganzjährige Dreimahlzeitensystem etabliert hatte. Dazu gehört weiterhin auf dem Gebiet der Eßsitten im 19. Jahrhundert das Essen aus einer gemeinsamen Schüssel bei Bauern, an deren Zimmerwand dutzende Prunkteller hingen. So nimmt auch die Nichtbenutzung der Gabel nicht wunder. Das Essen vom Einzelteller mit Messer, Gabel und Löffel war hingegen bekanntlich seit dem Ende des 17. Jahrhundert eine allgemeine Sitte der Oberschichten.

Während im 19. Jahrhundert Konstanz und Wandel gleichermaßen auch in Nahrungsbereich das Bauerntum und dessen eigene Kultur hervorhob, brachte die nächste Neuerungsstufe um 1900 die Elemente der urban-bürgerlichen Nahrungsgewohnheiten auf den Bauernstisch. Diese waren zunächst Prestigeinnovationen, die im Bereich der Festspeisen auftauchten, so zur Jahrhundertwende der Zucker, Kaffee, die Torte und die Tomatensoße. Der jährliche Durchschnittsverbrauch an Zucker betrug um 1860 1 kg, um 1880 2 kg, um 1890 4 kg, um 1910 10 kg und auf diesem Niveau blieb er auch zwischen den Weltkriegen. Die erste und in ihrer Art einzige Erwähnung des Zuckerverbrauchs bei Bauern stammt aus dem Jahre 1857, als eine festliche Krapfenart gut sichtbar mit Zucker bestreut war. Um 1890, als es nach dem Brautführertextbuch vielerorts üblich war, die letzte Speise der hochzeitlichen Speisenfolge, den Milchbrei, mit Zucker zu bestreuen, hatte der Zucker immer noch ein großes Prestige.

Mit dem Zucker kamen auch neue Kuchen. Obwohl wir bereits 1840 einen einzigen, sehr städtisch ausgestatteten Bauern in Alföld kennen, in dessen Inventarium sich vier Tortenbleche befanden, erschien die Torte bei den Bauern tatsächlich erst um 1890, und zwar auf dem hervorragendsten Platz des Hochzeitstisches. Sehr beliebt war die aus geröstetem Zucker gefertigte Grilagetorte, die nach 1900 bereits weit verbreitet war. Während die Torte oft von Spezialisten gefertigt wurde, lernte bald jede Frau die Zubereitung einfacher Kuchen. Diese wurden beim Hochzeitsfest ebenfalls zur Schau gestellt, wo die von den Gästen mitgebrachten Kuchen nun den Milchbrei ablösten.

Das Kaffeetrinken wurde zwischen 1680 und 1760 bei allen oberbäuerlichen Schichten eingeführt. Abgesehen von einer einzigen Ausnahme zeigten die Bauern aber bis gegen 1880 kein Interesse am Kaffee. Erst dann begannen sie – laut einer ernährungsstatistischen Untersuchung – gleichzeitig in zwei Gebieten, in der Zips, wo intensive Leinweberei betrieben wurde, und im nahe dem Wiener Becken gelegenen Komitat Ödenburg, Kaffee zu kaufen; anderswo noch nicht. Die erste Verwendung dieses neuen Genußmittels fand wieder am Festtisch statt. Das seinerzeit gedruckte Brautführertextbuch schloß die hochzeitliche Speisenfolge im Komitat Ödenburg mit Kaffee ab. Das ist die gleiche Mahlzeitenstellung wie im Marchfeld/Österreich zu Beginn des 19. Jahrhunderts oder wie bereits um 1740/50 bei den Bauern in einigen norddeutschen Gebieten. Auch später wurde der Kaffee nie zum allgemeinen bäuerlichen Frühstücksgetränk in Ungarn, aber wo sich der Kaffee doch als Frühstücksgetränk durchsetzte, wurde er erst zwischen 1900 und 1914 eingeführt, wie z.B. in den Dörfern in der Nachbarschaft der Hauptstadt.

Das kochen der Tomate, die Tomatensoße fand in den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts Eingang in die Küche der Oberschichten, der die Bauern zunächst nicht folgten. Kurz nach 1900 begann im Laufe der Auffrischung der hochzeitlichen

Speisenfolge die Übernahme der Tomatensoße, die nun die Stelle der seit dem Mittelalter gebräuchlichen Krensoße einnahm.

Damit ist die Reihe der Prestigenneuerungen noch nicht zu Ende, doch wir verzichten darauf, diese weiter zu verfolgen. Die nächste Welle folgte nach dem ersten Weltkrieg.

Die Neuerungen in der Ernährungskultur um 1900 waren der Einführung des Gulasch um 1800 direkt entgegengesetzt. Die gleiche Tendenzänderung zeigt sich gegen Ende des 19. Jahrhunderts auch in der Neuorientierung der bäuerlichen Sachkultur mit der Einführung städtischer Möbel, dem Ersetzen der bunten Volkstrachten durch städtische Kleidung. Die traditionelle Bauernwirtschaft begann ihre Konkurrenzfähigkeit einzubüßen, die Bauern selbst paßten sich stark an die städtische Lebensart an.

Literatur

- Bálint Sándor: *A szegedi paprika*. Budapest, 1962.
- Csilléry, Klára K.: *Statistische Untersuchungen zur Geschichte der volkstümlichen Möbel Ungarns*. In: *Ethnologia Europaea*, 11 (1979–80), 55–75.
- Hofer, Tamás: *Stilperioden der ungarischen Volkskunst*. In: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 78 (1975), 325–338.
- Keleti, Karl: *Die Ernährungs-Statistik der Bevölkerung Ungarns*. Budapest, 1887.
- Kisbán Eszter: *Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában*. In: *Ethnographia*, 95 (1984), 384–399.
- Kisbán, Eszter: *Rise and Diffusion of Goulash in Hungary*. In: Kowalska-Levicka, Anna (Ed.): *Innovation in foodways. Reports from the 6th international symposium for ethnological food research*, 1985. Kraków, im Druck.)
- Sandgruber, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*. Wien, 1982.
- Wiegelmann, Günter: *Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung*. Marburg, 1967.
- Wiener Moszkó: *A magyar cukoripar fejlődése*. 2 köt. Budapest, 1902.

Paraszti írásbeliség: a folklór új formái

A folklórt – s ezen belül a népköltészetet (a nép szellemi kultúrájának esztétikailag minősíthető alkotásait) – felfedezésekor, a 18–19. század fordulóján úgy definiálták, mint az irodalomtól elsősorban létformáját tekintve különböző jelenségegyüttest. A népköltészetet ugyanis szájhagyományozó, következésképp rögzítetlen (íratlan), nem egy szerzőhöz kötődő, variábilis alkotások jellemzik, szemben az irodalommal.

A kulturális jelenségek dichotomikus tagolása orális és írott hagyományra lehetővé tette, hogy a 19. század során új tudományág, a folklorisztika megszülessék. Az elmúlt két évszázad folyamán ugyan jelentős mértékben finomodtak, s egyre pontosabbakká váltak a folklórt meghatározó definíciók, s a szélesebb látókörű szakkutatók maguk is hangsúlyozták az irodalom (vagy tágabb értelemben a hivatásos elit kultúra) és a szóbeli népkultúra kölcsönös egymásra hatását, a folkloristák a népi írásbeliséggel alig foglalkoztak. A címben említett fogalmak tehát egy sor tisztázatlan, alaposabb vizsgálatokat igénylő kérdést állítanak elénk.

Mit nevezünk paraszti (népi) írásbeliségnek? Milyen műfajai, kifejezésformái és ezeknek milyen funkciói vannak? Mikortól regisztrálható az írott alkotások jelentkezése a hagyományosan szóbeli népi kultúrában? Nem bizonyos irodalmi műfajok népi adaptációjáról (gesunkenes Kulturgut) van-e szó? S ha igen, folklórnak tekinthető-e még egy-egy népi alkotó személyiség írásos megnyilatkozása? Esetleg a folklór klasszikussá merevedő meghatározását kellene hozzáigazítanunk a felismert változó művelődéstörténeti jelenségekhez?

Példáimat, amelyekkel megpróbálok néhány fontos kérdésre válaszolni – az idő szűkre szabott volta miatt – elsősorban a magyar anyagból merítem – hozzátéve, hogy számos európai népnél: németeknél, cseheknel, lengyeleknél, oroszoknál vagy Észak-Európa országaiban hasonló kulturális megnyilatkozásokkal találkozunk,¹ s van, ahol már megtörtént azok folklorisztikai szempontú értékelése, míg másutt fel sem vetődött ennek szükségessége.

Az írásbeliség a magyar népi kultúrának – ha nem is a költészet szintjén és igényével² – már a 18. századtól szerves része volt, szerepe és jelentősége pedig az 1868-as népiskolai törvény hatására fokozatosan növekedett.

Külön elemzés tárgya lehetne az a kérdés – amit itt csak jelzek –, hogy a szájhagyományozó kultúra képviselői (alkotói és hordozói) mikortól és mit olvastak.³ A szóbeli műfajokban ugyanis számos közvetett vagy közvetlen utalást találunk írott (olvasott) forrásokra, tehát: a népi kultúra mindennapjainak előbb volt színező eleme az olvasás, mint az írás.

A legkorábbi népi írásos megnyilatkozások a feliratok voltak. Gondoljanak a kü-

lönböző használati tárgyakra, épületelemekre (kapu, gerenda), bútordarabokra, fej-fákra írt, a családi bibliába vagy a kalendárium üresen hagyott lapszélére feljegyzett rövid szövegekre, amelyek nevekből, dátumokból, 1-2 mondatnyi sztereotíp frázisból, emlékeztetőnek szánt megjegyzésből állnak. E szövegeknek – ha a régiség némi naiv poézissal ruhazza is fel őket a szemünkben – nem volt költői funkciója, mégis meghatározott formában, rendkívül szívósan élnek a hagyományban. Jellegzetes példaként hadd idézzem egy idős juhász nótás füzetének első oldalát. Még a sorok tördelése is olyan, mint a két évszázaddal korábbi bibliai bejegyzéseké, a címadás, illetve a munka célkitűzése pedig pontosan ugyanaz, ami a 18–19. századi kéziratos daloskönyveké volt.

Szabó István Nótás könyve

Örökittem 1927 junius hó 7-én

Születtem 1904 január 5-én Karczagon

Berukoltam 1922 október 22-én.

Leszereltem 1928 márczius hó 10-én.

Az I. Ferenc József I. Jászkun huszárezred

I. vegyesdandár huszár századnál szolgáltam

mint tizedes Czegléden.

Ezen Nótás Könyvet

a jó magyar noták feledéstől való megőrzése

végett örökittem

Szabó István tizedes

A feliratoknál terjedelmesebb írásos emlékeket két nagyobb csoportba oszthatjuk: az elsőbe a másolás útján keletkezett alkotások tartoznak, amelyek a szóbeli kultúra írásbeli rögzítései, illetőleg a népszerű közköltészet, a ponyván terjedő félnépi irodalom, vagy a népies irodalmi alkotások többé-kevésbé folklorizálódott változatai. Ezeket a másolatokat – a sokszor apáról fiúra szálló – kéziratos füzetekben találjuk meg. A népi kéziratok címei és változatos megnevezései legtöbbször a füzetkének funkciójára és tartalmára is utalnak: mindenes gyűjtemény (gyógyító receptekkel, dalokkal, imákkal, gazdasági feljegyzésekkel), énekeskönyv (vallásos szövegekkel), dalos vagy nótás-könyv (világi tartalmú lírai dalokkal), katonakönyv (a katonáélet folklórjával), halottas-könyv (a halottvirrasztóban énekelt egyházi énekek, imák szövegével), vőfélykönyv (félnépi, lakodalomban elmondott rigmusokkal, a lakodalom szokásköltészetével) stb.

A népi írások másik csoportjába az önálló megfogalmazású, egyéni gondolatokat és életsorsot kifejtő, megjelenítő verses és prózai műveket, a gazdasági naplókat, családi krónikákat, leveleket, emlékiratokat és önéletrajzokat sorolom, és ezeket az alkotó népi írásbeliség termékeinek tekintem.

Mint már említettem, a szájhagyománnyal élő közösségekben elég korán megjelennek az írásban rögzített, másolás útján is terjedő alkotások. Ez alkalommal hadd idézzek két 17. századi, már kifejezetten művészi és költői funkcióval is bíró példát: mindkettőt marosvásárhelyi periratokban találjuk.⁴

Egy 1633-ban Szabó Jakabné (Kerekes Erzsók) ellen indított perben így vallott Szabó Péterné Judit asszony:

„Tudom azt, hogy egy bötös keszkendőt varratott vala énelem Szabó Jakabné, az melyet — az mint hallom — azután Abrugyi Istvánnak adott volt. Ez volt reá varrva:

*„Búcsumat veszem már az én szeretőmtől,
Nemkülönbben úgy, mint egy ellenségemtől...
Ideje megválnom te szép személyedről,
Mert mindenkor bűmra jártál csak egyedül.*

*Reménységgel tartott kedves ellenségem,
Hogyha mit vétettem, megbocsáss énnékem.
Mán az te kedvedért én eleget türtem,
Hogy most árván hattál, azt nem érdemeltem.”*

Énnékem akkor azt mondotta, hogy az urának varratja, de — az mint hallom — más viselte meg.”

Egy másik parázinasági perben, 1636-ban kézről kézre járó szerelmeslevél megírása miatt marasztalják el Kerekes Pannát a tanúk. Bakos Dániel alias Varga ezt mondja: „... eccer menék Kádas Mihályhoz, s az asszonnak az öccse, Borka mondá, hogy „nem tud kegyelmed szép dolgot — ugymond — micsoda levelet íratott Kerekes Panna Rafael Mihály deáknak” — s látám az levelet s olvasám is. Elég szerelmes dolgok valának benne: szívem s lelkem... vajha az testem az testedet érhetné..., s az többi... olyan elég vala benne. Amaz Ország Mihály mondá, hogy Nöstény Györggyel vagy hogy Páris Györggyel íraták volna az levelet, és én el is hozám az levelet. Azután én adtam Kismarjai Csizmadia Istvánnak, s ő is az kinek akarta mutogatta.”

Kismarjai Csizmadia István vallomása:

„Énnékem azt a szerelmes levelet Bakos Dániel adta vala kezembe, s olvastam. Elég szerelmes énekek valának beleírva, s mondá Bakos Dániel, hogy Kerekes Panna íratta volna...”

Mindkét 17. századi példánk levél-féle, tulajdonképpen verses üzenet. A keszkendőre varratott panaszos szerelmes vers még nagyobb hangsúlyt adott ennek a szimbolikus értékű ajándéknak.

Egészen különös, hogy még a 19–20. századi verses népi szerelmeslevelek is ilyen közvetett, nyomatékosító jelentéssel bírtak. László Gyula írja,⁵ hogy népünk az írás tudományát „nem a városi írásbeliség fokán vette tudomásul, hanem egy jóval régebbi értelmezésben. A nyers mondanivaló és a kifejezés között ennek következtében nincsen azonosság... A levél csak jelkép. Megírhatja bárki, akár falusi kántor is, vagy kiírhatják levelezőkönyvből. Úgyis azt az egyéni érzelmet kelti fel az íróban és az olvasóban egyaránt, ami kettejük szerelmében kialakult. A levél tehát társadalmi ténnyé lesz, amelyik egyszerűen azáltal lép működésbe, hogy élnek vele (vö. varázsformulákat) s mint ilyen, néhány alaptípuson kívül semmiféle bővítésre vagy változtatásra nem szorul...” A verses népi levelek a népdalok, majd a magyar nóták és slágerek fráziskészletét használják fel mondanivalójuk közlésére, az egészen személyes vonatkozá-

sokat csak a címzésben és a zárósorokban (ajánlásban) találjuk meg. A prózai jobbágy- vagy parasztlevelek nyelve szintén erőteljesen formuláris, szerkezetük rendkívül kötött, funkciójuk rendszerint hírközlés, panasz vagy (vég)rendelkezés. Az újabb kori (19–20. századi) népi leveleket eddig a folkloristák nem gyűjtötték össze és nem elemezték, jóllehet néprajzi, történeti, szociológiai forrásértékük nyilvánvaló, s a népi levél műfaja is mutat olyan sajátosságokat, amelyek a szóbeli és írott hagyományok szoros kölcsönhatását tételezik.

A 17. századi marosvásárhelyi periratok közreadója, Vigh Károly hangsúlyozta, hogy „nem az egész lakosság tükre... ez a könyv, hanem csak a köznépe: a mesterembereké, a szolgálké és a szolgálóké, katonáké és a városi darabontoké, szegény cséplő embereké, szőlőműveseké, aratóké, síposoké meg hegedűsöké.”⁶ Bár előadásom címében a „paraszti” jelző szerepel – mivel a magyar folklór létrehozóinak a parasztokat tartotta szaktudományunk –, én is egy változatosabb szociális rétegződésű népcsoportra, a hivatásos műveltségű, az ún. „elit-kultúrából” kirekesztett „köznépre” gondolok, amikor a népi írásbeliség termékeit számba veszem. A paraszti, köznépi, népi jelzők a 19. század elején, amikor az irodalomtól olyannyira különböző szájhagyományt felfedezték, szintén nem gazdasági, társadalmi, hanem kulturális szintet jelöltek. S ebben az értelemben válhatnak a népi hagyományok írott emlékeivé, forrásaivá, illetőleg alkotásaivá azok a 18. századi énekeskönyvek, amelyeket falusi magányukban, unaloműzésésképp a néhány iskolát végzett kántorok, mesteremberek és betűvető parasztok írtak össze. E kéziratos daloskönyvek paraszti jellege a 19. század folyamán egyre erősödik: egyre több kifejezetten folklór jellegű alkotást (lírai népdalt, szólasmondásokat, rigmusokat, káromkodásokat stb.) tartalmaznak, s szaporodik a rossz helyesírású, betűvetéshez nem szokott, görcsös kézírások száma is. A 18–19. századi kéziratos daloskönyvek anyagának ismeretében érzékelhetővé válik számunkra a köznépi dalkultúra (az ún. közköltészet) stílusváltása, pontosabban: annak a költészet-fajtának kialakulása, amelyet virágkorában fedeztek fel a 19. század közepén a népköltészetet kereső felvilágosult literátorok, s ezek ismeretében alkották meg a magyar népdal első definíciót. Amint azt a folkloristák és népzene kutatók híradásaiból tudjuk, a népi kéziratos könyvek összeírásának divatja a 20. század közepéig élt,⁷ s faluhelyen ma is találni becsben tartott, a sok forgatásban elrongyolódott nótás-füzeteket, vőfélykönyveket, halottvirrasztóban használt halottaskönyveket. Dégh Linda írja egy bukovinai székely mesemondójáról:⁸ „László Márton (Pintyer Marci) többféle funkcióban is szerepelt: mint énekes, előimádkozó és mesemondó. Sokoldalú érdeklődése, könyvszeretete révén széles körű ismeretekre tett szert mind az egyházi, mind pedig a világi irodalom terén, s az az igény jelentkezett benne, hogy ismereteit írásba foglalja... a helyi szükséghez alkalmazkodva: a halottasház áhítatának, szórakozásának kielégítésére... Hogy milyen fontos szükségletet elégített ki a halottaskönyvek írásával, mutatja, hogy megrendelői számára csekély fizetség ellenében igen sok példányt gyárthatott, ami nem volt könnyű mesterség, hiszen több mint 800 írott lap terjedelmű volt egy-egy.” László Márton 26 db halottas könyvet készített a saját bevallása szerint, s ezeket írói öntudatra valló ajánlással látta el. Könyvének első lapján ez áll: „Ebben a könyvben sok szép halott ének van írva, s hátul vannak szebbnél szebb olvasmányok”. A folklórkutató 26 legendát és bibliai történetet, 20 vallásos elmélkedést, 14 példázatot, 8 mesét és 64 különböző korú, állapotú és nemű személy elsíratására szolgáló éne-

ket számlált össze benne. „E gazdag és vegyes tartalmú könyvben az a legjellemzőbb, hogy mindenütt megtaláljuk a népi és irodalmi kettősséget... alig van olyan szöveg, amely ne eredne irodalmi forrásból, viszont mindegyik népi átdolgozáson ment keresztül.” — állapítja meg Dégh Linda.

A népi kéziratos könyvek tartalma nemcsak a közösség szellemi igényeiről, vagy a folklorizálódás folyamatáról árulkodik, hanem a hagyományok szívósságáról is — amint annak szép példáját írta le Ullmann Péter egy székely falu másolással sokszorosított halottaskönyveinek kapcsán.⁹

A másolás-folklor jellegzetes 18. századi példái a népi látomásszövegek. Az egyik egy kecskeméti, analfabéta juhász, Gál József látásait írja le 1740-ben, többszöri elmondás után, a másik pedig egy gombkötő mesterlegény, Schulz György 1751-ben leírt vallomása. Mindkét kézirat egyszerű emberek vallási élményeiről szól, de a korabeli közönség érdeklődését nemcsak a barokkos víziók és vallási csodák ragadták meg, hanem a meseszerű, kalandos élettörténetek is, amelyeket az élő szájhagyomány törvényeinek ismeretében fogalmaztak meg a látomások szerzői, illetve formált át a hallgatóság.¹⁰ Ugyanis e felolvasásra szánt népi látomások rendkívül népszerűek voltak, s mindkét szövegnek több korabeli kéziratos változatát ismerjük.¹¹

Éppen a látomásszövegek, vagy a később még elemzésre kerülő emlékiratok, krónikák és népi önéletrajzok kapcsán kell elmondanunk azt, hogy mindezek a műfajok nemcsak azért nem tartoztak bele a korábbi folklorisztikai vizsgáldás körébe, mert írásos formában bukkantak fel, hanem azért, mert ilyen típusú hagyományra nem ügyeltek a kutatók. A folklorisztikai gyűjtések kezdetén mindenki a klasszikus, öröklött szűzsékkal rendelkező költői műfajokat (a varázsmeséket, balladákat, lírai dalokat) kereste és próbálta megmenteni a feledéstől, s csak idő múltával terelődött rá a figyelem a kevésbé poetikus, látszólat kötetlenebb formájú, a mindennapok realitásához közelebb álló babonás hiedelemtörténetekre, a helyi, történeti és betyár-mondákra, az ún. mindennapi, vagy igaz történetekre, életrajzi elbeszélésekre stb. Amikor a folkloristák egy rugalmasabban értelmezett folklórhagyomány fogalmával operálva kezdték összegyűjteni egy-egy közösség vagy kiemelkedő egyéniség repertoárját, derült ki, hogy a szóbeli forma mellett egyik-másik műfajnak népi, írásos változatai is léteznek.

Visszatérve a látomásokra: a szakembereket is meglepte az a tény, hogy az irodalomban jól ismert vízió műfaja református szerzők alkotásaként protestáns vallási közösségekben a mai napig is él, s csak az imént említett elméleti hozzáállással magyarázhatjuk, hogy kevés efféle írást gyűjtöttünk össze és elemeztünk.¹² Ma még nem tudjuk pontosan, hogy a szóbeli és írásos változatok miben különböznek (különböznek-e?) egymástól, s hogy a klasszikus irodalmi víziókhöz hogyan viszonyulnak a népi látomások.

Többet foglalkoztak már a népi írásbeliség egyik legkorábbi, s máig gyakran felbukkanó műfajával, a naplószerű bibliai és kalendáriumi bejegyzésekből kinövő, személyes és közösségi vonásokkal átszőtt családi krónikával, emlékirattal és gazdasági naplóval. Ez utóbbi semmiképp sem nevezhető prózai epikumnak, habár számszerű adataival, információs anyagával fontos gazdálkodástörténeti forrás. Ezért nem is véletlen, hogy a 60-as évek közepén az agrártörténészek mint írott és lappangó dokumentumanyagot „fedezték fel” egy külsőbücsi parasztember, Öreg Gyüker József majd 2 évszázadon át vezetett családi krónikáját. A krónika egyébként évenként megemlé-

kezik az időjárásról, a termelés módszereiről, a termésről és a megélhetési viszonyokról; helyet kapnak benne az árvizek, járványok, háborúk pusztításainak következményei, a helyi közigazgatás változásai, a helybeli tisztségviselők nevei stb.¹³ „... a forrásoknak e csoportja – írja Varga János – egyrészt számos olyan területre vetethet fényt, amelyek más forrásokból gyakorta csak nehezen, közvetett úton közelíthetők meg (pl. a nép mindennapi élete, a gazdálkodás formái, a paraszt-tudatvilága stb.) másrészt értékes adatokat szolgáltathatnak a különböző tudományágak (agrártörténet, társadalomtörténet, néprajz, nyelvtudomány, meteorológia stb.) számára. Emellett elég tárgyilagosság is: szerzőik a nagypolitika hullámszától távol álló emberek, ezért írásaikban általában nem játszik szerepet az a törekvés, hogy kedvező színben tüntessék fel múltbeli ténykedésüket; ehelyett csak elmondják mindazt, amit a velük történt vagy életükkel kapcsolatos események közül a legfontosabbnak tartanak.”¹⁴

Gyenis Vilmos ezeket a paraszti emlékiratokat 17–18. századi memoár-irodalmunk „kései folytatói”-ként definiálta, s a paraszti írásbeliség létrejöttét így magyarázta: „... a parasztság soraiban is bekövetkező polgárosulás idején a feudális kultúra jellemző szóbeliség elveszti kizárólagos szerepét. A népköltészet hagyományos műformái (népdal, népballada) veszítenek jelentőségükből. Az erőteljesebben egyéni, írott-olvasott irodalom kezdi meg térhódítását a nép körében is, bárha még jóideig a szóbeli marad a döntő.”¹⁵

A 18–19. század fordulóján készült paraszti emlékiratok, krónikák feltűnő sajátosságának tartja egyrészt a korábbi irodalmi, olvasmányul szolgáló minták formavilágának követését (formulák használata, a nagy történelmi események és a magánélet párhuzamba állítása, epizódyszerű kitérők alkalmazása stb.), másrészt a verses, vagy versbetétes fogalmazásmódot. Ez utóbbit Gyenis azzal indokolja, hogy verses epikánk fejlettebb szinten állott, mint a széppróza, s a verses műfajok közelebb álltak a szóbeliséghez. (Hasonlóképpen magyarázza 18. századi énekes epikánk fél-folklor jellegét Varjas Béla is.¹⁶) Mindenesetre elgondolkoztató, hogy az 1836-ban leírt *Vajszlói krónika* egy prózai család-történetből és ennek versebe szedett summájából áll.¹⁷

Verses formájú krónikás tudósításra mai példáink is vannak.¹⁸ Egy 75 éves farcádi (Udvarhelyszék, Románia) parasztember szülőföldje népéletéről készített verseskönyvet. Munkáját így kezdi:

*Verset írok szeretettel / Az itt élő nép hagyományát
Régi idők szokásmódját / Beszélem el verseimben,
Ezt diktálja szívem, lelkem.”*

A falusi emberek írásai – legyenek is azok bármilyen irodalmi műfajhoz hasonlíthatók – a legtöbbször az előbeszéd ritmusát követő nyelven, ritmikus prózában vagy rígmusos, verses képekkel és formulákkal teli nyelven íródnak. Természetesen ez nemcsak a szóbeli hagyomány erőteljes hatásának, hanem az ún. félnépi kántor-költészet, illetőleg egy korábbi verses népoktatási módszer hatásának is köszönhető. (Ez utóbbi, sajnos, többet rontott rajta, mint javított!)

Versfaragó, rígmusmondó specialistája is majd minden falunak volt, de csak a 19. század második felében, a 20. század elején a nyomtatás lehetőségeinek megnövekedésével lett belőlük nevezetesebb „népköltő” vagy históriás. Szóban és írásban is ha-

gyományozódó munkásságuk — nemcsak a megverselt témák, hanem viszonylagos lokális kötöttségük miatt — mégis inkább a közösségi jellegű folklór, mint az irodalom jellegzetességeit mutatja.¹⁹ Jelentkezésük azonban kétségtelenül annak az individualizálódási és specializálódási folyamatnak a következménye, amelyik kitermelte a nép művészi és nem művészi hagyományainak egyéb specialistáit: a nótafaikat, mesemondókat, a hangszer-játékosokat és táncosokat, a faragókat és hímzőket, a gyógyítókat, a búcsúvezetőket, vagy a vőfélyt. Egy neves orosz kutató, P. G. Bogatirjov ezt a specialisták által újratermelt, de még közösségi igényeket kielégítő hagyományt nevezi a folklór passzívan kollektív, produktív szakaszának.²⁰

A 18–19. századi népi emlékiratok, paraszti krónikák egy meghatározott időpontról visszapillantva, tudatos koncepció szerint tekintik át a múltat. Egy-egy családi krónika nemcsak nemzedékről nemzedékre szálló és gyarapítandó érték volt, mint a már említett Gyúker család *Évszázadok története*i címmel 1787-től 1944-ig vezetett krónikája, hanem közönségre számított olvasmány is. Az olvasás — mint tudjuk — régen nem magános szórakozás volt, mint ma, hanem közösségi: valaki felolvasott, a kisebb-nagyobb lélekszámú hallgatóság pedig megbeszélte, értelmezte a hallottakat. Hasonló volt a helyzet a családi vagy baráti körben sokszor elmesélt (egyre csiszolódó formájú) személyes élményekkel, igaz történetekkel, visszaemlékezésekkel, önéletrajzi vallomásokkal. Tulajdonképpen ezeknek az epizódyszerű történeteknek időrendbe állításából és összekapcsolásából született meg az a nagyobb lélegzetű népi epikum, amelyet önvallomásnak, önéletrajznak, élettörténetnek nevezünk.

A műfaj mind a szóbeliségben, mind pedig írott formában létezik. A legtöbb élettörténetet idős férfiak és asszonyok mondták el, vagy írták le azzal a céllal, hogy a legőszintebben számot adjanak életükről, megválogatva azokat az eseményeket, amelyeket sorsuk alakulása szempontjából fontosnak tartottak. Az élettörténetek írásba foglalásának indítéka személy szerint különböző lehet: 1. Van akit idegenek (pl. a néprajzos, a szociológus kutatók) érdeklődése ösztökélt arra, hogy elmondja vagy füzetbe leírja az életét. 2. Más életrajzokban a példaadás, a tanítás eszméje dominál. 3. Vannak olyan népi életírások, amelyek az elszenvedett igazságtalanságok, a keserű sors ellenhatásaként születtek, vezéreszméjük a panasz. 4. Végül ismerünk olyan népi alkotókat — s rendszerint az ő írásaik a legeredetibbek, legszebbek — akiket lelki kényszer: a magány, az önigazolás szükségessége, az egyszer megpróbált írás gyönyörűsége, vagy — asszonyoknál különösen gyakori — a ráért sorstól való menekülés késztet írásra: (Ez a felsorolás természetesen sematikus, hiszen a paraszti életrajzok majd mindegyikét több indítóok is motiválja.) A népi önéletrajzok egy része spontán alkotás, más része felkérésre, biztatásra készült. Ismerünk olyan alkotókat, akiket az eltűnőben levő néprajzi jelenségek (a hagyományos paraszti kultúra elemeinek: szokásoknak, hiedelmeknek, munkafolyamatoknak, gyermekjátékoknak stb.) megörökítésére, pontos leírására kértek meg a kutatók, s ezt az illető saját élete (rendszerint gyermekkora vagy fiatalsága) részeként foglalta írásba. Csak ritkán akad olyan népi alkotó, aki saját személyes életén túltekintve családjá, falujá vagy szűkebb etnikai közössége történetét is belefoglalja önéletrajzába. Ez a tágabb perspektíva nem jellemzi a paraszti életrajzokat.

A népi élettörténetek ugyanúgy nemek szerinti megosztottságról tanúskodnak, mint a szóbeli élményelbeszélések és igaz történetek. Általában mindkét nembeliek részletesen és szívesen írnak a gyermekkorukról. A férfiak írásaiban a katonáskodás és

a háborús élmények alkotják az életrajz gerincét, a nőknél az érzelmi életen, a mindennapi munkán és gondokon van az írás fő hangsúlya. A női életrajzokban több szó esik a régi népszokásokról, hiedelmekről, viselkedésmódokról – hiszen ők éltek bezártabb, helyhez kötöttebb életet. S végül – de nem utolsósorban – a paraszti írások mindegyikében aprólékos, gondos beszámolókat kapunk arról: mikor, mit és mennyit dolgoztak életükben. Ez a műfaj – szemben pl. a levelekkel – múlt idejű. Az önéletírások szerzőit csak a múlt foglalkoztatja. Életük utolsó 2-3 évtizedéről szűkszavúan írnak.

A szépirodalmi alkotásokhoz hasonlóan a népi önéletírásokban is fontos szerepet játszanak a címek. Ezek elárulják az írás egyéni indítékát, s kiolvasható belőlük az életről alkotott sommás vélemény is. (Pl. Berényi Andrásné: *Emléklül hagyom az unokáknak és dédunokáknak, hogy az ő életük majd szebb legyen egyszer...*; Nagy Kovács István: *A szegénység útja*; Kristóf György: *A csalódások sorozata...*; Gémes Eszter: *Mindig magam.*) A cím szerves része az önarcképnek, kifejezi írójának egyéniségét is. (Pl. Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*; Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvírág*; Kovács Veron: *Dohányföldről indult el stb.*)

A népi életrajzok számos egyéni variációt képviselnek: eltérnek életrajzukban, előadási módjukban és stílusukban, mégis lehetetlen nem észrevennünk, hogy szerkezeti, tartalmi, stiláris elemeik az orális, a hagyományos népi kultúrából származnak. A népi elbeszélő technika – akár szóbeliek, akár írásba foglaltak a történetek – minden eseményt szűzszerűen, epizódokba foglalva jelenít meg. Ez a zárt, lekerékített strukturáltság a népi epika kitűnő erénye, de egyszersmind akadálya is annak, hogy a népi alkotó bonyolultabb epikus kompozíciókat hozzon létre, olyanokat, amelyeket a szépirodalomból ismerünk. A népi elbeszélő még írás közben is úgy fogalmaz, hogy az továbbmesélhető legyen.²¹ Ha tehát a népi elbeszélő alkotásait (még az írásokat is) a szóbeliség évszázados törvényei szabályozzák, akkor gyakorlatilag mindegy, hogy öröklött epikus szűzséket (mesét, mondát, legendát) vagy mindennapi történeteket, saját életének eseményeit írja le, közlései letagadhatatlanul magukon viselik az őt felnevelő kultúrának, szűkebb közössége világképének lokális színeit. Amint azt 1941-ben Bálint Sándor, az első magyar paraszt-önéletrajz közreadója általános érvénnyel megfogalmazta: „Orosz István benne él ugyan a népkultúra immanens világában, nem is hagyja el sohasem, de már elég erős, öntudatos személyiség ahhoz, hogy életéről, a környező világról elmélkedjék és számot adjon. Egyéni sorsának színes gazdagságán át parasztágunknak középkorias lelkivilága tükröződik. Elvi szempontjaiban, megfigyeléseinek, élményeinek általános irányában a klasszikus paraszti kultúra íratlan törvényeihez alkalmazkodik...”²²

A hagyományhoz való kötődés nemcsak a szerkesztésmódban, hanem a témaválasztásban és a nyelvhasználatban is tetten érhető. A falusi emberek szóban és írásban is azon a képi nyelven fogalmaznak, amely tudatos művészi szinten a szépirodalomnak is nyelve, s amely különbözik a tudományos gondolkodáshoz kötődő fogalmi nyelvtől. A népi önéletrajzok azonban mégsem irodalmi művek. Alkotóik – ha tehetségesebbek is az átlagosnál – nem írók. Írásaik egyéni stílusa aszerint alakul, mit, mennyit és hogyan sajátítottak el közösségük nyelvkincséből, s ezt az örökséget hogyan sikerül ötvözniük a maguk szerzerzte, új nyelvi elemekkel. Nagy általánoságban azt mondhatjuk: a paraszti írások nyelve – és itt elsősorban a praktikus, didaktikus funkciót betöltő prózaműfajokra: önéletírásokra, krónikákra gondolok – az élőbeszéd tükörképe. Köz-

pontozás nélkül torlódna a hangos meséléshez szokott emberek ceruzája alá a mondatok. A leírt gondolatok nem a grammatika, hanem az élő beszéd törvényeinek engedelmeskednek, a szavak gondolati, érzelmi hangsúlyok szerint rendeződnek. A népi írások nyelvi szépségeit tulajdonképpen csak a hangos felolvasás mutatja meg.

Alig találkozunk olyan paraszti írással, amelyikben a szerző — néha szégyenkezve, néha öntudatosan — ne mentegetőzne amiatt, hogy alig tud írni, nehezen ismeri fel a betűket, kevés iskolát járt, ezért hibás az írása stb. Egy múlt század végi virrasztó énekeskönyv írója (vagy másolója) nyíltan beismeri, és büszkeséggel vállalja, hogy munkája más, mint az iskolázott, „poétás” embereké.²³

*„... jóllehet a bölcsek ebben hibát lelnek
a tanult pojéták többekre mehetnek
ékes írásukért kedvesek lehetnek
ám ez nem pojétás hanem paraszt írás
megengedj barátom erről hogy ez hibás
egy polgári fi írta eztet nem más
ezért ha valaki akarná megtudni
nem sajnálom nevem ideírni
... Én Irtam mind Radvánszki István
Radvánszky Istvány az én nevem
Jézus Mária légyen velem
Irtam március 23-án 1887-ben”*

Összefoglalóan elmondhatjuk: a paraszti műveltség változásával a 18. századtól kezdődően, s a 19. század utolsó harmadától egyre tömegesebb méreteken jelennek meg az írásos népi alkotások. Ezek kezdetben csak nyomatékossító, jelképes szerepűek, majd fokozatosan felváltják a hagyományos szóbeli műfajokat és megteremtik — egy, a közösségi, orális hagyományban nem létező funkció — a művészi önkifejezés új formáit a folklórban.

Jegyzetek

1. A népi írásbeliséggel és elsősorban az önéletírással kapcsolatos fontosabb külföldi és magyar szakirodalmat közli a Documentatio Ethnographica 9. kötete, Küllös (szerk.) 1982.
2. Tárkány Szűcs Ernő, 1961.; Kovách Géza, 1971.
3. Ortutay Gyula, 1962.; Mészáros István, 1972.; Szabó László, 1981., a kérdéskör átfogó magyar szakirodalmával; Balogh István, 1985.
4. Vigh Károly, 1980: 300., 307., 369–370.
5. László Gyula, 1943: 89–90.
6. Vigh Károly, 1980: 11.
7. Ujváry Zoltán, 1980., Szalay Emőke, 1975., I. Sándor Ildikó, 1973.
8. Dégh Linda, 1960: 13–15.
9. Ullmann Péter, 1982.
10. Gyenis Vilmos, 1968.
11. Molnár Ambrus–Szigeti Jenő, 1984.
12. Gacsályi Gábor, 1985., Harsányi István, 1985., Küllös Imola in print.

13. Varga János, 1964., a családi krónikát gyűjtötte és közli Igaz Mária, 1979. Hasonló paraszti feljegyzéseket idéz még Dorogi Márton, 1957 és 1959., Molnár Ambrus, 1967.
14. Varga János, 1964: 453.
15. Gyenis Vilmos, 1965: 154.
16. Varjas Béla, 1967.
17. Betűhíven közölte Mándoki László, 1978.
18. Gazda József, 1980: 266.
19. E kérdéskörnek igen gazdag a hazai szakirodalma, csak néhány fontosabb munkát sorolunk fel: Takács Lajos, 1951 és 1958., Katona Imre 1960.
20. P. G. Bogatirjov, 1939.
21. Nagy Olga, 1975 és 1982.
22. Bálint Sándor, é. n. (1941)
23. Ld. MTAK Mf. 193/IV. Mikrofilm a Mélykútról (Bács m.) származó kéziratos halottvirrasztó énekeskönyvről.

Irodalom

- Balogh István: *A református egyház hatása a parasztság művelődésére a XIX. században*. In: *Vallási néprajz*. (Szerk. Dankó Imre, Küllös Imola) Budapest, ELTE Folklore Tanszék. 1: 26–43.
- Bálint Sándor: *Egy magyar szentember – Orosz István önéletrajza*. Budapest, é. n. 1941
- P. G. Bogatirjov: *Die aktiv-kollektiven, passiv-kollektiven, produktiven und unproduktiven ethnographischen Tatsachen*. In „II. Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques.” Copenhague, 1939: 343–345.
- Déghe Linda: *Kakasdi népmesék* II. köt. UMNGY IX. köt. Budapest. 1960
- Dorogi Márton: *Emlékiratok múlt idők történelméről*. (Paraszti feljegyzések a XIX. század elején). 1957, 1959 Néprajzi Közlemények, II. 3–4: 335–344., IV. 1–2: 310–322.
- Eckhardt Sándor: *A legrégibb parasztlevelek nyelve és stílusa*. Magyar Nyelvőr. 1950
- Gacsályi Gábor: *A látomások szerepe a mai gyülekezeti életben*. In: *Vallási néprajz*. (Szerk. Dankó Imre, Küllös Imola) Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 1: 260–272.
- Gazda József: *Így tudom, így mondom*. A régi falu emlékezete. Bukarest. 1980
- Gyenis Vilmos: *Emlékirat és parasztkrónika*. Irodalomtörténeti Közlemények, 69: 152–171. 1965.
- Gyenis Vilmos: *Késő barokk és népies irodalom*. (XVIII. századi protestáns víziók.) Irodalomtörténeti Közlemények, 72: 1–24. 1968
- Harsányi István: *Adalékok látomásirodalmunk történetéhez*. In: *Vallási néprajz*. (Szerk. Dankó Imre, Küllös Imola) Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 2: 190–217. 1985
- Hoppál Mihály–Küllös Imola: *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség*. Ethnographia, LXXXIII: 1972 284–292.
- Igaz Mária: *Gyűker család feljegyzései: Évszázadok története*. Néprajzi Közlemények, XXII: 1979 11–120.
- Katona Imre: *Rigmusmondó és versíró kubikusok*. Ethnographia, LXXI: 552–557. 1960
- Kovács Géza: *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei*. (Kordokumentumok az erdélyi falu életéből 1771–1848.) Bukarest. 1971
- Küllös Imola: *A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorsztikában*. Dokumentatio Ethnographica, 9: 163–173. Budapest. 1982
- Küllös Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei az antropológiában*. (Tanulmánygyűjtemény) Dokumentatio Ethnographica, 9. Budapest. 1982

- Küllös Imola: *Borku Mariska látomásai* (Folklorisztikai szövegelemzés) In: *Vallási néprajz 3. (Szerk. (in print) Dankó Imre, Küllös Imola)* Budapest, ELTE Folklore Tanszék.
- László Gyula: *Verses népi szerelmes levelek*. Termés, 1943: 89–93.
1943
- Mándoki László: *A vajszlói krónika (1830)*. In: a Janus Pannonius Múzeum Füzetei, 18. Függelék,
1978 47–71.
- Mészáros István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Pedagógiai Közlemények, 14.
1972
- Molnár Ambrus: *Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon 1890–1896*. Agrár-
1984 történeti Szemle, IX: 117–172.
- Molnár Ambrus–Szigeti Jenő: *Református népi látomásirodalom a XVIII. században*. Theológiai
1984 Tanulmányok. Új folyam 19. kötet.
- Nagy Olga: (s. a. r. és előszó) Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Emlékezés, Bukarest.
1975
- Nagy Olga: *Realista törekvések a népi prózában*. Documentatio Ethnographica, 9: 145–161. Buda-
1982 pest.
- Ortutay Gyula: *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*. Ethnographia, LXXXIII:
1962 497–511.
- I. Sándor Ildikó: *Népi kéziratos könyv 1847-ből*. Studia Comitatus, 1. 185–218. Szentendre.
1972
- Szalay Emőke: *Kéziratos nótáskönyv 1864-ből*. Kiny. a Debreceni Déri Múzeum 1974. évi évköny-
1975 véből, 707–720. Debrecen.
- Szabó László: *A paraszti olvasás és a folklór*. In: *Folklór, társadalom, művészet*, 7: 31–59. Buda-
1981 pest
- Takács Lajos: *Népi verselők, hírvérstrók*. Ethnographia, LXII: 1–49.
1951
- Tárkány Szűcs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.
1961
- Ujváry Zoltán: *Népköltészet és irodalom népi kéziratos énekeskönyvekben*. In: *Népszokás és nép-
1980 költészet*, 425–556, Debrecen.
- Ullmann Péter: *Kéziratosság a 20. században*. Magyar Zene, 23/2: 168–179.
1982
- Varga János: *Öreg Gyűker József krónikája 1787–1866*. Agrártörténeti Szemle, VI: 453–472.
1964
- Varjas Béla: *Irodalom és folklór határmezsgyéjén*. Vázlat énekes epikánk életrajzához. Helikon,
1967 XIII: 27–40.
- Vigh Károly: *Asszonyok és férfiak tükrö*. Tanúvallomások a XVII. századból. Budapest.
1980

Vándorárusok és -iparosok Pest-Budán a 19. században

A most bemutatásra kerülő anyag háttérében a 19. századi Pest-Buda utcai társadalmának közelmúltban lezárult vizsgálata áll, melynek során kitűnt, hogy e témakör legfontosabb részét a vándoriparosok és -kereskedők alkotják. Részben ezért, részben az idevágó szakirodalom hiányosságai miatt határoztuk el, hogy itt és most róluk beszélünk. Vizsgálódásaink színterét a magyar fővárosra korlátozzuk, de az, nagyszámú lakosságával s annak sokféle életmódjával és szükségletével szinte az egész országot példázza kicsinyített, sűrített formában.

Bár szórványadatok már a kora középkortól jelzik házaló árusok és -iparosok meglétét, tevékenységük legtöbb ágának kibontakozása csak a 18. század második felére tehető, fellendülése pedig a 19. század első felében következett be. Meggyőzően bizonyítják ezt Bikkesy és Csaplovics 1820-as években kiadott — s azóta oly sokszor idézett — alapvető munkái, melyekben huszonnégyféle árust és kétféle iparost ismertettek, személyes megfigyeléseik alapján. Miközben csaknem teljes felsorolásukat adják az adott időszakra vonatkozóan, egyúttal intenzív működésüket is érzékeltetik.

Mondanivalónk részletes kifejtése előtt, éppen a pontosabb tematikai körülhatárolás érdekében szükségesnek tartjuk a vándorkereskedők meghatározását. Szerintünk olyan személyek tartoznak e fogalomkörbe, akik egyik helységről a másikba járva, s ott állandó mozgásban, alkalomszerűen vagy rendszeresen, áruikat magukkal hordva folytatták az adásvételt. E definíció alapján nem foglalkozunk a kofákkal és a vásárlókkal, nem tagadva azonban, hogy alakjaik piacokon, vásárokon is megjelenhettek.

A pest-budai lakosság elsődleges szükséglete természetesen az élelmiszer volt, mely az ország különböző részeiből származott. A termelési körzetek sorában kiemelkedő szerepet játszott a főváros környéke, éppen közelsége miatt. Összeírások bizonyítják, hogy az itt levő falvak parasztsága milyen sokféle mezőgazdasági terméket szállított rendszeresen Budapestre. (Arról sem szabad megfeledkezni, hogy gazdálkodásra alkalmas földek a közigazgatási határokon át, a város területére is benyúltak, lehetővé téve a szőlőművelésre, állattartásra, kertészkedésre.)

Egyik legkelendőbb árucikkük a tej volt, melyet csak tőlük lehetett beszerezni. A rákospalotai, soroksári, ürömi, solymári stb. állattartóktól naponta, s ezért romlatlanul jutott el a tej a fogyasztókhoz. Árusítását a családi gazdaságok valamelyik nő tagja végezte, akinek közismert neve a pestkörnyéki sváb-bajor keveréknyelvből származó „milimári” volt. Már kora hajnalban megjelentek szekéren szállított vagy számár oldalára akasztott tejeskannáikkal, és sorban felkeresték rendszeres vásárlóikat. Mások házról házra jártak, és minden udvarban éles hangon kínálták portékájukat.

Ugyancsak a környékbeli helységekből származott a tejföl, vaj, túró, tojás, zöldség,

valamint egyes gyümölcsfélék. Természetesen ezeket a piacokon kofák is árulták, de számos kistermelő a konkurrencia kikerülésére, a gyorsabb értékesítés érdekében és a nagyobb haszon reményében részben az utcasarkokon elhelyezkedve, részben a lakásokat sorrajárva igyekezett pénzzé tenni áruját. Kizárólag nők foglalkoztak ezzel; legismertebb képviselőjük az almát áruló rákospalotai asszony volt, akinek figuráját Lotz Károly is megörökítette. A leggyakrabban felbukkanó házalók közé tartoztak a budakeszi tojásárusok és más, környékbeli helységekből bejáró hagymás asszonyok.

Pest-Buda utcáin olyan alakok is szép számmal jártak-keltek, akik idény jellegű élelmiszerekkel kereskedtek. Ide sorolhatjuk például az étolajat, melyet a húsvét és a karácsony előtti böjt idején fogyasztott savanyított káposzta ízesítésére használtak. Mind a káposzta, mind az olaj a környező falvakból származott. Elsősorban az ingyencek számára jelentett csemegét a fenyőrigó húsa. E színes tollú madarak ősszel és télen az északi Kárpátok fenyőerdeibe húzódtak, ahol ezrével ejtették el a felvidéki szlovákok, majd fűrtszerűen összekötve árulták őket. Egyébként a borókafenyő magas cukortartalmú bogyóiból a Felvidéken és Erdélyben pálinkát főztek. Ezt azután készítőik illegálisan árulták, az előbbi vidékről „borovicska”, az utóbbiról „fenyővíz” néven.

Míg az élelmiszerek esetében a termelő és az eladó személye csaknem mindig egybeesett vagy legalábbis azonos családhoz tartozott, addig más anyagok és eszközök esetében az árusok csak elenyésző mértékben vettek részt az általuk kínált termék előállításában, melyet többnyire valamilyen faluközösségtől, manufaktúrától, gyártótól szereztek be, majd juttattak el az ország minden részébe. Valójában tehát közvetítő vándorkereskedelmet folytattak, ami állandó mozgást, nagy kitartást követelt és nem egyszer igénytelen életmódot jelentett.

Az emberi léttől elválaszthatatlan fájdalom és betegség, illetve az egészségügyi ellátás fejletlensége nyújtott működési lehetőséget a gyógyszerárusoknak. Ezek az „olajkár”-nak nevezett felvidéki szlovákok fennen hirdették, hogy mindenféle betegség ellen tudnak adni valamilyen hatásos szert. Az orvossággént ajánlott százféle olajat, kenőcsöt, fűvet, port, gyökeret stb. apró üvegekbe, téglékbe, dobozokba töltötték, illetve sokfiókos ládikában cipelték. A Helytartó Tanács már 1749-ben megtiltotta a „tótok”-nak a gyógyolajakkal, -fűvekkel, kenőcsökkel való kereskedést, de ez éppen olyan hatástalannak bizonyult, mint annyi más későbbi rendelkezés. Csak a 19. század középső harmadában kezdtek eltűnni az olajkárok azáltal, hogy más foglalkozást választottak, vagy tea és fűszerek (pl. sáfrány), majd még később mindenféle bazáráru eladására tértek át.

A viselettel kapcsolatos igények kielégítésében meghatározó szerepet játszottak a szlovák vászonárusok. A „gyolcsos tótok” – ahogy a nép hívta őket – közvetlenül a gyártótól szereztek be árujukat. Egyedül és gyalog vagy csoportosan és szekéren jelentek meg Pest-Buda utcáin. Kínálatukban sokszor nagy különbségek mutatkoztak; egyesek csak fehér pamutvásznat, mások festett kartont, sőt kendőket, szalagokat is árultak.

Nevük alapján úgy tűnhet, hogy hasonló készlettel rendelkeztek a csipkeárusok, de ez csak részben helytálló, mivel a felvidéki bányavárosok kézműveseitől vásárolt csipkék, kékfestő sálak és -kendők mellett késekkel, villákkal, ollókkal, fésűkkel is kereskedtek.

Az utcákon, tereken rendszeresen feltűntek még szlovák nyírfaseprű, fakanál, bicska, pokróc és játékarusok is, akiknek sajnos csak a létezéséről tudunk.

Az üveges tótokról mindössze annyi ismeretes, hogy a felső-magyarországi hutáktól szerezték be a többnyire selejtes vagy apró hibás ivópoharakat, üvegpalackokat, kancsókat, befőttes üvegeket stb., melyeket viszonylag olcsón kínáltak. A kényes por-tékát kosárba csomagolva szállították.

Külön említjük azokat, akik a fővárost annak tágabb környékéről látták el bizonyos anyagokkal. Az adatokból arra lehet következtetni, hogy ebben elsősorban a német ajkú lakosság járt elől. Például ők árusították az ágyak szalmazsákjaiba való szalmát. A pilisszántóiak, -keresztúriak szállították a lakásfestéshez szükséges meszet. A Dunakanyar népe vékonyra hasogatott alágyújtófával házalt. Ugyancsak a közeli falvak mozgóárusaitól származott a tinta és a súrolásra használt kőpor is.

Szót kell ejtenünk a vegyes cikkekét kínáló bazárosokról is. Sáfrányos, kucséber, bosnyák névvel illették őket, ami származásuk különbségeiből fakadt.

Még a középkorban terjedt el egész Európában a fűszerként, orvossággént és színező anyagként használt sáfrány, mely különösen Nyitra és Turóc megyékben honosodott meg. Az itt élő szlovákok nemcsak termesztették, hanem mindenfelé árulták is. Azonban már a 19. század elején lejegyezték, hogy ezek a házalók „... nemcsak sáfrányra korlátozták tevékenységüket, hanem ... mindenféle holmival, fűszerrel ... és apró dísz tárggyal kereskedtek”. A múlt század második felében aztán a sáfrányosok végleg felhagytak a sáfrány értékesítésével, kizárólag a rövidárura, csecsebecsére koncentráltak, miközben eredeti elnevezésük továbbra is megmaradt.

Földrajzilag éppen ellenkező irányból, a Szlovéniában (ma Jugoszlávia) található Gottschee-ből (ma Kočevje) származtak a kucséberek. Legfontosabb árucikkük a déli gyümölcs volt, de játékokat és ezernyi más tárgyat is rejtett nyakukba akasztott kosáruk, mellyel az egész Monarchiát bejárták. Előszertettel keresték fel a fogadókat, kocsmákat, kávéházakat.

A bazárosok harmadik csoportját a bosnyákok alkották, akik nem sokkal azután tűntek fel, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1878-ban megszállta Bosznia-Hercegovinát (ma Jugoszlávia). Piros fezt, bőrmellényt, buggyos nadrágot, bocskort viseltek. Nyakukban fadoboz lógott, abban tartották, abból kínálták hazájuk kézműiparának maga nemében jó minőségű termékeit (kések, ollók, borotvák, fésűk, gombok, dohányzó kellékek, biszok, botok stb.). Évente általában kétszer fordultak, s egyik fő állomásuk éppen Budapest volt.

Az eddigi figurák mellett az ószeres vagy másnéven handlé valódi kereskedőnek számított, nemcsak eladott, hanem cserélt, sőt készpénzért vásárolt is ócska ruhákat, régi tárgyakat, hulladék nyersanyagokat (bőr, toll, rongy, csont). Leginkább zsidó férfiak keresték ily módon kenyerüket, gyakran családtagjaik közreműködésével, akik a régi ruhákat átalakították és kiárusították.

Pest-Budán rendszeresen megjelentek vándoriparosok is, mégpedig a városi háztartások igényei szerint elsősorban drótosok, ablakosok és köszörűsök. Mindnyájan javítással foglalkoztak, az ehhez szükséges szerszámokat, anyagokat magukkal hordták, s helyüket állandóan változtatva keresték a munkaalkalmakat. A drótosok többsége a Felvidékről, kisebb része a Zempléni hegységből indult el egy országrész vagy az egész Kárpát-medence, sőt Európa bejárására. Munkájukat az tette szükségessé, hogy a 19. század végéig, azaz a fémedények uralkodóvá válásáig, a lakosság zöme nagyszámú cserép-, fajansz- és keménycserép edényt használt, melyek könnyen reped-

tek vagy törték. Ezért volt nagy keletje a drótosnak, aki a sérült edények hálószerű körüldrótozásával a repedéseket összehúzta, a szétvált darabokat pedig összefogta. Emellett a drótból kosarat, szitát, egérfogót, pipaszurkálót stb. is készítettek és árultak. A cserépedények térhódításával a drótosok áttértek ez utóbbiak javítására, de korábbi nevüket továbbra is megőrizték.

Változások és átszakosodás nélkül végezte munkáját az ablakos. Az általa használt síküveg a felső-magyarországi hutákban készült, s tömeges alkalmazása a 18. században kezdődött, éppen a megjelenő üvegezők révén. Lényegében tehát igény és szolgáltatás egymást serkentő kölcsönhatásáról volt itt szó. Budapesten főleg szlovák ablakosok fordultak meg.

Sajnos, igen keveset tudunk a vándorköszörűsökről. Az kétségtelen, hogy a 19. század második felében már otthonosan mozogtak a főváros utcáin. Jókai Mór egyik előadásából tudjuk, hogy „Két garas – éles, egy garas – fényes!” kiáltással hívták fel magukra a figyelmet, toborozták a megrendelőket. Egy asztalszerű szerkezettel dolgoztak, melynek lábbal hajtott alsó lendkereke szíjjáttétel segítségével forgatta a felső köszörűkövet. A helyváltoztatás során ugyanezen a küllős keréken tolták az egész munkaeszközt, mint egy talicskát.

Ha szűkre szabott időnk miatt rendkívül vázlatosan ismertetett témánkat általánosságban próbáljuk megragadni, mindenekelőtt arra kell felhívunk a figyelmet, hogy származási, kiindulási helyüket tekintve a vándorárusok és -iparosok kb. 40%-ban környékeliekre és 60%-ban felvidékiekre oszlottak. Az adásvétel és a javítás előzőekben sorra vett egyszerűbb módjai ugródeszkát jelentettek a hivatásos kereskedelem és kézműipar felé, s ezáltal tulajdonképpen elkezdődött az adott paraszti rétegek polgárosodása. Gazdasági-társadalmi szempontból egyaránt átmeneti helyzetbe kerültek, mivel a parasztok, kézművesek, kereskedők tevékenységének, életmódjának elemeit részlegesen s különböző arányokban vegyítették saját gyakorlatukban. Bizonyos, hogy ebben szerepet játszottak azok a kulturális hatások, melyek az ország különböző részein járva s a társadalom különböző tagjaival érintkezve érték őket. Ezáltal elsősorban saját maguk és szűkebb környezetük műveltsége, életformája változott vagy gazdagodott.

Ugyanakkor viszont a vándorárusok és -iparosok közvetítőként működtek azokban az esetekben, amikor egy-egy új kultúrelem átvétele már nemcsak személyükre korlátozódott, hanem rajtuk keresztül egy nagyobb közösségre, mondjuk egy településre vagy népcsoportra terjedt ki. Sajnos, kellő mennyiségű adat és feldolgozás hiányában e kulturális mozgásokról igen keveset tudunk.

Jogos kérdésként merülhet fel, hogy az említett két földrajzi körzetben miért alakult ki a vándorkereskedelem és -ipar, illetve mi jellemezte azokat. Már utaltunk rá, hogy a főváros mezőgazdasági termékekkel való ellátásában elsődleges szerepet töltött be a közvetlen környék. A gazdákat nem rossz körülményeik kényszerítették az áru-termelésre és értékesítésre, hanem a piaci lehetőségek, igények láttán, a nagyobb haszon reményében cselekedtek így. Ebben a folyamatban közrejátszottak a korabeli szállítási nehézségek (rossz utak, lassú eszközök stb.) is, melyek miatt az átlagosan 50 km-nél távolabbi helyek szóba sem jöhettek, főleg a romlandó tejtermékek, a zöldségek és a kényesebb gyümölcsfélék esetében. Mindezekből nyilvánvaló, hogy aki a szóban forgó körzetből járt házalni (vagy piacozni), az elsősorban élelmiszereket árult.

Több vonatkozásban is más volt a helyzet a Felvidéken. A kedvezőtlen természeti

adottságok következtében a szegényes és egyoldalú növénytermesztés, állattartás egy bizonyos ponton túl egyre kevésbé tudta eltartani a növekvő népességet. Ez okból, feltehetőleg a 16–17. században kezdődött el a természeti környezet másfajta és többirányú kihasználása. A paraszti önellátás gyakorlatából fejlett háziipar jött létre, melyek készítményeivel intenzív vándorkereskedést folytattak. Ezzel párhuzamosan, de nem paraszti kézen bontakozott ki a Felvidéken a vas-, üveg- és textilgyártás. Ezek termékeit is „tótok” (szlovákok) hordták szét, adták el vagy használták fel. Tehát a felvidéki házalók általánosan jellemző s ugyanakkor másoktól megkülönböztető vonása az volt, hogy egyrészt életkörülményeik miatt kényszerültek erre a foglalkozásra; másrészt az ipari háttér következtében zömében használati tárgyakkal és anyagokkal kereskedtek.

Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a vándorárusok és -iparosok a kiskereskedelmet és szolgáltatásokat egyaránt magába foglaló közellátásban vettek részt, kihasználva az azok szervezetlenségéből, hiányosságából, valamint a szállítás fejletlenségéből adódó lehetőségeket. A szükség által megszabott keresletet elégitették ki és városi életmódhoz illeszkedő kínálatot biztosítottak. E társadalmi réteg szerepvesztése vagy átalakulása a tágan értelmezett közellátás kiépülése, fejlődése, valamint a városi tárgykultúra változásai miatt következett be. Azonban e folyamatok már a 20. század krónikájához tartoznak.

Irodalom*

- Banner Benedek: *Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében*. In: Ethnographia, 1948., 1–4. sz. 110–117.
- Békés István: *Szegény ember gazdag városban*. Budapest, 1973. 357 l.
- Béres András: *Vándorközsörösök, slajferesek*. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. 1965. 371–381.
- Bikkesy, Joseph: *Pannonien Bewohner...* Wien, 1820. 77 l.
- Csaplovics János: *Gemälde von Ungarn*. II., Pest, 1829. 334 l.
- Csippék János: *Adatok a felvidéki „olejkárok”, házaló gyógyszerárusok történetéhez*. In: Néprajzi Értesítő, 1907. 3–4. sz. 237–268.; *Sáfrányosok a Felvidéken*. In: Néprajzi Értesítő, 1910. 3–4. sz. 226–242.
- Dankó Imre: *Vándorlás és árucseré* (Vázlat és irodalmi tájékozódás a kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéséhez). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. Debrecen, 1979. 251–289.
- Dankó Imre: *Wandernde Handler aus Bosnien*. In: Műveltség és Hagyomány XX. Debrecen, 1981. 251–289.
- Ferko, Vladimír: *Volt egyszer egy mesterség* (A drótosok története). Budapest, 1985. 274 l.
- Fügedi Márta: *A felvidéki textil háziipar és vándorkereskedelem északkelet-magyarországi kapcsolatai*. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc, 1984. 231–236.

*Dolgozatunk egy nagyobb szabású kutatás eredményeit foglalja össze, kényszerűségből mindössze 5 oldalra sűrítve. Ennek következtében a szöveg olyan tömör, hogy szinte minden szavát jegyzetekkel lehetne ellátni. Célszerűbbnek láttuk, ha helyett csak egy válogatott irodalomjegyzéket közlünk.

- Halászy József: *Pesti Genre-képek V. A' tejárusnők.* In: Regélő. Pesti Divatlap, 1842. 73. sz. 740–742.
- Jajczay János: *Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből* (Max Felix Paur rajzai a Fővárosi Könyvtár Évkönyve X. 1940. Budapest, 1941. 34 l. klny.
- Lukács László: *Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon.* In: Alba Regia XX. Székesfehérvár, 1983. 185–199. l.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.* IX., Budapest, 1893. 604 l.; XV., Budapest, 1898. 444 l.
- Petercsák Tivadar: *Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon.* In: Ethnographia, 1981. 2–3. sz. 436–451.; *Vándoriparosok a Zempléni-hegységben.* In: Ethnographia, 1973. 4. sz. 527–548.
- Pólya Jakab: *A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata története.* Budapest, 1896. 526 l.
- Porzó (Ágai Adolf): *Cris de Budapest.* In: Magyarország és a Nagyvilág 1879. 45. sz. 714–715.; *Utazás Pestről Budapestre 1843–1907.* Budapest, 1909. 446 l.
- Prónay Gábor: *Vázlatok Magyarhon népeletéből.* Pest, 1855. 92 l.
- A régi pesti életből* (Jókai fölolvassása). In: Vasárnapi Újság 1900. 3. sz. 41–42.
- Waldapfel József (szerk.): *Forradalom előtt.* Budapest, 1948. 212 l.

A székesfehérvári iparosok nyelvi–kulturális problémái a 18–19. században

A mai magyar irodalom egyik jelentős személyisége, nemzeti történelmünk nagy megrázkódtatásait, a belőlük fakadó gondokat esszéiben gyakran boncolgató Csoóri Sándor a Székesfehérvár melletti Zámolyon született. Csoóri Sándor soha nem élt, nem is tanult Székesfehérváron. Pápai diákévek után Budapestre került. Ennek ellenére a régi Székesfehérvárt gyermekkorából jól ismeri. Találónak jellemezte a várost *A félig bevallott élet* című könyvében: „Székesfehérvár ott csillámlott ugyan egy kőhajításonyira, hiszen csak tizenhárom kilométer a távolság, de mintha mégis egy másik földrészen terpeszkedett volna. A házai, a 'palotái' egytől egyig osztrákos színűek voltak: cudar sárgák. A templomai falából is kövér és redős ruházatú szentek léptek ki üdvözlően a napfénybe...” (1982, 72). Szarka Géza, a székesfehérvári Vörösmarty Mihály irodalmi és művészeti társaság elnöke pontosan Csoóri Sándor születésének évében, 1930-ban így jellemezte a város iparos társadalmát: „A kisipar fejlődésére elhatározóan hatott az a körülmény, hogy Fehérvár a múltban országos hírv vásárok színhelye volt. Ezeken a vásárokon messze földről összesokasodott a földművelő és állattartó nép. Ezért a kisiparnak főként a vásáros ágai virágoztak. A bőr elkészítésének külön kisipari ága volt (tobakosok), s a csizmadiák, asztalosok, magyarszabók, rézművesek, kötélverők, kosárfonók, kovácsok távoli vidékeket is elláttak készítményeikkel. Egy-egy teremtebb kapacitású, szorgalmasabb iparos tekintélyes gyárrá tudta fejleszteni üzemét (Karl-szeszgyár, Kovács-börgyár, Krén-féle kályhagyár), és a középosztály felfrissítésében ez az iparos-osztály jelentős szerepet játszott és játszik ma is. Lelki habitusában meglehetősen konzervatív és feltétlenül nemzeti érzelmű...” (1930, 228–299). A két idézett megállapítás mögött ellentmondást érzünk, amely az osztrák-barokk külsejű város és századunkra már feltétlenül nemzeti érzelmű iparos-polgár lakossága között feszül. Előadásomban erre az ellentmondásra szeretnék rávilágítani a székesfehérvári iparos-polgárság 18–19. századi etnikai, nyelvi, kulturális problémáinak bemutatásával.

A török uralom alatt élő régi koronázóváros, Székesfehérvár etnikai viszonyairól az 1664-ben itt járt török történetíró, Evlia Cselebi útleírásából értesülünk: „A város népe bosnyák, de magyarul és németül is szépen és jól tudnak, törökül azonban nem igen tudnak, csak imígy-amígy beszélnek.” (Karácson 1908, 49.)

A török uralom alól 1688-ban felszabadult város csekély számú lakossága magyarokból és délszlávokból állott. A Belváros házait a helyőrség, a német tisztek és ekkor még elsősorban a hadsereg számára dolgozó iparosok (mészáros, pék, szabó, csizmadi, lakatos, kovács) kapták meg. A török alóli felszabadulás évéből a Belvárosból 177 polgár nevét ismerjük (Philip 1933, 10–11). E nevek 2/3-a magyar, 1/3-a német, a magyar és német iparosok aránya ugyanez. A magyar iparosok a Duntántúl északi és nyu-

gati megyéiből (Komárom, Győr, Veszprém, Zala, Vas) a felszabadító hadsereg nyomában érkeztek Székesfehérvárra. A két középkori eredetű külváros, Palotaváros és a Budai-külváros lakatlan volt. Palotaváros iparosai között mészárosokat, péket, szűcsöket, szabókat, fazekast és kovácst találunk (Philip, 1933, 41).

Az 1688 utáni években főként az említett észak- és nyugat-dunántúli megyékből érkező magyarok gyarapították elsősorban Palotaváros lakosságát. A Belvárosba, de kisebb számban a Palotavárosba is ugyanekkor német iparosok települtek Ausztriából, Csehországból, Morvaországból, Sziléziából és Bajorországból. A betelepülők száma soha nem volt olyan magas, hogy a népességmérleg a németek javára billent volna. 1698-ban a Belváros 135 házából 35, Palotaváros 122 házából 17 volt német tulajdonos kezén (Kállay 1976, 180).

A Rákóczi-szabadságharc idején kiéleződtek a magyar és a német polgárság ellentétei. A szabadságharc kitörésekor a német és a rác polgárság úgy határozott, hogy megvédi a várost a kurucok ellen. Az 1704. január 2-án tartott gyűlésen a magyar polgárok kijelentették, hogy javaikat megőrzik, de nem fognak fegyvert a kurucok ellen. Parraghy András városhíró nem adott útlevelet a német polgárok küldöttségének, amely Pozsonyba készült oltalmat kérni. Az 1704. január 7-én tartott gyűlésen a magyar polgárok a kuruc csapatok előtti meghódolás mellett döntöttek. Küldöttségük Pápan jelentette be Károlyi Sándor tábornoknak a város meghódolását. A kuruc csapatok így 1704. január 16-án bevonultak Székesfehérvárra. A császári csapatok Heister tábornagy vezetésével 1704. április 8-án foglalták vissza a várost a kurucoktól. A császári csapatok bevonulása feletti örömeinek a német polgárság e szavakkal adott kifejezést a városi tanács jegyzőkönyvében. „Wer war dazumal fröhlicher, als die Teutschen, und trauriger, als die Ungarn!” (Kállay 1976, 181; Jenei 1977, 10–11).

A Rákóczi-szabadságharc idején a környező uradalmakból 50 jobbágycsalád menekült Székesfehérvárra, közülük 9 német volt. Az addig gyéren lakott Budai-külvárosban telepedhettek le, mert 1712-ben a tanács úgy rendelkezett, hogy a rebellis időkben idetelepedett magyarok bontsák le engedély nélkül épített földkunyhóikat (Kállay 1976, 181).

A Rákóczi-szabadságharc után a 18. század utolsó harmadáig települt a legtöbb német iparos Székesfehérvárra. A városi tanács a betelepülő iparosoktól magas (20–25 Ft) újpolgár taksát (Bürger Pfennig), polgári ház megvásárlását és a céhbe való felvételt követelte. A székesfehérvári céhek a betelepülő mesterektől igen magas (63 Ft) mester-taksa befizetését és a céhtagok megvendéglését (mesterasztal) követelték. E szigorú előírások miatt a városba nem települtek be tömegesen az iparosok: a legnagyobb arányú betelepülés idején évente 20–30 német polgár betelepülésével számolhatunk (Kállay 1976, 182–183).

A székesfehérvári polgárság eredetét, összetételét a legalaposabban Eugen Bonomi kutatásaiból ismerjük (1943, 178–210; 1944–45, 260–361). Az 1688–1848 közötti időszakból 4167 székesfehérvári polgár nevét tudjuk. Ebből 1779 magyar, 1625 német, 642 szláv, 14 olasz, 11 latinizált, 96 egyéb vagy meghatározhatatlan nevű. Mivel az 1703-ban újra elnyert szabad királyi városi kiváltságául előírása szerint székesfehérvári polgár csak római katolikus vallású lehetett, így nem meglepő, hogy a 4167 polgár közül 4025 római katolikus, 67 görögkeleti-ortodox, 37 kálvinista, 14 lutheránus és 2 „protestáns”. 3558 polgárnak a foglalkozását is ismerjük: közülük

1876 iparos, 1077 földműves, 179 kereskedő és 149 szőlőművelő. Számarányukat tekintve a polgárság vezető rétegét az iparosok alkották. 3066 polgár származási helyét is tudjuk. Közülük 2681 Magyarországról, 407 külföldről települt Székesfehérvárra. A polgárok közül 1457-en már Székesfehérváron születtek, 215-en Fejér megyéből származnak. Számosan jöttek a szomszédos Veszprém, Komárom, Sopron és Vas megyékből. Utóbbi nyugat-magyarországi területekről sok német iparos települt a városba. A külföldiek döntő többsége német, kisebb része szláv. Ausztriából 134, Bajorországból 60, Csehországból 56, Morvaországból 33, Sziléziából 24 polgár, főként iparos érkezett. Az Ausztriából települtek döntő többsége alsó-ausztriai és stájerországi, de szép számmal találunk köztük felső-ausztriaiakat, tiroliakat is. A városok sorában Bécs vezet, ahonnan 12 polgár települt Székesfehérvárra. Grácból 4, az alsó-ausztriai Klosterneuburgból, Mödlingből, Oberhollabrunnból 3 polgár érkezett. A bajorországi Obergünzburgból 4, Münchenből 3 polgár költözött Székesfehérvárra. Prágából 8 polgár jött. A német nyelvterület számos más településéről leggyakrabban egy, nagy ritkán két polgár települt Székesfehérvárra. A német betelepülők az említett vallási korlátozás miatt csak a katolikus délnémet területekről érkezhettek.

Székesfehérvár város teljes jogú lakói, a polgárok számbeli kisebbségben voltak a nem teljes jogú lakókkal és zsellérekkel szemben. 1728-ban a város 5460 lakosából 453, 1828-ban a 20069 lakosból 1080 rendelkezett polgárjoggal (Bácskai 1974, 351; Bonomi 1944–45, 360). A város vezetésében csak a polgárok, a 18. században és a 19. század elején elsősorban a jómódú, német származású mesteremberek jutottak szóhoz. Hiemer Mihály mészárosmester 1692-ben, 1702-ben majd 1714–26 között városbíró volt. Családja a 18. század folyamán vezető szerepet játszott Székesfehérvár történetében (Kállay 1972b, 313–317). Házuk, az Úri utca 1. szám alatt 1760–70 körül épült rokokó Hiemer-ház, homlokzatán fülkében Szent Sebestyén szobrával, ma a város egyik értékes műemléke. Schlosser Ádám tímármestert 1731-ben, 1733-ban és 1735-ben a város bírójává választották. A Belváros egyik legszebb polgárháza, a Lépcső utca 1. számú manzárdtetős, barokk épület, homlokzatán fülkében Nepomuki Szent János szobrával, a szomszéd házakkal együtt Schlosser Ádám tulajdonában voltak.

A városbíró (Stadtrichter) a városi kormányzat legfontosabb szerve, a 12 tagú belső tanács (Innerer Rat) élén állt. A belső tanács hatáskörébe szabályalkotó, végrehajtó és jogszolgáltató tevékenység egyaránt tartozott (Kállay 1972a, 109). Tagjai a 17. század végén és a 18. században felerészben magyarok, felerészben németek voltak. Hiemer Mihály bírósága idején, 1692-ben magyar részről Bende János, Parraghy András, Mészeli András, Ujvári István, Veress Gergely, Albert Benedek, német részről Payerl András, Träxler András, Hegh Gáspár János, Karner Gergely és Erdli György került a belső tanácsba. A bíró és a belső tanács mint törvényszék, igazságot is szolgáltatott. Ítéleteikkel kapcsolatban Juhász Viktor, századunk első felében Székesfehérvár főlevéltárnoka, az alábbi megállapításra jutott: „A városi levéltárban 1657/8-ból őrzik az ausztriai Landgerichts Ordnung két kötetét, amelyeknek mindegyike büntető rendelkezéseket és magánjogi jogszabályokat is tartalmaz, annyi bizonyos, hogy a városi törvényszék által egyes bűnösökre kiszabott büntetések nemegyszer juttatták eszünkbe az osztrák büntető törvénykönyvnek megfelelő rendelkezéseit.” (1931a, 218.)

Számos polgári jogot a 18. században a székesfehérvári polgárok szokásjog alapján gyakoroltak. Régi jogszokás alapján a székesfehérvári polgárok ruházata kék posz-

tóból készült. Ezt a színt lakó vagy zsellér nem viselhette. A kék színű posztóruhát az idős székesfehérvári polgárok még századunk első harmadában is hordták. Ezért írta 1930-ban Szarka Géza a fehérvári polgárok vasárnapi mise utáni beszélgetésének színhelyéről, a Városház-térről: „Itt országol vasárnap délelőttönként, külön néprajzi érdekességgént, a felsővárosi gazdák kékbeli parlamentje.” (1930, 228).

A 12 tagú külső tanács (Äußerer Rat) a városi kormányzat szabályalkotó tevékenységében vett részt; élén a szószólóval (Vormunder). 1790-ben a külső tanács tagjai közül 10 tudott magyarul és németül, 6 latinul. Közülük 8 volt iparos, egy kocsmáros, gyógyszerész és postamester (Kállay 1972a, 112–113). A külső és belső tanács a leggyakrabban üzenetváltás formájában érintkezett egymással. Az üzenetet a szószóló adta át, ő volt az összekötő a két tanács között. A 18. században külön volt magyar és német szószóló.

Leggyakrabban az iparosokból kerültek ki a városi igazgatás legalsóbb szervei, a fertálmesterek (Viertelmeister). A városi tanács rendeleteit közvetítették a lakossághoz, közreműködtek az adókiivetésben, a kocsmák ellenőrzésében, tűzrendészeti feladatokat láttak el. 1776-ban a fertálmesterek mérték a városi bort a városháza pincéjében (Kállay 1971, 46). A 18. században városrészenként kettő, összesen hat fertálmester működött (Juhász 1931a, 182). A 19. század közepére, két új külváros (Tóváros, Vízváros) kialakulásával a fertálmesterek száma emelkedett: ekkor Székesfehérvárt kilenc negyedre osztották és mindegyikben egy fertálmestert alkalmaztak (Palugyay, 1853, 134.).

A 18. század utolsó harmadától a német betelepülés lelassult. A városi tanács elsősorban olyan mestereket vett fel a polgárok sorába, akik valamilyen hiányzó iparágat űztek (szobrász, parókakészítő, nyomdász, harisnyakészítő, rézműves, enyvfőző) (Kállay 1977, 251–252).

A 18. században a lakosság nyelve a magyar és a német, a városi közigazgatás nyelve a magyar, a német és a latin volt. A magyar polgárok 1724-ben kérték, hogy magyarul, németül és latinul tudó aljegyzőt alkalmazzanak (Kállay 1976, 184). 1790-ben a tanács minden tagja tudott magyarul és németül.

A gazdasági ülések jegyzőkönyvét 1804, a tanácsülési jegyzőkönyvet 1814 óta magyar nyelven vezették. 1843-ban a polgárság kérte, hogy a „városi pecséttel bezárt magyar levelek, s a város hiteles pecsétjével megerősített irományok magyar köriratú pecséttel láttassanak el.” V. Ferdinánd király 1845-ben engedélyezte, hogy a latin helyett magyar felirat kerüljön a város pecsétjére (Kállay 1977, 253; 1974, 167).

A város magyar és német lakossága között vallási különbség nem volt. Pasztorálásukat a török alóli felszabadulás után a városba települő jezsuita, kármelita és ferences szerzetesek látták el. A vegyes nemzetiségű plébánia pasztorálására a jezsuita rend bizonyult a legalkalmasabbnak, mivel magyar és német anyanyelvű tagokkal is rendelkezett. Kezdetben a fehérvári jezsuita házfőnökök általában német anyanyelvűek, a másik rendtag pedig magyar anyanyelvű volt. A házfőnök plébános a német hívek lelki gondozását látta el 1786-ig a középkori királyi bazilika északi oldalához épített Mátyás király sírkápolnájában. A magyar anyanyelvű jezsuita rendtag a magyar híveket gondozta a IV. Béla király által építtetett középkori Szent Péter és Pál templomban. A 16. század közepéig a koronázási szertartások egy része, az ítélezés és a lovaggá ütés zajlott le itt. A török alóli felszabadulás után a templomot Szent István király tiszteletére

szentelték, a város első plébániatemploma, majd barokk stílusban történt megújítása, 1777 után püspöki székesegyház lett. A jezsuiták 1745–51 között épült barokk templomát a rend feloszlata után 1773-ban a magyar pálos rend, majd 1786-ban a német hívek kapták meg a romladozó Mátyás-sírkápolna helyett. A templomot 1813-ban a cisztercita rend kapta meg, Dréta Antal cisztercita apát és a város között ekkor létrejött szerződés értelmében a rend egy német káplánt köteles volt tartani a német anyanyelvű hívek részére. A mai püspöki székesegyházat magyar templomnak, az egykori jezsuita templomot német templomnak nevezték Székesfehérváron (Németh 1977, 12, 21; Szvorényi 1851, 417; Juhász 1931a, 202, 204; Kállay 1977, 253).

A kármelita szerzetesek a 18. század elején főként német anyanyelvűek voltak. Kármelhegyi Boldogasszony napján (július 16.), a kármeliták rendi ünnepén például nem tartottak magyar nyelvű szentbeszédet. Kármelhegyi Boldogasszony ünnepe működésük nyomán kedvelt ünneppé vált Székesfehérváron, a céhek zászlókkal vonultak ki a körmenetre (Németh 1977, 16). 1732-ben a város átengedte a kármeliták temploma és kolostora számára a régi katonai kórházat a hozzá tartozó telekkel együtt. Ennek fejében a város a renddel szemben több kikötést tett, egyik kívánalma, hogy legalább egy magyar ajkú páter legyen a kolostorban (Juhász 1931, 212). A kármeliták temploma a város egyik legértékesebb barokk műemléke, amelynek freskóit a nagy osztrák festő, Franz Anton Maulbertsch készítette.

Az 1720-as években a városban ugyancsak rendházat és templomot építő ferencesek az egyszerű földművesek és iparosok körében működtek nagy hatással. Főként a nép körében kedvelt körmenetek és zarándoklatok szervezésében buzgólkodtak. A székesfehérváriak napjainkig Dunántúl legaktívabb búcsújárói: nagy csoportjaik ott vannak a bodajki, csatnai, andocsi, celldömölki és a mariazelli búcsúkon. Tudjuk, hogy 1751-ben a fehérvári magyarok és németek külön csoportban indultak a celldömölki búcsúra (Kállay 1976, 184).

Magyar iskolája a török kori Székesfehérvárnak is lehetett, mert Parrag András oskolamester nevével már az 1688-as telekösszeírásban találkozunk. 1728-ban már két tanító két iskolában tanított Székesfehérváron. A magyar iskola (das Hung. Schull Haus) és a német iskola (Teutsche Schull) a városháza 1930-as években épült új, déli szárnyának helyén állt. A magyar tanító (praeceptor) tanításon kívüli feladata volt a harangozás, a német tanítóé (Schullmeister) a templomi orgonálás. A tanítók a 18. században főként mesteremberekből és obsitos katonákból kerültek ki. II. József korában, 1786-ban az elemi iskolai tanítóktól német és magyar nyelvtudást követeltek. Ezzel kapcsolatban a székesfehérvári tanács joggal állapíthatta meg: „ez eddig is így volt a városban”. (Juhász 1931a, 196–197; Dormuth 1937, 20–21; Kállay 1977, 253.)

Jelentős szerepet játszott a város magyarrá válásában a jezsuita (később pálos, majd cisztercita) gimnázium is. A jezsuita gimnázium diákjai a 18. század második felében már magyar nyelvű színdarabokat adtak elő. 1767-ből magyar nyelvű betlehemes játékok szövegét ismerjük, amelynek címe: „Három Szent Királyok utazása, az az német rendes Magyar Versek, mellyekben le frattatik az három sz. királyoknak Csillag vezérlése által Betlehembe az újonnan született Királynak, Jesusnak köszöntésére és imádására való utazások, mellyet legelsőben Székes fejeér vári Magyar népnek kívánságára, az után Nagy Győr Városának nagyobb vigasságára illendő pompával szolgál kötelességekből repraesentáltak némely érdemes ifjak Deákok Ao. 1767, és 1768 dik esz-

tendőben.” (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest, Lelt. sz.: 1974). A pálosok a 18. század végén már a magyar nyelvet is tanították. A ciszterciták 1813 után az alsóbb osztályokban már magyarul tanítottak (Dormuth 1936, 15, 18).

Budai, pécsi, zágrábi német színtársulatok először a 18. század utolsó évtizedében szerepeltek Székesfehérváron. Az első magyar színtársulat 1813-ban lépett fel a belvárosi Pelikán fogadó színháztermében. Ez a színházterem adott otthont 1818–24 között a pesti színházépület lebontása miatt otthontalanná vált magyar színtársulatnak. A magyar színtársulatot Fejér megye nemessége, földbirtokosai támogatták. A színtársulat fenntartására indított közadakozáshoz csak három székesfehérvári polgár járult hozzá. A magyar nyelvű színjátszásnak, az itt bemutatott színvonalas daraboknak is szerepe lehetett a város magyarrá válásában (Dormuth 1936, 15–17; Cenner 1972, 5–60).

A magyarosodás jelentős tényezőjeként említhetem azt, hogy Székesfehérvár megyeszékhely. Fejér megye magyar nemesi vezetői, tisztviselői a városban éltek. A reformkorban ez a magyar nemesi réteg a nemzeti megújulás élharcosa. Ott találjuk a megye nemesi vezetőit a Széchenyi reformelképzéseinek hatására 1838-ban létrejött székesfehérvári Casino Társaságban is, amely „a jó ízlést, művelt társalkodást, egyesek értelmi és erkölcsbeni gyarapultát és ezáltal egyszersmind a közértelmesség kifejlődését ápoló, lelket és testet ébresztő intézet”-ként alakult. A Casino Társaság 240 tagjából alakulásának évében 84 városi polgár volt (Dormuth 1936, 18–19). Hozzájárult a székesfehérvári német polgárság magyarosodásához Fejér megye döntően magyar lakossága is. A megye északi részén, a Vértesben volt ugyan egy lazán összefüggő német nyelvsziget is, de ez a megye székhelyétől távol esett. Székesfehérvár körül egy teljesen magyar, református törzslakosságú településgyűrűt találunk, amely Csór, Iszkaszentgyörgy, Sárkeresztes, Zámoly, Pátka, Pákozd, Seregélyes, Aba, Szabadbattyán és Sárszentmihály községekből áll. Székesfehérvár német eredetű iparos polgársága e községek magyar lakosaival került rendszeres kapcsolatba a piacokon, vásárokon, műhelyekben.

A reformkorban és az 1848–49-es szabadságharc idején Székesfehérvár magyarrá váló polgársága számos tanújelét adta annak, hogy elkötelezte magát a magyar nemzeti megújulás eszméi mellett. Fejér megye nemessége és Székesfehérvár polgársága 1825-ben magyar nyelvű memorandumot intézett az első pozsonyi reformországgyűléshez, amelyben kérte, hogy Székesfehérvár újra a királykoronázások színhelye legyen. 1840-ben a polgárság a pápai református főiskola Székesfehérvárra helyezését kérte a belső tanácstól. A főiskola számára ingyenes városi telket, kedvezményes áron téglát és 10000 forint segélyt helyeztek kilátásba. A polgárság kezdeményezését Say István városbíró és a belső tanács torpedózta meg, aki „nem látja rendében, hogy pápista népnek előjárósága reformata iskolára ily tetemes segedelmezést nyújtson.” (Juhász 1931a, 199.)

A szabadságharc idején, 1848. október 3-án székesfehérvári iparosok, földművesek és tisztviselők felfegyverzett csoportja népfelkeléssel kényszerítette megadásra Jellasics több mint 1500 főből álló horvát helyőrségét. A népfelkelés egyik szervezője Szász Ferenc építőmester volt. A várpalotai csapócéh a szabadságharc „Álladalmi Főlszerelési Ruhabizottmány”-ának megrendelésére 1849-ben 20000 rőf halinaposztót készített, amit a fehérvári szűrszabók katonai mundérnak dolgoztak fel. Három nappal

a világsi fegyverletétel előtt, 1849. augusztus 10-én a székesfehérvári polgárok, első-sorban iparosok és földművesek, kétezerrel is többen, népfelkeléssel fogadták a város-ba bevonuló császári zászlóaljat. Az utcai harcokban hét népfelkelő elesett, 24 súlyosan megsebesült. A harc során a császáriak közel 70 házat felgyújtottak. Fegyverrel a kéz-ben fogták el Kuczka Mihály kovácmestert, Varga Mihály szűcsmestert, Gánts Pál szűcsmestert, Uitz Ignác kőművesmestert, Hübner András tímármestert és Havelka Fe-renc tímármestert, székesfehérvári polgárokat, akiket augusztus 14-én a pesti Újépület-ben kivégeztek. A hat fehérvári polgár, köztük két német nevű is, a szabadságharc bu-kását követő megtorlás első áldozatává vált (Erdős 1978, 84–86, 128–130; Nagybá-kay 1971, 13; Demeter 1985, 88–89).

A polgári-nemzeti fejlődés során elért eredményeket a levert szabadságharc után sem lehetett megsemmisíteni. Székesfehérváron 1850-ben csupán 23 polgár vallotta magát németnek. Fényes Elek 1851-ben ezt írta Székesfehérvárról: „Lakosai... ösze-sen 20770 lélekre mennek, nyelvökre nézve nagyobb részt magyarok, vannak azonban németek is, de ezek mind értenek magyarul, sőt gyermekeik ezen nyelven már jobban beszélnek.” (1851, II, 9.) A magyar nyelvűvé vált egykori német polgárság gyermekei magyar iskolákban tanultak. A polgárok az egyre gyarapodó számú magyar kulturális egyesületek tagjaivá váltak. Legtovább az egyházi gyakorlatban maradt fenn a német nyelv: a cisztercita és a felsővárosi templomban 1885-ig német nyelvű miséket is tar-tottak. Az 1880-as népszámlálás szerint a város lakosságának már csupán 3%-a volt német. 1885. június 4-én az úrnapi körmenetet egy 53 fős, németül éneklő felsővárosi csoport zavarta meg. Az eseményről egy magát meg nem nevező, felháborodott szem-tanú az alábbi, primitíven durva sovinizmusról tanúskodó cikkében számolt be a Szé-kesfehérvár és Vidéke című lapban: „Urunk 1885-ik, édes hazánk fennállásának majd-nem ezredik évében, június hó 4-én történt az, ezen ős magyar városban, mit ezúttal leírandó vagyok. A fentebb írt napon ugyanis alulírott, sürgős dolgomat végezvén a felső városban, midőn az ezen városban diszelgő sétatér előtt fennálló Szentháromság képehez értem, füleimnek egyáltalán nem tetsző, s a távolból száguldó valami szokat-lan énekhang hasogatta át azoknak belső alkatrészeit. Megálltam tehát a mondott szent kép mellett fennálló lombos fák egyikének hűvös árnyékában, hogy ott bevarjam a tör-ténendőket. — Kevés várakozás után megpillantottam a belvárosi körmenetről a felső-városra szándékozó híveket. Ennek láttára azonnal tisztába voltam a füleimre kellemet-lenül hatott énekhang felől, a felsővárosi tisztességes magyar körmenetnek németül varczogó avantgárdái voltak azok, kik a „bitt für uns”-os zászlók védelme alatt a „heilig, heilig, immer heilig”-ot az azt hallók mély megbotrántkozására fennen, mintegy kihívólag hangoztatták. Megolvastam őket, az egész mennyiséget 53 darabból állónak találtam. Igaz, hogy sokan már őszbe borult fejűek valának, sajnosan kell azonban meg-jegyezmem, hogy köztük — szégyenünkre legyen mondva — serdülő fiúk és felnőtt fia-tal emberek is valának, kik toroktátva, egész erejükből hangoztatták a sváb éneket az őket követőknek nagyobb dicsőségére: másoknak pedig megbotrántkozására. Azt tartja a közvélemény, de az osztó igazság is azt hozza magával, hogy mindenkor és minden-ben a többség határoz. — Miért engedték meg tehát a magyar ajkú körmenetbeliek, kik 400-an lehettek — vagy maga a körmenetet vezető plébános úr, hogy ezen magyar ke-nyérrel táplálkozó, de a magyar nyelvet és szokásokat megvető német kapások törpe száma a többség előtt idegen nyelven énekeljenek, holott az illetők leghátul men-

nének mindaddig, míg a magyarok Istenét magyarul nem dicsérik, s a többségbe be nem olvadnak.” A felháborodott szemtanú az eseményt a város vezetői és püspöke figyelmébe ajánlotta. 1885. november 10-én a város törvényhatósági bizottsága azzal a kéréssel fordult a püspökséghez, hogy a német nyelvet az egyházi gyakorlatból Székesfehérváron töröljék. Indokolásul azt hozta fel, hogy a magyar nyelv a társadalom minden rétegében elfoglalta méltó helyét, s a német nyelv használata a helyi egyházi gyakorlatban csupán a megszokottságon alapul. Ennek alapján a püspökség 1885. december elején Székesfehérváron a német nyelvű szentmiséket megszüntette. Az utolsó német nyelvű misét 1885 adventjének elején egy szerzetes tanár mondta a cisztercita templomban. A fehérvári német misék megszűnéséről az alábbi anekdota maradt fenn: A város egyre gyérülő német lakosságának vezetője a Wunsch család volt. Ők mindvégig kitartottak a német nyelvű misék mellett. 1885 egyik adventi vasárnapján már csak a Wunsch család tagjai ültek a német misén a cisztercita templomban. Ezt látva, a miséző pap Wunsch úrhoz a következő kérdést intézte: „Herr Wunsch, wünschen Sie, daß ich deutsch predige? A válasz így hangzott: „Nein, Hochwürden, ich wünsche das nicht!” (Farkas 1978, 256–258; 1982, 338–339).

A székesfehérvári polgárság etnikai, nyelvi, vallási összetételéről bemutatott adatokat az alábbiakban foglalhatom össze: A német eredetű polgárság a magyar nyelvű polgársággal, de főként a város egész lakosságával szemben mindvégig kisebbségben volt. Vagyoni ereje révén a 18. század elejétől jelentős szerepet játszott a város politikai életében, építkezéseivel a város külső képének formálásában. A közös római katolikus vallás nem osztotta meg a város magyar és német polgárságát. A német polgárság gyors magyarosodásához a környék magyar lakossága, a magyar nemzeti mozgalom eszméi és a városi fejlődés is döntő mértékben hozzájárult.

Jászi-Oszkár szerint az asszimilációnak egy igen egyszerű törvénye van: az egyéb körülmények azonossága esetén a tenger beolvasztja a szigeteket. Ott, ahol egy nemzetiségi kisebbség nagy nemzetiségi többséggel együtt él, mindig a sziget alkalmazkodik a tengerhez, a kisebbség a többséghez, átveszi nyelvét, szokásait (1986, 185). Székesfehérvár német eredetű polgárságának magyarrá válása során is ez a törvény érvényesült.

Szólnom kell az iparosok érdekvédelmi szervezeteiről, a céhekről is. Legrégibb céhemlékünk a székesfehérvári mészárosok 1652-ben III. Ferdinánd császártól nyert latin nyelvű céhszabályzata. A fehérvári céhek jórésze viszont csak a török kor után, 1692–95-ben alakult. Az újjászerveződő céhek, sok esetben a hódoltsági területen kívüleső szabad királyi városok (Győr, Sopron, Pozsony, Nagyszombat) céhszabályzatait vették át. Például a székesfehérvári kőműves és kőfaragó céh a pozsonyi céh szabályzatait vette át 1694-ben. Egyes iparágakban a 18. század elejére az eltérő vevőkörök számára dolgozó mesterek szervezetiileg is elkülönültek. A magasabb társadalmi osztályok, földbirtokosok, polgárok számára az újabb divatirányzatoknak megfelelő termékeket előállító céheket német céheknek nevezték, mivel az újabb divat német területről, német iparosok közvetítésével jutott el Magyarországra. A nép, a parasztság számára egyszerűbb, hagyományosabb termékeket készítő céheket magyar céheknek nevezték. 1784-ben a székesfehérvári magyar varga céh 33, a német vargáké 18 mestert egyesített. Nevük alapján a magyar vargák magyarok, kisebb részben délszlávok, a német vargák valamennyien németek voltak (Varga 1968, 266–267). Ugyanebben az évben a magyar szabók 23-an, a német szabók 11-en alkották céhüket. Előbbiek főként

magyar, kisebb részben német és délszláv nevűek, utóbbiak valamennyien német nevűek. Úgy látszik, hogy mindkét céh tagjai csak a megszokott termékeket csinálták szívesen, mivel 1716-ban a városi tanács úgy határozott, hogy 24 forint büntetés terhe mellett a magyar szabóknak a német, a német szabóknak a magyar munkát is „veszeke-dés nélkül” el kell vállalniuk (Kállay 1976, 184). A német szabók a finomabb kivitelű, német divat szerint szabott ruhákat varrták, a magyar szabók az egyszerűbb kivitelű, magyar szabásúakat, amelyek azonban igen tartósak voltak. 1783-ban, amikor a város helyőrség nélkül maradt, a városkapuk őrzésére a városházi őrség hajdúit rendelték ki, akik ez alkalomból német szabású köpenyt, „Kaputh”-ot kaptak (Kállay 1971, 87). A jozefinista kort követő hazafias felbuzdulás hatására 1800-ban a belső tanács a magyar szabó céhnél magyar szabású ruhákat rendelt a városi szolgák részére (Juhász 1938, 90). 1784-ben szinte kivétel nélkül német nevűek az ács, asztalos, esztergályos, üveges, kékfestő, fésűs, kötélgyártó, kalapos, kapcacsínáló, kőműves, késes, kolompáros, kesztyűs, molnár, nyerges, órás, pintér, posztós, pék, parókás, puskaműves és szítás mesterek. Az általuk alakított céhek ráánkmaradt iratai is jórészt német nyelvűek. Magyar és német nevűek a kovács, a lakatos és a mészáros mesterek. Szinte kivétel nélkül magyar nevűek a csizmadia, csapó, fazekas, gombkötő, szűrszabó és tobak mesterek. Céhirataik is magyar nyelvűek. Utóbbiak közül elsősorban a bőriparosok (tobakok, csizmadiák), csapók, szűrszabók és szűcsök céhei emelkedtek túl a helyi jelentőségen. 1840-ben 32, 1845-ben 30 céh működött a városban (Juhász 1931b, 11). Székesfehérvár az iparágak száma szerint 1841-ben 86, 1843-ban 83 szakmával a hatodik helyen állt a szabad királyi városok rangsorában (Eperjessy 1980, 18).

A székesfehérvári tímárok és tobakok céhszabályait 1695-ben hirdették ki a város belső tanácsában. A tobaklegények ifjú-céhének szabályzatát a veszprémiektől vették át 1700-ban. Magyar nyelven vezették a társulat könyveit, 1694-ből való pecsétjük felirata is magyar nyelvű. A bőrgyártás virágzó iparága volt a városnak, amely Veszprémmel és Péccsel együtt a 18. században a Dunántúl legnagyobb bőripari központjává fejlődött. A céhtagok vagyonosak voltak, a városban azt tartották róluk, hogy „három tobak egy gróf”. A székesfehérvári mesterek 1784. évi összeírásából tudjuk, hogy ebben a korban 519 mester 64 különféle ipart űzött a városban. Ez az összeírás 4 tímárt és 23 tobakot tart számon (Varga 1968, 266). II. József császár 1785-ben a tervezett török háború miatt meghagyta a városi hatóságnak, hogy segítse elő a tímárok létszámának növelését, és a fehérvári bőrkészletről terjesszen fel hozzá jelentést. Ekkor a városból 5 tímárt és 38 tobakot jelentettek. 1868-ban, a céhek feloszlátása előtt négy esztendővel, még 60 tobakmester, 15 segéddel és 6 tanonccal dolgozott Székesfehérváron (Drucker 1868, 21).

Székesfehérvár csizmadiamesterei a győri csizmadiacéh privilégiumát vették át 1692-ben. Három évvel később hirdették ki a város tanácsában a céh belső rendjét, a mesterség gyakorlását és tanulását szabályozó latin és magyar nyelvű privilégiumot. A csizmadialegények a céh által irányított legénytársaságot alkottak. Két legényrendtartás is ráánkmaradt a legénytársaságtól 1803-ból, illetve 1839-ből. Mindkettőt maga a céh állította össze, és a szabad királyi város tanácsa hagyta jóvá. Az iparágak közül a mesterek száma alapján Székesfehérváron mindvégig a csizmadiák álltak az első helyen. 1715-ben a csizmadiamesterek 8-an, 1722-ben 22-en voltak, 1784-re számuk 73-ra emelkedett (Juhász 1938, 21–22; 1931b, 11; Varga 1968, 263–265). A 19. század

zadban a székesfehérvári csizmadiacéhet a Dunántúl egyik legnépesebb társulataként tartották számon. 1838-ban Harsányi István céhmester idejében 130 mesterről, 1855-ben 200 mesterről, 148 segédéről és 75 tanoncról tudunk (Baróti 1938, 192; Drucker 1868, 20). 1868-ban 208 mester, 50 segéd és 40 inas dolgozott Fehérváron, ahol abban az évben is 16 csizmadiamesternek adtak ki iparengedélyt (Drucker 1868, 20). A mesterek száma tehát jóval nagyobb volt, mint a legényeké. Műhelyeik főként a nyugati és a déli külvárosban: a Palotavárosban és a Tóvárosban álltak (csizmadianegyed).

A nagyszámú csizmadiát a helyi tímár- és tobakmesterek, később az itt alapított bőrgyárak látták el talp- és felsőrész bőrrrel. A megrendeléseken felül készített lábbeliket a székesfehérvári heti és országos vásárokon és a környék (Pest, Szekszárd, Paks, Veszprém, Mór, Kisbér, Martonvásár, Bicske, Káloz, Enying) országos vásárain értékesítették a fehérvári csizmadiák. Wekerle Sándor, a későbbi pénzügyminiszter, majd miniszterelnök, aki az 1860-as években tanult a székesfehérvári gimnáziumban, az *Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képpen* című könyvben Fejér megye iparának bemutatásakor így idézte fel a fehérvári vásáron áruló csizmadiákat: „A helyi szükséglet nagysága szerint némely iparág nagyobb virágzást mutat ugyan, így Székes-Fejérváron a készletre is dolgozó csizmadiák országos vásárok és hetivásárok alkalmával sátraikból egész táborsort ütnek, melyet a csizmákat patkoló lakatosok sátrai zárnak be; de csak a hadsereg részére egyes kisiparosok által készített lábbeliket nem vesszük számba, ez az ipar sem tud, mint általában a többi ipar, a vidék szükségletein túl terjeszkedni.” (1896, 538.) Megemlítem, hogy a híresebb csizmadiák (pl. Bellovits Ferenc) a céhes korszak után is szerződéses szállítói voltak a hadseregnek, a tisztikarnak, csendőrségnek, sőt a testőrségnek is.

A 18. század végi székesfehérvári mesterösszeírásokban 36 csapó, 11 posztós és 28 szűrszabó nevével találkozunk (Varga 1968, 265–266). Csapóink és szűrszabóink e korban javarészt magyar, míg posztósaink főként német nevűek. Utóbbiak felerészben a morvaországi textilközpontból kerültek hozzánk a 18. század első harmadában (Aranyiné Magyar 1979, 265–267). Fél évszázaddal később Fényes Elek statisztikai munkájából megtudjuk, hogy Székesfehérváron: „kézműves 1200 van, kik közt különösen említést érdemelnek a 90 számot meghaladó posztósok és pokróczosok; Csida kereskedőnek egy posztógyára is van.” (1847, 39.) Ballagi Károly és Király Pál 1877-ben napvilágot látott földrajzi munkájukban ezt írták Székesfehérvárról: „Kézművesei számosak s közülök sokan posztót, pokrócot, kordovánt, bicskát készítenek.” (1877, 76.) 1855-ben 35 mester, 2 segéd és 1 tanonc, 1868-ban 28 mester, 10 segéd és 2 tanonc dolgozott a csapó mesterségben (Drucker 1868, 20). A palotavárosi Csapó utca az itt lakó csapóknak az emlékét őrzi.

A csapók által készített szűrposztóból a szűrszabók varrták a szűröket, dolmányokat. 1784-ben 28 szűrszabómester dolgozott a városban (Varga 1968, 266). A szűrszabómesterek 1855-ben 21-en, 1868-ban 16-an voltak (Drucker 1868, 21). Györffy István írta, hogy a fehérvári vásáron 28–30 szűrszabó rakodott ki még az 1880-as években is. Egy-egy vásárban 800–1000 szűrt adtak el darabonként 12–15 forintért. Fehérváron nem volt keletje a veszprémi, somogyi szűrnek, itt már az alföldi formát viselték (1930, 196).

A székesfehérvári szűcsök magyar nyelvű céhszabályaikat III. Károlytól nyerték 1732-ben. Az 1784. évi összeírásban 39 szűcsöt találunk. 1855-ben 69 mester, 18 segéd

és 12 inas, 1868-ban 53 mester, 5 segéd és 8 tanonc dolgozott a városban (Varga 1968, 266; Drucker 1868, 21). A mesterek számát tekintve a 18–19. században városunk előkelő helyet foglalt el a szűcsiparban. Ezt az is jelzi, hogy a mesterség nagy, alföldi központjaiból (Jászberény, Cegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged) gyakran jöttek a fehérvári mesterekhez vándorló mesterlegények. Kaszalay Ferenc szegedi szűcslegény 1831-ben indult vándorútra szülővárosából, 1832-ben Csongrádon, 1833-ban Kecskeméten majd Székesfehérváron dolgozott.

Két, néprajzi szempontból figyelemre méltó mesterségről, a késes és a tarisznya-készítő iparról is meg kell emlékezni, amely korábban virágzott Székesfehérváron. 1688–1848 között 11 késesmestert vettek fel fehérvári polgárnak (Bonomi 1944/45, 349). 1784-ben 2 késesmester, Georg Englarnier és Michl Soller dolgozott a városban (Varga 1968, 265). Számuk a 19. század közepére megemelkedett: 1855-ben 7 mester, 6 segéd és 2 tanonc, 1868-ban 6 mester és 3 tanonc dolgozott a késes iparban (Drucker 1868, 20). 1865-ből név szerint is ismerjük a fehérvári késesmestereket: Anlauf András műhelye a Palotavárosban, Hám Mihály, Piccher Ádám és Szalay József műhelye a Belvárosban volt (Németh 1865, 126). Az 1860-as évekből Schubert nevű fehérvári késesmesterről tudunk, majd tanítványa, Lipp mester is itt dolgozott. A század végén Székesfehérvárra került id. König Károly műhelyéből már a székesfehérvári István Király Múzeum néprajzi gyűjteményében is őrzünk szerszámokat. Dunántúl-szerte híres volt a fehérvári bicska. A régi mesterek egyes bicskatípusok nyelét a város zászlajának színeivel díszítették. Különböző késtípusokat készítettek. Az acélos bicskát tűz csíholására is tudták használni. A körmozgó pengével ellátott bicskát a juhászok a juhok lábának gyógyítására is használták. A fehérvári bicska korábban is közkedvelt volt a Dunántúlon. Táncsics Mihály a 19. század elején Fejér megye déli részén, Nagyvenyimen lóhajtó gyerekként segített édesapjának a gabona nyomtatásánál. *Életpályám* című könyvében említi, hogy a nyomtatásból hazafelé menet, Sárosdon a kovácsműhelyből egy szép bicskát lopott le, amit a Dunántúlon fehérvári bicskának neveznek (1978, 21).

A szőrtarisznya szövéséhez szükséges fonalat a bőrgyártás melléktermékeként keletkező kecskeszörből fonták a tarisznymesterek. Székesfehérvár bőripara bőven szolgáltatja az alapanyagot a tarisznaszövéshez. A tarisznymesterek számáról csak azt tudjuk, hogy 1688–1848 között két tarisznymestert vettek fel székesfehérvári polgárnak (Bonomi 1944/45, 350). Korábban a csapók és a kapcacsínálók is készítettek tarisznát. Századunk harmincas éveiben az utolsó székesfehérvári tarisznymester munkája nyomán Ébner Sándor írta le a szőrtarisznya-készítés munkamenetét (1931, 165–169).

Mit tudunk a székesfehérvári iparos polgárság céhszokásairól, népszokásairól? A céhgyűléseket általában a céhmester házában tartották. Egyedül a csizmadiaéknak volt céhházuk, ahol 1844-től gyűléseiket tartották. A céhmester házában őrizték a céhládát, amit új céhmester választásakor zenekísérettel, a népnek péksüteményt szórva, az új céhmester házába vittek. Farsang idején a város céhei a hatóság engedélyével zenés felvonulásokat tartottak, ahol az egyes céhek külön kocsikon jelentek meg. A felvonulást esti lakoma és tánc követte (Juhász 1938, 16). Az 1770-es évektől kezdve a városi tanács engedélyezte a nyilvános táncot a fogadóban; 1777 farsangján a tanács engedélyezte a Fekete Sas fogadóban a táncot. 1778-ban szabad volt a farsangi tánc

Lessitz kávé kávéfőző bódéjában is. 1785-ben 11 nyilvános táncmulatságot rendeztek a városban (Kállay 1971, 53, 57). Évente egyszer a céhmester házában is tartottak zenés, táncos vendégeskedést, ez volt a lakozás. A tobakok lakozását-vízkeresztkor, a szűcsökét és tímárokét gyertyaszentelő napján, az asztalosokét úrnapi napján rendezték (Juhász 1938, 16).

Minden céh megünnepelte patrónusának napját. A csizmadiacéh patronája Szűz Mária volt, ezért a céh Szűz Mária fogantatása napján (március 25.) misét mondott, amelyen valamennyi mester jelen volt. Az úrnapi körmenetben a csizmadiacéh a saját zászlaja alatt vonult fel. A csimadialeányok patronusuk, Szent Imre napján szolgáltatnak misét; amelyen nemcsak megjelenniük, hanem áldozniuk is kellett (Lukács 1984, 255–256, 260). A kádárok Orbán-napkor (május 25.) egészen az 1950-es évekig a bazilikában misét mondtak. A templomból egyenest a kisiparosok székházának klubjába mentek, ahol családjukkal együtt megebédeltek. Délután itt kugliztak. Ha rossz szőlőtermés ígérkezett, akkor csak keveset ittak, ha jó, akkor előre ittak az ígérkező jó termésre: A délnémet területeken hasonló módon ünnepelték meg a kádárok védőszentjük napját (Grünn 1968, 53–57; Lümann 1968; Bayer-Freckmann 1978, 64).

Két adatunk is van a kisebb kihágást elkövető molnárok megszegyenítő büntetéséről, a „nyilvános füröztetés”-ről. A pékek 1751-ben bepanaszolták a molnárokat, hogy nem örölnék nekik fehér lisztet, ezért nem tudnak fehér zsemlyét sütni. A városi tanács 50 forint pénzbírság és „nyilvános füröztetés” terhe mellett kötelezte a molnárokat a fehér liszt őrlésére (Kállay 1971, 78). A molnárok a város malmaiban a pékek számára is csak akkor őrölhettek, ha ezek a város gazdasági hivatalától kért őrlési cédulát felmutatták. Ezzel tartották nyilván a molnárok vámjövödelmét. A rendelkezést megsértő, őrlési cédula nélkül őrölő molnárt a belső tanács elrettentő például megúszatta a csatornában (Juhász 1938, 82). A súlycsonkítást, vagy minőségrontást elkövető soproni német pékeket is nyilvános füröztetéssel büntették. Székesfehérváron a pékek kenyeres és zsemlyés sátrai a ferencesek előtti téren álltak. Ha a zsemlyék súlyát ellenőrző piaci bíróság súlycsonkítást állapított meg, a pék összes árúját azonnal elkobozta, és a közeli Palotai-kapunál a vár vizesárkába szóratta (Csitáry 1936, 71). 1771-ben a pékeknek megtiltották a mindenszentek napjára sült fonott kalács (Heilige Stritzl) készítését (Juhász 1938, 84). Ausztriában, Németországban hasonló nevű (Allerheiligenstriezel, Seelwecken, Seelenlaibl) ünnepi kalácsot ma is sütnék (Schmidt 1972, 270–271; Burgstaller 1970).

A mesterség alapos elsajátításának, sokoldalú szakmai, kulturális és nyelvi ismeretek szerzésének igazi iskolája a legényvándorlás volt. A fehérvári mesterek közé csak olyanok kerülhettek, akik a követelezően előírt 3 éves vándorlást teljesítették. A legényvándorlás egyik tárgyi emléke a székesfehérvári vastuskó, amit az István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye őriz. Ez a vaslemez borított faág, a 18. században a városkapunál állt. A Székesfehérvárt érintő mesterlegények egy-egy szövet vertek bele emlékül. Hagyomány szerint az 1842-es évszámú rézpénzt a vándorszínész Petőfi Sándor szögezte a tuskóra. A vastuskó a 19. század második felében egy belvárosi vendéglő cégére volt. Párhuzamai az egykori Habsburg-birodalom céhközpontjaiban (Buda, Győr, Pozsony, Arad) találhatók meg. Előképük valószínűleg a bécsi Szent István templom közelében ma is látható vastuskó (Stock im Eisen) (Dormuth 1938, 87–88). A vastuskó hagyományköre újult fel az I. világháború idején a fehérvári városháza elé

felállított vértés vitézben. Ebbe pénzért szögeket verhettek a hadiözvegyek és hadiár-vák számára adakozók.

A legényvándorlás emléke a céhek megszűnése után is erősen élt a székesfehérvári iparosok körében. Évtizedeken keresztül őrizték a vándorúttal kapcsolatos céhes hagyományokat. Példa erre a kalaposlegények jelképes vándorútja. A legény szabadulása napján jelképes vándorlásra indult a városban. Smohay Ferenc 1912-ben szabadult kalaposlegény mesterének Sütő utcai műhelyéből a vándorlegények batyujával felszerelve tette meg a jelképes vándorutat: „Nekem meg kellett kerülnöm a Sütő utcát, a Tolnai utcát egészen a Simor utcáig, ott visszafordultam a Boldogasszony téren, ez volt a képletes vándorlás. Megtettem, emlékszem, a városban a kijelölt útvonalat, és úgy mint hogyha idegenbe mennék, a műhelybe visszamenve beköszöntem: 'Herr Gott wiensch Glück zu Handwerk!' és a munkaasztalra ráütöttem. A bent dolgozó öreg segéd azt felelte rá: 'Hutmacher?' A belépő segédnek azt kellett mondani, hogy: 'Ja!' Ezután kezét fogták. Ez a beköszöntés azt jelentette, hogy elfogadták a legények maguk között.” (Varga, 1956, 4.) Tehát még századunk elején is német nyelven tanulta meg a segéd a műhelybe való jelentkezés párbeszédét, mint egykor, amikor még a Német Római Szent Birodalom tartományaiba indult vándorútra.

Téli népszokásaink 18. századi történetének egyik becses emlékét őrzi Székesfehérvár tanácsának jegyzőkönyve. Székesfehérvár tanácsa 1770. december 7-én határozatot hozott a városban gyakorolt babonás szokások üldözésére, büntetésére. A határozat ezzel a magyar nyelvű szöveggel került a tanács jegyzőkönyvébe: „Mivel a' nemes magistratusnak nem kevés fájdalomra jelentetett, hogy az ezen királyi városban lévő lakosok igaz keresztény római catholica hite ellen nem csak az körösztény hívek fölöttébb való botránkozásokra hanem eönnön egy lelkek veszedelmével Szt. Lucza naptul fogva, karácsony és 3 királyok napjáigh külömb külömb féle babonaságokat elkövetni, úgy szintén Szent Miklós, Aprószentek és más e féle napokon ruházattyukat változtatván, avagy mustár magokat, azaz vesszőből font korbácsokat kezekben vévén sok károsztató gonoszságokban vakmerőképpen ellmerülni szoktanak. Ahoz képest az illetén vétkek sokassétás által méltán reánk szállható Isteni haragnak valamennyire ezen nemes várostul teendő eltávoztatására nézve, determináltatott: Hogy valaki ennek utánna vagy Szent Miklós, Lucza és aprószentek napjainak estvéjén és éczakáján ruházattyukat változtatván jární, és így lélek kárhozattyára célzó gonoszságokat ellkövetni merészelné az purger férfiú a' vagy aszony legyen az; előbször tizenhét foréntokra, ha pediglen zsellér férfiú, a' vagy aszonyi álatl légyen arestom mellett 32 pácza, vagy korbács ütésekkkel. Ha pediglen többször ezen magistratualis végzés ellen cselekedvén, aztot általhágni merészelnék nagyobb, és sullyosabb büntetéssel okvetettlen büntetődni fognak.” (Protocolum Senatus Liberae Regiae Civitatis Alba-Regalensis, 1770. december 7. Főjér Megyei Levéltár.)

Eszerint Székesfehérváron a 18. század utolsó harmadában polgárok és zsellérek, férfiak és nők erősen gyakorolták a téli népszokásokat. Luca, Miklós napján elváltottatták ruházatukat, maskarába öltözve, házról házra járva alakoskodó népszokást űztek; aprószentek napján fűzfavesszőből font korbáccsal korbácsolni jártak. Ezek a népszokások minden üldözés, tiltás ellenére a székesfehérvári lakosság körében egészen századunkig fennmaradtak.

Irodalom

Aranyné Magyar Zsuzsanna

- 1979 *Adalék a bűbajos manipulációkra a posztófestésben.* A Magyar Tudományos Akadémia Bizottságának Értesítője. Nemzetközi kézműves-ipartörténeti szimpózium. Veszprém, 263–267.

Ballagi Károly–Király Pál

- 1877 *A Magyar Birodalom leírása.* Budapest

Baróti Géza

- 1938 *Százesztendős a fehérvári csizmadiaik czéhkönyve.* Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Szerkesztette: Szabó István, Székesfehérvár.

Bayer, Gerd–Freckmann, Klaus

- 1978 *Küferhandwerk im Rheinland.* Schriftenreihe des Freilichtmuseums Soberheim 3. Köln.

Bácskai Vera

- 1974 *Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 8, 350–369, Székesfehérvár.

Bonomi, Eugen

- 1943 *Siedlungskundliches aus den Kirchenbüchern der Stadt Stuhlweissenburg 1688/1743.* Südost-Forschungen, 8, 178–210, München.
1944/45 *Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg (1688–1848).* Südost-Forschungen, 9–10, 260–361, München.

Burgstaller, Ernst

- 1970 *Das Allerseelenbrot.* Schriftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich, 22, Linz.

Cenner Mihály

- 1972 *Magyar színeszet Székesfehérvárott és Fejér megyében.* Székesfehérvár.

Csitáry G. Emil

- 1936 *Érdekességek városunk múltjából.* Székesfehérvári Szemle, 6, 61–71, Székesfehérvár.

Csoóri Sándor

- 1982 *A félig bevallott élet.* Budapest.

Deák Ernő

- 1979 *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918).* Veröffentlichungen für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte, 3, Wien.

Demeter Zsófia

- 1982 *Palotavárosi Írások.* Az István Király Múzeum Közleményei, B, 34, Székesfehérvár.
1985 *Fejér megye és Székesfehérvár 1848–49-ben.* Fejér Megyei Szemle 1985/1, 83–89, Székesfehérvár

Dortmuth Árpád

- 1936 *Székesfehérvár kulturális élete a XIX. században.* Székesfehérvári Szemle, 6, 13–27. Székesfehérvár.
1937 *Adatok a városháza múltjához.* Székesfehérvári Szemle, 7, 18–23, Székesfehérvár.
1938 *A székesfehérvári vas tuskó.* Székesfehérvári Szemle, 8, 87–88, Székesfehérvár.

Drucker József

- 1868 *Székesfehérvár 1868-ban.* Székesfehérvár.

Eperjessy Géza

- 1981 *Az iparúzők számának megoszlása a reformkori szabad királyi városokban.* IV. Kézművesipar-történeti Szimpózium, 16–18, Veszprém.

Erdős Ferenc

- 1978 *A polgári forradalom és a szabadságharc története Fejér megyében 1848–1849.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12, 7–152, Székesfehérvár.

Ébner Sándor

- 1931 *A szőrtarisznyás mesterség Dunántúlon.* Néprajzi Értesítő, 23, 165–169, Budapest,

Farkas Gábor

- 1978 *Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében 1848–1868 között.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12, 253–268, Székesfehérvár.
- 1982 *Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében a 19. század utolsó harmadában.* A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete IV, 336–346, Veszprém.

Fényes Elek

- 1847 *Magyarország leírása.* Pest.
- 1851 *Magyarország geographiai szótára.* Pest.

Fitz Jenő–Császár László–Papp Imre

- 1966 *Székesfehérvár.* Budapest.

Grün, Helene

- 1968 *Fassbinder, Fassboden.* Niederösterreichische Volkskunde, 3, Wien.

Györfly István

- 1930 *A cifraszűr.* Budapest.

Jászi Oszkár

- 1986 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest.

Jenei Károly

- 1977 *Fejér megye a Rákóczi-szabadságharc idején.* Székesfehérvár, 5–20.

Juhász Viktor

- 1931a *Közlemények Székesfehérvár 1848. év előtti közigazgatásából.* Fejérvármegye és Székesfehérvár szab. kir. város törvényhatóságainak almanachja. Szerkesztette: B. Szabó István, 147–241. Székesfehérvár.
- 1931b *Adatok a székesfehérvári céhek életéhez a városi levéltárból.* Székesfehérvári Szemle, 1, 10–12, 6–11, Székesfehérvár.
- 1938 *Adatok a székesfehérvári ipari céhek múltjából.* Székesfehérvár és Fejérvármegye ipara és kereskedelme Szent István évében. Szerkesztette: B. Szabó István, 9–98, Székesfehérvár.

Kállay István

- 1971 *Székesfehérvár haszonvételei 1688–1790 között.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 5, 45–100, Székesfehérvár.
- 1972a *A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei (1688–1790).* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 6, 107–149, Székesfehérvár.
- 1972b *Hiemer Mihály.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 6, 313–317, Székesfehérvár.
- 1974 *Székesfehérvár kiváltságlevelei.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 8, 149–200, Székesfehérvár.
- 1976 *Német betelepülők Székesfehérvárott 1688–1767.* A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete I, 180–186, Veszprém.
- 1977 *Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata.* A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete II, 2/1, 251–258, Veszprém.

Karácson Imre

- 1908 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666.* Budapest.

Lukács László

- 1982 *A tisztes ipar emlékei.* Dunatáj, 5, 3, 62–66, Szekszárd.
- 1983 *Beiträge zur Geschichte der Székesfehérvärer Stiefelmacherzunft.* II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, 2, 289–308, Veszprém.
- 1984 *Adatok a székesfehérvári csizmadiacéh történetéhez.* II. Nemzetközi kézművesipar-történeti szimpózium, 2, 253–267, Veszprém.

Lühmann, Werner

- 1978 *St. Urban. Beiträge zur Vita und Legende zum Brauchtum und zur Ikonographie.* Würzburg.

- Nagybákay Péter
1971 *Céhek, céhemlékek Veszprém megyében. Veszprém.*
- Németh János
1865 *Székesfehérvári évkönyv 1865-re. Székesfehérvár.*
- Németh László
1977 *A katolikus élet megújulása Fejér megyében a török hódoltság után 1688–1777. A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára, 10–37, Székesfehérvár.*
Német ének a körmenetben. Székesfehérvár és Vidéke, 13, 71, 1885. június 13, 3. Székesfehérvár.
- Palugyay Imre
1853 *Szabad királyi városok leírása. Pest.*
- Philip István
1933 *Városunk múltjából. Lakosság. Palotaváros és Rácváros. Székesfehérvári Szemle, 3, 8–11, 39–41, Székesfehérvár.*
- Schmidt, Leopold
1972 *Volkskunde von Niederösterreich, 2, Horn.*
- Somkúti Éva
1979 *Székesfehérvár betelepítése a XVII. század fordulóján (1688–1703). Székesfehérvár Évszázadai, 4, 7–26. Székesfehérvár.*
- Szarka Géza
1930 *Székesfehérvár keresztmetszete. Magyar Szemle, 9, 227–235, Budapest.*
- Szvorényi József
1851 *Székes-Fejérvár. Új Magyar Múzeum, 8, 405–430, Pest.*
- Táncsics Mihály
1978 *Életpályám. Budapest.*
- Varga Marianna
1956 *Adatok a székesfehérvári kalapos mesterség történetéhez. István Király Múzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár, Lelt. sz.: 56.3.*
1968 *Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században. Alba Regia, 8–9, 263–267. Székesfehérvár.*
- Wekerle Sándor
1896 *Fejérmegye. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben, 13, 529–576, Budapest.*

GABRIELLA SCHUBERT (*West-Berlin*)

Die Rolle der Kleidung in den Nationalbewegungen der Donauvölker

Zu den Begriffen „Volkstracht“, „Nationaltracht“

„Volkstracht“ und „Nationaltracht“ – diese Begriffe weisen im allgemeinen auf traditionelle Kleidungsitten einzelner Ethnien hin. Doch welches sind ihre konkreten semantischen Inhalte? Diese Frage zu beantworten, fällt außerordentlich schwer, solange „Volk“ bzw. der hier synonym gebrauchte Begriff „Nation“ ethnologisch nicht eindeutig definiert sind. Erschwert wird eine Definition auch durch die Tatsache, daß „Volk“ in der Vergangenheit nicht nur mit „Nation“, sondern auch mit verschiedenen anderen Begriffen wie „Sprache“, „Kultur“, „Bevölkerung“ „politische Gewalt“ vermennt und zum Teil gleichgesetzt wurde. Herder personalisierte sogar das Volk, indem er von „Volkseele“ und „Volkscharakter“ sprach, ohne „Volk“ jemals definiert zu haben.¹ Es hängt also vom jeweiligen Standpunkt des Betrachters ab, was darunter zu verstehen ist.² Für die Trachtenforschung war eine weitere, durch die Romantik geprägte Vorstellung vom „Volk“ als jener Bevölkerungsgruppe ausschlaggebend, die ein unverdorbenes, ursprüngliches und schlichtes Landleben führt und die Verderbnis sowie Degeneration des Stadtlebens nicht kennt. Diese Auffassung führte zu einer Idealisierung der Bauerntrachten, die als sog. Volkstrachten seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts emsig gesammelt und detailliert beschrieben wurden. Hierbei erhielt dann „Volk“ ganz allmählich eine solch kompakte soziale Entität, daß „Volks-“ und „Nationaltracht“ zu synonymen Begriffen wurden.³

Eine solche Generalisierung verschleiert ganz beträchtlich jene Rolle, die gerade der Kleidung zufiel, als die Begriffe „Volk“ und „Nation“ bei den Donauvölkern im Mittelpunkt allen Handelns gestellt wurden, also zur Zeit ihrer Nationalbewegungen. Träger dieser war nämlich nicht die Mehrheit der in ländlichen Gegenden lebenden Bevölkerung, vielmehr war es eine dünne Oberschicht, die ja zumeist in Städten oder Provinz-Verwaltungszentren angesiedelt war.⁴ Und die Kleidung dieser Schicht unterschied sich ganz erheblich von der der ländlichen Bevölkerung. Das bedeutet natürlich nicht, daß Stadt- und Dorfkleidung voneinander völlig unabhängig wären. Trachten doch die Dorfbewohner immer danach, die Städter nachzuahmen und ihre Kleidung, wenn auch erst nach Ablauf einer gewissen Zeit, also mit Phasenverschiebung, zu übernehmen. Umgekehrt greift der Städter immer wieder auf tradierte Kleidungselemente zurück, wie sie in den Dorfrachten bewahrt und weitergegeben werden. Dies gilt ganz allgemein – mag hierzu die Lederhose der Alpenländer als Beispiel dienen, die Erzherzog Johann in Österreich in die Hoftracht eingeführt hatte,⁵ dies gilt im besonderen für die Nationalbewegungen bei den Donauvölkern, wie wir noch sehen werden.

Will man also der Rolle gerecht werden, die die Kleidung bei den Donauvölkern in der Zeit ihrer nationalen Emanzipationsbewegungen gespielt hat, muß eine Generalisierung von der beschriebenen Art vermieden werden. Es müssen vielmehr jene konkreten Tatbestände ermittelt werden, durch welche Kleidung für die Nationalbewegungen eine Bedeutung erhielt und zum Zeichen sowie Vehikel für nationale Zusammengehörigkeit erhoben wurde. Kleidung besitzt nämlich integrierende Funktion. Sie ist, sowohl für eine Gruppe als Ganzes, als auch für den einzelnen innerhalb einer Gruppe, Orientierungshilfe und Mittel der Identifikation, ja mehr noch; Sie fördert Solidarität und Gruppenbewußtsein.⁶

Zu dem konkreten Gegenstand

Betrachtet wird in diesem Beitrag die Kleidung auf zwei verschiedenen Ebenen: zum einen als System von Funktionen und Informationen,⁷ zum anderen als Gradmesser für soziale und kulturelle Entwicklungsprozesse bei den Donauvölkern in der Periode der Nationalbewegungen. Ungarn, Serben, Bulgaren und Rumänen stehen im Mittelpunkt des Interesses, doch wird auch auf die Verhältnisse in Kroatien hingewiesen.

Im Kleidungsverhalten der genannten Völker während der Zeit ihrer Nationalbewegungen kann man vier Phasen unterscheiden:

Die 1. Phase fällt in die Zeit der Hajdukenbewegungen und beginnt bei den Ungarn bereits im 17., bei den übrigen, von den Osmanen besetzten Donauvölkern erst im 18. Jahrhundert. In dieser Phase trachten die führenden Schichten sowie die Hajduken, die als Wegbereiter für die Unabhängigkeitsbewegungen angesehen werden müssen, danach, die Kleidung der Türken nachzuahmen und genau das zu tragen, was per Gesetz für Nichtmuslime verboten ist.

In der 2. Phase, in Ungarn im Laufe des 18., bei den übrigen Donauvölkern gegen Ende des 18. bzw. zu Beginn des 19. Jahrhunderts, wird die von den Türken übernommene und mittlerweile eingebürgerte Kleidung in einer durch einheimische oder westeuropäische Elemente modifizierten Spielart zum „nationalen Kennzeichen“ gekürt.

Die 3. Phase in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist dadurch gekennzeichnet, daß in die bis dahin vor allem östlich geprägte Kleidung Elemente aus den zeitgenössischen europäischen Modetrends aufgenommen werden. Für die Balkanvölker spielen auch ungarische und russische Vorbilder eine Rolle. Die Kleidung dieser Phase stellt eine Mischform von türkischen und europäischen Einflüssen dar.

In der 4. und letzten Phase gegen Ende des Jahrhunderts sind nur noch die Bauerntrachten von östlicher Prägung; sonst aber richten sich die Städter ganz nach den Diktaten der europäischen Modezentren.

Übernahme türkischer Einflüsse während der 1. Phase

Politische Umstürze, die die bestehende Gesellschaftsordnung erschüttern, führen stets auch zu grundlegenden Veränderungen im Kleidungsverhalten der Menschen. So geschah es in den seit Ende des 14. Jahrhunderts nach und nach unter die Herrschaft des Sultans geratenen Gebieten Südosteuropas. Die gehobenen Schichten übernahmen

die Kleidung der türkischen Herren. Um dies zu verhindern, wurden von den türkischen Beamten Kleidervorschriften erlassen und immer wieder erneuert.⁸ Sie sollten die Unterscheidung von Muslimen und Nichtmuslimen sicherstellen und die Diskriminierung von Nichtmuslimen äußerlich kenntlich machen. Unter anderem war es der christlichen Bevölkerung in diesen Gesetzen verboten, kostbare Stoffe zu verwenden, Kleidung besonderen Zuschnitts, von roter und grüner Farbe, einen weißen oder grünen Turban, rote und gelbe Pantoffel sowie Waffen zu tragen.⁹ Natürlich sollten derartige diskriminierende Maßnahmen die Menschen zugleich zum Glaubensübertritt bewegen. Anschaulich schildert der serbische Aufklärer Vuč Karadžić die diesbezügliche Praxis in Serbien: „Nur ein Türke darf einem Türken *S e l a m* zurufen (Gruß wenn man sich trifft); würde einer aus der Rajah einem Türken *Selam* zurufen, würde er sofort ermordet, es sei denn, er würde sich zum Türken machen lassen; damit aber dem Türken diesbezüglich kein Irrtum unterlaufe, geziemt es sich, daß er an der Kleidung erkennt, wer ein Rajah ist und wer ein Türke. Aus diesem Grunde darf die Rajah nicht nur keine grüne Farbe benutzen, sondern auch keine schönen Kleidungsstücke wie sie bei den Türken üblich sind tragen, z. B. Umschlagtücher um den Kopf, Brustharnisch, Dolmane, besonders solche, die mit Silber und Gold bestickt sind.

Mancherorts ist es der Rajah sogar verboten, rote Fesse und Jemenije (bunte Pantoffeln) zu tragen.,,¹⁰

Doch diese und andere, ähnliche Verbote bewirkten nur das Gegenteil. Man mag hier an die Prohibition erinnert werden, die in der Vergangenheit in England, den Vereinigten Staaten oder in Südamerika lediglich zur Folge hatte, daß die Trunksucht der Menschen noch größer wurde und Schwarzbrennen, Schmuggel und illegaler Ausschank von Alkohol in „speakeasies“ an der Tagesordnung waren. Gewiß, ein ähnlicher Effekt dürfte in den uns interessierenden Zusammenhängen ebenfalls eine Rolle gespielt haben. In erster Linie aber war es die soziale Bedeutung der Kleidung, die zu den beschriebenen Erscheinungen führte. Kleidung kennzeichnet soziale Hierarchien und hat zur Folge, daß Minderprivilegierte die Höherprivilegierten nachzuahmen versuchen. Es gibt auch ausreichend Beispiele dafür, daß Kleidung Klassenwechsel ermöglicht. Nicht nur war dies der Fall beim Hauptmann von Köpenick; häufig ermöglichte Kleidungswechsel auch im Osmanischen Reich Klassenwechsel. Darauf deutet u. a. eine Fetwa aus dem 16. Jahrhundert hin: „Wenn ein Ungläubiger seine Kleider tauscht und dann, gefragt, ob er Ungläubiger oder Muslim sei, aus Angst sich Muslim nennt, dann ist er auch rechtlich als solcher zu betrachten.“¹¹

Bei den Ungarn verbreitete sich die türkische Tracht bereits im 16. Jahrhundert, und zwar war es die Festtracht der Aristokraten, die von ihr zuerst beeinflusst wurde.¹² Die der Männer, wohlgemerkt, und nicht der Frauen, denn anders als in der Gegenwart, konzentrierten sich Innovationen im Kleidungsverhalten während der Osmanenherrschaft – parallel und als Folge politisch-sozialer Veränderungen – immer auf die Männer. Es bürgerten sich zwei gleichartige Gewänder vom Kaftantyp ein, die übereinander gezogen wurden: die *dolmány*, in der nicht nur die Form, sondern auch der türkische Name dieses Gewandes weiterlebt; vgl. osm.-türk. *dolama*,¹³ und die *mente*.¹⁴ Die ersten ungarischen Mente-Jacken haben noch gänzlich türkischen Charakter, so z. B. die des Miklós Oláh aus dem Jahre 1530 (im ehem. Schloß Forchtenstein). Sie ist aus

silberdurchwirktem, persischen Brokat gefertigt, besitzt eine glatt durchgeführte Rückenbahn und in Hüfthöhe seitlich eingesetzte Schöße; übereinandergreifende Vorderflügel, einen Knopfverschluß bis zur Taille sowie überlange Ärmel mit Achsel-schlitten. Ähnlich geartet ist das Ornat, in dem Kaiser Leopold I. 1657 zum König von Ungarn gekrönt wurde. Im 18. Jahrhundert verändern sich diese Jacken beträchtlich, doch dazu später.

Ausführlich behandelt die beschriebenen Kleidungsstücke die ungarische Autorin Varjú-Ember in ihrer Arbeit zur ungarischen Galakleidung im 16. und 17. Jahrhundert.¹⁵ Die *dolmány* und die *mente* klassifiziert sie als Bestandteile der gegenüber der mittelalterlichen „nationalen Tracht“ „neuartigen ungarischen Nationaltracht“. Sie erweckt den Eindruck, als läge diesen Kleidungsstücken – wie überhaupt dem Kleidungsverhalten der Ungarn seit dem Mittelalter – die westeuropäische Mode zugrunde. Wörtlich führt sie aus: „So entwickelte sich gegen Ende des ersten Viertels des 16. Jahrhunderts diejenige Herrenmode, die – auf westeuropäischer Mode basierend – östlichen bzw. türkischen Einfluß zeigt und seitens der Ungarn ihr besonderes Gepräge erhielt.“¹⁶ Tatsächlich verhält es sich umgekehrt. Die Grundlage der *dolmány* und *mente* sind türkisch bzw. östlich, wie dies auch die Etymologie von ung. *dolmány* bezeugt, einerlei, ob das Wort ins Ungarische direkt aus dem Osmanisch-Türkischen entlehnt wurde oder über südslavische Vermittlung dorthin gelangte.¹⁷ Auf die östliche Provenienz verweisen auch die oben beschriebenen frühen Formen der Jacken. Sekundär allerdings wurden sie durch westeuropäische Modeelemente umgestaltet und erhielten in dieser Modifikation ein spezifisch ungarisches Gepräge.

Ebenso wie bei den Ungarn, verbreitete sich die türkische Kleidung, wenn auch später, bei den übrigen, zum Osmanischen Reich gehörigen Donauvölkern. Diese befanden sich wesentlich länger als die Ungarn unter osmanischer Herrschaft. Zuerst verbreitete sich die türkische Kleidung in den Städten bei der dort lebenden Handwerker- und Kaufmannschaft, die enge Kontakte mit den Türken pflegte und im 18. Jahrhundert nach türkischem Vorbild einen Turban trug.

Hajduken und Husaren als Übermittler türkischer Kleidung in Südosteuropa

Einen sehr wichtigen Stellenwert nimmt die türkische Kleidung für die Hajdukenbewegung der Donauvölker ein. Zahlreiche Hajdukenlieder der Südslawen beschreiben die Kleidung der Hajduken, die gänzlich türkisch ist. Auf dem Kopf trugen sie einen roten Fes, auf dem Oberkörper über dem Hemd einen grünen oder roten Rock, 'dolama', der auf der Brust mit Schnurstickerei aus Metallfäden verziert war; hierüber trugen sie verschiedene ärmellose Westen von roter oder blauer Farbe, genannt *fermen* bzw. (*j)elek*, schließlich oft eine weitere Jacke darüber, die mit Flügelärmeln versehen war und *binjiš* genannt wurde. Der in serbokroatischen Hajdukenliedern erwähnte Brustharnisch 'toke' hat sich in der männlichen Tracht des dinarischen Gebietes bis zum heutigen Tage erhalten.¹⁸ Den Unterkörper der Hajduken bedeckte eine weitgeschnittene Hose wie bei den Türken (*poturi*), zu ihr wurden Stiefel oder Opanken sowie Wickelgamaschen getragen. Die Taille wurde mit einem roten Gürtel umwickelt. Darüber befand sich der Waffengürtel (*silah*), an diesem waren verschiedene krumme Messer (*jatagan*, *handžar*), Flinten und Säbel befestigt. Ein anschauliches Beispiel für

einem derart gekleideten Hajduken bietet uns Felix Kanitz in seiner Zeichnung des Panajot Chitov in der Reisebeschreibung *Donau-Bulgarien und der Balkan*.¹⁹

Für den Hajduken bedeutete die vom Feind erbeutete Kleidung sehr viel. Sie war ein äußeres Zeichen seines Sieges, ja noch mehr. Die Wurzeln der Wertschätzung einer solchen Beute sind in den Mythen vieler Völker verankert: Mit der Kleidung des Feindes erwirbt der Sieger auch dessen „zweite Haut“. In diese schlüpft er hinein und erwirbt damit die Kraft des Gegners.

Die ungarischen und serbischen Hajduken trugen auf dem Klopff keinen Fes, vielmehr eine konusförmige, verschieden hohe, dunkle Zobel- oder Bärenfellmütze bzw. eine mit Pelz besetzte Filzmütze von derselben Form (ung. *süveg* bzw. *kalpag*, skr. *kalpak*, *samur-kalpak*). Ihr Kopfteil war mit Reiher- oder Falkenfedern verziert, und häufig hatte diese Mütze einen oder mehrere lange Flügel, die um die Mütze gewickelt sein konnten. Solche Mützen waren bei den Hajduken und später bei den Husaren unter der Bezeichnung 'csákó' bzw. *csákós süveg* verbreitet.²⁰ Ihrer Herkunft nach sind sie offenbar zu den Turkvörkern gehörig;²¹ die Osmanen trugen sie in alter Zeit, und auch zu den Ungarn gelangten sie, möglicherweise von den Krimtataren her über Polen.²² Von Ungarn aus verbreiteten sie sich dann weiter in Südosteuropa.²³ In Serbien waren sie im 18. Jahrhundert nicht nur bei den Hajduken, sondern sogar bei der Landbevölkerung (unter den Namen *klobuk*, *rogač*) allgemein gebräuchlich.²⁴

Die aus den ungarischen Hajduken hervorgegangenen Husaren bilden die Grundlage für die Entstehung einer sog. ungarischen Nationaltracht, die dann auch die übrigen Donauvölker in deren Kleidungsverhalten im 18. und 19. Jahrhundert beeinflußt.

Zu Beginn des 18. Jahrhunderts wurden viele Tausend Infanteristen und Kavalleristen der einstigen, aus Hajduken gebildeten „Kurutzenarmee“ des Ferenc Rákóczi II. in das ständige kaiserliche Heer Habsburgs aufgenommen.²⁵ Die Husarenregimenter waren seit dieser Zeit eine feststehende Einrichtung innerhalb der Österreichisch-Ungarischen Armee. In ihnen dienten auch Serben, Kroaten und Rumänen, die vor allem in den Grenzregimentern zu hohen Auszeichnungen gelangten.²⁶ Die Husaren waren Elitesoldaten, deren Schlagkraft und *esprit de corps* überall in Europa bekannt, geschätzt und gefürchtet waren. Und bald wurden allenthalben in Europa Husarenregimenter nach ungarischem Vorbild aufgestellt. In diesem Zusammenhang verbreitete sich dann auch die Husarenuniform europaweit.

Noch 1704, in der Schlacht bei St. Gotthard, werden die Husaren von einem französischen Offizier in einer Kleidung beschrieben, die mit der türkischen völlig identisch war. Nach seiner Beschreibung unterschieden sich die ungarischen Husaren von den Türken nur dadurch, daß sie auf dem Kopf keinen Turban trugen.²⁷ Die charakteristische Husarentracht bildete sich während der Kämpfe mit den Osmanen heraus, und zwar die enge Hose und Sporenstiefel an den Beinen, die eng am Körper anliegende *dolmány* sowie die beschriebene Fellkappe. Jacke und Hose wurden im Laufe der Zeit mit immer reicheren Schnurverzierungen versehen. Diese, insbesondere aber die Schnürbrust der Jacke, sind das wohl augenfälligste Kennzeichen der Husarentracht. Schon in der Kurutzenzeit war es üblich, als oberstes Kleidungsstück einen Überwurf aus Bären-, Wolfs- oder Tiegerfell zu tragen; diese Sitte bleibt auch bei den Husaren in Gestalt der *mente* erhalten. Dies ist vor allem ein Zierkleidungsstück. Die Jacke reichte bis über die Hüften, war aus blauem Tuch, mit Schnüren verziert und mit

Pelz besetzt. Sie wurde um die Schulter gehängt und mit einem Riemen am Hals befestigt. Unter der *dolmány* befand sich noch häufig eine ähnliche, mit Schnüren und schweren Silberknöpfen verzierte Tuchweste.

2. Phase: Die modifizierte Spielart der übernommenen Kleidung wird zum „nationalen Kennzeichen“

Aus dieser Husarenuniform entwickelte sich die sog. ungarische Nationaltracht, zunächst als Festtracht der ungarischen Adligen. Doch bereits im 18. Jahrhundert war sie die typisch ungarische Kleidung der Männer, und dies sogar auf dem Lande.²⁸ Die *mente* trugen auch Frauen. Weniger begüterte Leute ersetzten die Silberknöpfe an ihr durch Bleiknöpfe. Gegen Ende des 18. Jahrhunderts werden *dolmány* und *mente* im Schnitt dem gleichzeitigen modischen *habit à la française* angeglichen. Parallel zur höher hinaufrückenden Taillenlinie des Modekostüms werden sie immer weiter verkürzt.²⁹ Der Höhepunkt dieses Prozesses ist um etwa 1820 erreicht. Die verkürzte Form des *dolmány* ist Mitte des 19. Jahrhunderts bei der einfachen Bevölkerung unter der Bezeichnung *mándli* bekannt. Sándor Rózsa, ein volkstümlicher Held und *betyár* der Freiheitskriege von 1848/49, trägt sie zur Leinenhose.³⁰

Außerhalb Ungarns war die ungarische Nationaltracht ebenfalls beliebt; die Adligen in Kroatien und Serbien trugen im 18. Jahrhundert ganz nach ungarischem Vorbild einen *kalpak* auf dem Kopf, eine mit Schnüren versehene *dolama*, enge Hosen, Stiefel und eine mit Lammfell besetzte Überjacke (*čurak*).³¹ In der vom Metropoliten Vikentije Jovanović 1735 aufgestellten serbischen Husarenabteilung führte man folgende Farbkombination ein: grüne Jacken mit Schnürbrust, rote Hosen und hellblaue Filztschakos.³² Der serbische Fürst Miloš bevorzugte zu Beginn des 19. Jahrhunderts teils türkische, teils aber auch ungarische Tracht.³³ Sogar die walachische „schwarze Husarenarmee“, die in Rumänien zu Beginn des 19. Jahrhunderts aufgestellt wurde, kleidete sich teilweise nach ungarischer Manier: Ihre Jacke, genannt *vegercă*, war aus schwarzem Wollstoff gefertigt und mit schwarzer Schurverziehung versehen. Im übrigen aber richteten sie sich auch nach den Kosakenuniformen.³⁴

In Ungarn selber entwickelt sich diese typisch ungarische Kleidung seit dem Ausgang des 18. Jahrhunderts neben der Sprache zu dem wichtigsten Zeichen für nationale Eigenständigkeit und Unabhängigkeit. Ein entscheidendes Ereignis stellt in diesem Zusammenhang das von Joseph II. im Jahre 1784 erlassene Dekret dar, mit welchem das Deutsche als Amtssprache in der Monarchie eingeführt wurde. Den ungarischen Beamten wurde eine Frist von drei Jahren gewährt, um das Deutsche zu erlernen.³⁵ In Ungarn rief das Sprachendekret eine Welle des Protestes hervor, die mit einem gleichzeitigen Aufflammen nationaler Bestrebungen Hand in Hand ging. Die gebildeten Schichten begannen, sich der ungarischen und nicht der deutschen, französischen oder lateinischen Sprache zu bedienen. Mittelpunkt des Widerstandes gegen eine Germanisierung bildeten die Städte, doch auch die Landbevölkerung war mehr und mehr daran beteiligt, ebenso wie die im Reich lebenden anderen Nationalitäten. Mit dem Sprachendekret Josephs gewinnen die Entwicklung des nationalen Bewußtseins und die Besinnung auf sprachliche und volkliche Eigenart in Südosteuropa eine vorher kaum geahnte Bedeutung. Ausgangspunkt ist Ungarn. Hier wendet sich vor allem die ungarische Gentry,

d. h. die mittlere, zwischen dem Magnatenstand und dem Kleinadel befindliche Schicht der *nobiles bene possessionati* gegen den Wiener Hof.³⁶ Der Pomp des österreichisch orientierten ungarischen Hochadels interessiert sie nicht, vielmehr wendet sie deren Angehörige zumeist Amtsträger in der Komitatsverwaltung sind, sich dem *corpus juris* des Verböczi zu. Den Idealen des deutschfreundlichen neumodischen (ung. *náj módi*) Hochadels setzen diese ihre eigenen, partikularistischen entgegen. Ihr Wahlspruch lautet: *Extra Hungariam non est vita* und ihre Schlagwörter sind *magyarság, a régi igaz vér* und *az édes elnyomott nemzet* („Ungarntum“, „das alte, wahre Blut“, „die teure, unterdrückte Nation“). Neben der ungarischen Sprache wird die „nationale Kleidung“, ung. *magyar ruha, nemzeti ruha*, zum wichtigsten Symbol des adligen Widerstandes. András Dugonics, Schriftsteller und Verfechter des nationalen Gedankens in dieser Zeit, erläutert dies so: „Der Kaiser hat befohlen, dass die Kinder anstatt lateinischen und ungarischen, bloss deutschen Unterricht erhalten sollen. Es war ein Radebrechen in ihren Münden, sie vermochten nicht, sich daran zu gewöhnen. Ich widersetzte mich seinem Bestreben und gab die Algebra und Geometrie absichtlich in ungarischer Sprache heraus, um dem Lande zu zeigen, dass die deutsche Sprache zur Erläuterung der Wissenschaft nie so geeignet ist wie die ungarische. ... Ein Land kann man am besten behalten, wenn man Kleid und Sprache bewahrt (Hervorhebung d.d. Autorin).“³⁷ Ein Garant für diese Denkart war insbesondere die ungarische niedere Geistlichkeit, wie dies Károly Eötvös in seinen Memoiren³⁸ sehr ausführlich schildert. Von ihm erfahren wir, daß es nach der Schlacht bei Solferino überall in Ungarn üblich wurde, die „ungarische Kleidung“ zu tragen. Von Budapest aus verbreitete sich dieser Brauch landesweit. Zunächst habe er sich bei den Juristen eingebürgert, doch danach allgemein bei allen Ungarn, sogar bei den Kellnern. Die treuesten Anhänger der nationalen Kleidung jedoch seien die Pfarrer, die Gutsverwalter und die Bauern gewesen, insbesondere die Erstgenannten. Hierzu bemerkt Eötvös wörtlich: „Hanem megjegyzem azt, hogy a katolikus alpapság a magyar ruhához mindig hű maradt s hogy a magyar társadalom mívelt osztályai között egyedül a katolikus alpapság az, mely soha egy pillanatig se vált meg a magyar ruhától. Sem a nemzeti elszunnyadásnak a bécsi kongresszus utáni idején 48-ig, sem a vad abszolutizmusnak idejében 50-től 59-ig. (Jedoch merke ich an, daß die katholische niedere Geistlichkeit der ungarischen Kleidung stets treu geblieben ist und daß unter den gebildeten Klassen der ungarischen Gesellschaft es allein die katholische niedere Geistlichkeit war, die niemals, keine Minute lang, sich von der ungarischen Kleidung trennte. Weder in der Zeit des nationalen Schlummerns nach dem Wiener Kongreß bis 48, noch in der Zeit des wilden Absolutismus von 50 bis 59.)“³⁹

Um die Eigständigkeit der „nationalen Kleidung“ deutlicher werden zu lassen, schöpfen Reformversuche in dieser Periode bald aus der ländlicher Tracht, bald aus der Gala des 16. und 17. Jahrhunderts. Beständig bleibt der Typ mit halblangem, mit Litzen und Schnüren besetzter *dolmány* und der darüber gehängte, höchstens bis zu den Knien reichende und entsprechend verzierte *mente*. Um den Rückgriff auf die eigene nationale Vergangenheit zu verdeutlichen, wir die *dolmány* nun mit den Namen *attila* und *zrínyi* versehen.⁴⁰ Wie sehr der Ungar an dieser Gala festhält, beweist die Tatsache, daß in ihr noch in jüngster Zeit die Vertreter der ungarischen Aristokratie auf der Hochzeit Ottos von Habsburg in Nancy im Jahre 1953 erschienen.

Ähnlich wie bei den Ungarn, begleitet auch bei den übrigen Donauvölkern die Kleidung den Prozeß der nationalen Emanzipation.

Während sich die Ungarn und die in Ungarn ansässigen fremden Nationalitäten zu Beginn des 19. Jahrhunderts bereits einer relativen Ruhe erfreuen konnten, und die Spuren der Türkenzeit immer mehr schwanden, verlagerte sich der Krieg auf den Balkan. Durch die bis 1812 von Österreich und Rußland geführten vier großen Kriege gegen die Türken wurden auch die Balkanvölker wacherüttelt. Montenegro ging voran, die Serben, Bulgaren und Rumänen folgten. Im Kleinkrieg versuchten sie, die örtlichen Machthaber, die das Volk nach der Schwächung der Zentralgewalt grausam unterdrückten, zu schwächen. Das anbrechende 19. Jahrhundert brachte für alle diese Völker grundlegende Wandlungen mit sich. Geschichtsbücher wurden verfaßt, die nicht nur als wissenschaftliche Leistungen dienten, sondern vor allem nationale Taten herausstellen sollten. Man begann, die Volkssprache und Volkskultur zu erforschen.

Serben

In Serbien stellte sich Djordje Petrović, genannt Karadjordje („Der schwarze Georg“) 1804 an die Spitze eines Volksaufstandes und errang mit russischer Hilfe beträchtliche Erfolge. 1815 fand der zweite serbische Aufstand statt. Die Privilegien, die die Pforte den Serben nach 1815 gewährte, waren ein erster Schritt zur endgültigen Befreiung. 1830 gelingt es dem Fürsten Miloš Obrenović, die Unabhängigkeit des serbischen Staates auszurufen. Bis 1833 wurden dem befreiten Belgrader Pašalik sechs weitere Gebiete angegliedert. Die serbischen Bauern wurden erneut als Eigentümer ihres Grundbesitzes eingesetzt.⁴¹ Die Landwirtschaft, vor allem die Vieh-, und hier speziell die Schweinezucht, wurde wieder angekurbelt. Serbien übernahm die führende Rolle aller südslawischen Freiheitsbestrebungen auf dem Balkan.

Rumänen

Auch unter den Rumänen gab es von 1812 bis 1820 immer wieder Unruhen. Um sich an ihren Peinigern zu rächen, gingen viele von ihnen unter die Hajduken, unter anderem der später berühmt gewordene Jancu Jianu, ebenso Nicola Iabras, einer der Hauptbeteiligten am serbischen Aufstand von 1804 bis 1813. 1805. organisierte Fürst Constantin Ypsilanti die Panduren zu einer „besonderen Soldatenkorperschaft“. Die Panduren hatten die Aufgabe, Oltenien zu verteidigen und mit den aufständischen Serben in Verbindung zu treten. Tudor Vladimirescu stand von Anfang an in den vordersten Reihen der freiwilligen Pandurenbewegung. Diese betrachtete ihn als ihren „Herren“ und verehrte ihn tief. Um auch äußerlich seine Verbundenheit mit dem Volk zu zeigen und um vor den Bojaren seine Autorität zu beweisen, die im einfachen Volk wurzelte, begann Tudor nach seinem Einzug in Bukarest, eine hohe, konusförmige, barettartige Lammfellmütze mit weißem Oberteil zu tragen, was sonst nur den Bojaren erlaubt war.⁴² Tudor wird verraten und der Aufstand scheitert. Doch die revolutionäre Bewegung der Rumänen erhielt einen gewaltigen Auftrieb. Der Aufstand von 1821 beseitigte die drückende Fremdherrschaft der Fanarioten und erzwang von der Pforte die Einsetzung einheimischer Fürsten. Vierzig Jahre später vereinigte Fürst Joan Cuza

durch einen Staatstreich die beiden Fürstentümer unter seinem Zepter und verwirklichte damit wenigstens teilweise den Wunsch der Rumänen.

Bulgaren

Die Bulgaren waren am härtesten betroffen, denn auf ihrem Boden wurden die russisch-türkischen Kriege ausgetragen.⁴³ Doch auch in ihnen war bereits in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts längst der Wunsch nach Befreiung ausgereift. Die ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts bringen den Bulgaren schwere Erschütterungen und Not. Viele bulgarischen Gegenden wurden aufgrund der Teilnahme der Bulgaren an der griechischen Verschwörung von 1821 von den *kurdžalii* verwüstet. Die Bevölkerung der Balkangebiete verließ ihre Heimatdörfer und ging in die von den Türken befreiten Landesteile oder blieb in den Städten, in denen sie zuvor vor den Türken Zuflucht gesucht hatte. Allmählich bildete sich hier erneut eine bulgarische Handwerkerschicht heraus. Unter dem Einfluß westlicher Diplomatie ließen sich die Türken zu Reformen bewegen, um einerseits ihre Rechtschaffenheit vor der Weltöffentlichkeit zu beweisen und andererseits die aufgebrachte Bevölkerung zu beruhigen. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts bildete sich das bulgarische Bildungswesen und mit ihm eine Intelligenz heraus, die die nationalen Belange mit russischer Unterstützung voranzutreiben suchten.

3. Phase: Aufkommen eines Selbstbewußtseins bei den Balkanvölkern

In den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts glättete sich allmählich das Gesicht der balkanischen Städte. Die türkische Bevölkerung zog sich zurück; an ihre Stelle traten Neusiedler aus den Dörfern oder dem Ausland. Noch bis zum Ende des 18. Jahrhunderts waren die in den Städten angesiedelten einheimischen Handwerker und Händler ganz nach türkischer Sitte gekleidet.⁴⁴ Sie trugen weite türkische Hosen (*poturi*, *şalvârî*), mit Schnüren und Tressen verziert, zu Beginn aus weißem, später aus dunkelblauem, schwarzem oder braunem Wollstoff; weiterhin Westen mit asymmetrisch übereinandergreifenden Vorderhälften (*anterija*, *elek*), einen Kaftan und auf dem Kopf einen Fes mit oder ohne Turban bzw. den *kalpak*.⁴⁵ Nach Kunibert besorgten sich in Serbien wohlhabende Leute einen sog. Berat (schriftliche Genehmigung), um sich türkisch kleiden zu können.⁴⁶ Zu Beginn des 19. Jahrhunderts entwickelt sich das Kleidungsverhalten in den Städten des Balkans in drei Richtungen:

1. Die türkische Kleidung wird bewußt getragen, um Gleichberechtigung mit den türkischen Machthabern zum Ausdruck zu bringen;

2. Man trägt ungarische Kleidung, russische oder französische Uniformen bzw. teilweise westeuropäische Modekleidung zum Zeichen des Widerstandes gegen die Osmanen und zum Zeichen einer Hinwendung zu Europa;

3. gewinnen europäische Einflüsse in der Kleidung sporadisch an Bedeutung, doch werden sie mit türkischen Elementen kombiniert.

Die genannten Tendenzen sind örtlich unterschiedlich ausgeprägt; vielfach bestehen sie nebeneinander und verdeutlichen die noch bestehende Orientierungslosigkeit in den um ihre Freiheit ringenden Balkanländern. Wie äußert sich dies im einzelnen?

Serben

Zunächst zu den Serben. Von Karadjordje, dem Führer der serbischen Aufständischen, wird im Jahre 1813 berichtet, er habe u. a. eine ungarische Husarenuniform, ferner auch eine blaue Kosakenuniform getragen.⁴⁷ Sonst aber kämpften die serbischen Aufständischen zu Beginn des 19. Jahrhunderts noch in türkischer Kleidung. Der französische Konsul David berichtet, man könne sie nur dadurch von den Türken unterscheiden, daß sie schulterlanges Haar tragen, während die Türken ihre Köpfe bis auf einen Haarbüschel kahlrasierten.⁴⁸ Häufig kam es zu Verwechslungen.⁴⁹

Fürst Miloš beantragte 1820 beim Sultan Kleidungsfreiheit für die Serben, jedoch ohne Erfolg.⁵⁰ Die Folge war, daß sich die türkische Kleidung bei den Serben mehr und mehr verbreitete. Es wurden Fese mit Seidenquasten aufgesetzt, im Winter mit einem Turban umwickelt. Der Turban war zu Zeiten von Miloš ein Zeichen äußerster Eleganz und zugleich ein Zeichen der persönlichen Freiheit. 1819 schrieb Miloš in einem Brief: „Wenn wir Turbane tragen, so tun wir es mit Stolz und demonstrieren der ganzen Welt jene Freiheit, die uns vom Sultan geschenkt wurde.“⁵¹ Diese Freiheit äußerte sich bei Miloš dann auch darin, daß er nach 1830 des öfteren eine Kleidung trug, die den Charakter von Uniformen hatte und die die Zeitgenossen an die ungarische sog. Nationaltracht erinnert. Allmählich verbreitete sich in Serbien von der Vojvodina her eine derartige uniformartige Kleidung, deren Hauptkennzeichen die auch in Ungarn getragene *atila* war. Auch diese hatte am Brustteil Schnurverzierung und einen Kragen von unterschiedlicher Größe. Als Kopfbedeckung wurde jedoch dazu weiterhin der Fes aufgesetzt.⁵² Bis 1848 war in Serbien die *atila* ein Kennzeichen des Serbentums und wurde von allen öffentlichen Bediensteten ständig getragen. In den sechziger Jahren wird sie nach dem serbischen Zaren Dušan, der beliebtesten Gestalt der serbischen Geschichte, zärtlich auch *dušanka* genannt.⁵³ Wie die *atila*, so war aber auch der Fes, auf den häufig das serbische Wappen aufgestickt wurde, ein Abzeichen des Serbentums. Ihn trägt beispielsweise Vuk Karadžić, die berühmte Aufklärerpersönlichkeit der Serben auf einem Gemälde aus dem Jahre 1817 zu einem schwarzen Frack westeuropäischer Manier.

Parallel zu diesen Tendenzen entwickelt sich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in den serbischen Städten eine Tracht, die von den wohlhabenden Einwohnern kreiert wird und in der sich gegensätzliche Elemente mischen. Ausgangspunkt ist die türkische Tracht. Sie wird phantasievoll abgewandelt, mit europäischen Elementen kombiniert. Sie wirkt spielerisch, lebensfroh. Für Männer war es üblich, einen Fes und/oder einen Turban auf dem Kopf zu tragen, dazu türkische Westenformen, die überaus reich mit Schnüren aus vergoldeten Metallfäden bestickt waren, ferner Waffengürtel mit türkischen Messern und Pistolen; Gamaschen und Pantoffeln, weiter Pluderhosen und rote Stiefel; lange, kaftanartige Westen mit langen, geschlitzten Ärmeln; darüber blaue, grüne oder rote, mit Pelz verbrämte Mäntel. Auch Frauen trugen auf dem Kopf einen Fes oder einen kunstvoll gewickelten, mit Edelsteinen und Federn verzierten Turban, Hemdkleider aus grüner oder roter Atlasseide, die mit goldenen Metallfäden und Schnüren bestickt waren; Samtwesten und -jäckchen, ebenfalls mit Schnurstickerei versehen. Hier und da zeigen sich einzelne europäische Modeelemente in ihrer Kleidung wie Bauschärmel, Brusttücher, Halsausschnitte, Sonnenschirme und

Fächer, auch Pelzmäntel wie man sie zu dieser Zeit in Westeuropa trug. Doch Schnitte, Ornamentierung und Stoffwahl sind typisch türkisch.⁵⁴

Soweit zur Kleidung der Städter in Serbien. Sie zeigen mit wachsender Verselbständigung der Serben die augenfälligsten Veränderungen. Doch auch auf dem Lande treten nach 1830 Veränderungen auf. Türkische Schnittformen sind auch hier allgemein verbreitet. Man trägt Kleiderfarben, die vorher verboten waren. Die Männer lassen sich einen üppigen Schnurrbart stehen, der vor 1830 ebenfalls verboten war.⁵⁵

Der ungarische Aufstand von 1848 bringt eine gewisse Wende im Kleidungsverhalten der Serben mit sich. Die in dieser Zeit gegen die Ungarn aufkommende feindliche Gesinnung findet ihren Niederschlag darin, daß die *atila* mehr und mehr durch westeuropäische Kleidung verdrängt wird. Weiterhin jedoch trägt man dazu einen Fes als Kopfbedeckung.

Bei den Kroaten kommt etwa zur gleichen Zeit, zwischen 1842 und 1860, eine sog. „illyrische“ Tracht auf, die, auch wenn sie in vielerlei Hinsicht Ähnlichkeiten mit der Husarenuniform aufweist, bewußt auf alte kroatische und bäuerliche Vorbilder zurückgreift und eine eigenständig-kroatische Kreation darstellt.⁵⁶

Rumänen

Bei den Rumänen setzte die Modernisierung in der Kleidung mit der russischen Besetzung der rumänischen Fürstentümer zwischen 1806 und 1812 ein. Die Frauen begannen, sich nach europäischer Mode zu kleiden. Dies war vor allem in den Städten an der russischen Grenze der Fall.⁵⁷ Insgesamt jedoch herrschte auch bei den Rumänen bis etwa 1830 die orientalische Kleidung vor, die durch europäische Stilelemente abgewandelt wurde, so durch die hochgezogene Taille in der Frauenkleidung, durch Spitzenkragen u. ä. Bojarensöhne trugen, wenn sie sich nach einem Auslandsaufenthalt wieder heimwärts begaben, europäische Hüte, Fräcke und Stiefel statt Pantoffeln. Doch in der Heimat angelangt, legten sie sich die alte türkische Kleidung wieder an.⁵⁸

Beim Aufstand der Heteria in Rumänien wurde die türkische Kleidung erstmals durch europäische Uniformen ersetzt. Hierbei schöpfte man aus russischen, französischen oder ungarischen Vorbildern. Und ganz allmählich griff auch hier die Uniformtracht auf die zivile Männermode über. Um 1825 fingen immer häufiger junge Bojarensöhne damit an, sich die Bärte abzuschneiden und eine europäisch-türkische Mischkleidung zu tragen, die zumeist aus einem kaftanartigen Gewand und Stiefeln sowie Hosen nach russischer Manier bestand. 1823 versuchte der Herrscher Grigore Ghica, die westeuropäische Kleidung per Dekret zu verbieten, doch daran hielt sich nicht einmal sein Innenminister Dr. Arsachi. Er trug zumeist einen Frack.⁵⁹

In den rumänischen Städten verbreitete sich die westeuropäische Mode bei den Frauen bereits ab 1830: Man trug lange Glockenröcke, weite Ärmel, faltige Kleider, Lockenfrisuren und Perücken; schwarze Samtjäckchen, Seidenschirme u. ä.

1848 tragen dann allerdings auch die Männer zum Zeichen der politischen Opposition gelbe Westen à la republicain zu Gehröcken, Fräcken bzw. Redingots, Clack-Hüte und breitkrämpige Schlapphüte, die mit Federn und dem Trikolore-Band verziert waren, zum Teil auch den Dreispitz mit einer Kokarde in den Nationalfarben.

In der Restaurationszeit um 1850 hält in Rumänien die türkische Tracht als

Reaktion auf die romantische Welle in Westeuropa vorübergehend wieder ihren Einzug, insbesondere in der Frauenkleidung.⁶⁰

Bulgaren

In Bulgarien erfolgt die sog. Europäisierungswelle in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts über russische Vermittlung. Die Angehörigen der bulgarischen Intelligenz, die die Wegbereiter der bulgarischen nationalen Emanzipation waren, verkehrten zu meist in russischer Umgebung und griffen hier europäische Einflüsse und Neuerungen auf.

Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts bürgerte sich bei den Bulgaren ebenfalls die an den osmanischen Herren orientierte Kleidung ein. Europäische Einflüsse machten sich hier wie bei den Rumänen zunächst in der Frauenkleidung bemerkbar, so in der hochgezogenen Taille der Frauenkleider nach dem Empire-Stil, im corsagenartigen Leibchen. Dazu wurde der Turban oder Fes als Kopfbedeckung sowie ein kaftanartiger Mantel oder eine Jacke getragen. In dieser Weise stellte Zacharij Zograf, der berühmte Maler der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, auf Fresken des Bačkovo-Klosters verschiedenen Frauengestalten dar.

Die bulgarischen Männer greifen später, etwa zur Mitte des 19. Jahrhunderts, europäische Kleidersitten auf. Stadtkleidung tragen die Großen der bulgarischen Wiedergeburtbewegung wie Christo Botev, Vasil Levski, Angel Künčev u. a. zum Zeichen ihrer progressiven Gesinnung. Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts verbreitet sich ganz allgemein in den bulgarischen Städten die sog. À-la-Franga-Kleidung⁶¹ bei den Männern, eine Kombination von europäischer Stadtkleidung und türkischer Kopfbedeckung. In dieser Weise kleidet sich Najden Gerov,⁶² der nach seiner Ausbildung in Rußland 1846/47 die Grundschule in Koprivštica gründet, dann auch sein Nachfolger Jakim Gruev. Wie die Architektur der bulgarischen Häuser der Wiedergeburtzeit, spiegelt die Kleidung dieser Zeit die Freude der Menschen am Spiel mit den Kontrasten und Farben wieder. Man trägt maßgefertigte Westenanzüge mit taillierten, bis an die Oberschenkel herabreichenden Jacken und gestreiften Hosen. Obligatorisch ist die aus der Westentasche heraushängende Uhrenkette. Kopfbedeckung hingegen ist der rote, mit schwarzer, herunterhängender Seidenquaste versehene Fes.⁶³

Diese Komposition auffallend disparater Kleidungselemente spiegelt ziemlich genau die Geisteshaltung der Balkanvölker dieser Zeit wieder: Einerseits suchten sie den Anschluß an Europa und übernahmen europäische Modetendenzen; andererseits konnten sie das Erbe der fünfhundertjährigen Osmanenherrschaft noch nicht ablegen, was sich u. a. im Tragen des Feses dokumentiert. Diese Gegensätzlichkeit im Verhalten trieb gerade bei den Bulgaren seltsame Blüten: Unter anderem war es für den fortschrittlichen Bulgaren in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zu einem Brauch geworden, seine Schuhe nach türkischer Sitte auszuziehen und diese vor der Tür des Hauses abzulegen, in dem er einen Besuch abstattete.⁶⁴

Freilich muß auch hier die Stadtkleidung von den Bauerntrachten unterschieden werden. Auf dem Lande trug man in Bulgarien bis etwa zum Ersten Weltkrieg traditionelle Kleidung, in der einheimische, aber auch türkische Elemente, so z. B. in den

Hosenformen, vorhanden waren. Erst im 20. Jahrhundert gewinnt auch hier die europäische Stadtkleidung an Bedeutung.

4. Phase: Europäisierungswelle in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts

Während sich also „Volkstracht“ im Sinne von traditioneller Kleidung der Bauern, die zum guten Teil den Stempel der langen Osmanenherrschaft trägt, in ländlichen Gebieten der Donauländer bis zum Ersten Weltkrieg, ja teilweise noch länger, konserviert hat, ändert sich die städtische Kleidung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts beträchtlich. Die Herstellung von Kleidung verlagert sich aus dem häuslichen Bereich zu Gewerbezentren, was natürlich eine gewisse Vereinheitlichung in dieser oder jener Richtung mit sich brachte.

Bei den Ungarn verbreiteten sich europäische Elemente zunächst vor allem in der Kopftracht. Es kommen verschiedene Hutmoden auf. Der Hut Kaiser Josephs war für viele ein nachahmenswertes Vorbild,⁶⁵ andere trugen einen schwarzen pilzförmigen, oben runden Hut mit schmaler, nach oben gebogener Krempe, die mit einer Kranichfeder geschmückt war. Dieser wurde im Zusammenhang mit dem Kult um Kossuth in der Bach-Ära als sog. Kossuth-Hut eingeführt und bürgerte sich gegen Ende des Jahrhunderts trotz Verbote allgemein ein.⁶⁶ Doch die ungarische Nationaltracht, *dolmány* und *mente*, enge Hose und Sporenstiefel, erfreuen sich ungebrochener Beliebtheit. Inzwischen trägt man sie auch auf dem Lande. Vahot, ein Journalist des „Pesti Divatlap“ bemerkt: „olykor a parasztok hátára is veres dolmányokat szabnak az ütegvirtuózok.“⁶⁷ (bisweilen schneiden die Jackenvirtuosen sogar für Bauernrücken rote Dolmányjacken).

Seitens der ungarischen Landwehr (*honvédség*) gibt es in der Frage der Uniformgestaltung zahlreiche Auseinandersetzungen. In Wien will man von der Wiederbelegung der während der 48er Revolution getragenen Kleidung, der braunen *attila* zur steifen, gewölbten Kopfbedeckung nichts wissen. Schließlich siegte der österreichische Standpunkt: Die Soldaten erhielten eine dunkelblaue Jacke und eine dunkelblaue, rot abgesetzte Hose sowie einen Tschako alten Typs. Bis zum Ende des Jahrhunderts drängten dann die österreichischen Vorstellungen und Traditionen in den Uniformen die ungarischen in den Hintergrund. Die Mannschaftsfahne in den ungarischen Nationalfarben, mit dem ungarischen Wappen auf der einen, den Initialen des Königs auf der anderen Seite, trat nun an die Stelle der Kleidung.⁶⁸

Im letzten Viertel des Jahrhunderts tritt dann die westeuropäische Modekleidung von Österreich her auch in den ungarischen Städten den Siegeszug an. 1873 schreibt Franz von der Löher in seinem in Leipzig veröffentlichten Werk mit dem Titel *Die Magyaren und andere Ungarn* unter anderem: „Vor zwölf Jahren, während des stillen, starren Widerstandes gegen die deutsche Regierung, erschien es als eine patriotische That, sich anders zu kleiden, als das gebildete Europa. Es war die hübscheste maleische Verschwörung gegen Bach und seine Leute, die man je gesehen. Alles steckte sich in Attila und enge Hosen, und mancher Hungerleider sparte sich am Leib ab, um die theure geliebte Tracht zu bezahlen. Wo noch ein Cylinderhut sich hervorwagte, wurde er eilends auf dem Kopfe eingetrieben. Die Damen aber bildeten die ziemlich einfache Tracht der Magyarin mit Geschmack und Phantasie so lange aus, bis sie hoch-

ländisch wurde, halb wie in Berner, halb wie in bayerischen Alpen: dazu warfen sie den schwarzen Pelz um mit Perlen und Verschnürung. Wie es aber zu gehen pflegt, die Frauen wurden des Absonderlichen zuerst müde, bald liess die eine dieses, die andere jenes nationale Putzstück fahren, auch vielen Männern wurde die verjäherte Tracht allmählig unbequem, und als im Sommer 1870 die deutschen Siegesglocken gar so donnernd läuteten, flog die ganze ungarische Maskerade in die Ecke. Der Bann war gebrochen, alle Gebildeten trugen sich wieder deutsch, d. h. europäisch. Lachend öffnete mir Einer seinen Kleiderschrank, vorn hing jetzt das deutsche Zeug, tief hinten die ungarische Hose sammt Attila: früher war es umgekehrt gewesen. Selbst ein paar alte Cylinder erblickte ich mitten in Kaschau, sie waren aber zehn Jahre hinter der Mode zurück und sahen aus wie kleine Thürme.“⁶⁹

Ähnlich verhält es sich in den Städten der übrigen Donauländer in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Bei den Serben wird ab 1870, nach der Einführung der Militärpflicht, der Fes mehr und mehr durch eine Mütze ersetzt, die ursprünglich ein Kennzeichen der in ungarischen Diensten auf den Donauschiffen gegen die Türken kämpfenden Tschaiakenschiffer war und mit einem ungarischen Lehnwort *šajkača* (ung. *sajka*) genannt wurde. Nach der endgültigen Befreiung Serbiens im Jahre 1878 verbreitete sie sich unter den Serben als ein äußeres Zeichen des Serbentums.⁷⁰ Diese Mütze, aber auch die europäische Kleidung bestimmen das Kleidungsverhalten der Menschen, das den Wunsch widerspiegelt, alles Türkische abzulegen.

Überall in den Donauländern trägt man in den urbanen Gebieten gegen Ende des Jahrhunderts jene Kleidung, die in Paris, Wien oder auch Pest kreiert wurde: Reifröcke des Krinolenenkostüms, Kleider aus schwerem Taft, Moirée oder Atlasseide in der Prinzessform, häufig mit Schleppen und vielen Rüschchen versehen, Pelerinen bzw. Überwürfe, Sonnenschirme, dann auch zum Ausklang des Jahrhunderts enganliegende Kleider und Schneiderkostüme. Bei den Männern trägt man enge Hosen, verkürzte Fräcke, Westen, Zylinder und Spazierstöcke. Voller Enttäuschung äußert sich Franz Scherer in seinen 1882 in Neusatz veröffentlichten *Bildern aus dem serbischen Volks- und Familienleben* über die äußere Erscheinung der Belgrader: „Wo sind sie plötzlich hingekommen all' die fröhlichen Leute in ihren bunten Nationalcostümen, mit ihren blanken Waffen im Gürtel, und ihrem harmlos ungezwungenen Treiben in den Strassen? ... der Herr „Načalnik“ ... Wer vermöchte ihn aber auch zu erkennen in seinem schlichten schwarzen Kleide? Auch er hat das Nationalcostüm abgelegt! Warum? — Weil es nicht mehr zum guten Ton gehört, ein solches zu tragen. Der Herr „Načalnik“ von ehemals war eine gar achtungsgebietende Gestalt in seinem reich mit Gold verzierten Nationalcostüme, und mit seinen blanken Silberpistolen im Gürtel ... Doch die gute alte Zeit ist dahin ... Nur dann und wann zieht er noch sein prachtvolles Nationalcostüm hervor aus dem dunkeln Schachte ... dann wandert er wieder in den „Sanduk“ zurück ... Auch die serbische Damenwelt scheint in Belgrad wenig Vergnügen mehr an ihrem schönen Nationalcostüme zu finden, denn ausser einer oder der anderen vereinzeln „Libada“ oder hie und da einem „Fes“ — ist in Belgrad wenig, oder fast gar nichts mehr davon zu sehen. Das moderne französische Kleid hat eben das serbische Nationalcostüm verdrängt.“⁷¹

Das gleiche Bild bietet sich in den Städten Bulgariens. Felix Kanitz, der Donau-

Bulgarien von 1860 bis 1879 bereist, bemerkt zu der Kleidung der bulgarischen Städterinnen u. a. folgendes: „durchschnittlich zeigt sie (i. e. die Frauentracht in den Städten d. A.) ein unerquickliches Gemenge von nationaler, türkischer und europäischer Mode. Der Kopfputz mag immerhin passieren, ... ebenso die Umhüllung des Oberleibes mit dem kurzen, goldbestickten, oft pelzverbrämten Seidenjäckchen. Ungraziös in höchstem Grade sind aber die weiten, sackartigen Pluderhosen, in welchen die Beine stecken. Dieses echt moslimische Kleidungsstück reicht bis zu den Knöcheln und verhindert jede freie Bewegung. Die jüngere, in Pest, Wien, Paris erzogene Generation hat jedoch mit der alten Tradition gebrochen. Sie erobert der europäischen Mode täglich ein immer wachsendes Gebiet und die Wiener Confectionseschäfte werden bald die bulgarischen Schönen zu ihren besten Kunden zählen.“⁷² Auch hier führt gegen Ende des Jahrhunderts die ökonomische und politische Verflechtung des Balkans mit Europa zu einer immer stärkeren Ausbreitung europäischer Kultureinflüsse. Diese überwiegen in allen Sphären des Lebens, so auch in der Kleidung. Der Anschluß an Europa ist nun auch hier wie bei allen Donauvölkern, wenn auch gegenüber Ungarn mit einer beträchtlichen Zeitverschiebung, endgültig vollzogen.

Anmerkungen

1. Hierauf verweist u. a. Bausinger 1972, 31.
2. Vgl. hierzu die außerordentlich bedenkenswerten Ausführungen von Rihtman-Augustin 1976, lff., insbes. 6ff.
3. In den bis heute erschienenen, unzähligen Trachtenbüchern soll die Vorstellung von „dem Ungarn, Deutschen, Rumänen, Bulgaren, Serben usw.“ suggeriert werden, doch diesen gibt es nicht. Davon unabhängig gibt es natürlich Kleidungsstücke wie den Kilt der Schotten oder den Kimono der Japanerinnen, die für eine Gruppe von Menschen, ja auch eine Nation, was immer man darunter versteht, zu Identifikationsmitteln erhoben wurden.
4. Entsprechend scheidet der ungarische Staatswissenschaftler Johann von Csaplovics, der 1829 in Pest in deutscher Sprache das zweibändige „Gemälde von Ungarn“ veröffentlichte, explizit die eng am Körper anliegende „nationale“ Kleidung der Ungarn dieser Zeit von den weiten, flatternden „Volkstrachten“. Unter „nationaler Kleidung“ versteht er die Kleidung der Adligen, unter der „Volkstracht“ die Kleidung der Bauern.
5. Vgl. Weber-Kellermann 1970, 182.
6. Vgl. König 1965, 109; Schubert 1986, 94f.
7. Der Begründer dieser Betrachtungsweise ist Petr Bogatyrev in Bogatyrev 1972. In jüngster Zeit beginnt man überall in Europa und den USA damit, diese anzuwenden, zu modifizieren und zu erweitern. Bezüglich der Trachten Südosteuropas sind in diesem Zusammenhang folgende Arbeiten zu erwähnen: Michajlova, Ganka: *Socialni aspekti na narodnoto obleklo*. In: *Bulgarska etnografija* II, kn. 3–4, Sofia 1976; 5–23; Szendrey, Ákos: *A népi ruház-kodás életkorjelző jelentősége*. In: *Ethnographia* 42, Budapest, 1931, 76–85; Prošić-Dvornić 1980/81; Schubert 1986₁; Schubert 1986₂.
8. Binswanger 1977, 165ff. Auf die rigide Handhabung der Verordnungen verweist Dernschwam 1553/55: „Die Bulgari durffen khain gutten rock an tragen, gehen alle in grawen und weissen koczen, haben auch khain schuch noch stiffel, allein boczschar von rauchen oxsen heuten, und knie sokhen .... haben khain leibroche, allein also im hembde wintter und sumer ... haben grosse beschwernus von den turkhen...“ (S. 251).
9. Hierzu u. a. Filipović 1961.
10. Karadžić, Vuk, Stef., in: *Danica* 1872, Beograd 1969, 117.
11. Binswanger 1977, 290.

12. Nienholdt 1961, 186.
13. Vgl. Tl:SZ1, 656f.; Schubert 1982, 302f; MNL I, 599ff. (mit weiteren Literaturhinweisen).
14. Vgl. MNL III, 560f. (mit weiteren Literaturhinweisen).
15. Varjú-Ember 1965.
16. A. a. O., 75.
17. Hierzu u. a. Schubert, Gabriella: *Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*. Berlin, 1982, 302f. (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen 7.)
18. Zu der Kleidung der Hajduken vgl. Antonijević 1977; Schubert 1987.
19. Kanitz 1882, II, 120.
20. Schubert 1986, 111; Antonijević 1977, 40; Vasić 1968, 111; Vasić 1974, 111.
21. Weiss 1872, 69ff.; Györfy 1937, 121ff.; Zoltai 1938, 80ff.; MNL IV, 514.
22. Weiss 1872, a. a. O. Nach Aussage von Antal Szirmay im 18. Jh. ist der Tschako kumanischer Herkunft: *csákó est pileus cumanicalis*. *csákó* bezeichnete ursprünglich lediglich die schräg eingeschnittene Krempe der hohen Kappe, die dann als *csákós süveg* bezeichnet wurde. Die Krempe stand dadurch von der übrigen Kappe ab, und eigentlich bezeichnete *csákó* diesen herunterhängenden Teil der Mütze. In der Regel trug sie der Soldat. Später übertrug sich die Bezeichnung *csákó* auf die ganze Mütze, dann später auch auf die steife Kappe bzw. den Helm, der von den Husaren in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts getragen wurde. Für die Fellkappe war auch der Name *kalpag* (zu türk. *kalpak*) verbreitet.
23. Antonijević 1977, 40.
27. Vasić 1974, 165.
25. Zu den Husaren Nagyrévi-Neppel 1973. Zu der Kurutzenarmee Rákóczi a. a. O. 30f., MHTört I 289ff.
26. Valjavec 1958, 71.
27. Nagyrévi-Neppel 1973, 20.
28. Vgl. MNL III, 560; Kresz 1957, 50f.; Nienholdt 1961, 188ff.
29. Nienholdt 1961, a. a. O.
30. Kresz 1957, 59., Tafel 55.
31. Vasić 1968, 69ff.
32. Ebda., 79.
33. Stojanović 197.
34. Alexianu 1971, II, 161.
35. In seiner unmittelbaren Auswirkung bedeutete dies keine Einschränkung des Ungarischen, sondern vielmehr des Lateinischen als Amtssprache. Vgl. Kann 1977, 191. Joseph beabsichtige hiermit nicht nur eine Vereinfachung des zentralistischen Systems; er glaubte, daß sich die Überlegenheit der deutschen Kultur zum Wohle der Untertanen auswirken würde. Dabei unterschätzte er den zu erwartenden Widerstand der Ungarn, Kroaten und Rumänen.
36. Vgl. Paulinyi 1972; Arató 1982.
37. Zit. nach Kornis 1930, 43.
38. Eötvös 1908, 32ff.
39. A. a. O., 35.
40. Vgl. MNL I, 599f.
41. Vgl. *Sbornik zakona i uredaba izdan u knjažestvu Srbskom*. Beograd 1804, 104.
42. Gârleanu 1968, 84.
43. Zu dem Befreiungskampf der Donauvöcker vgl. u. a. eine kurze Zusammenfassung bei Farkas 1955, 76ff.
44. Hierzu Naslednikova 1969, 74ff.
45. Vgl. ebda., 74.
- 46; Kunibert 1901, 417.
47. Vasić 1974, 190.
48. Vgl. Nenadović, P. M.: *Memoari*. Beograd 1951, 197.
49. Stojanović.
50. Nikolić 1978, 43.

51. Gavrilović 1909, 708. Auf dem von Pavel Djuković 1824 gemalten Porträt des Fürsten trägt dieser tatsächlich einen Turban auf dem Kopf; das Bild ist zu besichtigen im Narodni muzej in Belgrad (Inv.-Nr. 465). Auch in den bulgarischen Städten sind Turbane im 18. und 19. Jh. keine Seltenheit. Vgl. Naslednikova 1969, 78.
52. Prošić-Dvornić 1980/81, 25.
53. Vasić 1968, 54.
54. Hierzu speziell Stojanović.
55. Vasić 1968, 95.
56. Vasić 1974, 196f.
57. Alexianu 1971, II, 157ff.
58. Ebda., 121.
59. Ebda., 265.
60. Ebda., 256ff.
61. Die Bezeichnung erinnert an *à la française* und die Pariser Mode, an der sich die wohlhabenden Europäer vor allem orientieren.
62. Naslednikova 1969, 78;
63. Ebda., 90ff.
64. Ebda., 78.
65. Zoltai 1938, 83f.
66. Bálint 1977, 306.
67. Antalffy 1982, 16.
68. MHTört II, 26.
69. Löher 1873, 161.
70. Jovanović 1979, 61f.
71. Scherer 1882, 83f.
72. Kanitz 1882, I, 46.

Literaturverzeichnis

- Alexianu, Al.: *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumară românească*. 2 Bde. 1971 Bukarest
- Antalffy, Gyula: *Reformkori magyar városrajzok*. Budapest (Utazások a múltban és jelenben) 1982
- Antonijević, Dragoslav: *Das epische Volkslied als Quelle zur Kenntnis der Haiduken- und Uskokentracht*. In: *Balkan Studies* 18, 1 (Thessaloniki) 1982
- Arató, Endre: *A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században*. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Budapest, 130–202. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.)
- Bálint, Sándor: *A szögedi nemzet*. II. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77, 2. Szeged 1977
- Bausinger, Hermann: *Volkskunde, von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*. Berlin und 1972 Darmstadt, 31.
- Binswanger, Karl: *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts. Mit einer Neudefinition des Begriffes „Dimma”*. München. 1977
- Bogatyrev, Petr: *Function of Folk Costums in Moravian Slovakia*. Mouton, The Hague. (Approches 1971 to Semiotics 5.)
- Csaplovics, Johann von: *Gemälde von Ungarn*. 2 Bde. Pest. 1829
- Hans Dernschwams *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*. Nach der Urschrift 1553/55 im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. München und Leipzig 1923. (Studien zur Fugger-Geschichte 7.)
- Eötvös, Károly: *Emlékezések*. Eötvös Károly Munkái VI. Budapest 1908³, 82 ff.

- Farkas, Julius von: *Südosteuropa. Ein Überblick*. Göttingen 1955
- Filipović, Milenko S.: *Utica vlasti na narodnu nošnju*. Novi Sad (Rad Vojvodjanskih muzeja, sv. 10). 1961
- Garleanu, S. I.: *Der Volksaufstand unter Tudor Vladimirescu (1821)*. Bukarest 1968
- Gavrilović, M.: *Miloš Obrenović 1821–1826*. II. Beograd 1971
- GeschUng = *Die Geschichte Ungarn* (Autorenkoll.), Budapest 1971
- Giurescu, Dinu C.: *Illustrierte Geschichte des rumänischen Volkes*. Bukarest 1982
- Györffy, György: *A nagykun viselet a XVIII. században*. In: *Ethnographia* XLVIII, 120 ff. 1937
- Jovanović, Milka: *Narodna nošnja u Srbiji u XIX veku*. Beograd (Srpski etnogr. zbornik Knj. XCII, 1979 Od društvenih nauka: Život i običaji narodni 36.)
- Kanitz, Felix: *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1879*. 3 Bde. 1882
- Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. Erster Band: Das Reich und die Völker*. Graz–Köln (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost, Bd. IV.) 1964
- Kann, Robert A.: *Geschichte des Habsburgermonarchie 1526–1918*. Graz (Forschungen zur Geschichte des Donauraumes, Band 4.) 1977
- König, Renée: *Kleider machen Leute. Zur Soziologie der Mode*. Frankfurt 1967
- Kresz, Mária: *Ungarische Bauerntrachten (1820–1867)*. Berlin 1957
- Kunibert, B.: *Srpski ustanak*. Beograd 1901
- Kornis, Julius von: *Ungarische Kulturideale 1777–1848*. Leipzig 1930
- Löher, Franz von: *Die Magyaren und andere Ungarn*. Leipzig 1874
- MHTört = *Magyarország hadtörténete*. 2 Bände. Budapest 1985
- MNL = *Magyar Néprajzi Lexikon* (Red.: Gy. Ortutay). 5 Bde. Budapest 1977–82
- Nagyrévi-Neppel, György: *Huszárok*. Budapest 1973
- Naslednikova, Venera: *Istorija na bŭlgarskija kostjum*. Sofija 1969
- Nienholdt, Eva: *Kostümkunde. Handbuch für Sammler und Liebhaber*. Braunschweig 1961
- Niculescu-Varone, G. T.: *Costume națională din România Intregită*. Bukarest 1937
- Nikolić, Desanka: *Odevanje graničara vojne krajine u XVIII i XIX stoleću*. Beograd. (Srpski etnografski zbornik, knj. XCI) 1978
- Paulinyi, Ákos: *Der sogenannte aufgeklärte Absolutismus und die frühe Industrialisierung*. In: *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*. Aufsätze, Vorträge, Dokumentation. (Hrsg. v. E. Lesky, S. K. Kostić, J. Matl und G. v. Rauch.) Köln–Wien, S. 195–214. 1972
- Prošić-Dvornić, Mirjana: *Ženski građanski kostim u Srbiji XIX veka*. In: *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 24–25. Beograd, 9–28. 1980/81
- Reiter, Norbert (Hrsg.): *Nationalbewegungen auf dem Balkan*. Berlin (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen, Band 5.) 1983

- Rihtman-Augustin, Dunja: *Pretpostavke suvremenog etnološkog istraživanja*. In: Narodna umjetnost br. 13, Zabreb, 1 ff, insbes. 6 ff.
- Scherer, Franz: *Bilder aus dem serbischen Volks- und Familienleben*. Neusatz 1882
- Schubert, Gabriella: *Kopfbedeckungen als Statussymbole bei den Balkanvölkern, unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse während der Osmanenherrschaft*. In: Central Asiatic Journal, Vol. 30, No. 1–2, Wiesbaden, 92–115.
- Schubert, Gabriella: *Kleidung als Zeichen während und nach der Osmanenherrschaft auf dem Balkan*. In: Zeitschrift für Balkanologie, Bd. XXII, 1. Wiesbaden.
- Schubert, Gabriella: *Der epische Held der Südslawen und dessen Kleidung*. In: Zeitschrift für Balkanologie XXII, 2. Wiesbaden.
- Schubert, Gabriella: *Die Ungarn und ihre Nachbarvölker in der Zeit der Aufklärungs- und Emanzipationsbewegungen in Südosteuropa*. In: Zeitschrift für Balkanologie XII, 2 Wiesbaden.
- Stadtmüller, Georg: *Geschichte Südosteuropas*. München. 1950
- Stojanović, Dobrila: *Gradska nošnja u Srbiji tokom XIX i početkom XX veka*. Beograd. 1980
- TetSz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 3 Bde. Budapest 1967–76
- Valjaveć, Fritz: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*. München (Südost-europäische Arbeiten, 43. III. Aufklärung und Absolutismus). 1958
- Varjú-Ember, Mária: *Die ungarische Galakleidung im XVI. und XVII. Jahrhundert*. In: Waffen- und Kostümkunde, Jg. 1965, München/Berlin, 73–93.
- Vasić, Pavle: *Nošnja naroda Jugoslavije kroz istoriju*. Beograd (Nauka, Tehnika, Umetnost 28.) 1968
- Vasić, Pavle: *Odelo i oružje*.² Beograd. (Univerzitet umetnosti u Beogradu) 1974
- Vasić, Pavle: *Uniforme srpske vojske. 1808–1918*. Beograd 1980
- Weber-Kellermann, Ingeborg: *Beobachtungen zu Tradition, Mode und Innovation am Beispiel eines Trachtstückes*. In: Ethnologia Europaea Vol. II–III (1968–69.) Arnheim, 180–186.
- Weiss, Hermann: *Kostümkunde. Geschichte der Tracht und des Geräthes vom 14ten Jahrhundert bis auf die Gegenwart. Zweite Abtheilung: Das Kostüm vom 16ten Jahrhundert bis auf die Gegenwart*. Stuttgart.
- Zoltai, Lajos: *A debreceni viselet a XVI–XVIII. században*. In: Ethnographia XLIX, 80 ff. 1938

Kapcsolatok az osztrák és a magyar népi eszköz kultúrában

Egy 19. századi eszköztalálmány mint a paraszti polgárság képviselője

A 18–19. század fordulóján Közép-Európában merőben új olajnövény-kultúra és ezzel összefüggésben álló táplálkozási szokás bontakozott ki. Egy korabeli leírás a következőképpen számolt be erről a paraszti innovációról: „Die Kürbiskerne geben ein gutes, geruchtfreyes Öhl. In der an Ungarn gränzenden Gegend von Steyermark werden diese Kerne gesammelt, das Landvolk knackt sie mit den Zähnen auf, und läßt von den aufgekneckten Kernen Öhl schlägen.”¹ A tökmagolaj készítésének és fogyasztásának gyakorlatát tulajdonképpen a steier parasztok alakították ki, akik a legízletesebbnek számító étolajat szinte napjainkig falusi kisműhelyekben háziipari szinten állították elő.² A múlt század eleji gazdasági feljegyzésekből viszont az is kitűnik, hogy a tökmagolaj-készítés ismerete szélesebb kiterjedést mondhatott magáénak. Ugyanis 1817-ből a Siklós környéki (Baranya megye) parasztokról olvashatjuk, hogy „A’ Tök magot igen megszáraztják; kölyüben porrá törik; réz fazékban öt óráig, hogy ki ne forrjon, lassú tűznél főzik; keskeny, hosszú, tejes fazékakban le töltik; Mikor meghívül, a’ víz tetején lábbadó olajt tsendesen serpenyőbe szedik; lassú tűzön, a’ közibe keveredhető víz részetskéket ki sertzegetik. Kész már az által látszó, pislogó veres, tiszta, vékony, minden füst szag és motsok nélkül égő, és a’ tészta süteményekhez jó ízű olaj.”³

Ez a szemléletes megfogalmazás ugyan primitívnek tűnő, ám a korábbi olajnövényeknél megoldhatatlan eljárást ismertet, amelyet csak a lágybelű olajos magvak tettek lehetővé. Mivel ez a legegyszerűbb, házilagos technológia egyedül a tökmagolaj készítésére jellemző, alkalmazásának területe a múlt században kialakuló jellegzetes olajnövénykultúra meghonosodásáról tanúskodik. Ennek az olajelőállítás módjának a múlt század közepén Baranya megyén kívül még Hetésből (Zala megye), a Kerka folyó menti őrségi falvakból és a vend vidékről (Vas megye) maradt fenn emléke.⁴

Az olajkifőzés hagyományának földrajzi kiterjedése sajátos egyezést mutat azzal a nyugat-dunántúli tökmagolaj-fogyasztó övezettel, ahol ez a növényi olaj napjainkig megőrizte a paraszti táplálkozásban betöltött szerepét. A közép-európai gyakorlattól eltérően ugyanis ezen a vidéken a tökmagolajat nem böjti eledelként, azaz zsírpótlóként használták, hanem kizárólag ételízesítésre. Ezért is mutatkozik szembetűnőnek, hogy amikor a múlt század végétől a böjti szigor enyhülése nyomán az ország legnagyobb területén a növényi olajfogyasztás rohamosan háttérbe szorult, a Nyugat-Dunántúlon éppen ekkor virágzott fel a falusi olajütő műhelyek tevékenysége. Az 1930–40-es években különösen az Őrségben és Hetésben örvendett nagy népszerűségnek a tökmagolaj készítése és fogyasztása. A recens néprajzi adatok tanúsága szerint ezen a

vidéken a tökmagolaj napjainkig nélkülözhetetlen ételízesítő a zöldsalátához, káposztához és tésztafélékhez.⁵

A tökmagolaj-fogyasztásnak ez a tájilag jól körülhatárolható területe azért is érdemel figyelmet, mert az újvilági eredetű tök Európának egyedül ezen a részén vált primér olajnövény-kultúrává, míg másutt mindvégig egyéb olajos magvak, mint pl. a len, kender, mák, majd később a repce és a napraforgó mellett csak kiegészítő, secundér szerepet kapott. Valójában a kelet-steierföldi és a nyugat-dunántúli parasztok teremtettk meg a tiszta tökmagolaj-kultúrát egy jellegzetes táplálkozási szokás kialakításával, ami a paraszti ízlés polgárosodásaként is felfogható. Másként fogalmazva: tulajdonképpen egy 19. századi, táji kötődésű paraszti étkezési divat tartotta életben napjainkig a Nyugat-Dunántúlon a tökmagolaj-készítés kisüzemi technológiáját és eszközkészletét.

Ez az új olajnövény-kultúra azért is rászolgál a szakkutatás figyelmére, mert megteremtette saját jellegzetes eszközkonstrukcióját, ami az elmúlt másfél évszázad alatt elmaradhatatlan és jellemző kísérője volt ennek a növénykultúrának, és lényegében megváltoztatta a hagyományos olajkészítési technológiát. Ugyanis a tökmagból megfelelő hevítés, piritás után ízletes étolajat nyertek, és tulajdonképpen a tökmagolaj-feldolgozás révén terjedt el Európa-szerte a melegen préselés eljárása. Addig az apró szemű len- és kendermagból hideg-sajtolással állították elő az étolajat.⁶ Miután a felhevített masszából sokkal könnyebben kisajtolható az olaj, a lágy belü tökmag feldolgozásához feleslegessé váltak a monstruózus éksajtók és a bálványos olajprések. Helyettük lényegesen kevesebb helyet igénylő és hatékonyabb eszközújdonság hódított teret.

Első propagálója egy magyar mezőgazdász, Borcsányi János volt, aki 1804-ben a következő címen adta ki Bécsben munkáját: „Abhandlung, wie man mit großem Nutzen in allen Ländern den Anbau der Kürbisse vermehren, und aus ihren häufigen Samenkörnern ein vortreffliches und sehr gesundes Oehl erzeugen kann”. Ebben a gyakorlati növénytermesztési útmutatóban közreadott olajprés nem más, mint a legújabb kori olajütőműhelyekben sokfelé megtalálható ollós prés (Radölpresse), illetve annak alapformája. A V alakban összekapcsolt két fekvő gerendát elől csavarmentes fatengellyel lehetett mozgásba hozni a középen ráerősített hajtókerék forgatása révén. Az ollószárat alkotó gerendák közelítésével a közéjük helyezett olajos masszából könnyen kipréselődött az olaj. Az eszköz használatával kapcsolatban olvashatjuk, hogy „die Presse wird dann so stark, als es nur möglich ist, doch aber mit Bedacht angezogen, und so ungefähr eine halbe Stunde stehen gelassen, nämlich so lang, als man daraus noch Oehltropfen fließen sihet”.⁷

Ez az eszközkonstrukció, amellyel egy magyar ember gazdagította a közép-európai eszköz-kultúrát, a 19. században – az olajkészítés terén – méltán a legmodernebbnek számított, mert működésének hatékonysága tekintetében felülmúlt minden más olajpréstípust. Teljesítményét jelentősen növelte a diótörő működési elvét érvényesítő szerkezete, amely minél hosszabb présgerendákkal rendelkezett, annál nagyobb nyomóerőt tudott kifejteni vízszintes síkban. Egy legutóbbi technikátörténeti vizsgálat számításai szerint azonos méretű emberi nyomóerő esetén a középsorsós állópréshez viszonyítva ez az eszköz háromszoros teljesítményt nyújtott.⁸

Az ollós prés előnyös szerkezeti tulajdonságából adódott, hogy alkalmazása nemcsak a tulajdonképpeni tökmagolaj-kultúra övezetében mutatkozott meg, hanem csak

nem mindenütt előfordult a Kárpát-medence területén, ahol áttértek a lágy belű olajmagvak (tök, napraforgó) termesztésére és felhasználására. A tárgyi adatok arra utalnak, hogy a jellegzetes tökmagolajprés többsége újabb eszköz, amely a múlt század második felében terjedt el. Azonban legkorábbi emléke, amely a közép-dunántúli Olaszfaluból (Veszprém megye) maradt fenn, a múlt század elején készült. A hatalmas méretű olajprés egyik gerendájába „ANNO 1809 SZOL ISTVAN” felirat van vésve. Ez a meglepően korai eszköz formai és szerkezeti szempontból egyaránt megfelel a néhány évvel korábban Borcsányi János által propagált olajprésnek.⁹

Ugyancsak a múlt század elejére, az 1820-as évekre datálható hasonló eszközt a Zobor vidéki Zséréről (Žirany, Csehszlovákia) ismerünk, mindmáig működőképes állapotban. Ennek gerendái 6 méter hosszúak és fél méter magasak. Hátsó végüket az olaszfaluihoz hasonlóan erős keresztgerenda, ún. járom köti össze, a nyitott végüket pedig ellentétes menetű, nagy hajtókerékkel ellátott erős facsavar, prés mozgatja. Az egyik fekvő oszlopnak a járomhoz közeli belső oldalán domború kiemelkedés, kődök van, ami a sajtolóhengerbe töltött felhevített tökmagból kinyomta az olajat. Az egész eszköz keményfából készült, részeinek összeillesztéséhez kizárólag faszeget használtak. Az olajprés működésének jellemzője, hogy a hatalmas présgerendák vasos talpán csúsztak el a szabályozáskor.¹⁰

A nagyméretű présgerendák mozgását megkönnyítette, hogy elülső végüket vasrúddal vagy láncsal felfüggesztették a helyiség mennyezetéhez, illetve erre a célra szolgáló állványzathoz. Az eszköz produktivitását tovább növelhették vastengely alkalmazásával, valamint a hajtókerék szélébe csapolt fogakkal. Ebbe kapaszkodva és rá lépve könnyebben forgathatták a hajtókereket.¹¹ Ilyen részleges újítással rendelkező, de még hagyományosan nagyméretű ollós prést használtak a dél-dunántúli Mekényesen (Baranya megye) a múlt század közepétől.¹²

Sajátos ellentmondásnak tűnik, hogy a jellegzetesen tökmagolaj-fogyasztó Nyugat-Dunántúl ollós prése jóval kisebb méretű, és több szerkezeti változtatással rendelkezik, mint a Kárpát-medencében szórányosan előforduló változatai. Pl. az őrségi Szalfőn (Vas megye) mindmáig működő olajprés gerendáinak hossza nem éri el a 2 métert. Az 1920-as években házilag készített eszköz jobbára vas alkatrészekkel rendelkezik, működtetése a könnyen préselhető tökmag számára teljesen kielégítőnek bizonyult. De hasonló képet mutatnak a Kelet-Steiermark területéről ismert olajprésék is. Az itt használt eszközök többségének hossza 2–2,5 méter. Előfordul olyan szerkezeti módosítás is, hogy az egyik gerenda rögzített, ezért a hajtókerék az ollószáron kívül helyezkedik el a csavarorsón. Mivel ezek az eszközök egyszerre csak egy olajpogácsát préseltek, ezért több olajütő műhelyben egymás mellett két ollós prést is munkába fogtak.¹³ Ennek a területnek változatosabb eszközformáit bizonyára a hosszú időn át a folytonos használatlaltal együttjáró újítási törekvés eredményezte, a minél egyszerűbb és kevesebb erőt igénylő újabb konstrukciók kialakítására.¹⁴ A korábbi időben, különösen a századfordulót megelőzően a tiszta tökmagolaj-fogyasztó övezetben is jóval nagyobb méretű és hagyományos szerkezetű ollós préseket használtak.¹⁵

Az ollós prés Kárpát-medencei előfordulása jól szemlélteti ennek az eszköznek a tökmagolaj-készítéssel való szoros kapcsolatát. Éppen ezért nem véletlen, hogy a nyugat-magyarországi tökmagolaj-fogyasztó körzet mellett elsősorban a közép-dunántúli német települések olajütőiben alkalmazták nagy számban a múlt század első felétől ezt

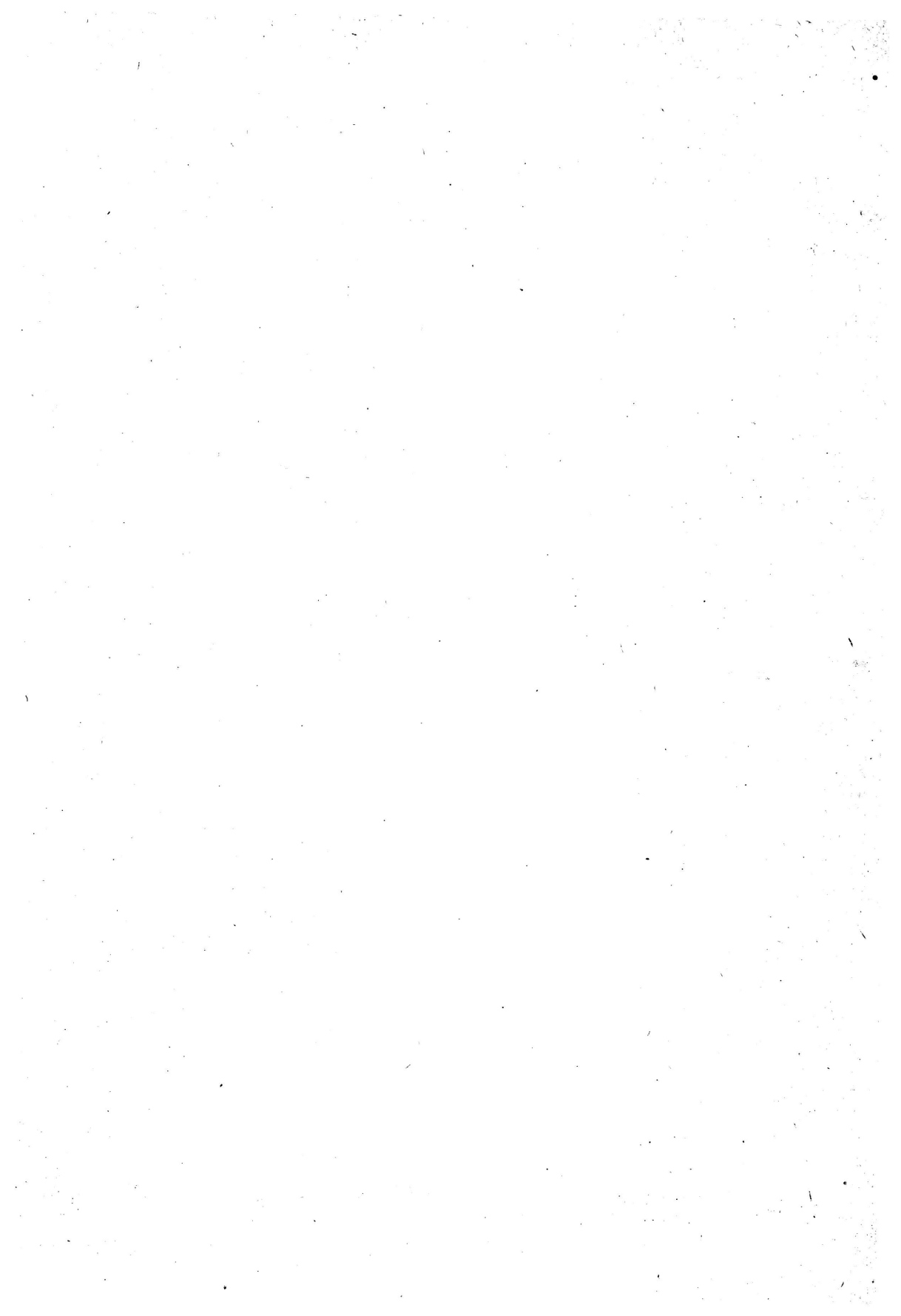
az eszköztípust.¹⁶ A századforduló körüli időben használata a magyar Alföldön is elterjedt a tökmagolaj-készítésre átmenetileg berendezkedett paraszti olajütő műhelyekben.¹⁷ A tökmagolajprés egyik legjelentősebb térhódítását az egykori Szilágy megye (Románia) keleti területén érte el. A múlt század végén ezen a vidéken meginduló nagyméretű napraforgó-művelés ugyanis egycsapásra feleslegessé tette az addig használatos hatalmas bálványos olajprést, amely a lenmag feldolgozására szolgált. A helyébe lépő új típusú ollós prés virágkora a századfordulótól az 1930-as évekig terjedt, amikor a Kraszna és a Berettyó közötti terület magyar falvaiban csaknem mindenütt ismerték és alkalmazták ezt az eszközt.¹⁸

A Kárpát-medence nagy részén előforduló ollós prés használatának módja és ideje arról tanúskodik, hogy ez a tipikusan 19. századi eszköztalálmány egy olyan sajátos olajnövénykultúrához kapcsolódva hódított teret, amely eredendően a paraszti táplálkozási szokásban bekövetkező ízlésváltozást tükrözte, alig másfél évszázados múlta visszatekintő karrierjében. A 19. századi paraszti polgárosodásnak ez a sajátos megnyilvánulása viszont – az ollós olajprés képében – az osztrák és a magyar paraszti eszköz-kultúrát egyaránt gazdagította, demonstrálva azok történeti kapcsolatát.

Jegyzetek

1. Lilien, Joseph: Ueber die Cultur der Oehlgewächse auf der Herrschaft Ercsi in Ungarn. Verhandlungen der k. k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien III. Wien, 1824, 146.
2. A kelet-steier Waldland területéről félszáz olajmalom részletes adatait is regisztrálja Gamerith, Anni: *Ölgeräte und Stampfgebäude im Waldbauernlande*. In: *Sammeln und Sichten*. Beiträge zur Sachvolkskunde. Festschrift für Franz Maresch zum 75. Geburtstag. Hrsg. Martisch-nig, Michael. Wien, 1979. 139–164.
3. Tudományos Gyűjtemény 1830. X. Pest, 1830. 139.
4. Galgóczi Károly: *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve* IV. Pest, 1854. 18.; Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914. 568.; Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest, 1943. 90–91.
5. Kardos i. m. 90., Pével Ágoston: *Töktermelés és olajütés Szalafőn*. Ethnographia LX. Budapest, 1949. 139–154.
6. Selmeczi Kovács Attila: *Peceolaj*. Magyar Nyelv LXXV. Budapest, 1979. 340–342.
7. Borcsányi, Johann: *Abhandlung wie man mit grossem Nutzen in allen Ländern den Anbau der Kürbisse vermehren*. Wien, 1804. 27.
8. Hoffmann, Herbert: *Eine Ölpreste bisher unbekannter Form*. Cibinium 1967–1968. Sibiu, 1969. 340–341.
9. Vajkai Aurél: *Olajütők Veszprém vármegyében*. Ethnographia LIII. Budapest, 1942. 120–121. és 8–9. kép.
10. Buday Endre: *Az utolsó olajütő a Zoboralján*. Hét XXVI. 36. sz. Bratislava, 1981. 18.
11. Amint a Hunyad megyei Várhely (Románia) román parasztjai által a századfordulón készített ollós présről tudjuk, kezelése nagyon könnyű volt. Amikor a kerék fordítása nagyobb erőt igényelt, felleptek a küllőkre és egész testsúlyukkal nyomták azt. Schmidt Tibold: *Olaj-készítés és eszközei a hunyadmegyei oláhoknál*. Néprajzi Értesítő XII. Budapest, 1911. 66.
12. Nagy Gyula: *A népi olajütő technológia Baranya megyében*. Ethnographia LXXVII. Budapest, 1966. 280–282.
13. Gamerith, Anni i. m. 149–150.
14. Erre jó példát nyújt a burgenlandi Wolfauból Simon, Franz: *Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete*. Oberschützen, 1981. 512; Bükkalláról (Vas megye) Kardos László i. m. 82.

15. Vö. Steiermarkból Prasch, Helmut: *Werk und Zeug*. Spittal-Drau, 1978. 181.; Gamerith, Anni i. m. 155.; a vend vidékről (Vas megye) Racker Márta: *Az olajos növények (tők) termesztésének és feldolgozásának története lakóhelyünkön*. Mezőgazdasági Múzeum Adattára IX. 603/1. Budapest, 1974. 10.
16. Az eszköz használatáról Veszprém megyéből ad áttekintést Vajkai Aurél: *Újabb adatok a bakonyi és a Balaton melléki olajütökhöz*. Ethnographia LXXXVI. Budapest, 1975. 625, 631.
17. Vö. Ecsedi István: *A kunsági olajütő*, Néprajzi Értesítő XIX, Budapest, 1927. 1–3.; Kovács János: *Szeged és népe*. Szeged ethnographiája. Szeged, 1901. 248.
18. Kovách Géza: *Szilágysági népi olajkészítés*. Kolozsvár, 1948. Az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában. KI 798. 8–9., Kovách Géza: *A zilahi céhek története*. Bukarest, 1958. 105.

A népművészet mint a nemzeti kultúra forrása

**Die Volkskunst als Quelle der nationalen
Kulturen**

BANÓ ISTVÁN (*Budapest*)

Népdalszövegeink költői mondattanához

A következőkben népdalszövegeinknek olyan stilisztikai eszközeivel foglalkozunk, amelyek pontosan meghatározható nyelvtani jelenségekhez kapcsolódnak. Két kérdéskört szeretnénk érinteni:

- a) népdalszövegeink hely- és időhatározóinak, illetve
- b) a nyelvtani párhuzamoknak a stilisztikai szerepét.

Elemzéseink és megállapításaink egy két részből (Banó István: *Megfújom sípomat erdő derekában...* Válogatás a régi és a mai magyar népköltészetből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. Továbbiakban: Antológia; Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. 9. kiadás. Zeneműkiadó, Budapest, 1969. Továbbiakban: Példatár) összetevődő korpusz teljes dalanyagára kiterjednek.

a) Népdalaink hely- és időhatározói

A magyar nyelvre vonatkozó nyelvtatisztikai kutatások mind ez ideig kevés figyelmet szenteltek a határozók előfordulásának. Papp Ferenc szókincs-statisztikai vizsgálatai (Nyr 1964. 460.) ugyan azt mutatják, hogy a legnagyobb gyakoriságú szófajunk a főnév. Nehéz eldönteni azonban, hogy mennyi jut ebből a határozókra.

Az óvodás gyermekek beszédvizsgálata alapján Reök György (*Beszédvizsgálatok a 6 éves óvodások körében*. Pedagógiai Szemle 1980. 635.) ahhoz a megállapításhoz jutott el, hogy az óvodáskorúak beszédében a határozó meglehetősen ritka.

A felnőttek beszéde jelentős mértékben eltér ettől. Deme László a mondat szerkezetek gyakoriságával foglalkozó munkája (*Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 374.) adatai alapján a határozószók részesedése meglehetősen magas: 34,4, illetve 35,8% a közlő prózában, illetve a szépirodalmi szövegekben. Ezt az alig észrevehető különbséget úgy értelmezhetjük, hogy a határozók használata a két szövegféleség közül inkább a szépirodalomra jellemző.

A hely- és időhatározók előfordulása meglehetősen ritka a népdalszövegekben. A daloknak mintegy egyharmadából, egynegyedéből (Antológia, illetve Példatár adatai) hiányoznak a helyhatározók. Az időhatározók hiánya még szembetűnőbb: a daloknak 68,1%-ában nem fordulnak elő.

A határozófajták konkrét elemzése előtt még két fontos megállapításra hívnám fel a figyelmet.

Deme László (i. m. 37.) utal arra, hogy „A határozó többféle nyelvi előzmény alapján alakulhat ki, de logikailag mindenképpen másodállításként, az állítmány értelmét szűkítő-kiegészítő funkcióban...”

A határozók stilisztikai sajátosságairól a következőket olvashatjuk a Fábíán Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc szerkesztette *A magyar stilisztika vázlata* (Budapest, 1971) című műben: „... a magyar határozók rendszere nagyon gazdag, s az egyes határozófajtákon belül gyakran igen finom értelmi megkülönböztetésre van mód... a cselekvést, állapotot determináló körülmények közül a költő, író vagy a beszélő választhat. Tőle függ, hogy mit lát meg, mit tart egyáltalán fontosnak megemlíteni, milyen körülményt akar kiemelni.” (245.)

1. A népdalok poétikai kódjában szerepet játszó helyhatározó-fajták különféle generatív transzformációk eredményeként jöhettek létre. Ezek a transzformációk részben kirekesztő, részben bővítő jellegűek. Kirekesztődött a népdal poétikai kódjából a konkrét földrajzi jelentéssel bíró határozók többsége. Bővítő jellegű transzformációk eredményeként keletkezett viszont sok olyan határozóféleség, amelyeknek a megléte a népdalok sajátos stílusjegyeként is értelmezhető.

A helyhatározók közt meglehetősen gyakoriak a viszonyító jelentésűek. Ilyenek elsősorban a határozószókkal kifejezettek: *itt, ott, ide, oda, erre, arra, ahová, amerre, messzire, haza, itthon, sehol* stb.

A népdalszövegeinkben szereplő többi helyhatározófélét bizonyos szemantikai intimitás jellemzi: testközelség, illetve faluközelség. A testközelséget kifejező határozók egyféle aprólékos realizmus szolgálatában állnak. Ezek a határozók nagyon helyénvalók a népdalban; más fogantatású művészi szövegekben idegenek, legfeljebb kuriózumok lehetnének. Ilyen határozók: *hátán, lábán, lábához, mellemen, fejem alatt, zsebemben, kalapomon, kalapom szélén* stb.

A „faluközei” határozók nagy száma azt mutatja, hogy a népdalok elsősorban a közeli: a házbelsőből nagyjából a falu határáig terjedő környezetbe helyezik el a lírai megnyilvánulás alapjául szolgáló alakokat, eseményeket: *asztalon, ablakban, ajtón, kapuban, faluban, utca közepén, kiskapu elébe, csárda közepébe, falu végén, erdő mellett, zöld mezőben, szőlőhegyen keresztül, hegyek-völgyek közt, dombon, dombtetőn, alsó faluvégén, felső faluvégén* stb.

Nagyjából ezeken a határokon belül mozognak az olyan, tematikailag kötöttebb helyhatározók is, amelyek már egy-egy alműfaj (pásztor-, halász-, katonadalok) tartozékaiként is értelmezhetők: *lóra, lovam után, pányván, ökröm helyén, gulya mellett, kocsimban, bárkába, táborban, sátorban, csákóm két oldalára, a gőzösre, sebére* stb.

A szerelmi dalokban található helyhatározók már az átlagosnál is intimebbek. Különösen az első és második személyű személynévmasókból (formailag személyjellel ellátott ragokból és névutókból) képzettek: *hozzám, veled, nálad, rád, előtted* stb.

A most következő példák pedig a bővítő transzformációk hatásáról tanúskodnak. Vannak ugyanis olyan helyhatározóféleségek, amelyek csak a népköltészetre, ezen belül is főleg a népdalokra jellemzők. Bennük a helyhatározók további stilizálása figyelhető meg. Közülük a talán legjellegzetesebbnek tartható „egyszer volt, hol nem volt” típusúnak nevezhetjük. Az ide tartozó helyhatározók szemantikai jelentése nem több egy sejtelmes „valahol”-nál: *ott, ahol* a daloló, a dalt hallgató szeretné elképzelni.

Ilyen határozók: *onnan alú, arra alá, amoda le, aláfelé, imhol, messze, nagyon messze, ide-oda* stb. Néha egész helyhatározó bokor fejezi ki ezt a gondolatban élő, reményt keltő varázslatos „valahol”-t:

*Amoda le van egy erdő, jaj de nagyon messze van,
Kerek erdő közepibe két rozmaring bokor van.*

(Antológia: Szerelmi: 35. sz.)

A dalhoz való személyes kapcsolat megteremtését szolgálják azok a helynévből képzett határozók, amelyekben annak a falunak, tájegységnek a neve szerepel, ahol éppen éneklik az illető dalt: *A hadiki templom előtt, Kövesden, Menaságon, Gyergyó felé, Kalotaszentkirályra.*

Az ilyen típusú, sokszor nagyon is pontosnak tűnő, de nem valós értékű helyhatározók a népdalvariálódás legmozgékonyabb elemei. A személyes kapcsolatleremtést szolgálják s így stilizált helyhatározóként értelmezhetők. Ürögön (Felsőiregh, Tolna megye) így kezdődik a dal:

Végimentem az ürögi nagy uccán

(Példatár 411 sz.)

Tárkányban (Felsőtárkány, Heves megye) pedig így:

Végig mentem a tárkányi, sej, haj, főuccán.

(Példatár 424. sz.)

Egyetlen stilizált helyhatározó-halmazt találunk egyik daltípusunkban, ahol a szántáshoz szükséges szerszámok szétszóródottságát kifejező helynevek alliterációt képeznek az egyes szerszámféleségekhez. Korpuszunkban is szerepel két változata: Antológia: Vegyes dalok: 3., illetve Példatár: 131. sz.

Ebből az egyöntetűen kirajzolódó képből határozottan elkülönül a katonadalok csoportja és a pásztor-, betyárdalok egy része. Ezekben a dalokban gyakran találkozhatunk földrajzi nevek felhasználásával alkotott helyhatározókkal: *Majland felé, Magyarországba, Kassára, Arad felől, a Doberdói nagy hegyre, Erdély felől, Csernovicba, Galiciába, Fehérvárra, a kanizsai Koronára* (süt a nap), *Pozsony alá, Vásárhelyről, Debrecenbe, Tisza mentén* stb.

A korpuszban fellelhető többi kivétel egyedinek látszik, de az eltérések értelmezésére a legtöbbször kézenfekvő magyarázatok kínálkoznak.

A tenger (töngör) inkább csak kisebb folyónak tűnik a következő dalban; könnyen át lehet látni a túlsó partjára:

*Túl a vízőn, a töngörön
Rózsa terem a kendörön*

(Lövéte, Udvarhely megye, Példatár 61. sz.)

Egyházi hatást sejtet a „Rózsafát (Jozsafát) völgyében” (Példatár 283. sz.) helyhatározó meglelte, ugyanúgy, mint Róma emlegetése a következő mulatódalban:

*Elindula szent Péter Rómába,
Botját veté vállára, haragjába;*

*Botja végén csutora,
Csutorába jó bora.
S iszik, mikor akarja:
Fülöpet is kínálja.*

(Antológia: Mulatódalok: 14. sz. Zemplén megye, 1846.)

Az „Ó mely sok hal terem a nagy Balatonban” kezdetű dal (Példatár 169. sz.) – a sok és pontosan odaillő helyhatározóival: *Balatonban, Bakonyban, Füreden, Kaposváriban* – sajátos problémát jelent. Úgy gondolom, nem járunk el helyesen, ha arra hivatkozunk, hogy pásztor–halász-dallal van dolgunk, ahol az ilyen típusú határozók nem szokatlanok. Helyesebb, ha műköltői eredetre, vagy beavatkozásra gondolunk.

Összefoglalásul először arra szeretnénk emlékeztetni, hogy a korpusz népdalszövegeiben fellelhető összes helyhatározót megvizsgáltuk, a megállapítható viselkedési törvényszerűségek tehát a korpuszban található népdalszövegek, illetve helyhatározók egészére vonatkoznak.

A legfeltűnőbb sajátosság az, hogy a helyhatározók nagyobb mérvű használata nem jellemző a népdalszövegekre; jó egynegyedükben nem fordul elő helyhatározó annak ellenére, hogy a helyhatározó a leggyakoribb határozó-fajta a népdalokban.

A népdalszövegekben elég gyakoriak a határozószókkal képzett semleges jellegű helyhatározók: *itt, ott, amott, ide* stb. A többi helyhatározó-féleséget néhány jól körülhatárolható szemantikai sajátosság jellemzi, amelynek a létrejöttében a generatív poétikai és retorikai transzformációk kiköszöbölték – a minden szűrőn túljutó semleges helyhatározókon kívül – mindazokat, amelyeket nem jellemez valamilyen mikrorealista vonás és az abból eredő szemantikai intimitás. A bővítő transzformációk viszont néhány sajátos, a helyet csak valamiféle általánosított, „bárhon”, „valahol”, formában kifejező határozóféleségek generálásához vezettek.

Persze e transzformációféleségek létének a feltételezése nélkül, pusztán empirikus alapon is jellemezhetők a népdalszövegek helyhatározói. Feltétlenül szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ezeknek a sajátosságoknak a felfedezéséhez engem a kirekesztő és bővítő transzformációk működését feltételező kutatási mód juttatott el. Az eredmények objektivitása viszont vitathatatlan. Ezeket szeretném most összegezni.

A népdalokban található összes helyhatározót a testközelségből, faluközelségből származó intimitás és az ábrázolás mikrorealista vonásai jellemzik. A testrészekhez, ruhadarabokhoz, háziállatokhoz stb. és a falu határát meg nem haladó kis távolságokhoz kapcsolódó helyhatározók emberközelségéhez szükségszerűen járulnak a mikrorealista vonások: kis területet járnak be a népdalok helyhatározói, de ezt részletezően írják le. Ennek az emberközelségnek is lehet szerepe abban, hogy a daloló közösség minden tagja olyan könnyen otthon érzi magát a népdalok világában, olyan könnyen a magáénak érzi mondanivalójukat.

A helyhatározók egy másik típusát, az „egyszer volt, hol nem volt” típushoz tartozókat egyfajta stilizált általánosítás jellemzi: a sejtelmes „valahol”, „akárhon”, „ott, ahol akarod”, esetleg éppen a te faludban, vagy mindegy, hogy hol. Ez a helyhatározó féleség csak a népköltészet, és ezen belül főleg a népdalok sajátja. Az ilyen típusú helyhatározóknak is lehet szerepe a népdalok kiemelkedő aktualizáló képességének a kialakításában.

Ebből az egységes képből plasztikusan válik ki a katona-, pásztor- és betyárdalok csoportja, amelyekben bővítő jellegű transzformációk feltételezhető eredményeként olyan helynevek és belőlük képzett olyan helyhatározók szerepelnek, amelyek egyébként a mindennapi beszédből is hiányoznak. Ez felveti e dalcsoportok genetikai különállásának, esetleg epikai eredetének a gondolatát is.

2. Az időhatározók előfordulási adatai arra utalnak, hogy az időhatározók megléte nem nagyon jellemző a népdalokra. A dalok 68,1, illetve 71%-ában nincs időhatározó. Az időhatározók abszolút száma is igen alacsony. 113 dalban 74, 383 dalban 169; összességében 496 dalban mindössze 243 időhatározó fordult elő.

Az időhatározók legnagyobb része, csaknem a fele (243-ból 111) viszonyító szerepű. Fajtaik és azok előfordulása: *már* (immár) 34; *most* (mostan) 29; *még* (még egyszer) 7; *akkor* (akkor is, éppen akkor) 7; *soha* (sohase, sohasem) 7; *sokáig* 3; *mindig* (mind) 2; *többször* (többet) 2; *eddig* 2; *majd* 2; *valaha* 2. Egyszer fordultak elő a következők viszonyító szerepű időhatározók: *későn*, *mostanáig*, *gyakran*, *ideig* (= nem sokáig), *egyszeriben*, *mindjárt*, *máskor*, *mikoron*, *egyszer*, *izibe*, *míg*, *azelőtt*, *azután*, *hamarább*.

A fennmaradt egyéb (összesen 132) időhatározó jellemzésében a helyhatározók intimitásához hasonló tulajdonságot fedezhetünk fel. Első pillanatra is feltűnő a rövid tartamú — a 24 órás napot meg nem haladó — időegységekre utaló időhatározók magas száma. Közülük nem egy egynél többször is előfordul: *hajnalban*, *hajnal hasadtára*, *reggel egy vagy két óráig*, *egy napig*, *délben*, *délután*, *este*, *estére*, *legelső este*, *este későn*, *holdvilágos este*, *éjjel-nappal*, *még ma éjjel*, *éjfél tájban*, *éjfél után*. Ide tartoznak még ezek az archaikus lexikából archaikus nyelvtani eszközökkel építkező összetett időhatározók is: *Reggel, napfeljötté előtt...* *Öste, napszentület után...* (Példatár 125. sz.)

A népdalszövegekben szereplő időhatározók időtartama csak kis mértékben tágul egy napnál nagyobb időegységekké: *napról napra*, *holnap*, *holnap délben*, *holnap után*, *minapában*, *tegnap*, *két nap*, *harmadnap*, *negyednapig*, *a héten*, *még a héten*, *jövő héten*, *jövő szombat hajnalban*, *két hétre*, *egyszer egy hónapban*, *kikeletkor*, *tavaszon*, *tavaszkor*, *aratáskor*, *kaszálásra*, *a nyáron*, *őszre*, *még a télben*, *jövő télen*.

Népdalszövegeinkben meglehetősen ritkán fordul elő időhatározó-halmozás. Ilyenkor azonban ez a jelenség sajátos stilisztikai eszköznek számít. (Az Antológiában a Mulaszt és jókedv dalai: 8. sz., a Vegyes dalok: 6. sz.; Példatár 125. sz.)

A pontosabb időmegjelölés szinte kizárólagosan csak a katona- és pásztordalokra jellemző, amelyek eddig is legnagyobb részt kivételként viselkedtek. Bennük ilyen határozók is találhatók, mint: *októberben*, *október elején*, *három évig*, *három esztendeig*, *1848-ik évben*, *április 3-án hajnalban*, *csütörtökön ebéd után*, *Dömötörnap-felé* stb.

A hely- és időhatározók csakugyan igazolni látszanak Deme Lászlónak azt a fentebb idézett, Bárczi Géza által nyelvtörténeti tényekkel is igazolt megállapítását (*Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, 1953. 90–92.), hogy a határozók másodlagos fejlemények, így a sok archaikus vonást megőrző népdalszövegeinkben, közülük is éppen a legarchaikusabbakban meglehetősen ritkán találkozunk velük.

A névutók és a határozóragok késői kialakulásával kapcsolatban utalhatnánk talán még a morfológiai jelöletlen, s így archaikus színezetű időhatározóknak a nép-

dalszövegekben való nagyszámú előfordulására: *este, késő este, holdvilágos este, legelső este, hétfő reggel, minden vasárnap, szombat este, jobb reggel, két este, két hete.*

A határozók kialakulása előtti archaikum őrződött meg egyik 48-as dal következő sorában:

Négy esztendő nem a világ

(Antológia: Katonadalok 17. sz.)

Egyes népdalszövegekben – transzformációk beiktatásával (vagy éppen a mellőzése útján) – határozók helyett más mondatrészek fejezik ki az időre és helyre vonatkozó közléseket. Ebben a szerepben többször találunk jelzőket:

Tavaszi szél vizet áraszt

(Antológia: Szerelmi dalok, 38. sz.)

Teérted lél, rúzsám, Mindennapi hideg

(Példatár: 473. sz.)

Emlékezz a szombat esti szavadra

(Példatár: 427. sz.)

A következő dalban pedig a helyhatározó alannyá transzformálódott:

Sűrű a beryár lakása

(Példatár: 4. Felsőiregh, /Tolna megye/ 1907. Bartók B.)

Az időhatározókról összefoglalásul: a népdalszövegekben az időhatározók nagyfokú hiánya, a meglévő időhatározók viszonyított volta és az éneklés időpontja körüli elhelyezkedése a népdaloknak bizonyos időnkívülséget, az állandó jelenidő képzetét adja. Ez is oka lehet annak, hogy a népdalok olyan könnyen aktualizálódhatnak. A daloló és a hallgató minden nehézség nélkül bele tudja magát élni a stilizált jelenidőbe, amely könnyen azonosul az éneklés mindenkori idejével.

b) Gondolatrítmus és nyelvtani párhuzam népdalainkban

A népdalszövegeinkben található gondolatrítmusok kifejezésére szolgáló alakzatok közül itt most csak azokkal foglalkozunk, amelyeknek az alapja egyfajta nyelvtani párhuzamosság. Az efféle párhuzamosság azáltal jön létre, hogy a versmondat azonos helyein azonos mondatrészek ismétlődnek meg. Erre egy négysoros dalban mutatunk be példát úgy, hogy a dal bemutatását egy rövidke elemzés is megelőzi: a dal minden sora két, azonos tagolású részre oszlik. Mindegyik rész egy-egy egyszerű mondatból áll. Az első rész egy tömondat: alany–állítmány: *esik eső – sár lesz (abból); ajtóm nyílik; – galambom jön.* A második rész jelen idejű, első személyű állítmányból, a hozzá tartozó névmási alanyból és egy nyomatékosító névmási tárgyiból áll: *látom én azt – tudom én azt.* Hallgassuk meg most a dal teljes szövegét, hogy a fent elemzett képszerű sajátosság kibontakozhassék előttünk:

*Esik eső, látom én azt,
Sár lesz abból, tudom én azt,
Ajtóm nyílik, hallom én azt,
Galambom jön, tudom én azt.*

(1847.)

A nyelvtani párhuzamosságokon alapuló gondolatritmus az egyik legarchaikusabb költői stilisztikai eszköz. A bibliai *Ótestamentum*tól a legősibb kínai verseken, az óind *Védán* keresztül a klasszikus görög, római irodalomig mindenütt találkozhatunk vele. Otthonos az ázsiai népköltészetben, az orosz lakodalmi énekekben, a *Kalevalában*. A magyar költői hagyományban is kimutatható a kezdetek kezdetétől.

Az eredet szinte lehetetlennek tűnő kibogozási kísérletei helyett alkalmasabbnak látszik utalni arra, hogy a népköltészet a világirodalom története folyamán hozzá eljutó hatásokat képes megőrizni és képes azokat elidegeníthetetlen sajátjává tenni. Elsősorban a népdalokra jellemző pl. a kristálytisza átlátszóságukat megőrző nyelvtani párhuzamok megléte. Az ilyen párhuzamosság a népdalban kiterjedhet a sorok egészére, vagy azoknak csak egy részére. A következő dalban mindkettőre találunk példát:

*Üres ládám az ajtóba, A vendégek a kapuba,
Édēs kezem mét nem fontál, Édēs szēmēm, mét aludtál?
Nincsen fonál a rúdamon, Kilenc pászmám motollálom.
Azt ēs hat hónapig fontam, Mégēs ēleget aludtam.*

Istensegits, (Bukovina)

A nyelvtani párhuzamokra épülő szerkezeteknek nagy szerepük van a rímek létrehozásában is. Az így megszülető rímek, bár ragrímek, mégis teljes értékűeknek érződnek, minden bizonnyal amiatt, mert a ragot hordozó szó, sőt maga a rag is egy gondolatforma kifejező eszközének a része. Szépen tükröződik mindez a következő kis dalban:

*Kicsi madár, jaj de fenn szállsz,
Mi az oka, alább nem jársz?
Alább szállnék, de nem merek,
Mer ęc senkit sem üsmerek.*

(Csíkverebes, Csík vármegye, 1912.)

Befejezésül bemutatunk egy dalt, amely a nyelvtani párhuzamok felhasználásának kiváló példáját adja. Kivételes szépségének egyik forrása feltétlenül itt keresendő. A biztonságot adó ismétlődés szórakoztató és megnyugtató; a sorok szinte álomba ringatnak éneklőt és hallgatót egyaránt.

*Erdő mellett estvéledtem,
Subám fejem alá téttem,
Összetettem két kezemet,
Űgy kértem jó Isténemet.*

*En Istēnem, adjál szállást,
Már meguntam a járkálást,
A járkálást, a bújdosást,
Az idegēn földön lakást.*

*Adjon istén jó éjszakát,
Küldje hozzám szent angyalát,
Bátorítsa szívünk álmát,
Adjon istén jó éjtszakát.*

(Pásztó, Heves megye)

JENŐ NAGY (*Cluj-Napoca*)

**Beiträge zu den ungarischen trachtengeschichtlichen
Forschungen in Rumänien im Lichte der Wortgeschichte**

Im Zusammenhang mit der Erforschung der Volkskunst bzw. der Volkstracht der bedeutendsten ungarischen ethnographischen Gruppen (Szeklerland, Kalota-Gegend, Szilágy (Salaj)-Gebiet, Klein-Kokel-Gebiet, Torockó-Trascau und das Gebiet der Moldauer Tschangos) in den letzten Jahrzehnten (s. die wissenschaftsgeschichtliche Zusammenfassung: Ungarische ethnographische Gruppen und Forschungen in der S. R. Rumänien. F. U. F. Bd. XLVI/1984, S. 189–214) wurden in erster Linie ortsbürtige Personen – ältere Frauen und Männer, volkstümliche Handwerker – befragt, deren Auskünfte über die einzelnen volkskundlichen Fragen 50–80 Jahre zurückreichen. Wir aber ergänzen unsere heutigen und in die nahe Vergangenheit zurückreichenden Kenntnisse auch von Fall zu Fall durch die Heranziehung der im Druck erschienenen Werke aus dem vorigen Jahrhundert (Péter Apor, László Köváry, Balázs Orbán, Mór Petri, Dezső Malonyay, um nur die wichtigsten zu nennen), um die Veränderungen und Tendenzen in der Entwicklung der Volkskunst und der Volkstracht festzustellen.

Außer den kulturgeschichtlichen und ethnographischen Quellen spielen aber auch die sprachlichen Belege eine wichtige Rolle, welche die Sprachwissenschaft bzw. die Wortgeschichte den verwandten Wissenschaftszweigen, in erster Linie der Volkskunde zur Verfügung stellt. Die zwei Erscheinungsformen der materiellen und geistigen Welt, die Dinge und die Wörter, stehen im Zusammenhang miteinander.

Der Erforscher der Kulturgeschichte kann die Umstände des Auftauches und Verschwindens und die Rolle der materiellen Wirklichkeit im Leben einer Gemeinschaft in vielen Fällen nur mit Hilfe von sprachlichen Beweisen und Angaben feststellen. Für ihn ist aber die Aufdeckung des sachlichen Hintergrundes dieser Begriffe und die Darstellung der jeweiligen sozialen Lebensformen eine ebenso wichtige Aufgabe wie andere Erscheinungen: die Erforschung der Veränderung und der Entwicklung der Sprache bzw. des Wortschatzes sowie die Darstellung des sprachlichen Zustandes, d. h. des Vorhandenseins und Verschwindens einzelner sprachlicher Phänomene.

Unsere Bestrebung war, die synchronischen Untersuchungen der Volkstracht durch eine diachronische Anschauungsweise zu ergänzen. In dieser Hinsicht konnten wir uns besonders auf die bisher erschienenen vier Bände des *Historischen Wörterbuches des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* stützen, eines Werkes, das auch für den Erforscher der Trachtengeschichte eine unerschöpfliche Quelle ist.

Der Schöpfer dieses Werkes, das in der ungarischen wortgeschichtlichen Forschung einzigartig ist und auch im Weltmaßstab unter den ersten steht, Attila T. Szabó,

hat bereits während der Sammlung des Materials aus verschiedenen archivarischen (amtlichen und privaten) schriftlicher Quellen bewußt jenes Prinzip angewandt, „die Sprache sozusagen in ihrer Lebensnähe, ihrem täglichen Gebrauch, ihrer dynamischen Bewegung und Veränderung darzustellen“, und sich bemüht, durch die sprachlichen Belege auch die Sache zu erhellen. „Dieser Thesaurus“ – schreibt der Verfasser – „wurde nicht einseitig mit ausschließlicher Zielsetzung bzw. Bestimmung ausgearbeitet ... Über den Interessen kreis der Sprachwissenschaft hinaus beabsichtigt er nämlich geschichtliches Wortmaterial für jede Wissenschaft zu bieten, die mit Anspruch auf den Historismus die in ihren Interessen kreis einbezogenen Fragen untersucht. Ein besonders beachtenswertes sprachliches und braughtumkundiges Material stellt der Thesaurus den Pflegern der Geschichtswissenschaft sowie der geschichtlichen Volkskunde zur Verfügung.“

Uns interessieren diesmal jene wortgeschichtlichen Belege, die sich auf die siebenbürgisch-ungarische Trachtengeschichte beziehen, und von diesem Gesichtspunkt aus untersuchen wir die Wortartikel der bisher erschienenen vier Bände, um darauf hinzuweisen, welch eine wertvolle und reichhaltige Quelle dieser wortgeschichtliche Thesaurus nicht nur für die Darstellung des Trachtenbildes im allgemeinen, für die mit der Kleidung zusammenhängenden Fragen, d. h. für die Art der einzelnen Kleidungsstücke, deren Herstellung, für die an sie knüpfenden Gebräuche, Verordnungen und nicht zuletzt für die vergleichende trachtengeschichtliche Forschung ist, sondern auch für die Aufdeckung und Darstellung jener Kontakte, die in den Trachten der Jahrhunderte hindurch nebeneinander lebenden drei Nationen Ungarn, Rumänen und Sachsen, festzustellen sind.

Eine ausführlichere Darstellung dieser Fragen können wir hier nicht geben, aber so viel halten wir für nötig anzudeuten, daß es wie aus der Vielfalt und dem Reichtum der Benennungen der verschiedenen Stoffarten *brassai* 'Kronstädter/Croner Tuch', *baraszlai* 'Breslauer', *brünni* 'aus Brünn', *maisznér* 'aus Meißen', *iglói* 'Iglauer' u. a. m., aus welchen die verschiedenen Kleider gefertigt wurden, zu schließen ist, enge in- und ausländische Handelsbeziehungen zwischen den Ungarn, Sachsen und Rumänen einerseits, sowie zwischen den Kaufleuten der benachbarten Länder (Österreich, der Tschechoslowakei, Polen, der Türkei u. a.) andererseits bestanden.

Noch handgreiflicher und anschaulicher wird dieses Bild, wenn wir einzelne Kleidungsstücke analysieren. An zwei Beispielen soll dies kurz dargestellt werden.

1. In einem Wortartikel des Thesaurus' findet der Leser reichhaltige Belege für ein *felsőruha* 'Über/Oberkleid' aus dem 16–17. Jahrhundert. Die bisherigen im Druck erschienen Quellen (Wörterverzeichnisse, Trachtenbeschreibungen) haben ein Kleidungsstück, das über dem Dolman und Mente (zwei typisch ungarische Oberbekleidungsstücke der Männertracht) mit den Namen *pallium*, *toga*, *amicillum* verschiedenartig bezeichnet und 'als eine Art Oberkleid' benannt, ohne es nur ein einziges Mal darzustellen oder näher zu beschreiben.

Unser Thesaurus dagegen bot uns zahlreiche Belege, aufgrund deren wir uns ein klares Bild über die Eigenart, d. h. Stoff, Farbe, Futter, Schnitt, Verzierung, Rolle innerhalb der Kleidung, Verbreitung in der Tracht der einzelnen Gesellschaftsschichten, dieses Kleidungsstückes machen können.

Das *felsőruha* (Oberkleid) genannte Kleidungsstück haben die Männer aller sozia-

len Gruppen, nach ihren materiellen Möglichkeiten gefertigt, getragen: die Wohlhabenderen ließen es aus feineren Materialien (Samt, Granat, Scharlachstoff) oder halbfeinen (Karasia, lindisch, d. h. londonisch) Tuch, die weniger Begüterten – die Bürger und Bauern – aus halbfeinem groben Tuch (aba, brassai 'Kronertuch') in einfacher Ausführung verfertigen. Das Futter und die Verzierung wurden auch dem Material und der materiellen Lage der Besteller angepaßt. (Einzelheiten darüber aufzuzählen, erlauben mir Zeit und Umfang nicht.)

Das über das von den Ungarn getragene Oberkleid Gesagte läßt sich noch ergänzen, wenn wir auch diejenigen Beschreibungen in Betracht ziehen, die von sächsischen Gelehrten aus dem 16–17. Jahrhundert stammen, und die das besagte Kleidungsstück 'falsche' genannt haben.

Die Benennung falsche mit ihren Formvarianten (fälsche, pfelsche, felschi, fetschi, felscheö usw.) ist zweifellos mit dem ersten Glied der ungarischen Zusammensetzung felsőruha identisch und bezeichnet etwas 'Oberes' d. h. 'über etwas Getragenes'.

Aufgrund der sprachlichen Übernahme ist es sehr wahrscheinlich, daß mit dem Namen auch das Kelidungsstück selbst aus der ungarischen Männertracht in die sächsische Bürgertracht übernommen und laut Erklärung des Siebenbürgisch-sächsischen Wörterbuches zum 'Staatskleid der sächsischen Beamten zum Umhängen' wurde. Die Übernahme erfolgte zuerst in der Männertracht der führenden sächsischen Gesellschaftsschichten besonders unter dem Kultureinfluß des Fürstenhofes, als Siebenbürgen ein selbständiges Fürstentum wurde. An diesem Fürstenhof waren die Vertreter der Sächsischen Nation gerngesehene und gewichtige Gäste. Damals bequemen sich die oberen Gesellschaftskreise in Tracht, Lebensweise dem Leben des ungarischen Adels an, mit den Sachen und Begriffen drangen die magyarischen Ausdrücke durch das städtische Bürgertum bis in die Bauernschichten hinein" – schreibt Adolf Schullerus im Vorwort des Siebenbürgisch-sächsischen Wörterbuches (XXXVIII).

Diese Tatsache wird durch die Worte Martin Felmers, eines der namhaften Vertreter der Sächsischen Wissenschaft im 18. Jahrhundert, bestätigt, der in seinem in Handschrift gebliebenem Werk (Hrsg. Armbruster, Adolf: *Martin Felmers Schriften*. Buk. 1974 und Brandsch, Gottlieb: *Die Martin Handschrift*. Quellen für deutsche Volkskunde. 5. Berlin–Leipzig, 1975) *Von dem Ursprung der sachsichen Nation* (1764) in einem Kapitel *Die Kleidung der siebenbürgischen Sachsen* behandelt. Unter den Kleidungsstücken, die in die sächsische Tracht von den Ungarn Siebenbürgens übernommen worden sind, beschreibt er auch ein durch ihn felsö genanntes Trachtenstück: „Diejenigen ... welche ein öffentliches Amt bekleiden oder zu der Gesellschaft der Ratsgeschworenen und ältesten eines Amtes gehören, tragen bei öffentlichen Versammlungen noch einen besondern aus Tuch verfertigten Überrock, welcher Felsö heißt. Diese Kleid kömmt sonst mit dem Mente überein. Die Verschiedenheit besteht darinnen, daß auf dem Rücken ein viereckiger ellenlanger Ausschlag hängt, und die Aermel beinahe so lange sind, als der Rock ist. Vor Alters wurden diese Kleider von allerhand Tuch verfertigt und inwendig gefüttert. Der Ausschlag sowohl, als die Kanten des Rocks wurden von beiden Seiten mit Zobel-, Marder-, Fuchs- oder anderen Fellen verbrämt und also über den Mente gelegt. Heutzutage aber sind sie von schwarzem Tuch. Das Futter und die Bräme werden weggelassen und das Kleid wird nur als ein

Mantel umgehen und mit zween seidenen Schnüren oder Ströpfen um den Hals befestigt. — In dem einzigen Ort Heltau, ohnweit Hermanstadt, werden diese Kleider noch nach der alten Manier verfertigt und getragen."

Diese Beschreibung ist für uns sehr wertvoll, weil sie nach unseren Kenntnissen die erste ist, die die einzelnen für dieses Kleidungsstück charakteristischen Merkmale in Betracht zog und in der von den Sachsen getragenen Form darstellte. Auf die Bedeutung, welche dieses Kleid in der Tracht der Sachsen eingenommen hat, weist auch die Tatsache hin, daß es als Festkleid auf dem Flachrelief der Grabplatte des Sachsengrafen Valentin Seraphin erscheint. Das ist bisher — soweit wir wissen — die einzige bildliche Darstellung dieses Kleidungsstückes, und als solche bietet sie auch für die ungarische trachtengeschichtliche Forschung einen sehr wertvollen Beitrag.

Mehr wertvolle Einzelheiten über dieses Trachtenstück konnte ich während meiner Archivforschungen im Stadtarchiv von Bistritz beim Studium der Teilungsbücher zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert sammeln.

Dabei hatte ich die Worte und Hinweise des hervorragenden sächsischen Linguisten, Andreas Scheiners, vor Augen: „(wenn es) für den Sprachforscher von Vorteil ist" — schrieb er 1933 in seiner Abhandlung über *Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert* [VerArch. XLVII/1933, 2] — „irgendwo das Wort im engsten Zusammenhang mit der Sache erfassen zu können, so stellt ihm das Sächsische Nationalarchiv in seiner Teilungsbücher-Sammlung das beachtenswerteste Sachwörterbuch zur Verfügung: haben wir es hier doch mit einer dem wirklichsten Leben abgewonnenen Sprachniedersetzung zu tun. Denn der Teilschreiber, der die Vermögensverzeichnisse anlegte, hatte die beschriebenen Gegenstände unmittelbar vor Augen und wählte zu ihrer Bezeichnung gewiß die den Beteiligten geläufigsten Ausdrücke.

Scheiner hatte recht: aus den Angaben der Teilungsbücher konnten wir reichhaltige Belege über die Eigenart von Stoff, Farbe, Verzierung, Futter, Schnitt, Wert, Art des Tragens und den sozialen Stand der Träger gewinnen.

Ohne in Einzelheiten zu gehen, möchte ich hier nur eine kurze allgemeine Charakterisierung des sächsischen 'Fälsches' geben: das Material konnte aus feinem ausländischen Stoff (/brückes, breckisch/ 'aus Brügge', /tissnitzer/ 'aus Tisnitz' /landes, lindesch, lendisch/ 'aus London') — es konnte auch fein lendisch sein —, /karasi/ 'Kirsei', Kirschei), oder groberem inländischen Stoff (/Cronertuch/ 'aus Kronstadt', /kraus igler/ 'aus Iglau', /kerntuch/ 'eine Art Schnurwolle') sein.

Als Farbe wählte man gern schwarz, grün und Scharlachrot. Für das Futter nahm man entweder Tierfell (mit schwarz lernerin, mit fuchs rücken, mit Wammen, mit wölffen) oder verschiedene feinere Stoffarten (mit grünen attlatz, mit Toppelt Taffett). Vorne am Kragen wurde es mit Haken (felsche Hacken) und an beiden Seiten mit Knöpfen, die bei den vornehmen meistens aus Silber oder vergoldetem Metall waren (eckig silber, vergult knopf), versehen; die weniger Begüterten ließen ihre Fälsche mit Knöpfen aus Zwirn (mit roten kneffel, mit kneffel und streppen) fertigen.

Aufgrund des über die beiden Felsöarten, dem ungarischen *felsőruha* 'Oberkleid' und dem sächsischen *Fälsche*, Gesagten können wir folgenden Vergleich anstellen: beide Kleidungsstücke stimmten in ihrer Eigenart, Stoff, Schnitt, Ausstattung und in der Tragart im großen und ganzen überein. Es wurde samt dem Namen im Laufe des 16. Jahrhunderts in die Kleidung der Vornehmen, später im 17. Jahrhundert auch in

die der Bürger und Bauern aus der ungarischen Tracht übernommen und nach der Eigenart der sächsischen geformt.

2. Für die vergleichende trachtengeschichtliche Forschung bietet auch die Untersuchung eines anderen Kleidungsstückes, des Dolmans, einer Art Männermantel, ein sehr lehrreiches und anschauliches Beispiel.

Aus der Reihe der sich auf die Trachten beziehenden zahlreichen Wortartikel des Thesaurus haben wir deshalb dieses Trachtenstück ausgewählt, weil der Dolman sowohl in der ungarischen, als auch der sächsischen und rumänischen Kleidung des 16–19. Jahrhunderts ein beliebtes und gern getragenes Kleidungsstück war und das Wort selbst auch in die anderen, westlichen und benachbarten, Sprachen und damit zusammen mit dem Kleidungsstück aus der ungarischen Sprache und Tracht übernommen wurde.

Dem ungarischen Wort *dolmány* und seinen lautlichen Varianten (dolman, dalman, dolmani, dolomán) entsprechen im Siebenbürgisch-Rumänischen *duloman*, *dulmanä*, *duluman*, *dulumana*, in den rumänischen Mundarten jenseits der Karpaten *dulama*, *dulama*, *dolama*, im Siebenbürgisch-Sächsischen die Formvarianten *dolman*, *dollmany*, *doloman*, *dolleman*.

Das Wort selbst stammt aus dem Osmanisch-Türkischen (*dolama*) und wurde mit dem Kleidungsstück zusammen während der Türkenzeit im 16. Jahrhundert aus der türkischen Tracht in die ungarische durch sie in die Tracht der Sachsen und Rumänen Siebenbürgens, etwas später auch in die Sprache anderer europäischer Völker (Franzosen, Deutsche, Tschechen, Polen, Russen) übernommen.

Ohne auf Einzelheiten eingehen zu können, wollen wir aus dem reichhaltigen Begle material des Thesaurus nur die für den Dolman charakteristischen Züge knapp darlegen und die Eigenart dieses Trachtenstückes in der ungarischen, sächsischen und rumänischen Kleidung skizzieren, um sie miteinander zu vergleichen und die Übereinstimmungen und Unterschiede in Form, Stoff, Farbe sowie die Rolle innerhalb der Tracht der einzelnen Gesellschaftsgruppen darzustellen.

In der siebenbürgisch-ungarischen Tracht des 16–18. Jahrhunderts spielte der *dolmány* eine wichtige Rolle. Diese Rockart, die bis zur Hüfte eng anlag und sich nach unten ausweitete, war kaftanartig, mit engen Ärmeln und reichte später – Im Laufe des 17. Jahrhunderts – bis zu den Schenkeln herunter; man trug ihn unmittelbar über dem Hemd. Das Material war sehr verschiedenartig: entweder feiner ausländischer Stoff oder dickes inländisches, zweimal gewalktes weißes Tuch (*aba* genannt) oder bläuliches Cronertuch (*brassai*). Als Futter gebrauchte man feinere Tucharten oder Tierfelle. In der Mitte vorne wurde er mit dicht aneinandergereihten Knöpfen, an den Seiten und den Ärmeln mit Seidenschnüren oder Tressen verziert. Zusammengehalten wurde er entweder durch einen aus goldenen oder seidenen und wollenen Schnüren hergestellten Gürtel mit einer Schnalle. Über ihn trug man verschiedenen Arten des Oberkleides (*felső*), meistens aber den *mente* (eine andere Art Überrock). Er wurde von allen Gesellschaftsschichten getragen, der Unterschied bestand in der Qualität des Materials und in der Ausführung der Verzierung.

Die Rumänen jenseits der Karpaten trugen eine türkische Form dieses Kleidungsstückes. Man kann drei Typen nach den sozialen Schichten unterscheiden: die Vornehmen ließen ihren *dulama* aus feinem Stoff (Atlas, Granat, Brokat usw.) fertigen,

ihr Kleid war lang und reichte bis zu den Knöcheln hinunter. Er wurde mit silbernen Knöpfen versehen und mit feinem Pelz verbrämt.

Seit dem 17. Jahrhundert wurde der *dulama* auch in der Bauerntracht heimisch und aus *aba*-Tuch verfertigt. Im Bürgerstand (den Amtspersonen und kirchlichen Würdenträgern) verbreitete sich dieses Trachtenstück im 18. Jahrhundert. Sein Material war Kanavas, englischer Stoff, und wurde durch Verschnürung verziert. Zur Erforschung des Dollmann, der von den Siebenbürgen Sachsen getragen wurde, konnten wir – gleich dem Fälsche – wieder die Teilungsbücher des Bistritzer Stadtarchivs benützen. Aufgrund der in ihnen enthaltenen reichen wertvollen Belegen konnten wir nicht nur auf die verwendeten Stoffarten, die Farben, die Herstellungsweise usw., sondern auch auf die an seine Tragart knüpfenden Gewohnheiten und Anordnungen schließen.

Statt auf diese Einzelheiten möchten wir die Aufmerksamkeit noch auf zwei wertvolle gedruckte Quellen lenken. Die eine ist das Werk Johann Trösters, der in seinem 1666 in Nürnberg erschienenen, mehrere geschichtliche und ethnographisch-linguistische Bezüge enthaltenden Werk *Das Alt- und Neu Teutsche Dacia* auch über den von den Sachsen getragenen Dolman folgendes schreibt: „Der Rock, den die Siebenbürgisch Teutschen mit den Ungarn tragen, heisset Ungrisch Dolomany, Teutsch Dolman. Solche (Dolman) tragen die Teutschen in Siebenbürgen alle, bis unter die Knie, doch den Kragen auf etwas Teutsch gemacht, dass man die Spitzen herausschlagen kan und hefftten dieselben auf der Brust mit Eisernen und Silbernen Heftlein, oder Seiden und Silbernen Knöpfen“ (217, 219).

Die zweite Quelle ist die bereits erwähnte Handschrift des Martin Felmer, in welcher der namhafte sächsische Gelehrte dieses Trachtenstück ausführlich beschreibt: „Der obere Leib wird erstlich mit dem Dollman und dann darüber noch mit einem Mantel bedeckt. Der Dollman (in Anmerkung: von dem ungarischen Namen *Dolmány*...) ist eine Art von Westen, welche jetzt über die Mitte des Leibes, vor Alters aber bis unter die Knie reichte. Die Aermel desselben liegen an dem Arm fest an und werden nahe an der Hand, ebenso wie das ganze Kleid auf der Brust mit Knöpfen oder einer Art von Häckchen feste gemacht, welche *Kröpfeln* heißen... – Um den Hals herum ist dieser Dollman mit einem kleinen aufrecht stehenden Kragen oder Galler besetzt (in Anmerkung zu Galler: Die Alten nenneten dergleichen Streife oder Kragen, die den Hals bedeckten Galler. Davon haben die Siebenbürger an allen ihren Kleidern den oberen Streif, der um den Hals gehet Galler genennet) über welchen die Halsspitzen der Hemden hervorlängen. Vor Alters pflegte man dieses Galler mit einem besonderen, leinenen ausgenähten und mit Spitzen gezierten Kragen oder Überschlag zu besetzen, dergleichen noch hie und da üblich ist... Über dem Dollman wird ein seidener Gürtel etlichemal um den Leib gelegt (in Anmerkung: Sie sind entweder netzförmig gewirkt, oder bestehen aus Schnüren, welche an verschiedenen Örtern mit Knöpfen zusammengefaßt sind. Jene Art haben die Sachsen von den alten Deutschen behalten. Diese aber von den Ungarn angenommen, wie die alten Gemälde erweisen)“.

Aufgrund dieser zwei Darstellungen sowie der Angaben der Teilungsbücher meinen wir, ist die Art des von den Sachsen in Siebenbürgen getragenen Dolmans leicht vorstellbar. Dieses Kleidungsstück stimmte nicht nur durch seinen Namen, sondern auch in seiner Eigenart mit dem der Ungarn in Siebenbürgen überein. Dies kann als Beweis jener engen Kontakte gelten, die zwischen diesen zwei Volksgruppen in der

Sprache und Lebensweise bestanden, besonders in der Zeit, als Siebenbürgen zu einem selbständigen Fürstentum aufstieg. Auf diese Tatsache hat auch Adolf Schullerus im Vorwort des Siebenbürgisch-Sächsischen Wörterbuches hingewiesen: „Noch eindringlicher wurde dieser Einfluss, als nach der Auflösung des ungarischen Reiches infolge der Schlacht von Mohács (1526) Siebenbürgen ein selbständiges Fürstentum wurde, an dessen magyarischem Fürstenhof die Vertreter der sächsischen Nation gerngesehene und gewichtige Gäste waren. Damals bequerten sich die obere Gesellschaftskreise in Tracht, Lebensweise dem Leben des magyarischen Adels an, mit den Sachen und Begriffen drangen die magyarischen Ausdrücke durch das städtische Bürgertum bis in die Bauernschichten hinein. Wie die sächsische Festtracht der Männer, weniger der Frauen, so sind auch die Bezeichnungen dafür siebenb.-sächs. Volksgut geworden (s. Daleman, Mänte, Schöp)“ (S. XXXVIII).

Aufgrund der über den *dolmány* gemachten Untersuchungen lassen sich folgende Schlußfolgerungen ziehen:

Erstens: Das Wort *dolmány* und das dadurch benannte Kleidungsstück bürgerte sich in der ungarischen Sprache und Tracht wie auch in der des Rumänentums jenseits der Karpaten durch die engen und direkten Kontakte mit den Türken ein, aber beide Völker formten sie – das Wort und das Kleid – nach der Eigenart ihrer Sprache und Tracht um.

Zweitens: Das Siebenbürgisch-Sächsische und einzelne rumänische Mundarten jenseits der Karpaten entlehnten das Wort in der ungarischen Lautform bzw. in deren Formvarianten. Die Siebenbürger Sachsen haben mit dem Begriff auch das Kleidungsstück von den Ungarn übernommen und ihrer Sprache und Tracht angepaßt. In der Kleidung der Rumänen wurde mit dem Wort durch Bedeutungsübertragung eine Rockart bezeichnet.

Durch diese zwei, dem überreichen trachtengeschichtlichen Belegmaterial des Wortgeschichtlichen Thesaurus entnommenen, Beispiele glauben wir, darauf hingewiesen zu haben, welche Schatzkammer und warhafter Thesaurus dieses großartige Werk für den Forscher der geschichtlichen Volkskunde bzw. für die Trachtengeschichte darstellt. Mit Hilfe seiner Belege kann man nicht nur einen Begriffskreis, seine sprachlichen Beziehungen, sondern auch die Tracht vergangener Zeiten mit ihren Materialien, Verzierungen usw. erforschen und auf die an ihre Tragart sich knüpfenden Gewohnheiten, Anordnungen, ihre Verteilung nach Geschlechtern und sozialen Gruppen, die in- und ausländischen Wirtschafts- und Handelsbeziehungen u. a. m., schließen.

Der Thesaurus ist ein unentbehrliches Handbuch auch für die Untersuchung des Ursprungs und der Eigenart der einzelnen Kleidungsstücke. In Kenntnis all dieser Tatsachen kann man vergleichende sprachliche und trachtengeschichtliche Forschungen durchführen und die sprachlichen und sachlichen Formen eines Begriffs feststellen. Die wortgeschichtlichen Belege helfen uns im weiteren auch die Wechselbeziehungen der Wörter und Sachen zu erklären und historisch orientierte Untersuchungen von bereits verschwundenen oder auch heute noch vorhandenen und gebräuchlichen Stücken einer Trachtenkleidung durchzuführen.

**Kapcsolatok és párhuzamok a magyar és az osztrák
népi színjátszásban**

A dramatikus népszokások, a népi színjátékok összehasonlító vizsgálata során természetesen felvetődnek a szomszédos népekkel való kapcsolatok, a műveltségi elemek átadásának és átvételének kérdései. A Kárpát-medencei népek játékaiban, maszkos alakoskodásaiban nagyszámú párhuzam és összefüggés figyelhető meg. A hasonlóságok és az azonosságok az interetnikus kapcsolatok felé irányítják a figyelmet. Ha a vizsgálatot a Kárpát-medencei népekre, illetőleg a közvetlen szomszédokra (és a velünk élő nemzetiségekre) terjesztjük ki, rendkívül bonyolult, sokirányú, nagyszámú szempontot figyelembe vevő elemzésre van szükség. Szem előtt kell tartanunk a településtörténetet, a migrációt, az asszimilációt, a nyelvi különbségeket, a vallási eltéréseket, a társadalmi fejlődés fokozatait és a földrajzi elhelyezkedés tényezőit is.

Az interetnikus kapcsolatokat vizsgáló folklórkutató a Kárpát-medence népeinek hagyományában viszonylag könnyen meghatározza és szétválasztja a szláv népeket jellemző anyagot. Jól elkülöníthető a szlávokon belül is, hogy mi tartozik pl. a szlovák, a horvát, a szerb és az ukrán folklórkörbe. Még kevesebb problémát nyújt e téren a román néphagyomány elkülönítése. Sokkal nehezebb helyzetben van, sőt, olykor megoldhatatlannak tűnő feladat előtt áll a kutató, amikor a német nyelvű hagyomány, illetőleg párhuzam eredetére és kapcsolataira keresi a feleletet. Leegyszerűsíthető a válasz, ha csak általánosságban beszélünk német kapcsolatról vagy párhuzamról. A probléma akkor jelentkezik, amikor egy-egy kulturális elem földrajzi elterjedésekor pontosítani szeretnénk és megtudni azt, hogy a kérdéses német kulturális emlékek milyen „őshazai” eredete van. Ez még a közvetlen osztrák–magyar határterületen fekvő falvakkal kapcsolatban is vitát jelentett. A Kárpát-medencei német települések „őshazai” eredetéről nem mindenkor megbízhatóak az adatok. Ha azonban arra gondolunk, hogy Ausztria népének kulturális múltja szorosan összefonódik a bajor és a sváb germánssággal, valamint az egykori frank törzsekkel, akkor egy olyan kapcsolatrendszerrel beszélhetünk, amely a népi kultúrában mutatkozó párhuzamok és meglepő azonosságok magyarázatát nagymértékben elősegíti. Az egész magyar nyelvterületen – tágabban a történeti Magyarország területén – rendkívül sok településen élt német közösségek népi kultúrájával összefüggő kérdéseket csak a településtörténet feltárással, a gyakran több hullámban egymásra rétegződött elemek szétválasztásával és megismerésével világíthatjuk meg. Igen figyelemreméltó, és itt külön is hangsúlyoznunk kell, hogy Schmidt Leopold éppen a népi színjátékokkal kapcsolatban általánosságban német hagyományokról beszél, és csak az elterjedési területek, illetőleg az egyes tartományok, országrészek szolgálnak az elkülönítési elv alapjául.

Az osztrák–magyar kapcsolatok kimutatása még akkor is alapos elemzést kíván, ha mindkét nép hagyományában ugyanaz a színjáték, maszkos alak vagy bármilyen folklorisztikai elem ismeretes. Különösen pedig akkor, ha a kérdéses hagyomány a német territóriumban általánosan elterjedt. Gyakran közvetítő közösségekre (pl. horvát, szlovén) is gondolhatunk.

Előadásomban elsősorban azokkal a dramatikus szokásokkal, népi színjátékokkal, maszkos alakokkal foglalkozom, amelyek az osztrák–magyar kapcsolatok példái-ként tekinthetők, illetőleg tágabban értelmezve az ausztriai és a kapcsolatos német területekről való migrációval hozhatók összefüggésbe.

Az egykori Ausztria területéről Magyarországra települt osztrák lakosság színjáték-hagyományaiból több – 16. századi eredetű – darab maradt fenn, és egyes változataikat még századunk elején is bemutatták. Bár az osztrák tartományok nem voltak elég népesek ahhoz, hogy nagyobb közösségek települhettek volna át, mégis, a kisebb közösségeknek is fontos szerepük volt a színjáték-kultúrában. Jelentősebb számú lakosság elsősorban Felső-Magyarországra került a Morva-erdő területéről, Salzkammergutból, illetőleg Felső-Stájerországból. A bányavárosok idegen eredetű lakosságának színjátszása erős nyomokat hagyott az őslakosság – magyarok, szlovákok – népi kultúrájában.

A példák sorában különösen figyelemre méltóak – az ausztriai népi színjátszás múltját illetően is – az egykori Nyugat-Magyarország területén, a Pozsonyhoz (Pressburg, Bratislava) közeli Főréven (Oberufer, Prievoz) – és a szomszédos községekben – Salzburg környékéről vagy Felső-Stájerországból a 18. sz. elején letelepült fuvarosok – később földművesek – színjátékai.

Három darabot mutattak be egymás után: a *Christgeburtsspielt*, az *Adam und Eva* játékot, vagy másképpen *Paradeisspielt* és a *Schuster- und Schneiderspiel* c. bohózatot. Az első kettő több vonatkozásban megtartotta a 15–16. századi iskoladramák sajátosságait. Jól mutatják ezt a prologusok, a latin nevek és a karénekek. Ezekben nyilvánvalóan kifejezésre jut az óhazával kapcsolatos identitástudatuk is. Némi változás azonban megfigyelhető. A harmadik darab minden bizonnyal már az új településhelyükön, Főréven, vagy a környékén keletkezett. Hasonló játékok egyszerűbb formában a magyar és a szlovák farsangi hagyománykörben is előfordulnak. Ez a hatás nem hagyható figyelmen kívül. Az interetnikus kapcsolatokra a formai jegyek is mutatnak. Mindhárom darabban a szereplők különféle magyaros viseletben jelentek meg. A *Schuster- und Schneiderspiel* magyar kapcsolatra utal a pozsonybesztercei (Bisternitz, Záhorská Bystrica) vásár- és a tokaji bor emlegetése.

Elmondhatjuk, hogy az új hazába települt osztrákok erősen ragaszkodtak az óhazából hozott színjátékaikhoz, de ugyanakkor új környezetük hatásait is integrálták szokásaikba.¹

A német és a magyar népi színjátéki kapcsolatok a bányász-hagyományokban is sok szállal fonódnak össze. Ide vonatkozóan különösen tanulságosak azok a példák, amelyeket a felső-magyarországi bányavárosok és az ausztriai bányász területek színjáték-hagyományai nyújtanak. Schmidt Leopold behatóan foglalkozott ezeknek a játékoknak a kultúrtörténeti hátterével. Hangsúlyozza, hogy a bányászjátékok szorosan kapcsolódnak a misztériumjátékokhoz, a farsangi játékokhoz és az iskoladramákhoz.²

A bányászszínjátzás nagy múltja, amelynek kezdete az 1500-as évekre tehető, jó lehetőséget ad a paraszti színjátzás történetének megismeréséhez. Figyelemre méltó az a vélemény, amely szerint a bábos betlehemes játék a bányászok közvetítésével terjedt el. A hordozható betlehemes bábjáték „öshazája” a feltételezés szerint Közép-Németország volt, ahonnan eljutott Lengyelországba, Litvániába és Bjeloruszsiába, majd a bányavárosok bányászainak a révén Felső-Magyarországra, a szlovákokhoz és a magyarokhoz.³

A felső-magyarországi városok késő-középkori kulturális élete igen figyelemre méltó volt, amelyben jelentős szerepet kaptak a különböző passiójátékok és karácsonyi játékok. Különösen a töröktől nem háborított Szepességben a bányászat révén élénk színjátzó hagyomány alakult ki, amelyben fontos szerepet játszottak a sziléziai németek és az ausztriai területekről odatelepült németek. Ez nyelvi vonatkozásban is érdekes jelenséget eredményezett, amelyet „keleti-középnémet-bajor” keveréknek neveznek. A több irányú idegen színjátzás erősen hatott a szlovákokra és a magyarokra. Ez az irány azonban a 19. században megváltozott és fokozatosan a magyar hatás került előtérbe.⁴

Nyilvánvaló, hogy számos játék közvetítője a német lakosság volt. A közvetítésben fontos szerepet játszott az iskolai színjátzás, aminek a német nyelvű iskolákban nagy hagyománya volt. Bártfán (Bartfeld, Bardejov) már 1559-ből van adat arra, hogy a diákok az ún. *Zsuzsanna-játékot* bemutatták. A darabot akkoriban Kőrmöcbányán (Kremnitz, Kremnica) és Kassán (Kassau, Košice) is játszották, és ezen a vidéken a bányászok körében egészen a 19. századig elevenen élt. A folklorizálódott változat a magyarok körében is elterjedt. Századunk elején még népszerű játék volt. Népszerűségét a szlovák és a román változatok is jól mutatják. A szatmári és a máramarosi magyar bányászok Zsuzsanna-játéka a Bártfán keletkezett német darab magyarrá alakított változata.⁵ A Zsuzsanna-játék a műveltségi javak cseréjének szép példaként áll előttünk.

A népi kulturális kapcsolatoknak sokat emlegetett látványos szokása az osztrák–magyar határterületeken az utóbbi időkig népszerű farsangi játék, a *tuskóhúzás* (Blochziehen). A bajor településű ún. hienc falvakban gyakorlatilag mindenütt ismeretes volt ez a szokás. A kutatók körében vita folyt arról, hogy a magyar határmenti hienc bajor vagy frank eredetűek-e. A történeti adatok, a nyelvjárás és a népi kulturális emlékek egyértelműen a bajor származást mutatják.⁶ Az osztrák–magyar kapcsolatokra a *Blochziehen* tekintetében a burgenlandi néphagyomány nyújt példákat. A Blochziehen Burgenland egész területén a legnépszerűbb játékok közé tartozik. Az osztrák közvetítő szerep a magyar szokáshagyomány felé teljesen egyértelmű. A szokás átvételi iránya Steiermark felől is bizonyítható. A játék elterjedése lényegében egész Ausztriára kiterjed. Az osztrák alpesi vidékeken már a 15. századból (1460) vannak adatok a tuskóhúzásra. Az európai – s távolabbi – népek hagyományából számos példával igazolható, hogy a tuskóhúzás az ekehúzásnak, illetőleg a mágikus szántásnak az emléke és amely a tél–tavaszi agrárrítusok körébe tartozott. Az ekehúzás szokása Hans Sachs egyik tréfás versében (*Die Hausmaid im Pflug*, 1532) is megörökítésre került, hasonlóan csaknem háromszáz évvel később Csokonai *Dorottyájában* is, de már mint tökehúzás (*tökét vonni*), nyilvánvalóan magyar farsangi szokásként említve. A példák jól mutatják, hogy a magyarság az ekehúzás szokását már a megváltozott formában, mint

felvonulós farsangi játékot vette át közvetlen szomszédaitól és integrálta saját hagyományába. Az ausztriai területek felől, s több vonatkozásban az alpesi vidékek irányából érkező kulturális hatást mutatják a tuskóhúzás szokásának hasonló szlovén és magyarországi vend, valamint horvát párhuzamai is.⁷

A Blochziehennel szorosan összekapcsolódó játék a *Hans und Grete Puppenpaar*, amelynek a magyar megfelelője a *táncos kerék*. Az osztrák–magyar határmenti területek falvaiból bőséges példa ismeretes a játékra. A farsangi szokáskörben előfordult az alsó-ausztriai területeken és a magyarországi német települések nagy részén. A különböző német területeken a Puppenpaar népszerűségét nagyszámú adat igazolja. Valószínűleg mindenütt a németek közvetítésével került a magyar hagyományba. A keréken forgó bábuk sajátos átmenetet alkotnak a rítuscselekvésekből a játékrepertoárba. Ennek legfontosabb fázisát a tuskóhúzással, illetőleg az ekehúzással való kapcsolata mutatja.

Az óév-búcsúztató farsangi temetési játékokkal – amelyek változatai a magyar és osztrák hagyományban egyaránt ismeretesek – összekapcsolódik egy sajátos tánc, a *haláltánc*. A halál megszemélyesítésére is bőséges példa fordul elő a magyar és az osztrák néphagyományban. Ide vonatkozóan Kretzenbacher Leopold a Délkelet-Alpok területéről mutat be nagyszámú változatot.⁸ A halál dramatikus játékokban való megjelenítése minden valószínűség szerint abban a középkori hagyományban gyökerezik, amelyből a haláltáncok irodalma is kifejlődött. A haláltánc mint irodalmi műfaj a 14. századtól kezdődően ismeretes, s a képzőművészetben is számos alkotás őrzi emlékét. Hatásának kisugárzása mind az irodalomban, mind a művészetben ma is megfigyelhető. Az irodalmi alkotásokban a halál utolsó táncra hívja a még élőket, akiknek vele kell menni. Ezt az utolsó táncot jeleníti meg több képzőművészeti alkotás. A haláltánc-jelenet színjátékszerűen is bemutatásra került. A költemények hosszasan, moralizálva, gyakran filozofikus fejtegetéssel bővelkedve ismertetik a végső összecsapást. A népi játékokban mindez leegyszerűsítve fejeződik ki. A halál mint végzet, mint az elmúlás általános kifejezője jelenik meg. A népi színjátékokban való előfordulása nyilvánvalóan azzal a keresztény hittel áll kapcsolatban, amely szerint a halál gonosz szellem, mint valójában „élő” lény okozza, idézi elő az elpusztulást. Ugyanezt láthatjuk a képi ábrázolásokon is. A csontváz-megjelenítés helyett a népi játék halál-figurája fehér lepedőbe burkolódik. Egyáltalában nem nehéz felismernünk az irodalom és a művészet haláltánc műfajában a népi halál alakoskodó előképét. Mind az osztrák, mind a magyar példák alapján feltételezhető, hogy az elsősorban egyházi, valamint irodalmi – ponyvai – eredetű színjátékok, dialógusok hatására a haláltáncok „magasabb kultúrában” ismert műfaja a népi kultúrában is meggyökeresedett, és sajátos előadási formában a játékrepertoárba került.

Úgyszintén sajátos párhuzamként említhetjük az antikvitásba visszanyúló, az európai szakirodalomban *Narrengericht* (bolondbíráskodás) néven ismert játékot. Felső-Magyarország több magyar bányászfalujában, valamint szlovák falvakban a közelmúltig bemutatott játék nagyszámú párhuzamai ismeretesek a különböző német nyelvterületeken. A játék elterjedését elősegítették a német (főleg bajor) telepések, mint pl. Sajónémeti bányász faluban, ahol a játék néhány terminológiája a német eredetet mutatja.⁹ A játék lényege a bűnátvitel archaikus rítusában rejlik. Egy személyt az összes bűncselekményért, ami a közösségben történt, halálra ítélnék, és szim-

bolikusan kivégeznek. Az ilyen ítélkező játékok az európai népek szokásaiban széles körben ismeretesek voltak. Ide vonatkozó írásos emlékek már a 15. századból előfordultak. Az ítélkező játékokban a bírósági eljárás formáját utánózták és az előző év valamennyi bűnesetét a vádlott terhére rótták. Valóságos bíróságokat mímelve ítéletet mondtak álbűnösök és nem kedvelt személyek felett. Ennek a játéknak a háttérében ókori rítus és újkori bírósági gyakorlat egyaránt állhat. Athénban és az ión eredetű városokban a megtisztító szertartások középpontjában egy bűnbakot, azaz *pharmakost* áldoztak fel, akire a közösség a bűneit átvitte. Ez a szertartás játékként élhetett tovább és kerülhetett be az európai népek hagyományaiba. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az a régi jogszokás sem, amely Felső-Bajorországban *Vehme* néven volt ismeretes. A népi joggyakorlat résztvevői éjféltkor maszkban jelentek meg a közösség által bűnösnek talált személynél, akit nyilvánosan megbüntettek.¹⁰ Amikor azonban ezek a tényleges igazságszolgáltató ceremóniák a jogrend megváltoztatásával vagy más tényezők hatására szükségtelenné váltak, játékos formában fennmaradtak a maszkos dramatikus szokások repertoárjában.

Az osztrák–magyar – és általában a Kárpát-medencei népek – történeti emlékeivel összefüggő maszkos alakoskodó játékok egyik közös szereplője a *török*. A dramatikus népszokásokban ennek az alaknak az előfordulása a török hódoltság, az egykori török uralom idejére emlékeztet. Korai lejegyzések híján nem bizonyítható, hogy a törökök magyarországi jelenlétével egy időben, vagy közvetlenül utána lett a dramatikus játékok szereplője. Az orális hagyományból azonban egyértelműen megállapítható az, hogy a török alakját a szokáshordozók a törökök magyarországi jelenlétével hozzák kapcsolatba. A török világ, a magyar nép törökök elleni küzdelmének emléke a népköltészetben, a szóbeli hagyományban igen jelentős. Különösen figyelemre méltóak a törökökkel kapcsolatos mondák, elbeszélések és hiedelmek. Dömötör Tekla egész sor aetiologikus mondát említ, amely a szokás eredetét és gyakorlását a törökökkel való harcokra vezeti vissza. Ebben a hagyománykörben a török valóságos megjelenítése a nép történeti tudatának sajátos tükröződését mutatja.

A törökökre vonatkozóan gazdag folklór-hagyomány maradt fenn a szomszédos népek körében is. A rettegett oszmán emléke a népköltészetben és a népszokásokban egyaránt megmaradt. Különböző alkalmakon, a *Brecht-játékokban*, a *Miklós-napi felvonulásban* a vadember, a boszorkány és más ijesztő alak társaságában a török is jelen volt.¹¹ A barokk bábos betlehemi játékokban ugyancsak jelen voltak a törökök és velük együtt a mórok. Törököt alakító játékosok bajor területeken gyakran felbukkantak. A törököt megjelenítő játék a burgenlandi osztrák hagyományban a csillagos szokáshoz mint világi jelenet kapcsolódott, amelyben egy huszár két törököt győz le.¹²

A példák jól mutatják, hogy a török bekerült több európai népnek nemcsak a költészetébe, hanem a játékaiba, dramatikus szokásaiba is. E tekintetben a közös történelmi múlt kapcsol össze bennünket szomszédainkkal és a török a népi játékokban ennek a múltnak az emléke.

A kapcsolatokat illetően végül utaljunk még a bábjátékokra. Az osztrák–magyar kapcsolatok e téren különösen nagy múltra tekintenek vissza. A 18. század második felében Bécsből kiindulva a *Puppenspiel* megjelent az osztrák városokban és piactereken, valamint a magyar városokban és vásárokon.¹³ A vándor mulattatóknak jelentős szerepük volt abban, hogy az osztrák és a magyar, tágabban az európai népek szó-

razokoztató repertoárjában jelentős hasonlóság és egyezés figyelhető meg. A nagy területen elterjedt és népszerű bábjátékok fő figurája (*Hanswurts, Kasperl, Pulcinella, Petruska, Vitéz László* stb.) ugyanazon szerepben lép fel a különböző európai népek játékaiban. Számos más alak, jelenet és játék is utat talált a vándor bábosok révén az európai néphagyományba. Az osztrák–német eredetű és a magyar kapcsolatot jól mutatja a figurákat zsinórral mozgatható bábjáték, a *marionette* is, amely szintén a városi, vásári folklór kedvelt szórakoztató műfajai közé tartozott.

Mind a hazai, mind a nemzetközi példák igazolják, hogy a vásárok a legkülönbözőbb szórakoztató műfajok közvetítői alkalmi voltak. A kulturális elemek ilyen úton való áramlására, migrációjára különös figyelmet kell fordítani, amikor az átadás-átvétel kérdései kerülnek előtérbe. Igen gyakran nem a közvetlen interetnikus kapcsolat nyomán alakultak ki a hasonló kulturális jelenségek, hanem az egyező párhuzamok az Európát keresztül-kasul vándorló hivatásos mulattatók, táncosok, zenészek, alakoskodók, képmutogatók, bábjátékosok stb. működésének tulajdonítható.

Jegyzetek

1. A főrévi színjátékokhoz további irodalommal: Solymossy Sándor: *A főrévi népszínházjátékok*. = Ethn. XXII. 1911. 257–277., 320–341.; Karsai Géza: *Főrév és színházstörténet*. = Ethn. L. 1939. 200–209.
2. Schmidt Leopold: *Volksschauspiel der Bergleute*. Wien, 1957.
3. Schmidt Leopold: i. m.
4. Schmidt Leopold: *Das deutsche Volksschauspiel*. Berlin, 1962. 183.
5. Sebestyén Gyula: *Budapestben előadott népszínházjátékok*. = Ethn. XXIII. 1912. 28.; Német példához: Ernyey József–Karsai Géza: *Német népi színjátékok*. Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten. II. Budapest, 1938. 300–303.; Magyar változathoz: Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek, népi színjátszás*. Budapest, 1983. 231–241.
6. Az eredetkérdéshez: Schwartz Elemér: *A nyugat-magyarországi németek eredete*. Ethn. XXXII. 1921. 113–119.
7. Az ausztriai párhuzamokhoz: Klier Karl M.: *Das Blochziehen*. Ein Faschingsbrauch von der Südgrenze Österreich. Eisenstadt, 1953.; Schmidt Leopold: *Das alte Volksschauspiel des Burgenlandes*. Wien, 1980. 113–123.; Magyar és más összefüggésekhez: Dömötör Tekla: *Das „Blochziehen“ in Rábatótfalu 1968 – eine ungarische Variante eines interetnisch verbreiteten Faschingsbrauches*. In: *Kontakte und Grenzen*. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen, 1969. 385–392.; Ujváry Zoltán: *Játék és maszk*. I. Debrecen, 1983. 135–158.
8. Kretzenbacher Leopold: *Totentanze in der Südostalpinen Volkskultur*. Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957. Zagreb, 1959. 299–309.
9. Ujváry Zoltán: i. m. 158–198.
10. Andree Richard: *Ethnographische Parallelen und Vergleiche*. Stuttgart, 1877. 135.
11. Dörner Anton: *Tiroler-Fasnacht*. Innerhalb der alpenländischen Winter- und Vorfrühlingsbräuche. Wien, 1949–1950.
12. Horak Karl: *Burgenländische Volksschauspiele*. Wien–Leipzig, 1939. 14., 513., 516.
13. Hlaváts Elinor: *Német bábjátékosaink*. Budapest, 1940.; Vámosy Klára: *A hazai bábjáték*. Budapest, 1941.

Illuminált népi kéziratok a XVII–XIX. században

Jelen dolgozatban arra vállalkozunk, hogy a folklór jellegű képzőművészet változatos jelenségeinek egy csoportját bemutassuk és néhány műfaji összefüggésre, egy- szersmind a további kutatások lehetőségeire is felhívjuk a figyelmet. Ha nem is teljes, bizonyos következtetésekhez mégis elégséges anyag gyűlt össze ahhoz, hogy a folklór jellegű ábrázolóművészetek egy eddig többé-kevésbé ismert ágát körvonalazzuk, neveze- tesen azt, ami a *kalligráfia*, a *rajz* és *festészet* elemeit használja, s amit népi rajzművé- szetnek nevezhetünk. Ezzel a kifejezéssel hangsúlyozni kívánjuk azt, hogy itt kézi rajz- ról van szó és nem nyomtatott grafikáról. A terminus megválasztásával azt is ki akartuk fejezni, hogy az általa jelölt jelenségeket a népi, népies, naiv festészettől is elkülönít- jük, bár a szóban forgó rajzművészetet akár annak az Európa-szerte ismert művészeti gyakorlatnak egyik előzményeként és válfajaként is felfoghatjuk, amit a XIX. század vége és a XX. század eleje óta *naiv* (vagy *insita*) festészetnek szokás nevezni.

Vizsgálódásunk körébe a XVII. századtól a XX. század elejéig keletkezett, díszí- tett kéziratok kézzel festett és rajzolt ábráit és képeit vontuk be. Példáinkat főként magyar forrásokból merítettük, a nemzetközi párhuzamokra csupán röviden utalunk.

Az ismertetni kívánt díszített iratok a középkori okmányoktól, illuminált kézira- toktól annyiban különböznek, hogy már a könyvnyomtatás feltalálása utáni időben készültek. A készítőik írástudók, de nem hivatásos illuminátorok, hanem csupán kedv- telésből művészkedő, többé vagy kevésbé tehetséges rajzoló, akik jobbára névtelenek. Néha ugyan feltüntetik nevüket vagy nevük kezdőbetűit, esetleg polgári foglalkozásu- kat. Lehetnek papok, diákok, közhivatalnokok, jegyzők, esetleg kézművesek, de arról nincsenek adatok, hogy rajzolással, festéssel vagy képkészítéssel hivatásszerűen foglal- koztak volna.

Anyagunk áttekintésénél az írott szöveg és a díszítésre szolgáló kép együtteséből, illetve a szöveg és kép kapcsolatából indulunk ki. Jóllehet mind a díszírásnak, mind az ornamentális és figurális szövegillusztrációnak igen messzire nyúló művelődéstörténeti háttere van, itt legfeljebb csak utalunk arra, hogy az anyagunkban előforduló sémák és minták közvetlen előzményei sok esetben a középkortól kezdve ránkmaradt kódex- díszítésben kereshetők. Másképpen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a kézirat- díszítés középkori gyakorlata a könyvnyomtatás megjelenésével nem egyszerre számo- lódott fel, hanem módosult formában, egyszerűbb anyagon és egyszerűbb technikával kivitelezve a középkoriétól nagyon eltérő társadalmi közegben szinte a legutóbbi időkig megmaradt. A kéziratdíszítés szokásának megjelenése és elterjedése a folklór jellegű anyagon belül nyilvánvalóan összefügg az írásbeliség elterjedésével egyfelől, másfelől – legalábbis Magyarországon, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia területén – a rajz-

oktatásnak az elemi és szakoktatásban való kötelezővé tételével. Az ún. szépírás gyakorlatával is számolnunk kell, amely a XVII. századi augsburgi írásművészek tevékenysége nyomán Európa-szerte elterjedt és ennek során Magyarországra is eljutott. A hivatásos szépírók ugyanis lendületes vonásokkal kialakított, járulékos díszítményekkel is ellátott betű-formákat mintakönyvekben adták közre. E mintákat azután iskolamesterek közvetítésével széles körben megismerték, variálták, a lokális népművészeti ornamentika elemeivel gazdagították. Az iskolákban megismert és az ünnepi alkalmakra egyedül illőnek tartott szépírás még egyszerűbb változataiban is sokáig megőrizte a bonyolult, leginkább barokkosnak nevezhető vonalvezetést, bár az íráskép alakulására a későbbiekben más művészeti stílusok is hatottak.

Mindezekkel párhuzamosan kimutatható az is, hogy a magyarországi díszített iratok képi megformálására – akár a képtémákat, akár a díszítmények elemeit és elrendezésüket nézzük – a nyomtatott könyvek illusztrációi, címlapjai, s ezek szerkezeti megoldásai stb. közvetlenül is hatottak.

A könyvnyomtatás technikájának elterjedése érdekes módon nemhogy megszüntetöleg, inkább ösztönzőleg hatott Közép-Kelet-Európában a kézi illusztrálási gyakorlatra. Csak a XIX. század folyamán tapasztalható az, hogy a kézzel rajzolt iratdíszítést egyre inkább, sőt teljesen kiszorítja a sokszorosított grafika. Az egyénileg rajzolt vagy rajzoltatott képek, okmányok stb. voltaképp az esztétikai értelemben vett „szép” immár egyéni birtokba vételének törekvését fejezik ki, amely azonban az adott társadalmi keretek és feltételek között nem jut el arra a fokra, hogy a hivatásos művészet szintjén nyerjen kielégítést. Így az egyedi, egyszeri, ha úgy tetszik személyes és magánéleti jellegű témák, tartalmak és alkalmak (pl. születés, házasság stb.) képi megfogalmazására csak némi művészi érzékkel megáldott amatőrök vállalkoztak, akik ügyesen válogattak alkotásaikhoz az adott műveltségi kör számára egyáltalán hozzáférhető sztereotípiák közül.

Alább a kéziratainkon, mint mozgatható tárgyakon fellelhető síkdíszítményeket vizsgáljuk a szövegelemek és képelemek egymással való kapcsolata alapján. Az itt javasolt fogalomrendszer és felosztás minden bizonnyal alkalmazható tárgyak síkdíszítményeinek és feliratainak vizsgálatakor is.

A szöveg és kép kapcsolatából kiinduló osztályozást a következőkben példák bemutatásával és rövid elemzésével kívánjuk szemléltetni. A felsorolt (és az említett egyetlen szempontot követő csoportosításban bemutatott) jelenségeknek, alkotásoknak ugyan megvan a maga közvetlen külön kép-, illetve szövegtörténete is, amelyek önmagukban is vizsgálhatók, itt azonban az ilyen összefüggésekre még utalni sem tudunk.

1. Irat

Esztétikai szempontból a díszítetlen irat formája, a kézírás betűinek alakja, a sorok tördelése másodlagos jelentőségű. Mindezek vizsgálata írástörténeti, illetve művelődésszociológiai szempontból, sőt még néprajzi tekintetben is nagyon tanulságos lehet, ám mostani elemzésünk körén kívül esik.

2. Díszített irat

Terjedelmi szempontból a díszített irat csupán egy lap vagy egész füzet, sőt könyv is. A díszített egylapos iratok többsége egyszersmind okmány is. Ilyenek például a városok vagy céhek számára készült kiváltságlevelek, a céhek által kiállított bizonyítványok és hasonlóak. A szövegek a magyarországi hivatali gyakorlatnak megfelelően íródhattak latin, német vagy magyar nyelven. A díszes oklevelekben a szöveg elrendezése többé-kevésbé azonos. Az első rész – többnyire egy, legfeljebb két sor – megnevezi az iratokat kiállító testületet, a második rész – rendszerint a harmadik sor – megjelöli azt a személyt vagy testületet, akire vagy amelyre az okmány vonatkozik, a harmadik rész – egyszersmind a legterjedelmesebb szakasz – részletezi az okmány kiállításának indokát, körülményeit, helyét és idejét. Végül az okmányt kiállító hatóságot képviselő személy aláírása következik, a hitelességet igazoló pecséttel. Ez a szövegszerkezet vizuálisan is megjelenik: ezt tükrözi a betűnagyság és típus megválasztása, a sorok tördelése, a szövegelemek színezése és díszítése. Az okmánylapot esetenként ornamentika is díszítheti. Mind a szövegen belüli, mind a szövegen kívüli díszítés a tartalmi kiemélést szolgálja, azaz mindenkor a szöveg a lényeges, a díszítés pedig alárendelt jelentőségű.

A mi szempontunkból ebbe a csoportba sorolhatjuk azokat a több lapos kéziratokat is, amelyekben csupán a címoldal díszített. A kéziratok tartalmi szempontból igen sokfélék lehetnek, mi a kéziratok énekeskönyvek közül mutatunk be itt egyet. Ismeretlen másoló írásában maradt ránk az úgynevezett *Erdélyi énekeskönyv* 1779-ből, amely 136 lap terjedelmű, túlnyomórészt szerelmi dalokat tartalmaz. A kötet egyes verseit kalligrafikusan írt „MÁS” szó választja el egymástól. A sorok tagolása nem követi a versszak-határokat, a versszakok ennek ellenére megkülönböztetettek, mert minden új vers, illetve versszak első betűje díszített. A betűdízsek nem kötődnek meghatározott betűformához, előfordulásuk tetszőleges, szabályszerűséget nem követ a kötetben belül. A betűk díszítése járulékos jellegű, azaz a betűformához nem szervesen kapcsolódik a díszítmény, ez csupán kerete vagy háttere annak.

A részletek változtatásával és a színezés különbségeivel ugyanazon díszítmény vagy kompozíció számos változatát mutatja a kézirat.

A díszített kéziratok között jelentősek a testületi jegyzőkönyvek és naplók. Példaként a badacsonyi hegyközség (*A szőlők használatát szabályozó egye-sület*) jegyzőkönyve szolgál az 1756 körüli évekből. A belső, pergamenre írt és festett címlapot kék–piros–sárga–zöld, jobbra tulipános virágminta keretezi. A további lapok színes keretei, zárólécei, stilizált virágmintái a korabeli parasztbútorok festett mintáihoz hasonlítanak, néhány, egyébként színezetlen záródísz pedig inkább nyomtatott könyvdíszek utánzatai.

3. Képes irat

Írott szövegek díszítése esetenként meghaladja azokat a lehetőségeket, amelyeket a hagyományos értelemben vett szépírás és a lapszélek ornamentális díszítése jelent. Pontosabban szólva az írott szöveg és díszítmény jelentősége, és ennek megfelelően a dekorált felületrészek megnőnek. A díszítés nem korlátozódik az írásra, hanem elválik

attól. A kép kompozíciója a következő: ornamentális, ritkábban figurális elemekkel is bővített keret, amely — noha keret-jellege még megmarad — sokszor aprólékosan kidolgozott, összetett motívumokat is tartalmaz. Különösen a figurális elemeknél érzékelhető az önálló képalkotásra irányuló törekvés. Főként céhes iratanyagban fordul elő nem egyszer ilyen képes irat, amelynek szép példája az 1799-ben a zilahi csizmadia cég által S. Kovács György számára kiállított mesterlevél. E lapon az aszimmetrikus elrendezésű virágfüzérkeretben jelenik meg a szöveg, amelynek első sorai ugyancsak díszítettek. A lap bal oldalán a levelekből és virágokból kialakított kartusban egy csizmadiaműhely-jelenetet látunk: a csizmadia a bőrből éppen egy csizmaszárat vág ki. Az ábrázolás nem általánosítható, hanem egyedi jellegűnek, pontosnak tűnik, bár nyilvánvaló, hogy ilyen jelenetnek az adott céhlevélén való szerepeltetése voltaképpen jelképes értelmű.

Az egylapos képes iratok sajátos csoportját alkotják az emberi élet kiemelkedő fordulóihoz kapcsolódó, legtöbbször köszöntő, dísz- és emléklapok. A nemzetközi anyagban ide sorolják a keresztelői, házassági, konfirmációs vagy első áldozási emléklapokat, a katonasághoz való bevonulás és a katonaságtól való szabadulás alkalmával készült emléklapokat, a díszített szerelmi leveleket, házasság, vagy haláleset alkalmával készített emléklapokat és hasonlóakat. E lapok egy-egy fajtája a különböző országokban vagy tájakon hosszabb-rövidebb ideig volt divatban. A történeti adatok egymásutánjából gyakran nyomon követhető még az is, milyen mester vagy műhely működéséhez köthető egy-egy helységben vagy a környéken e díszítő irattípus felvirágztatása, milyen előképek hatottak egyes művészi formák kialakítására, milyen díszítménykincsből merítettek e lapok írására vállalkozó papok, tanítók, képvisők, iparos-specialisták vagy jegyzők.

A Magyarországon eddig felderített néhány köszöntő és emléklap példány alapján ma még nem tudjuk teljes bizonyossággal azt eldönteni, pontosan mikor és milyen úton, módon és mértékben került a népi gyakorlatba a díszített emléklap készítésének szokása. A XIX. század elejéről ismerünk néhány névnapi köszöntőlapot, amelyeken virágfüzértől övezett magyar nyelvű versikék olvashatók. E néhány példányt, minthogy előfordulásuk nem tömeges, közvetlen szokás-háttérük pedig egyelőre felderítetlen, jelenleg csak az európai kordivat lokális változataiként tarthatjuk számon. A motívumok, a kivitelezés technikája (pl. a selyemapplikáció, rajz és kézifestés stb.) a korabeli polgári női kézimunka-kultúra megnyilvánulásai voltak, részleteikben is, de a tárgy típus és a hozzá kapcsolódó ajándékozási, köszöntési gesztus is a biedermeier szokás- és ízlésvilágát tükrözik.

Nem női kézimunkákra, hanem parasztbútorok vaskosabb festett mintáira emlékeztetnek azok a díszítmények, amelyeket a Duna–Tisza-közének néhány német telepesei által lakott községből összegyűjtött keresztelőleveleken láthatunk. E néhány levélről, melyek az 1860-as évek végén készültek, alaposabb elemzéssel kimutatható, hogy nem szokások közvetlen kellékeiként készítették őket, mint ez egykor divat volt például Elzászban, hanem eleve falidísznek készültek. Néhány hasonló falidíszként készült születési és házassági emléklap ismert még a XIX. század végéről a XX. század elejéről, ugyancsak német telepes-községből, a Duna középső folyása melletti magyarországi Hartáról. Itt adatolni tudjuk, hogy e lapokat jobbára bútorfestő asztalosok készítették. Sajnos, arra nem tudunk egyelőre választ adni, hogy e lapok esetében újabb

lokális divattal kell-e számolnunk, vagy a német telepesek magukkal hozott hagyományt elevenítették fel a XIX. század végén? Mindazáltal e hagyománynak megvannak az összefüggései a német nyelvterületről ismert párhuzamokkal.

A képes iratok kategóriájába nemcsak egyes lapok, hanem egész füzetek és könyvek is tartozhatnak. Példaként a debreceni Református Kollégium könyvtárának két diák-naplóját említjük itt: *Series curatorum et famulorum ab an(no) 1734–62.* és a *Diarium Famulorum ab an(no) 1762–1766.* E kötetek a tanárokat segítő diákok, a famulusok névsorait, bevételeit, jutalmait és javait tüntetik fel. A kurátorok tisztségük kezdetekor az egyébként folyamatosan vezetett jegyzőkönyvben új lapot kezdtek, amelyet vagy ők maguk, vagy valamelyik diáktársuk díszített. A rajzolók többnyire névtelenek, ám ha olykor meg is találjuk nevük kezdőbetűit, vagy nevük teljes aláírását, azt ma már nem tudjuk kideríteni, hogy a rajzolással csupán alkalmyszerűen foglalkoztak-e, vagy a későbbiekben is folytatták a rajzmesterséget. A két kötet több tucatnyi színezett és festett rajza voltaképpen címdoldalak barokk és rokokó megfogalmazású keretdíszeit jelenti. A többnyire pajzszerűen kiképzett mezőbe került a felirat jellegű szöveg. A keretdíszek kialakításának és a szövegek elhelyezésének ezt a módját korábbról és hazánkban is elsősorban a nyomtatott könyvek címlapjairól ismerjük, ám találkozhatunk e megoldásokkal templomi famennyezeteken és karzaton is. A jobbára levél- és virágfüzérékből kialakított keretek elemei között olykor előfordulnak architektonikus elemek és jelvénytípusú motívumok is. Figurális motívumként a címerállatok (pl. az oroszlán) szerepelnek és olykor emberi figura, vagy emberfej. Az emberfej, mint díszítőelem igen régen előfordul az európai könyvdíszítés, illetve ornamentika történetében: a mi példánkban az arcvonások karakteres megformálása megengedi azt a feltételezést, hogy itt egy-egy valóságos személy „portréjáról” van szó. A díszített lapok többségén csupán stilizált növényi ornamentika található, erőteljesen kontúrozott rajzzal és nem árnyékolt festéssel kivitelezve. Igen elvétve kerül sor arra, hogy a díszkeret elemeként a diákéletből vett jeleneteket láthatunk. A genre-képszerű alkotások egyezsersmind jelképesek is, bár ezt a jelképiséget igazában csak a korabeli diáknyelv és kultúra ismerete alapján lehetne megfejteni. Például az olyan esetben, amikor tógás diák golyákat etet vagy őríz, sejtjük, hogy itt elsőéves diákokról van szó, hiszen a „golya” ma is az elsőéves diákot jelenti. A képi megoldások itt még nem önálló kompozíciók, csak a díszítmény egészének tartozékai, mégis már a képi mondanivaló önálló kifejezésének előzményeiként foghatók fel.

4. Kép szöveggel

Az írott szöveg díszítése a nem hivatásos kéziratdíszítő könyvművészek körében is eljut arra a fokra, ahol a kép már alig támaszkodik a szövegre, vizuális szempontból pedig mindenképpen önálló. Az így illusztrált lapon az arányok is megváltoznak, terjedelemben is a képé az elsőség. Gyakori jelenség az, hogy a keret már a képet veszi körül, egyezsersmind hangsúlyozza is azt, hogy az írás és a kép elváltak egymástól, és e fokon a látvány szintjén kapcsolatuk csak tartalmi vonatkozású. Ezek a kéziratos illusztráció-félék, amelyeket részben (pl. Nyugat-Európában) igen alaposan feltárt a kutatás, részben (pl. Magyarországon) pedig tudomásul sem vett, jelenlegi tudomásunk szerint a XVIII. század végén és a XIX. század elején keletkeztek. A források: magyarországi

német protestáns és katolikus énekeskönyvek, népi színjátékok leírásai, zsidó közösségek szentegyleteinek jegyzőkönyvei, református egyházközségek anyakönyvei. A többszáz oldalas kéziratos könyvek között vannak olyanok, amelyekben csak 3 kép található, ám vannak olyanok, amelyekben 50-nél is több. A kéziratok többnyire az illusztrátorok nevét, sőt néha a foglalkozását is tartalmazzák. A foglalkozások közt előfordul salétrombányász, pap és jegyző – hivatásos rajzolóművész egyszer sem. Az a tény, hogy ennyire eltérő művelődési körökben, sőt olyannyira eltérő művelődési és vallási háttérrel rendelkező közösségekben a színes illusztráció-készítés gyakorlata – ha csak néhány példával illusztrálva is – de élt, arra enged következtetni, hogy nem valamely sajátos, egyedi példákról van szó, hanem a vizuális kultúrának egy olyan megjelenési formájáról, amely a műveltebb paraszti rétegekben, a falusi-mezővárosi és alsóbb polgári-iparos rétegekben általános lehetett. Aprólékos összehasonlítással kimutathatók egyes esetekben közvetlen előképek, amelyeket hivatásos művészek készítettek; más esetekben lazább összefüggés az európai művészet jobbára vallási tárgyú ábrázolásainak ikonográfiai mintáival. Például a bűnbe esett, illetve bűnbánó ember példája – a Krisztus előtt leboruló Mária Magdolna – felekezeti hovatartozás nélkül jelképpé vált. A bibliai szövegek és a közismert Biblia-illusztrációk, valamint a kevésbé ismert, ám nagy számban elterjedt egyéb, vallási tárgyú nyomatok is a képtémák, a kompozíciós sémák egységesülése irányába hatottak. Ugyanakkor a mindenkori illusztrátor tehetségétől függött az, hogy az egyes képek mennyire tudtak eltávolodni a mintáktól. A képek kompozíciója általában merev, stabil, csak álló vagy ülő alakokat látunk a képeken, mozgást a gesztusok merevsége miatt nemigen tudnak ábrázolni a naiv mesterek. A mondanivaló hangsúlyozása a fontosabb, nem a képi ábrázolás belső törvényei, amelyeket csak ösztönösen, ha egyáltalán felismernek a tehetségesebbek. Ezért nagyobbak a fontosabb alakok a képen, mint a kevésbé fontosak, ezért állnak ők előbbre, mint a többiek. A rendelkezésre álló felület beosztása olykor ügyetlen: vannak zsúfolt, viszont indokolatlanul lazán szerkesztett képrészek is egy-egy kompozíción belül. Az ábrázolás síkszerű: a tér és mozgás érzékeltetésére nincs, vagy alig van eszköze a művészeknek. Feltűnő a részletek dokumentumszerű realizmusa, az illusztrátor közvetlen környezetének elemei tűnnek fel a képeken. Feltevésünk szerint az adott falu templomának belseje lesz a házasulandók névsora előtti esküvői jelenet háttere, a figurák viselete pedig a korabeli paraszti, polgári vagy papi viselet mása. Egyes arcokat akár portrénak is tekinthetünk. A valósághoz való tapadás ugyanakkor a tipizálásra való törekvéssel párosul, a tipikus jelenetek képi megvalósításának hiányosságain a feliratok, szövegek segítenek. A képek egyik jellemző sajátossága az, hogy a dokumentumszerűen is felfogható ábrázolások értelmezését az általánosítás szintjén a képhez tartozó szövegek, környezet, illetve felirat biztosítja. A technikai kivitelezés az amatőr művészkedés sajátosságait mutatja: a rajzbeli fogyatékokat a tiszta erős színek használatával kendőzik. Árnyékolás vagy árnyalás nemigen fordul elő akvarell technikájú képeinken. A színek megválogatásában megintcsak a mondanivaló felerősítésének szándéka nyilvánul meg: piros a pozitív figurák ruhájának a színe, míg a fekete nemcsak a rossz, a gonosz jellemzésére szolgál, hanem az ünnepélyesség, a gyász kifejezője is lehet. A színek jelképes használatának a festészetben régen ismert kötöttségeit felismerhetjük például a bűnbánó, vezeklő figurák barna csuhájában. Más esetekben, például, amikor a Három-

királyok fehér karingben és papi fejfedővel jelennek meg a Kiszézus imadásán, akkor inkább a XIX. század eleji öltözködés szokását látjuk viszont.

Az említetteken kívül a kézirat-csoport esetében további források feltárása is lehetséges és szükséges. Az emlékkönyv, mint képzőművészeti műfaj most nem került tárgyalásra, bár ezek, vagy például kéziratok térképeink figurális ábrázolásainak, továbbá a XVIII. század végén, sőt még a XIX. században is készült kéziratok újságok díszítményanyagának elemzése is tanulságos lehet ugyanezen hagyomány vizsgálata szempontjából.

5. Szöveges kép

A szöveges képek első pillantásra nehezen különböztethetők meg azoktól, amelyeket előbb a „kép szöveggel” csoportba soroltunk. A különbség mindenekelőtt a kép és a szöveg közötti kapcsolat szintjén ragadható meg, ám magában a képi megfogalmazásban is lehet olyan sajátosságokat megállapítani, amelyeket a korábbi csoportoknál nem figyelhettünk meg. Voltaképpen az emblematisz képek tartoznak ebbe a csoportba. Amint köztudott, ezekre az jellemző, hogy három összetevőre tagolódnak, és e három rész együttesen hordozza a jelentést. Közvetlen előképük az a XVI–XVII. században Európa-szerte elterjedt művészi forma, amelyben a szimbolikus jellegű képhez (*pictura*, vagy *imago*) egy jelmonatszerű felirat (*inscripto*, *motto*, *lemma*) majd egy magyarázó, értelmező szöveg, legtöbbször vers, epigramma (*subscripto*, *explicatio*) is hozzá tartozik. A felirat rendszerint a kép felett, vagy a képhez beleszerkesztve, a magyarázó kifejtés pedig a kép alatt olvasható. A kép és az írás összekapcsolása együttesen adja azt a szöveggörnyezetet, amely jelképes értelmű. Például az anyakönyvekben, amikor a keresztelesek, házasságkötések vagy temetések felsorolása előtt a megfelelő tipikus jelenetet ábrázoló képet, egy evangéliumi idézetet és névsorokat találunk, akkor mindhárom szükséges elemmel van dolgunk: az emblematisz megfogalmazás szabályszerű. Gyakori, hogy a mi anyagunkban az emblematisz kompozícióból hiányzik a magyarázó, kifejtő rész, minthogy ezt biztosítja a tágabban értelmezett szöveggörnyezet, ami lehet az ábrázolást tartalmazó könyv egésze, sőt maga a kötet műfaja. Az utóbbi esetre példák a népi kultúrában is előforduló olyan jelvények, mint amilyenek a cégjelvények, cégerek, heraldikus jelvények, vagy a vallási ábrázolások olyan fajtái, mint a kegyképek, imakönyvképek, exlibrisek stb.

Jóllehet a szöveg és a kép kapcsolata igen laza és többszörösen áttételes, mégis itt említjük meg azokat az igen nehezen osztályozható rajzféléket, amelyek kézzel írt vagy másolt tankönyvekben, kézművesek mintakönyveiben stb. találhatók meg. Ezek a didaktikus, vagy olykor egyenesen műszaki jellegű szemléltető ábráktól a szabadkézi vázlatokig, skiccig és firkálásig különféle minőségű kivitelben valósulhatnak meg.

6. Önálló kép

A kép és a szöveg ebben az esetben független egymástól, kapcsolatuk olyan laza és esetleges, hogy mind a kép, mind a szöveg autonómiája sértetlen. Folklór jellegű anyagban – Magyarországon mindenesetre – a papírra rajzolt és festett valódi kép elég ritka. A XIX. század második felétől számontartott ilyen műveket pedig már inkább a

naiv művészettel foglalkozó kutatók vizsgálják. Mégis, már néhány, egyelőre véletlennek tűnő példa is arra int, hogy az ilyen folklór jellegű rajzok történeti vizsgálata is fontos, hiszen a közelmúlt termékeiként előkerülő néhány szöveg nélküli kép korábbi változatai még szövegesek voltak. (Különös módon néhány virágcsokor-ábrázolást is ilyennek tekinthetünk, amelyek korábbi századokban még mintakönyvek részletei, vagy „emlék” jellegű alkotások voltak.) Ez azt jelenti, hogy egy adott alkotás értelmezéséhez nemcsak képtörténeti, hanem szövegtörténeti adatok is hozzájárulhatnak. Példaként utalunk a XIX. század közepén Debrecenben készített akvarellkép sorozatra, amelyek általában viseletképek, ismert azonban olyan változat is, amelyen valódi köszöntővers olvasható. A kézzel festett viseletkép sorozatok, valamint a díszített köszöntőlapok egyaránt előzményei a már-már önálló képnek tekinthető ábrázolásoknak. Hasonló a helyzet a szücs-mintakönyvekből ismert rózsacsokrok, illetve motívumok olyan fajta megjelenítésénél is, ha önálló képként, külön lapokon találkozunk ilyen illusztrációkkal.

Az általunk használt beosztás, csoportosítás természetesen nem abszolút értelemben vett merev osztályozás. A képfajták számtalan átmeneti változatban jelennek meg, sokszor egyetlen kötetben, sőt egyetlen lapon belül is. A képek elemzési apparátusának kialakítására tett javaslatunkkal mindazonáltal fel akartuk hívni a figyelmet arra, hogy a szó hagyományos értelmében vett népművészet és a hivatásos képzőművészet között Magyarországon körülbelül a XVII. és a XX. század közötti időszakot tekintve megtalálható egy olyan területe a művészi gyakorlatnak, amelynek a méreteiről ma még csak benyomásaink és nem pontos ismereteink vannak. Műfaji meghatározásként itt a *rajz- (művészet)* terminust használtuk, mivel az alkalmasnak tűnt a vizsgálat körébe eső jelenségek leírására. Konkrét vizsgálatok kell, hogy eldöntsék ezt a kérdést, ez a kategória helytálló-e, és e kategórián belül milyen nagyobb anyagcsoportok határozhatók meg, és melyek csupán az egyedenként megítélendő változatok. További nyitott kérdés az, hogy az európai népi hagyományok, az iskolai műveltség, vagy a hivatásos művészeti előképek milyen befolyással bírtak az elemzett művészeti tevékenységre, milyen stílári egységek, műhelyek, alkotó személyiségek stb. létével kell számolnunk.

A dolgozatban említett összefüggések két irányban is kiegészítendők, illetve továbbfejleszthetők a néprajzi kutatásban.

Egyrészt a motívumok, témák, használati lehetőségek más és más technikai eszközzel kivitelezve, illetve különféle anyagon is jelentkezhetnek. Egy feliratos konyhai falvédő lehet házilagos készítésű hímzett textil (mondjuk, eredetileg egy mintakendőről, még eredetibben egy mintakönyvből átvett motívum), vagy a piacon tegnap vett nyomtatott falvédő, esetleg a sajtóból kivágott képes falinaptár, poszter stb. Egy szentkép funkcióját betöltheti egy eredeti „kegykép”, egy üvegfestmény, vagy ex-voto jellegű bármilyen tárgy, például bekeretezett pápai áldás, aranymondás, vagy képeslap Lourdes-ból. Az egyes képek és tárgyak funkciókat kölcsönözhetnek egymásnak, olyanokat is, amelyeket eredetileg egy-egy kép nem is tartalmazott. Például egy szentkép lehet „szép”, egy egyházi szolgálatban álló személy portré-fényképe és többé-kevésbé olvashatatlan aláírása és technikai színvonala művésziségében felülmúlhatja magát a megjutalmazott tevékenységet. A saját és az átvett funkciók az egyes alkotások képszerűségén belül egymás mellett és egymással összefüggésben találhatók meg, elkülönítésük gyakran nemcsak lehetetlen, hanem szükségtelen is. Ez az egyik oka annak, hogy a

képi világ vizsgálatában az egyik vonatkozásban elért eredmények könnyen átvihetők a rokon területek kutatására is, sőt ez a továbbvitel a kutatás logikájából következik, és a korszerű ikonográfiai kutatás lényegéhez tartozik.

Másrészt az egyes megoldások évezredek, kultúrák, előállítási technikák, műnemeken és műfajokon keresztül hallatlan szívóssággal tovább folytatódnak, öröklődnek. Életerejük és mozgékonyaságuk, a különböző funkciókhoz való alkalmazkodó képességük bámulatos. Ugyanaz a képi megoldás – mondjuk, a hónapoknak a mezőgazdasági munka egyes jeleneteivel való jellemzése – legalább a klasszikus antikvitásból a közelmúlt kalendáriumaig terjedhetnek, közben mozaikon, céhkorsón, textilen, kártyán stb. egyaránt megtalálhatók. A mai időjárásjelentések (akár újságban, akár a televízió képernyőjén) rendszeresen alkalmazzák például a háromkarélys felhőképet, amely a keleti, főként a belső-ázsiai szőnyegek, nemezdíszítéseken igen gyakori, ott is „felhő” jelentéssel, sőt végső soron ez a korai kínai festészet megoldása, amely azután ennél keletebbre is eljutott, pl. a koreai és japán művészetek mind népi, mind hivatalos ágazataiba. A koszorú, vagy babérkoszorú, amelyet gyakran két szárnyas angyal, a későbbiekben lepelbe öltözött női alak fog, és amelyről hosszú szalag csüng alá, olykor feliratokkal, a korai mezopotámiai ábrázolásoktól az európai könyvdíszekig, népi kerámiáig, a kaukázusi plasztikától a szovjet ikonográfiai rendszerű címerekig vagy akár a temetési díszítáviratokig jól nyomon követhető. Mindezeknél a példák-nál az a feltűnő, hogy az egyszer megtalált formák, sőt ezen belül a kép és szöveg összefüggései milyen szívósan megmaradtak a legkülönbözőbb technikai-anyagi megvalósításoknál is.

Ma, amikor világszerte mindenütt ikonotékák, motívumjegyzékek, képarchívumok, az „imagerie populaire” keretében történő osztályozások és rendszerezések divatja tapasztalható, úgy látjuk, hogy az ilyen kutatások csak akkor emelkednek az egyszerű leíró-összegezések szintje fölé, ha éppen a távoli összefüggések szempontjait a kezdetektől fogva szem előtt tartjuk.

Bibliográfia

- Alexander, J. J. G.
1979 *La lettre ornée*, Paris.
- Angermann, Gertrud
1971 *Stammbücher und Poesiealben als Spiegel ihrer Zeit*. Münster.
- Bánszky Pál
1983 *Naiv művészet*. Budapest.
- Beitl, Richard
1974 *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. 3e ed., Stuttgart.
- Berliner, Rudolf
1925–26 *Ornamentale Vorlage-Blätter des 15 bis 18 Jahrhunderts*. Leipzig.
- Bihalji-Merin, Oto
1977 *Die Malerei der Naiven*. 2e éd., Köln.
- Boesch, H.
1894 „Die Vorläufer unserer Neujahrskarten”. Gartenlaube, n° 52.

- Bogatyrev, P. G.
1960 „Der slowakische Volksheld Jánošík in der Volksdichtung und der bildenden Kunst (Hinterglasmalerei). Zur Frage des vergleichenden Studiums von Volksdichtung und bildender Kunst“, in: R. Peesch (éd.), *Zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, n^o I, 105–126.
- Boross Marietta
1979 „Illustration der handschriftlichen Liederbücher der Deutschen auf den Heideboden“. Beiträge zur Volkskunde der Ungarn-deutschen, nr. I, Budapest, 11–157.
- Bohmer, Günther
1973 *Sei glücklich und vergiss mich nicht*. Stammbuchblätter, München.
- Braddock, T. M.
1958 *Picture-Writing and its Language in the Ancient World*. London
- Bringeus, Nils-Arvid
1982 *Volkstümliche Bilderkunde*. München.
- Brückner, Wolfgang
1974 *Elfenreigen-Hochzeitstraum*. Die Öldrucksfabrikation 1880–1940. Köln. Massenbilderforschung 1968–1978.
1979 Erster Teil: *Die traditionellen Gattungen der populären Druckgraphik des 15. bis 19. Jahrhunderts*. Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, T. 4.
- Burg, A. M.
1963 „Les souvenirs de baptême catholique en Alsace“. in: Riff, A. (éd.), *Art populaire d'Alsace*, Strasbourg, 111–124.
- Charlotte, L.
1828 *Handbüchlein für angenehmen und nützlichen Beschäftigungen für junge Damen*. Wien.
- Corwell, J. M.
1979–81 *The Visual Arts*. Plastic and Graphic. The Hague.
- Creux, René
1976 *L'art populaire suisse*. Bâle.
- K. Csilléry Klára
1971 *Magyar népi grafika*. Néprajzi Értésítő, LIII, 63–82.
- Droge, Kurt
1985 *Sprüche zur Konfirmation-Bilder zur Erstkommunion*. Retmold-Schriften.
- Evans, A.
1910 *Die europäische Verbreitung der Schriftmalerei und ihre Bedeutung für den Ursprung der Schreibschrift*. Heidelberg, 11–57.
- Fitz József
1959 *A magyar könyv története*. Budapest.
- Fraenger, Wilhelm
1926 „Deutsche Vorlagen zu russischen Volksbilderbogen im 18. Jahrhundert“. Jahrbuch für historische Volkskunde, II, 126–173.
- de France, Claudine
1979 *Pour une anthropologie visuelle*. Paris
- van Gennep, Arnold
1911 „Remarques sur l' imagerie populaire“. Revue d'Ethnologie et de Sociologie, 26–50.
- Guggenbühl, Willy
1963 „Les souhaits de baptême“. in: Riff, A. (éd.), *Art populaire d'Alsace*, Strasbourg, 97–110.
1969 „Souhaits de baptême alsaciens, écrits et peints à la main“. in: Riff, A. (éd.), *Art populaire de la France l'Est*, Paris–Strasbourg, 321–332.
- Guttman, Joseph
1979 *Buchmalerei in hebräischen Handschriften*. München.

- Guntherova, Alžbeta–Mišianik, Jan
1977 *Stredoveká knižna maľba na Slovensku*. Bratislava.
- Haberlandt, Michael
1917 „Egerländer Patenbriefe“. in: *Werke der Volkskunst*, 17–19.
- Hauser, Arnold
1958 *Philosophie der Kunstgeschichte*. München.
- Hoberg, Martin
1933 *Die Gesangbuchillustration des 16. Jahrhunderts*. Ein Beitrag zum Problem der Reformation und Kunst. Strassbourg.
- Hoppál Mihály–Niedermüller Péter (szerk.)
1983 *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat*. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből. Budapest.
- Insita
Bulletin insitného umenia I–VI, 1971–73, Bratislava.
- Jensen, Hans
1959 *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. Berlin, 2e éd.
- Keyser, Edward
1975 „Contribution à l'histoire des souhaits et images du Nouvel An“. Le vieux papier, XXVII, janvier.
- Kiefer, L.–Lotz, F.
1974 *Le Musée de l'imagerie peinte et populaire alsacienne de Pfaffenhoffen*. Strassbourg.
- Kovačevićova, Soňa
1974 *Knižni drevorez v ľudovej tradícii*. Bratislava.
- Kneidl, Pravoslav
1983 *Česka lidova grafika (1820–1867)*. Praha.
- Koroknay Éva
1955 *Alfoldi városok könyvművészete*. Kecskemét.
- Kresz Mária
1956 *Magyar parasztviselet (1820–1867)* I–II. Budapest.
- Kunt Ernő
1983 *Temetők népművészete*. Budapest.
- A Kuun-kódex
1979 I–II. Faksimile kiadás. Budapest.
- Lafont, Robert
1984 *Anthropologie de l'écriture*. Paris.
- Lotz, F.
1976 *Anciennes images alsaciennes d'amour et d'amitié*. Cahier n° 3 du Musée de Pfaffenhoffen.
1982 *L'imagerie populaire d'Alsace peinte à la main*. Strassbourg.
- Lotz, F.–Kiefer, L.
1975 *L'imagerie populaire alsacienne et le mariage*. Cahier n° 5 du Musée de Pfaffenhoffen.
- Lurker, Manfred
1985 *Wörterbuch der Symbolik*. 1ère éd., Stuttgart.
- Mészáros István
1981 *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777*. Budapest.
- Ordenfalk, Carl
1970 *Die spätantike Zierbuchstaben*, B. I–II, Stockholm.
- Pataky Dénes
1951 *A magyar rézmetszés története*. Budapest.
1960 *A magyar rajzművészet*. Budapest.
- Pieske, Christa
1958 „Über den Patenbrief“ Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde, n° 2–3, 85–121.
- Pintér Márta (szerk.)
1974 *Régi könyvek és kéziratok*. Tanulmánygyűjtemény. Budapest.

Radocsay Dénes

- 1965 „*Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary*”, *Acta Historiae Artium*.

Roth, A. B.

- 1984 *Ikonografiska Artikel*. Uppsala.

Scharfe, Martin

- 1970 „*Probleme einer Soziologie des Wandschmucks*”. *Zeitschrift für Volkskunde*, n° 66, 87–99.

Scheiber Sándor

- 1965 „*Ismeretlen magyarországi zsidó kalligrafus (Lézer b. Jesája)*”. *Magyar Könyvszemle*, LXXXI, 30–32.
- 1966 „*Die Anfänge der jüdischen Kunst in Burgenland*. Die unbekannten illustrierten Werke des Chajjim B. Ascher Anschel aus Kitsee”, in: *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland*. Cahier n° 35, 515–521, Eisenstadt.

Schenda, Rudolf

- 1970 „*Populärer Wandschmuck und Kommunikationsprozess*”. *Zeitschrift für Volkskunde*, n° 66, 99–109.

Schmidt, Leopold

- 1971 *Volk und Schrift*. Ausstellungskatalog, Wien.

Cs. Sebestyén Károly

- 1954 *A Néprajzi Múzeum rajzgyűjteménye*. Néprajzi Értesítő.

Soltész Zoltánné

- 1961 *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Budapest.

Spamer, Adolf

- 1930 *Das kleine Andachtsbild vom XIV bis zum XX Jahrhundert*. München.

Staff, Franck

- 1969 *The Valentine and its Origins*. London.

Stammler, Wolfgang

- 1962 *Wort und Bild*. Studien zu den Wechselbeziehungen zwischen Schrifttum und Bildkunst im Mittelalter. Berlin.

Stoll Béla

- 1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1565–1840*. Budapest.

Stille, Eva

- 1979 *Trautes Heim, Glück allein*. Gestickte Sprüche für Haus und Küche. Frankfurt.

Szabó Tibor

- 1973 „*Az írásmegújulás kora az európai írásktatásban*.” *Pedagógiai Szemle* (XXIII), n° 3, 213–223.

Szvirin, A. N.

- 1964 *Iskusstvo knigi drevnej Rusii XI–XVII v* Moscou.

Szilárdfy Zoltán

- 1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest.

Vanklova, M.

- 1891 *Moravské Ornamenty*. III, Olomutz.

Varga Imre (éd.)

- 1973 *Szentsei György daloskönyvé*. I–II. Faksimile kiadás, Budapest.

Varga Zsuzsa

- 1981 „*Pictures and Figures in Folk Culture*”. *New Hungarian Quarterly*, vol. 22, 182–186.

Voigt Vilmos

- 1972a *A folklór esztétikájához*. Budapest.

- 1972b *A folklór alkotások elemzése*. Budapest.

Wathay Ferenc énekeskönyve. Faksimile kiadás. Budapest.

- 1976

Waligora, Edward

1970 *Polska grafika ludowa*. Kraków.

Weyl, Robert–Raphael, Freddy

1979 *L'imagerie juive d'Alsace*. Strassbourg.

Zinsli, P.

1951 *Volkstümliche Schreibkunst in Saftien vom 17. bis ins 19. Jahrhundert*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, vol. 47.

A magyar mese- és mondatkutatás bécsi triász

Közismert tény, hogy a modern magyar mesekiadás és egyáltalán a mesekutatás kezdeteit 1812, a Grimm-testvérek *Kinder- und Hausmärchen* kiadványának megjelenése indítja. Tíz évvel később, 1822-ben Bécsben jelenik meg Georg von Gaal (Gaal György) *Märchen der Magyaren* című, 17 szöveget tartalmazó kötete, amelynek előszavában a szerző több mint tízéves előmunkáitait említette. Ebből a magyar folklorisztikai köztudat azt vonta le, hogy Jacob Grimm 1812-es „bécsi látogatása és előadása” volt Gaal munkájának indítója. Ez azonban nem ilyen egyszerű. Gaal kéziratos hagyatéka (a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratárában) bizonyítja, hogy meseszövegeit főként 1820-ban és 1821-ben állította össze.¹ A magyar kutatók által egyébként sosem körvonalazott bécsi „előadás” helyett inkább Jacob Grimm úgynevezett *Wiener Rundbrief* (*Wiener Cirkularbrief*) című írását tekinthetjük kiindulópontnak. A német filológia mindig úgy tudta (ám erről magyar kollégáik megfedkeztek, vagy nem is értesültek), hogy ez 1815-ben kiadott írásában² Grimm arra biztatta olvasóit, mindenféle népköltési anyagot, dalokat, mondókákat és főként meséket juttassanak el hozzá (Kasselba). Nem véletlen, hogy éppen a soknyelvű és sokvallású Bécsben jut erre az elhatározásra, és a felhívás fogamatját láthatjuk is szerb, erdélyi szász, román, talán orosz és mindenképpen a magyar népköltési gyűjtés fellendülésében.³

Noha foglalkozott a magyar kutatás azzal a kérdéssel is, hogyan ismerhették a Grimm-testvérek a magyar folklorisztika eredményeit, e téren sincs lezárva a kutatás, sőt éppen a meglepő problémák felvetésére eddig még nem is került sor. A Grimm-testvérek levélváltásának publikációiból⁴ nem derül ki, pontosan kikkel is álltak kapcsolatban Magyarországról. Tudjuk, hogy Wilhelm Grimm a *Kinder- und Hausmärchen* 1836-os, harmadik kiadásához fűzött jegyzeteiben hivatkozik Gaal említett 1822-es, valamint Mailáth 1825-ös német nyelvű magyar mesekötetére (és ennek stilizáltságát nem megfelelőnek tartja), azt azonban nem tudjuk, pontosan hogyan jutott el (vagy ki juttatta el) a Grimm-fivérekhez e munkákat. A sokkal kevésbé stilizált, és előbb magyarul már megjelentetett magyar mesék első jelentősebb német fordítója G. Stier. Az ő *Ungarische Sagen und Märchen. Aus der Erdélyi'schen Sammlung* (Berlin, 1850) kötete, amint alcíme is elárulja, Erdélyi János *Népdalok és mondák* című nevezetes gyűjteményének első kötetéből (Pest, 1846–1847) merít. Amint ismeretes, a Grimm-mesék utolsó, még a szerzők által gondozott kiadása 1856-ban jelent meg, és ekkor már ismerték Stier német kötetét is.

A következő magyar mesekutatók, akik biztosan tudtak a Grimmék indította tevékenységről, Erdélyi János és Henszlmann Imre voltak. Őrök azonban itt nem szükséges szólnunk, mivel nem sorolhatók a bécsi triászhoz. Rajtuk kívül még Ipolyi Arnold

kezdeményezi nálunk a tudományos mesekutatót. Az ő 1850-es tanulmánya (amelyet ugyancsak ritkán emlegetnek tudománytörténészeink)⁵ szintén a Grimm-törekvések ismeretében készült.

Meg kell jegyezni, hogy Gaal mesegyűjteményének későbbi sorsa sem érdektelen. A németül közölt 17 mese csak kisebb része volt a teljes anyagnak, amelyet Toldy Ferenc úgy 80 mesényinek nevezett. Ebből az „egyik kézirati kötet” anyagát adták át Erdélyi Jánosnak, aki közülük hét szöveget publikált az 1855-ös *Magyar népmesékben*. Ezek mindegyikét németre fordította megint csak Stier *Ungarische Volksmärchen nach der aus Gaals Nachlass herausgegeben Urschrift* (Pesth, 1857), amely viszont már nem kerülhetett az 1856-os „Ausgabe letzter Hand” Grimm-mesepublikációba.

A bécsi „triász” két másik tagja Mednyánszky és Mailáth. Ők szoros kapcsolatban is álltak egymással, úgyhogy kettejük közt a sorrend tetszőleges. A rájuk vonatkozó forrásművek és hivatkozások is csaknem azonosak.⁶ Mednyánszky báró az idősebb. 1784-ben született, iskoláit Trencsénben, Bécsben és Pozsonyban végezte. 1817-ben ismerkedik meg Josef Hormayr báró osztrák „birodalmi” történésszel,⁷ aki szinte azonnal megnyeri történeti évkönyve (*Archiv...*) és zsebkönyve (*Taschenbuch für vaterländische Geschichte*) munkatársának. Mednyánszky itt indítja meg a *Sagen und Legenden* című rovatot, sőt 1820 és 1828 között a zsebkönyv társszerkesztője. Maga is közül romantikusan átdolgozott, német nyelvű regéket és mondákat, majd a maga ilyen tárgyú mondáit összegzi 1829-ben megjelent kötetében: *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* (Pesth, ennek nem filológiai pontosságú, ám tájékoztató fordítása: Mednyánszky Alajos: *Regék és mondák*. Budapest, 1983.)

Mailáth János gróf 1785-ben született. Egerben, majd Győrött tanult, 1808-ban kerül Bécsbe. Itt 1817-ig dolgozik, később is itt él, egészen 1848-ig, amikor is Münchenbe menekül. Jótékonyága, tékozlása, irodalmi vállalkozásai is elszegényítik, úgyhogy egyes források szerint titkos bécsi rendőrspicli lett. Ő is már 1817-től Hormayr köréhez tartozik, sőt 1820-ban a másodszor nősülő Mednyánszky az ő nővérét veszi feleségül. Történésznek készül, 1828-tól publikálja a *Geschichte der Magyaren* köteteit. Regéit és mondáit irodalmi terméknek tekinti, először 1825-ben jelenik meg a *Magyarische Sagen und Märchen*, benne 12 történettel. A kétszeresre bővített, két-kötetes, második változat azonos címmel már német földön (Stuttgart és Tübingen) lát napvilágot. Magyar fordítását még Kazinczy Ferenc kezdeményezte, ám ezt csak Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc adják ki, 1864-ben Pesten (*Magyar regék, mondák és népmesék*).

Ami a bécsi „triász” együttműködését illeti, ezt mintegy 1808-tól kezdhethetjük. Gaal ekkor az Esterházyak könyvtárára, később könyvtárosa. Mailáth az ő iskolatársa volt. Mostohaanyja, Thalherr Antonia viszont a testvére Toldy Ferenc édesanyjának, ami megmagyarázza, hogyan került Gaal hagyatéka Toldy Ferenc írásai közé (is). Az Esterházyak bécsi irodalmi körében nyilván a Grimm-hatásra jelenik meg a népmesék iránti érdeklődés. Majd 1817-től Hormayr köréhez tartozik mindhárom magyar író és filológus. Mailáth és Mednyánszky ekkor a romantikus történetírás és a mondák irányába fordul. Gaal inkább német nyelvű modern eposzt, irodalmi idézetgyűjteményt készít, németből fordít, élete végén egy hatnyelvű szólásszótár elkészítésén dolgozik. Ennek első kötete meg is jelenik (*Sprichwörterbuch in sechs Sprachen ... Wien, 1830*),

a négyszer ekkorára tervezett mű többi, nem mindig kidolgozott része kéziratban van (ugyancsak Budapesten, az Akadémiai Könyvtár kéziratárában).

A német és osztrák folklorisztika történései foglalkoztak azzal a kérdéssel, mikor és hogyan működött egy bécsi „mesegyűjtő-kör”?⁸ A magyar folkloristák azonban nem tisztázták ennek lehetséges hazai összefüggéseit. Pedig alighanem itt kell keresnünk a triász munkásságának egyik forrását. Irodalomtörténet-írásunk rámutatott arra, hogy a katolikus és aulikus, konzervatív (ám magyar érzelmű) kutatók milyen szoros kapcsolatban álltak a birodalmi osztrák szemlélettel (Hormayr körében), valamint a magyar irodalomnak mind klasszicista, mind romantikus vezér-egyénségeivel (Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly), sőt egyéni rokonszenvre is rábukkantak (pl. Berzsenyi részéről Mailáth iránt). Ám mindez még nem magyarázza meg a mesegyűjtést. Gaal korábbi humoros palóctörténetei csak jelzik, hogy volt érzéke a népies stílus és elbeszélés iránt. Ám folklorisztikánk első csoportjának eredetét a bécsi mesekutatók korai divatában kell megkeresnünk.⁹

Jegyzetek

1. Legutóbb lásd bevezetésemet: Gaal György – Bevezetés népmesegyűjteményéhez. In: Dömötör Tekla–Katona Imre – Voigt Vilmos: *Folklorisztikai tudománytörténet*. Szöveggyűjtemény. I. 1840–1900. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 238–244. Néhány újabb szempontra is felhívhattam a figyelmet, noha nyilvánvaló módon csak igen tömören: Gaal, Georg von. In: *Enzyklopädie des Märchens*, Bd. 5. Lieferung 2/3, Berlin–New York, 1986. 623–625.
2. Jacob Grimm: *Circular wegen Aufsammlung der Volkspoesie*. Wien, 1815. Hasonmás kiadás: Kassel, 1968, Kurt Ranke utószavával. A felhívás azonban jóval korábban is hozzáférhető volt: Jacob Grimm: *Kleinere Schriften*. Bd. 7. Berlin, 1884. 593–595., Eduard Ippel gondozásában. Ennek hasonmás újranyomása 1965-ben jelent meg.
3. A Grimm-testvérek munkásságának ilyen vonatkozásait is összegezi: Ludwig Denecke: *Jacob Grimm und sein Bruder Wilhelm*. Stuttgart, 1971. Több jubileumi kiadvány is foglalkozott e témakörrel (is). Pl. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 9 (1963), ebben Ortutay Gyula áttekintésével: *Jacob Grimm und die ungarische Folkloristik* (169–189), amely magyarul is olvasható: *Jacob Grimm és a magyar folklorisztika*. Ethnographia 74 (1963) 321–336. – Hessische Blätter für Volkskunde 54 (1963) 1–610., önálló kötetként *Brüder Grimm Gedanken* 1963. Azóta ez a cím sorozattá vált, a Band 2. 1975-ben, a Band 3. 1981-ben, a Band 4. 1984-ben, a Band 5. 1985-ben, a Band 6. 1986-ban jelent meg, az utóbbiak Ludwig Denecke szerkesztésében. Ezekben és az 1984–85-ös jubileumi Grimm-év egyéb kiadványaiban további hivatkozásokkal.
4. Ezeket felsorolja a közismert Grimm-szakirodalom. Akár egyetlen új publikáció is jelzi azonban, egy-egy fond mintaszerű publikálása mi mindenre térhet ki: *Briefwechsel der Brüder Grimm mit Hans Georg von Hammerstein-Equord*. Herausgegeben und kommentiert von Carola L. Gottzmann. Marburg, 1985. 367–370. Amint ez Jacob Grimm 1821-es Sjögren-recenziójából is látszik, a finn–magyar nyelvhasználat adatait ekkor már ismerte, sőt valószínűleg már 1813-ban sem volt ismeretlen az ezt tárgyaló irodalom előtte. (Lásd 40/5 megjegyzések a 262–263. lapokon.)
5. *A magyar népmeseügy és különösen Gaal György mesegyűjteménye*. Új Magyar Múzeum (1850) I. 413–424. – Megjegyezhetjük, hogy 1845 és 1847 között Ipolyi nevelősködött báró Mednyánszky Alajos családjánál. Erről maga Ipolyi számol be „*Báró Mednyánszky Alajos emlékezete*” című írásában, amely először az Új Magyar Múzeum 1854. évi IV. kötetének 199–232. lapjain, majd *Kisebb munkái* II. 167–204. is megjelent. Ipolyi életrőli is értéke-

- lik ezt a kapcsolatot. Lásd például: Pór Antal: *Ipolyi Arnold váradi püspök élete és munkái vázlata*. Pozsony, 1886. – Hoppál Mihály: *Ipolyi Arnold*. Budapest, 1980. (A múlt magyar tudósai.) Ez az időszak azonban már nem a „bécsi triász” igazi korszaka, más eszmények vezérlik, és ezért itt jellemzésére nem térhetünk ki.
6. Mednyánszky és Mailáth életművének korszerű elemzése eddig még nem történt meg. Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Budapest, 1955. „németül író magyarok” címmel foglalja össze munkásságukat (104–114), Gaal méltatásával együtt. Ő idézi is a fontosabb régi szakirodalmat. A témáról rövid áttekintést írhattam: *A magyar népmesekutatás a múlt század első felében*. In: *Kríza János és a kortársi eszmédrámlatok*. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Szerk.: Kríza Ildikó. Budapest, 1982. 139–150., itt további szakirodalommal.
  7. Joseph Hormayr (1782–1848) báró tiroli főnemes, részt vesz az Andreas Hofer nevéhez fűződő sikertelen tiroli Napóleon-ellenes felkelésben, majd innen Magyarországon át menekül Bécsbe. Még 1809-ben megindítja Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst című folyóiratát, 1811-ben pedig ezt kiegészíti a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című évenkénti zsebkönyvvvel. Birodalmi, katolikus, konzervatív irányt képvisel, ám tiroli orientáltságú, és János (tiroli) főherceg politikai mozgálmaiban vesz részt. 1813-ban a bécsi titkosrendőrség Metternich parancsára letartóztatja és Munkács várába vitetik fogságba. Lehetséges, hogy ez Franciaország és ennek akkori szövetségese, Bajorország irányába tett gesztus, mivel enyhe körülmények között őrzik, nagy levelezést folytat (János főherceggel is), és 13 hónap múlva szabadon bocsájtják. Bécsbe még két évig nem térhet vissza, ekkor Brünnbén, Raitzban és Klosterneuburgban él. Csak 1816-tól kap teljes kegyelmet, és tartózkodhat ismét Bécsben. Metternich-hel való viszonya ellenséges. 1828-ban elfogadja I. Lajos bajor király meghívását és bajor szolgálatban áll élete végéig. 1846-tól Münchenben az országos levéltár igazgatója. Magyar munkatársainak Bécs iránti viszonya sem tekinthető tehát minden probléma nélkülinek. A bécsi magyar triász brünni és müncheni irányultságát is neki tulajdoníthatjuk. Kiadványaiban sok magyar vonatkozású anyag és szöveg található, ezeket már Gyurikovics György kivonatolta és ismertette: *Magyarországot illető cikkek Hormayr Archivumában 1810–1831*. címmel a Tudománytár 1834. IV. 247–258. és 1836. X. 214–230. lapjain. Munkásságát két doktori értekezés is tárgyalja: Kunczer Gyula: *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*. Pécs, é. n. (1929–1930) – Vajk Lajos: *Hormayr és Böttlinger. Levelek a bécsi szellemi élet történetéhez*. Budapest, 1942. (Minerva-Könyvtár 148.) Az utóbbi írja, hogy Weber Arthur (1888–1928) nagy művet kívánt Hormayr életműve bemutatásának szentelni, ezt azonban már nem tudta befejezni, Vajk viszont használta az ő anyagát. Hormayr munkásságával foglalkozott a magyarországi német irodalom története is, természetesen éppen Gaal, Mailáth és Mednyánszky működését kiemelve (Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig*. Budapest, 1926. 470–474.), a szlovák folklorisztika-történet, természetesen Mednyánszky (Alojz Medňanský) munkásságán keresztül e törekvéseket a magáénak tekinti (lásd például: Urbancová, Viera: *Počiatky slovenskej etnografie*. Bratislava, 1970. 104–112.). Érdemes lenne, ám most nincs terünk arra, hogy e törekvések újabb osztrák és német interpretálásait is bemutassuk.
  8. Lásd: von Mailly, Anton: *Die Wiener Märchengesellschaft*. In: Der Wiener Augarten 6 (1941) 66–74. – Haiding, Karl: *Österreichische Märchensachtz. Ein Hausbuch für jung und alt*. Wien, 1953. 413–416. – Schmidt, Leopold: *Die Brüder Grimm und der Entwicklungsgang der Österreichischen Volkskunde*. Hessische Blätter für Volkskunde 54 (1963) 309–331. A dolgozat lényegi mondanivalóját más cikkeiben is közli. Ő említi von Mailly, Andon: *Die Wiener Märchengesellschaft. Eine vergessene Wiener Literaturreise*. Österreichische Rundschau IV (1938) 27 ff. tanulmányát. Ranke, a „Circularbrief” hasonmás-kiadásában (lásd a 2. jegyzetet) ugyancsak bemutatja e bécsi környezetet. Mindezek alapján úgy mondhatjuk, hogy Jacob Grimm 1812. március 24-én küldi Bécsbe közlésre „*Herausgabe des alten Reinhart Fuchs*” című kéziratát. Ez Schlegel Bécsben kiadott Deutsches Museum című folyóiratában látott napvilágot. Maga 1814-ben utazik Bécsbe, mint a bécsi kongresszus hesseni küldöttségének (legáció) kísérője. Küldöttségtitkári minőségében túl volt halmozva írnivalókkal, és aligha vált az „ekkor Bécsben kialakuló mesekutató központ” vezetőjévé, amint Haiding vélte. Ha éppen szabad ideje

maradt, ezt az udvari könyvtárban régi német kéziratok kutatásával töltötte. Leopold Schmidt erősen hangsúlyozza Jacob Grimm életidegen voltát, s felteszi, hogy még az utcáról látható bécsi életmódot is csak lassan és igen óvatosan szemlélte. Viszont az 1813-ban Bécsben járt Clemens Brentano indíttatására, majd Achim és öccse, Wilhelm Grimm biztatására 1814. október 1. után megismerkedik azzal a körrel, amelyet olykor bécsi Märchenkreis néven szokás emlegetni. Ennek tagjai 1814–15-ben a belvárosi Strobelpkopf sörvendéglőben gyűltek össze – nem messze a Stephanskirche mögött. Ennek tagjai voltak a magdeburgi könyvkereskedő, Eckstein, a bécsi könyvkereskedő, Michael Schmidl, a Dorotheergasseban működő katolikus kölcsönkönyvtár könyvtárosa, Georg Passy (valamint fivérei, Anton, Josef és Johann), a germanista filológus Anton Ritter von Kesaer, egy másik könyvkereskedő, Frickard, a svájci festő, Flury – akiket mind érdekelt a régi német kéziratok. Néhány további bécsi személyiség is kapcsolatban volt velük. Schlegel és egy másik német konvertita, Adam Müller is ismerték e társaságot. Itt éri Jacobot a *Kinder- und Hausmärchen* második kötetének megérkezési híre. A kutatók azt is megállapították, hogy a folytatásban majdnem tucat osztrák mese fordul elő, amelyeket a legegyszerűbben bécsi tartózkodása során szerezhetett meg Jacob Grimm. Andreas Schumacher feldolgozásában egy vagy két mesét ismerhetett meg. Georg Passy egy mesét mondott el. Valószínűleg az alsó-ausztriai Waldviertelből származó mese forrása az ismert zenetudós, Simon Sechter volt. Megemlíthetjük, hogy ugyanezen mese egy krajnai változatát a jelentős szlovén filológus (és könyvtáros), Kopitar közölte Jacob Grimmel. Írásos forrásokra mutat egy mese. A *Hans mein Igel* egyik változatáról maga jegyzi meg, hogy egy magyarországi német férfi („Ein Deutsch-Ungarn aus dem an Steiermark grenzenden Theil”) is elmesélte neki. Höfer, Schumacher és Ziska 1819-es kötetei is egy-egy meséhez juttatták. Azonban mindez nem bizonyíték a személyes találkozásra. Franz Ziska például, aki Gaal gyűjteményének ellentpontjaként ugyancsak 1822-ben az Österreichische Volksmärchen kötetét adja ki, és aki Grimmeket nagyra becsüli, azok megírásának kötetéből – sosem találkozott Jacob Grimmel. Amint ismeretes, 1815-ben vége szakad Jacob Grimm bécsi tartózkodásának. Egyelőre senki sem kutatta, volt-e kapcsolata Gaalnak vagy más bécsi magyaroknak e körrel. Ha igen, itt és nem az imaginárius 1812-es előadásban láthatjuk a magyar mesekutatás kiindulópontját.

9. Megemlíthetem, hogy 1985. április 16-án, a budapesti Kultur- und Informationszentrum der DDR ünnepi előadásnapján (Geschichtlichkeit und Aktualität des Werkes der Brüder Grimm) tartott előadásomban (*Grimms Einfluss auf das ungarische Märchen*) e témát csak érintettem, és sokkal inkább a Grimm-mesék magyar nyomaival foglalkoztam. Az itt elhangzott másik magyar folklórta előadásból azonban nyilvánvaló, hogy az általam fentebb idézett konkrét adatokat még most sem ismeri a magyar szakkutatás. Vessd össze: Dömötör, Tekla: *Die Brüder Grimm und die ungarische Folkloreforschung*. Germanistisches Jahrbuch DDR-UVR IV (1985) 65–72. Feltűnő, hogy a nemzetközi kutatás sem foglalkozott eddig eleget a magyar mesekutatás grimm-i kezdeteivel. A legtöbb adatot még mindig Johannes Bolte és Georg Polivka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm* című kommentárjaiban találjuk. A mondatkutatás hasonló Grimm-adta impulzusairól (amint erre Dömötör Tekla, Ortutay Gyula is utaltak fentebb idézett írásaikban) külön munkát lehetne készíteni, magyar vonatkozásban is. Itt a legjobb irányjelzés (amely megint csak kívül maradt a magyar kutatók figyelmén): Gerndt, Helge: *Zur Frühgeschichte der Sagenforschung*. In: *Dona Ethnologica Monacensis*. Leopold Kretzenbacher zum 70. Geburtstag. Herausgegeben von Helge Gerndt, Klaus Roth und Georg R. Schroubek. München, 1983. 251–266.

**A nyelvtudomány szerepe a nemzeti
kultúra fejlődésében**

**Die Rolle der Sprachwissenschaft in der
Entwicklung der nationalen Kultur**

**Elméleti törekvések a felvilágosodás korának
magyar nyelvtudományában**

1. A nyelvvel elvi szinten való foglalkozás korábban gyengén csordogáló erecskéje a felvilágosodás korában hirtelen duzzad nálunk hatalmas folyammá, amely akár csak a publikált forrásanyag nagyságrendjét tekintve is tiszteletteljes rémülettel tölti el a benne búvárkodót. Szakirodalmunk a hazai nyelvtudomány történetének egyetlen más korszakára sem tekintett olyan figyelemmel, mint — egyébként teljes joggal — erre az időszakra, és az elméleti kérdések megközelítésében is többen (Balázs János, Csetri Lajos stb.) munkálkodtak eredményesen. Ennek ellenére is joggal mondhatjuk, hogy a kor általános nyelvészeti vonatkozású problematikája még mindig inkább csak egyes részleteiben, illetőleg csak bizonyos aspektusaiban van föltárva.

Bár e korszak nyelvi ügyei engem is szerfölött érdekelnek, és teoretikus kérdéseire vonatkozóan is régóta gyűjtögetem az anyagot, a címben jelzett téma részletesebb kifejtésére ebben a keretben természetesen nem vállalkozhatom. Meg kell elégednem azzal, hogy csupán olyan kérdéseket érintek, kényszerű vázlatossággal, amelyek a nyelvtudomány szűkebb értelmű, a nyelvelméletre vonatkozó érdekkörébe tartoznak, azaz nem hozom elő — legalábbis tételesen — pl. a nemzet és a nyelv egyébként elsőrendűen fontos problematikáját, és nem kívánok a témához az irodalmi látásmód felől sem közelíteni. (Ezek alól — az időtényezőn és a kompetencia dolgán kívül — szerencsére a tegnapi plenáris ülésen elhangzott idevágó tematikájú előadások is fölmentést adhatnak számomra.)

2. A nyelvelmélet fogalmára a szóban levő kor viszonylatában kissé másként, részben tágabban, részben szűkebben kell tekintenünk, mint amit erről mai tudományunkra nézve tarthatunk. Ez a szükségszerűség nem pusztán a nyelvtudomány szintjének mintegy két évszázados különbségéből, illetőleg a nyelvről való gondolkodás akkori fejlettségi állapotából adódik. Következik a felvilágosodás kora nyelvi irányulásának természetéből; pragmatikus, célirányos, nyelvművelő jellegéből, az írott nyelv, benne különösen a szépirodalmi nyelv ügyeinek messze a szokványos nyelvi közlés, a beszélt nyelv fölé emeléséből és hasonlókból.

Jól ismert tény, hogy a magyar felvilágosodásnak a nyelvről szóló gondolkodásában mind a mennyiséget, mind a színvonalat tekintve eléggé szűk a hazai előzményanyaga, annál tágabb viszont a külföldi szakirodalmi háttere. Ez utóbbinak a földértése — az anyag méreteitől eltekintve — aránylag a legkönnyebb, mert a kor emberei példamutató tudományos etikával, ugyanakkor azonban a szakirodalmi tájékozottságnak sokszor szándékolt felmutatásával igen rendszeresen utalnak forrásaikra, elsősorban német, de francia, angol és olasz szerzőkre, művekre is. Mindamellettt Jenisch, Herder és Adelung ihletése kiemelkedik a többiek közül. Igaz, hogy a magyar megnyilat-

kozások számos önállóan kiformált véleményt is tartalmaztak, s az idegen nézeteket is legtöbbször jól alkalmazták a hazai viszonyokra; az átvételi folyamat legnagyobb jelentősége szerintem mégis abban áll, hogy a nyelv általánosabb kérdéseivel foglalkozók e témakörrel hazai földön eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert gondolatokat plántáltak át hozzánk, magukban is földolgozták, gyakran kritikailag is megforgatták, egymás között megvitatták, részben műveik által tették közismereti anyaggá, részben levelezésükben terjesztették, s mindezzel nemcsak az elméleti problematika fejlesztése, hanem közvetve a nyelvi gyakorlat számára is új utakat nyitottak.

A kor legjobbjai általános nyelvi kérdések megítélése tekintetében nemcsak egymással vitáztak, hanem saját maguk nézetei is többször, akár jelentékenyebben is módosultak. Elég e tekintetben csupán Kazinczyra gondolni. Ez a tény szintén hozzájárult ahhoz az egyébként természetes folyamathoz, hogy a századforduló előtti és utáni vélekedések között némelykor lényeges ellentmondások is feszülnek, minőségileg általában az utóbbiak javára.

3. A magyar felvilágosodás nyelvi gondolkodói közül többen is előszeretettel fessegetnek olyan nyelvfilozófiai kérdéseket, mint a nyelv mibenléte, funkciója, célja, a valósághoz és a gondolkodáshoz fűződő kapcsolata, eredete stb. Élünk e tekintetben Verseggy áll, aki a nyelv és benne különösen a költői nyelv problémáit — kedvenc kifejezéseivel — a „filozófia fáklyájánál”, „filozófiai talpigazságokkal” igyekezett megközelíteni. „Ne mondgya nekem azt senki, hogy az emberi nyelvnek fő bírása nem a Filozófia” — jelenti ki szemléleti alaptételét. Egyébként Verseggy nyelvfilozófiai műveltsége valóban jelentékenyen kortársai fölött áll.

Ami az idevágó terminológiai kérdéseket illeti, ahhoz a különbségtételhez természetesen nem jutottak, nem juthattak el, amely a nyelvi rendszer és annak közlési felhasználása között — ha megannyi átjátszással is — fennáll. Legtöbbször a *nyelv* bukkán föl náluk összefoglaló terminusként, megközelítőleg úgy, ahogy e minőségben ma is használni szoktuk, de szinonimájaként, részben a megvalósuló nyelvre értve a *beszéd*, a *szólás*, a *kifejezés*, a *kiejtés*, sőt a *stílus* is.

Azt viszont sokan egyöntetűséggel vallják — legfőljebb fogalmazásaikban térnek el —, hogy a nyelv a gondolkodás tükrözete. „A’ szók és ki-ejtések képei a’ gondolatoknak” — mondja Batsányi (ÖM. 2: 104); „A’ beszéd a’nak képe, a’mi az elmébe forog” — így Gyarmathi (M. Nyelvemester 2: 7); „a’ legszebb virága az emberi elmének” — állítja Kazinczy (KazLev. 22: 256). Ami a valóság és a nyelv viszonyát illeti, abban már sok a bizonytalankodás, több olyan megfogalmazást is olvashatunk, amely a valóság közvetlen nyelvi tükrözésére céloz. Nem egy megnyilatkozásban azonban mai szempontból is számon tartandó észrevételek tűnnek föl. Verseggy a valóság → gondolkodás → nyelv folyamatot helyezi előtérbe. Guzmics Izidor a gyermek fejlődésében a gondolkodás és a nyelv szinkron működését vallja. Kölcsey a nyelvnek a gondolkodásra való visszahatására tesz célzásokat. A nyelv működésében Verseggy és Teleki József a logikai folyamatok mellett a lélektaniaknak is komoly jelentőséget tulajdonít. Teleki nagy határozottsággal vallja, hogy a nyelv mivoltának és működésének megítésében nem lehet csupán az észre hagyatkozni, s benne mindent a logika szabályai szerint keresni, mert a nyelvhasználat lelki folyamat is. Többen — Kempelen, Guzmics, Verseggy stb. — az állatok közlésmódjára is figyelmet fordítanak, az emberi nyelvhez való viszonyában a gondolkodás hiányára téve abban a hangsúlyt.

A nyelvi jelek vonatkozásában elsősorban a szavak gondolati tartalmában rejlő közlési pontosságot tartják fontosnak. Aranka szerint a gondolatokat csak a szavak egyértelmű jelentése fejezheti ki megfelelően. Kempelennél a nyelvi jelek önkényes voltára is utalásokat találhatni. A jel-fogalom Kalmárt és Kempelent különösen érdekli, ezért fordulnak figyelemmel a gesztusok, a süketnémák jelei, a hajósok jelzései és hasonlóké felé, a későbbi szemiotika irányába mutatva utat.

A nyelvi jelekkel kapcsolatban vetődik fel e korban az ún. egyetemes nyelv, illetőleg az általános nyelvtan még eléggé zavarosan érzékelt fogalma és elképzelt lehetősége. Kalmár, ez a hóbortos zseni, konkrét, egyetemes nyelvtervezetet is készített, az emberi gondolkodás legfontosabb, közös fogalmait számszámra menő írásjelekkel próbálva kifejezni. A problémára Kempelen is felfigyelt, a hangjegyzírás analógiáját is fölhozva mellette. Szerinte elképzelhető, hogy az ember „egyezményes írásjelekkel is közölni tud mindent másokkal, s hogy az így írt könyvet bárki, aki e jeleket megismerte, saját nyelvén olvashatná” (Mechanizmus 21). Érdekelte ez a kérdés Verseglyt és Szermerét is; Kis János viszont az egyetemes nyelv lehetőségét kereken visszautasítja.

A jel-problematikánál azonban sokkal nagyobb szerep jut a kortársi gondolkodásban a nyelv társadalmi jellegének és céljának. A társadalmi funkció általános felismerése és elismerése mellett ki-ki – céljainak megfelelően – inkább az egyén vagy inkább a közösség szerepét hangsúlyozza benne. Kazinczyéknak a szépirodalmi nyelv felé tekintő ismert felfogásával, az írói egyéniség kiemelésével szemben sokan képviselnek ellenvéleményt, a társas birtoklás és tevékenység tényét állítva előtérbe. Így elsősorban a grammatikusok: Révai, Gyarmathi, a Debreceni Grammatika szerzői, Bőjthy Antal stb. „A’ Nyelv nem az enyim sem nem a tied, hanem édes miénk” – állítja e másik oldalon Zsombori József (Tolnai, Nyelvújítás 123). Kempelen, Versegly, Gyarmathi, Révai a beszélő-hallgató viszony kérdését és ebben az utóbbinak is erős érdekelttségét feszegetik. Verseglynél ismételtelen visszatér a nyelv szociális jellegének hangsúlyozása.

A kor ítéletére nagyon jellemző – és a mára vonatkozóan sem tanulság nélküli –, hogy amikor a nyelv célját fogalmazzák meg, a gondolatok közlése mellé szinte mindig odateszik az érzelmi s nemegyszer az akarati ráhatás fontosságát is. Ezért ritka az olyan „száraz” kitétel, amilyen pl. a Révaié: „A’ nyelvnek tzélja közönséges, hogy másoktól megértessünk” (M. szép toll 44). Vele szemben tucatszámra volna idézhető az értelmi és érzelmi cél szoros összefüggésű, együttes, egyenrangú követelménye. Csokonai szerint a nyelv nem csupán a közlés eszköze, hanem érzelemkeltő művészi anyag is, amellyel bánni gyönyörűség. Kazinczy: a nyelv „gondolatainknak ’s érzéseinknek igaz képe ’s hív tolmácsa légyen” (Kazlev 16: 58); „hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez” (Báráczki élete 19). Versegly: a nyelv „egyedül csak az éft és a ’fívet ügyeli” (M. Gramm. 4); a nyelvből „ki kell ragyognia vagy az értelem különleges erejének, vagy a felüdítő és eleven képzeletnek, vagy az érzékeny léleknek, és végül a jóságot vagy emberséget tükröző érzületnek” (Analytica 3: 120. §).

A nyelv társadalmi funkciójáról szólva Kalmár, Guzmics, Csokonai, Kempelen, Batsányi és még sokan mások nagy nyomatékkal emelik ki a műveltség megszerzésében és továbbadásában, az emberi tehetség kibontakoztatásában, az eszmék megformálásában és elterjesztésében betöltött szerepét. A szépirodalmi nyelv vonatkozásában meg egyenesen annak erkölcsi nevelő erejéről, az emberi boldogsághoz elvezető voltáról,

az emberi méltóság kiteljesedését előidéző szerepéről, az életet széppé tevő képességéről szólnak. Különösen Verseghy filozófálgat sokat e témakörben. Idealizált felfogása szerint a művészi nyelv, az ékesszólás „segítségével az emberek bölcsőbbekké, erkölcsösebbekké, műveltebbekké és boldogabbakká tehetők s ilyenekké szoktak válni”; az vezette el nemcsak az egyes embereket, hanem az államokat is mindarra, „amelyek révén az egyén javát éppen úgy, mint a közét felismerni és az igazi boldogságot elérni képesek. Az csepegtette az emberekbe a becsület érzését, a hozzátartozók és a haza szeretetét... azt az emberséget, amely minden társadalom és erkölcsi érték legtermékenyebb szülőanyja és leggyöngédebb táplálója.” (Analytica 3: 116.§) Kármán, aki pedig a grammatikusi okoskodásoknak éppen nem híve, s mint mondja: „A' Nyelv nem Tudomány, a Szó, Beszéd nem böltsesség”, maga is azt vallja, hogy azért „Kültsa a' Tudományoknak, Út, Mód, Eszköz, a' Böltselkedésre” (Tolnai, Nyelvújítás 73).

Magától értetődő, hogy a nyelvnek már sokszor túlzásba vittten tulajdonított fennkölt szerepét mindenekeelőtt az anyanyelvben („anyai nyelvben”, „hazai nyelvben”, „nemzeti nyelvben”) látják kiteljesedni. A hadi és más nevezetes történetek 1790-es pályázatának első két kérdése így szól: „Micsoda ereje vagyon az Anyai Nyelvnek, a' Nemzet' természeti tulajdonságainak (Nationális characterének) fenntartására?” „Mennyire segíti a' Nemzetnek világos boldogulását az Anyai Nyelvnek gyarapodása?” A kor emberei a Bessenyei-féle gondolatot egymást túlhasogva részletezgetik a szellemi gyarapodásra, műveltségre, tudományra, ízlésre, hazafias érzületre, erkölcsi felemelkedésre stb. vezérlő anyanyelv dicséretében. Legszebben e témáról kétségkívül Kármán és Kazinczy fogalmaz. Kármán: „Mindnyájunknak Kívánsága Nemzeti-Nyelvünk' Virágozása ... Ez az a' Palladium, melly fenn-tartja Alkotványunkat ... az a' Mód, a' melly Nemzetünket Lételeben meg-tartja, az a' Jegy, a' melly meg-őji, hogy a' többek között el ne olvadjunk” (Uránia, Bevezetés). Kazinczy: „A' Nyelv egyik legfőbb kincse, egyik legfőbb dísz a' Nemzetnek, 's a' Nemzeti Léleknek mind igen szép képe, mind hív fenntartója 's ébresztője” (TudGyűjt. 11: 6).

A felvilágosodáskor kristályosodik ki nálunk az a máig érvényes gondolat, hogy a költői nyelv a nyelv legmagasabb rendű formája, az emberi nyelv teljesítményének csúcsa. Ezt a felfogást csak részleteiben színezi, hogy a *költői nyelv* (a *poézis nyelve*, *poétai nyelv* stb.) terminuson nem mindig azonos nyelvváltozatot értenek, egyesek (pl. Pápay) a versnyelvre szűkítik, mások (pl. Verseghy) bizonyos prózai műfajokat is hozzá számítanak, ismét mások (nemegyszer pl. Kazinczy is) a szépirodalmi nyelv legkicsiszoltabb műfajait mind beleértik. Abban pedig általában megegyeznek, hogy a költői nyelvet az artes liberales közé kell sorolni. Verseghy nézete szerint a költői nyelvben teljes összhang van a gondolatok szellemi tartalma és testet öltött formája között, és ezt „szinte a tökéletesség legmagasabb fokát elérő nyelvben, a legékesebben szóló előadásban hallhatjuk” (Analytica 3: 118. §).

A nyelvhasználati változatokkal kapcsolatban — a különféle nyelvjárástípusokról és azok értékéről szóló bő vélekedések mellett — főként Kazinczy, Révai és Verseghy megjegyzéseiben, sőt nemegyszer részletesebb fejtegetéseiben is igen sok szociolingvisztikai és kommunikáció-elméleti kérdés merül föl, melyek a stílusváltozatok, a szociolektusok, a nyelvi szituációk, az írói szándékok, az olvasói igények külön-külön itt nem részletezhető témakörei felé vezetnek.

4. A nyelv változásáról és az egyes nyelvek kapcsolatairól a felvilágosodás korában

számos felismerés születik vagy válik közkeletűbbé nálunk. Többen is jól érzékelik a nyelv kettős tulajdonságát: változandóságának és egyszersmind állandóságának egységét. „Minden élő nyelv mozgásban vagy, 's változik”, követve a nyelvet használó társadalomban végbement változásokat — mondja Révai (M. szép toll 31). Kiemeli Révai — mély nyelvtörténeti gondolkodással — azt a nagyon fontos tételt is, hogy a nyelv spontán változásaiban semmi sem számít kifejezett hibának, hanem természetes jelenségnek. Kempelen és Teleki József arra mutatnak rá, hogy a nyelv szerkezetének vannak olyan részlegei, amelyek nagyfokú szilárdságot tanúsítanak a változásokkal szemben.

A nyelvfejllesztés, azon belül a szóalkotás szempontjából is nagy figyelem irányul a szótövek és a képzők természetére és viszonyára. A mai produktivitás-felfogás irányába mutatnak azok a megfigyelések — Kalmártól, Révaitól, Verseglytől, a debreceni grammatikusoktól stb. —, amelyek az élő és a holt tövek és képzők mivoltát érintik. Fontos megjegyezni, hogy a később hírhedtté vált gyökelmélet jegyében fogant korabeli magyar fölfogások több részlete nem áll ellentétben a ma történeti morfológiai, illetőleg etimológiai elemzéseivel. Révai a mai tökritériumnak teljesen megfelelően fogalmaz, amikor azt mondja, hogy „a' gyökér [zavakat nyilván mutatják a' [zármazatok” (M. szép toll 32). De már Kalmár helyesen ismeri föl egyes igecsaládok rejtett — ahogy ma mondanánk: fiktív vagy passzív — töveit, amelyek megfelelnek a Debreceni Grammatika „elveszett gyökerei”-nek meg Versegly „szendergő gyökerei”-nek. A gondolatot aztán Révai mélyíti el igazán, már valóban nyelvtörténeti rálátással. E gyökök feltámasztásának nyelvújítási elmélete nem állt tehát — elsősorban deverbális vonatkozásban — helytelen elvi alapokon, csupán túlhajtása, illetőleg szabálytalan alkalmazása hozott a gyakorlatban nemkívánatos mozzanatokat is.

Külön kiemelés érdemelnek Révainak azok a fejtegetései, amelyek a betűjelölések és hangértékük viszonyáról szólnak, s amelyek nemcsak korukat haladták meg, hanem jóval későbbi felfogásokat is. Megmosolyogni talán lehet, de alapigazságát kétségbe vonni aligha, amit e vonatkozásban a Halotti Beszéd hangzásáról mond: „Mennyit tézen az írás! Én pedig esküdni mernék reá: hogy ha az a' Pap fel támadhatnék, és most megint úgy mondaná, azzal a' szó ejtéssel, mint akkor, ezt a Beszédet, ötöt bizony minden mostani Magyar meg értené” (MNy. 4: 62). Ugyancsak Révai mutat rá arra, hogy egyes régi nyelvi jelenségek a későbbi nyelvjárási archaizmusokban térnek vissza, illetőleg maradnak fenn.

A jövevényszó-átvételek általános kérdéseiről is igen értékes észrevételek születnek. Sándor István az átadás-átvétel lehetőségeit és ismérveit elemzi; a Debreceni Grammatika ma is nagyon figyelemreméltó felsorolását adja a jövevényszók felismerhetősége kritériumainak; Benkő József elvi véleményt fogalmaz meg a szóátvételek irányának megállapíthatóságáról; Teleki a tárgyak és szavak terjedésének összefüggéseiről szól; Révai az idegen szók megmagyarosodásának módozatairól értekezik.

Elvi síkon is előkerülnek a nyelvi változások okai. A kérdés átfogó tárgyalását nem kapjuk, természetesen nem is várhatjuk ekkor, a részletekre vonatkozó véleményekből azonban sok helyes észrevétel kiszűrhető. Legtöbbször a változások külső okait keresik és látják: Kalmár, Benkő, Teleki, Kis János, a debreceniek főként a műveltség és a szóátvételek kapcsolatát, illetőleg a műveltségi hatások szerepét elemzik, jórészt a jövevényszók jellemző szemantikai mezőinek problematikáját is érintve.

Kazinczynál, Verseghynél, Telekinél ugyan éghajlati-természeti indukátorok kétes emlegetése is föltűnik, de ezek mögött — helyesen — ők maguk is jórészt kulturális befolyást értenek. Kevesebbet, de nem érdektelen módon szólnak a változások belső nyelvi okairól. Tudománytörténeti jelentőségük Kalmárnak azok az utalásai, amelyek egyfelől a hangok képzésbeli rokonsága, másfelől változási (felcserélhetőségi) irányai mögött fennálló összefüggésről szólnak. Ugyancsak ő fontos észrevételeket tesz a hangok egymásra hatásáról, a hangsúlynak és az emfatikumnak a hangváltozásokban játszott szerepéről, valamint az egyéni beszédhibák szociális terjedéséről. Révai a beszélőszervek ökonomikus működésének hangváltozást előidéző voltáról, továbbá a nyelvek kölcsönhatásában az artikulációs bázisok különbözőségéről és ennek következményeiről szól. Barczafalvy — róla szinte alig hihető elmélyedéssel — az ún. szóvég-megelevenedés jelenségét fejtegeti. Verseghy a metaforikus és metonimikus jelentésváltozásokról értekezik nagy részletességgel.

Az összehasonlító nyelvtudományban Sajnovicsnak és Gyarmathinak a finnugor rokonságot bizonyító munkálkodása egészen a korszak végéig aránylag kevés visszhangra talált. Benkőnek mellette való kiállásán, illetőleg a török rokonítás határozott elvetésén kívül szinte csak Révai, Verseghy és — a maga módján — Dugonics fogadja viszonylagos érdeklődéssel. Mások — még oly kiváló elmék, mint Földi vagy Kazinczy is — nem értékelik vagy nem akarják tudomásul venni. Annál többen buzgólkodnak más irányban, főként a „napkeleti” nyelvekkel való rokonság bizonyításában vagy egyszerű dogmaként való elfogadtatásában. E tekintetben Kalmár után Beregszászi megy a legmesszebbre. Ennek a felfogásnak eszmei alapja az egyetlen ősnyelvnek és a többi ebből való származásának hite, amely szerint voltaképpen minden nyelvnek ősi fokon rokonnak kell lennie. Még Révai szerint is a nyelvek közötti egyezések „felvezetnek az első eredeti egyetlen egy nyelvre” (M. Deákság 37). A Debreceni Grammatika megkülönböztet merov ebben a kérdésben: „Valaha a Világon tsak egy Nyelv volt, mellyből a többek ágaztak” (172).

Ezeket, a tudomány későbbi eredményei alapján elvetélt rokonítási kísérleteket — szeretném nyomatékkaal hangsúlyozni — mégsem szabad a nyelvészet számára teljesen meddőnek minősíteni. Elmélyítették ugyanis a nyelvek rokonságtól független tipológiai összehasonlításának elveit, kitágítva az idegen nyelvek szerkezeti sajátosságainak a megismerését, és módszerbeli útmutatót nyújtva azoknak a századforduló utáni bűvárlatoknak, amelyek a nyugat-európai nyelvek egymás közötti és a magyarral egybevető tipológiai sajátosságait — Szemere, Kis, Kölcsey stb. közreműködésével — az esztétikai és ökonomiai értékrend szempontjából elemezték.

Igen számos európai és ázsiai nyelvnek a magyarral való tipológiai egybevetését Kalmár alapozta meg Prodrómusában, akit bámulatosan széles körű nyelvtudása és szakirodalmi tájékozottsága nagyon alkalmassá tett efféle kutatásokra. Igen nagy tudománytörténeti kár, hogy Kalmár *Lexicon Hungaricum*a, tkp. etimológiai-tipológiai szótára, illetve annak biztosan elkészült része, feltehetően az *a* és *b* kezdőbetűs szavakat tartalmazó, elveszett (vö. MNy. 12: 329); mert valószínű tévedései ellenére nagy távlatú rálátást nyithatott volna e kiváló elme nyelvismeretére és nyelvszemléletére. Kalmárnak a Prodrómusban is kifejtett tipológiai módszerét egyébként sokan (Kempele, Beregszászi, még Révai is) továbbvitték. Ebben a hamis rokonítási végkövetkeztetések ellenére kikristályosodott — és ez akkor nálunk lényeges felismerésnek számí-

tott —, hogy a nyelvek egybevetésében messze nem elegendő csupán a szóhasonlításokra hagyatkozni. A tipológiai hasonlítás elveit — még Gyarmathi előtt — Benkő fogalmazza meg legvilágosabban; szerinte három szinten kell az egybevetéseket végezni: „Elsőben a két Nyelven való Szókat. Másodikban a' Szóknak Hajlásokat [értsd: morfológia]. Harmadikban, azoknak a' beszédre való öfzverakattatásokat [értsd: szintaxis]” (Édes, Benkő J. 103). A morfeamatikai és szintaktikai összehasonlításból mindjárt gondosan kidolgozott példákat is ad: így a magyar és a török nyelv paradigmáit, valamint mondat szerkesztési sajátosságait is szembeesíti — a rokonság elhárításának céljából. Kempelen azokat a tipológiai sajátosságokat sorolja föl, amelyek a magyart az indoeurópai nyelvektől megkülönböztetik. A Debreceni Grammatika is a kor szokványos tipológiai egybevetéseinek a másik oldalát ragadja meg; célja, hogy „Nyelvünknek azokat a különös és magános tulajdonságait fedezgesse fel, a melyekben más Nyelvek természetétől különböz” (XXV. lap). Batsányi „A' fordításról” című tanulmányában, valamint a Rájnisnak szóló vitairatában az idegen nyelvből nemzeti nyelvre való áttétel elveit fogalmazza meg, a kontrasztivitás ügyét a legmagasabb szintre, a szöveg szintjére emelve. Fontos elvi megállapítása Batsányinak, hogy minél nagyobb két nyelv alkati-szerkezeti különbsége, annál nagyobb figyelemmel és szakértelemmel kell a fordítást végezni. A tipológiai egybevetésekből a nyelvek közötti értékrendre nézve legtöbbszörre a latin, de még inkább a görög kerül ki győztesen: e nyelveket állítják a többi nyelv s így természetesen a magyar elé is példaképül. Teleki József a latin grammatika más nyelvek számára való átsugárzó, hasznosítható erejéről szól. Feltűnően egybehangzó a klasszikus nyelvek dicsérete szórendi szabadságuk miatt, s ide kapcsolódó tipológiai egybevetésként a magyar hasonló szerkesztési tulajdonságának pozitív jellegű kiemelése.

Kis János elmékedéseiben a nyelvtörténet korszakolásának bizonyos elemei is feltűnnek: a magyar nyelv életében kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a reformáció idejének, és meglátja saját korának elhatároló nyelvi jelentőségét is. Révai is utal nyelvünk „arany” és „ezüst” idejére.

5. A szinkrón nyelvi leírás vonatkozásában a felvilágosodással lényegében új fejezet kezdődik nálunk: egyfelől ekkor van a hazai grammatikairás első virágkora — több tucat ilyen jellegű munkával —, másfelől a szépírói törekvések is elsősorban az akkori jelenkor nyelvi kérdései felé irányulnak. A megközelítés elvi útjai azonban hamar szinte teljesen szétválnak. A grammatikusok — mint ismeretes — a nyelvi szabályok minél pontosabb megállapításában látták a nyelv megismerésének és előbbrevitelének zálogát; a szépírók a kezüket, tollukat megkötő szabályok ellen láznak, a nyelvvel megújító és esztétikailag fölemelő bánásmódra téve a hangsúlyt. Az utóbbi vonatkozásban főként Kazinczy, de számos más író jól ismert megnyilatkozása alaphangját jellemzően álljon itt csupán egy nem kevésbé szigorú Batsányi-idézet: „minek a' mi nyelvünkben az illy kemény és minden helyes ok nélkül szorongató regulák? minek a' mi nyelvünkben az illy szoros törvények, melyek a' poétai elmének szabad menetelét szinte megannyi rablántzok gyanánt tartóztattyák” (ÖM 3: 40). A szépírók egy szintén kölcsönzött fogalommal, a *nyelv géniuszával* próbálták helyettesíteni a nyelvi szabályok fogalmát, amely terminust Kazinczy 1805-ben használja először (KazLev. 3: 303), majd átveszik többen, Batsányi, Dessewffy, Szentmiklóssy, Teleki László stb. E terminus kb. az egyes nemzeti nyelvek természetét, szellemét, sajátos ar-

culatát jelenti, abban az értelemben, ami köt ugyan bizonyos alapvető nyelvi normákhoz, ezen belül mégis fölszabadítja az írókat a merev szabályok alól. Ez utóbbi vetületét Kazinczy megfogalmazása fejezi ki leghívebben: a nyelv géniusza „a' bővülést, szépülést, igazabbá válást nem csak tűri, de szereti és óhajtja is” (TudGyűjt. 4: 120).

Földinél fontos elvi-módszerbeli megállapítást találunk arra nézve, hogy a grammatikai szabályokat a nyelvből kell elvonni, és nem eleve konstruált tézisekből következően kell törvényeket alkotni és ezekbe a nyelvi tényeket beleerőszakolni. E tételnek a ma nyelvtudományában is erősen megvan a maga aktualitása.

A részletekre vonatkozóan hadd emeljek ki a korabeli nyelvtani szemléletből csupán néhány fontos, előre mutató gondolatot. Már Kalmár megsejti — persze ily nevezet nélkül — a hangrendszer fonológiai szembenállásait, sőt az *e* : *ë* oppozíciójára nézve ezt konkrétan ki is fejti. Beregszászi és Baróti Szabó az *ó*, *ö*, *é* viszonylataira is kiterjeszti ezt a megfigyelést. Révai és Kassai József a szuprasegmentális elemek nyelvi fontosságát látja meg. Teleki József észreveszi a szóösszetételnek a szakterminológiában felhasználható különleges sajátosságát, azt ti., hogy a szóalkotási mód mennyire alkalmas a fogalmi leszűkítésre, pontosításra. A szintaxis terén egyre komolyabb figyelem fordul a mondat szórendi kérdéseire (Gyarmathi, Kis stb.), a jelöltség-jelöletlenség szembeállítására (Kalmár, Aranka stb.), a kötött kapcsolatok, bővítmények ügyére (Aranka, Noszkó, Dugonics stb.). Szemere egy viszonylag egyszerű bővített mondatnak több mint kétezer változatát „állítja elő” — igaz, hogy egy részük erősen mondvacsinált, az élő nyelvben aligha létező megoldás —; ezzel azonban a generatív gondolat és a transzformációs elemzés hazai tudománytörténeti előfutárjának számít. Összecsapnak az elvi vélemények arról a kérdésről is, vannak-e a magyarban nyelvtani esetek, és ha igen, hány van nyelvünkben; jórészt a 4 és a 6 között ingadoznak, Gyarmathi azonban a toldalékolás minden lehetséges — részben szintén mondvacsinált — formáját beszámítva egy szónak 244 casusát konstruálja meg (M. Nyelvemester XII). Emlékezzünk csak a vonatkozásban az eset-vita újabb magyar szakirodalmára! Kölcsény már tágabb szerkezeti összefüggésekről is beszél (most mindegy, hogy Jenisch-től véve a gondolatot): „mennél kevesebb hajlások vannak a végsyllabáknak valamely nyelvben, annál szorosabban kell határozva lenni a szóakásnak [értsd: szórendnek]” (ÖM 4: 168). Többen is — a Debreceni Grammatika, Aranka, Gyarmathi, Teleki József — meglátják a kontextus jelentésmeghatározó szerepét, különösen a szinonimák és a homonimák tekintetében. Révai észreveszi, hogy a szinonimák jelentésfedése nem tökéletes: „Egy nyelvben sinsenek igazán 's teljességgel azontjelentő Szavak ... 's ezért az egyik Szó már többet, vagy kevesebbet, jelent a' másiknál” (M. szép toll 55). A homonimáknál viszont — mondja — „mellyik jelentését értse az ember, világosan mutatja a' Szókötés” (uo. 40). A ma szövegtannak mondott tágabb szövegszerkesztési kérdések fontosságának felismerésében Verseggy szerint a szövegben „mindegyik rész bensőségesebben összefügg elsősorban az egészszel, majd a szomszédos részekkel” (Analytica 3: 57. §). Révai így nyilatkozik: „Szükséges, hogy a' befűdnek mindenik magános része magában egy [zép egész]et tsináljon; és ezek mind együtt ... ismét egymással köttessenek öfzve” (M. szép toll 257); „hogy ezen részek, mind egymásra; mind pedig az egészre nézve, illő öfzvemérséklésben álljanak” (uo. 259).

6. A kor nyelvről szóló gondolkodásának egyik központi kérdése az eszményi, tökéletes nyelv mibéléte volt; ez az elvi problematikát már igen erősen a megvalósult

nyelvhasználat (a parole) meg a stílus irányába viszi, és szoros kapcsolódásai vannak egyfelől a magyar nyelvi eszmény, norma és egység kialakítási igényével, másrészt a magyar felvilágosodás nyelvfejlesztő stratégiájával, amelyek ugyan szintén e témakör tartozékai, csak éppen előadásom kereteibe nem férnek bele.

A tökéletes nyelv elérésének céljaként Kazinczy és elvarárai sokszor használták a *nyelv ideálja* szintén kölcsönzött kifejezését, amelyen a nemzeti nyelvnek azt az állapotát értették, melynek elérése felé a neológus nyelvi mozgalomnak törekednie kell. Ennek az ideális nyelvnek a korfelfogás szerint – egyéb, mellékesebb vonások mellett – nagyjából négy, egymással szorosan érintkező tulajdonsággal kell bírnia: a szépséggel, a gazdagsággal, a tisztasággal és a hatékonysággal.

A) A neológus írók nyelvi szépségeszménye természetesen az új és a különleges felé hajlott. Kazinczy a „Szokott és szokatlan” című ismert epigrammájában foglalja ezt a legtömörebben össze: „Nekem az kecses a’ mi szokatlan; ’S kényesb vagy makacsult izletem annak örül”. A széphalmi mester nyelvesztétikájában a sokszínűség, változatosság is fontos helyet foglal el: „A’ nyelv olyan – mondja –, mint az ég’ íve, a’ maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékával. Elrontja a’ szép játékot, a’ ki a’ színeket a’ magok nemeikre akarja osztani. Hadd játszák játékokat itt is törvény, szokás, etymologia, euphonia, ízlés, régiség, újság, Magyarság, idegenség, hideg józanság, poétai szállongás” (KazLev. 16: 504). A jórészt inkább az ortológia felé hajló grammatikusok a szépségeszménybe is a helyességet, szabályosságot viszik bele. Révai szerint „Szép nem lehet, a’ mi először is a’ maga nemében nem helyes, nem hibátlan ... valami sérti a’ fenforgó jó [zokást]” (M. szép toll 11); sőt ezt még megtoldja azzal is, hogy „a’ régiségnek megegyezése nélkül minden új szépítés igazán nyelvrontó rútítás” (KazLev. 4: 41). A nyelvi régiségnek a nyelvi szépséggel való azonosításában Révai másoknál – Benkőnél, Dugonicsnál stb. – is hasonlóan gondolkodó társakra talált.

A nyelvesztétikai nézetek legtöbbje a hangtani-hangzásbeli problematika körül kristályosodott ki. Földi, Pápay, Batsányi, Révai, Kazinczy, Kis, Szemere stb. sokat nyilatkoznak akár az egyes hangok szépségéről vagy rútságáról is, különösen pedig a hangkapcsolatok esztétikai oldaláról. A költők – így Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey – esztétikai negatívnak tartják pl. nyelvünk *e*-féle hangjainak túltengését, mely szerintük egyhangúságot okoz. Verseghy is erősen belemerül nyelvesztétikai kérdésekbe, de ismételten hangsúlyozva a nyelv szép hangzása és az ének közti kapcsolatot. „Szabályul állítható – mondja –, hogy az egyes szavak ejtése annál nagyobb esztétikai hatással bír, minél inkább megközelíti az emberi éneket” (Analytica 3: 13. §); továbbá: az emberi nyelv „mesterien kicsiszolt hangszerhez hasonló” (uo. 34. §). A „poétai muzsika”, „az édesen zengedező hangzat” Batsányinál is elsőrendű szépségkövetelmény. Desseffy, Révai, Szemere, Pápay feltűnő vélemény-egbecsengéssel a hangutánzó szavak esztétikumára esküszik, s *e*-szavak nagy számában a magyar nyelv különleges erényét látja.

A nyelvi szépség egyik központi kritériumává válik a szavak és a szintaktikai szerkezetek rövidege vagy hosszúsága, döntő többséggel a rövidség partján állók javára. A rövidség mint szépségeszmény e korban szinte minden más nyelvesztétikai gondolatot háttérbe szorít. Révai „A magyar szép toll”-ban a rövidség nyelvi megvalósíthatóságának általa elgondolt lehetőségeit mind elősorolja.

A mondat és a szöveg szintjének esztétikai problémáiig leginkább Bárótz, Szent-

páli, Gyarmathi, Pápay, különösen pedig Kazinczy, Révai és Verseghy jut el, mindegyikük hangsúlyozva a stílusesszók (jelzők, szóképek, hasonlatok, ellentétek, körmondatok stb.) szerepét a nyelv szépségideáljában. Révai szerint a metafora „legszebbik neme az ékességnek, mellyel a' toll bírhat” (M. szép toll 165). Aranka a nyelvi esztétikum vonatkozásában a tartalom és a forma harmóniájának követelményét emeli ki: „leg első a' gondolatnak Felsége; második a' Szoknak, ahoz a' gondolathoz ... valo jo hozzá Szabása; a' harmadik a' ki fejezéseknek ... egy mással valo egybe illések” (Éder, Benkő J. 247).

B) A nyelv gazdagságára, bőségére, illetőleg szegénységére, szűkösségére nézve a kor elvi fölfogásában a nyelvi kifejezőeszközök száma és minősége jelent döntő tényezőt. Legtöbben a szavak minél nagyobb bőségében látják az ideális nyelv jellemzőit, s ez a felfogás lett a nyelvújítás szóalkotási vonulatának fő eszmei alapja. Ezt még a grammatikusi tábor (Földi, Bőjthi, Szentpáli, Gyarmathi, Révai, a Debreceni Grammatika stb.) is helyesli, csupán az alkotás szabályosságát követeli meg. A tágabb frazeológiai egységek, kifejezések, szerkezetek, szólások minél több voltának, következésképpen újdonságainak is sok a híve, élükön Kazinczyval, Batsányival, Dugonicsal, Pápayval. „... nem tsak az egygyes Szókat, hanem a' Szóllásokat is kell szaporítani” – kívánja meg Pápay (M. Lit. 265). Ebben a kórusban szinte elvész Révai szava: „A' nyelvnek Szegénysége többnyire tsekély fejeknek az ő ellenvetésök: kik, zavaros, és homályos képzeléseikre nem találnek a' nyelvben hasonló kifejezéseket. Gondolkodjanak előbb tisztán és világosan; 's tanulják meg nyelvünknek bővségét: soha nem fognak megfogyatkozni a' jó kiejtésekben” (M. szép toll 19). Ez ugyan velejéig ortológus megnyilatkozás, de azért nem minden elvi alap és tanulság nélküli. Érdekes, hogy a grammatikai gondolkodással annyira szembenálló Batsányinál találhatunk hasonló vélekedésre; szerinte a magyar nyelv mindenre alkalmas, csak ismerni kell sajátosságait, és jól kell válogatni azokban. Többen is visszatérően foglalkoznak azzal, hogy a magyarban a nyelvtani nem hiánya bőséget vagy fogyatkozást jelent-e; ki mellette, ki ellene voksol.

C) Ami a nyelv tisztaságát illeti, abban az idegen szavak meg a szabálytalan szóalkotások – Batsányi, Révai és mások szavaival „szókoholások”, „szócsigázások”, „szófaragások” – kérdése szerepel központi elemként. Ekkor kerül be nálunk elvi szinten a „fölösleges idegen szavak” fogalma – főként Benkő, Márton József és Teleki fejtegetéseiben. Aranka és Révai az idegen szavak túlhajtott használatában egyrészt a feltűnéskeltés, a nyelvi sznobizmus jelenségét, másrészt a fordítók magyar nyelvi tudatlanságát és közönyét látja. Ennek a nézetnek is van akár mai aktualitása is. Többen különbséget tesznek a klasszikus nyelvekből átvett elfogadható és a nyugati világnyelvekből jött kevésbé kívánatos szavak között; Batsányi és a Debreceni Grammatika határozottan pártolja például a latin szavak befogadását és használatát (az utóbbi egyébként is feltűnően liberális az idegen szavak vonatkozásában). Mások: Ráday, Földi az idegen szavak „lágýtása”, azaz magyaros hangalakúvá tétele révén vélik biztosítani a nyelv ún. tisztaságát.

A neológus tábor kevésbé nyargalászik az idegen szavak problémáin; híve viszont a tágabb frazeológiai egységek, a szövegszerkesztés, a stíuselemek idegenből magyarrá tételének, az újítást jórészt egyfajta magától értetődő purizmussal összehozva: „a' hol szólásunk Erőben és Szépségben valamit nyerhet az idegenek példája által, azt magyarrá tenni ne rettegjünk” – mondja Kazinczy (KazLev. 17: 10). Báróczi, a fogsága utáni

Kazinczy, Pápay elsősorban a nyugati világnyelvek képzései, összetételei, szerkezetei, mondatfűzései tükörfordításának vagy legalábbis többé-kevésbé hű magyarításának elvi pártolói a nemzeti nyelv gazdagságának kívánalmában, ami pl. a franciás Báróczi, Batsányi kivételével azért legtöbbszörre – közvetlen fordítások révén – német nyelvi elemek magyarrá válását, pontosabban tevését eredményezte. Hiába mondja Kazinczy – klasszicista nyelvi eszményét is követve –, hogy „a' mi szép de szűk nyelvünk Viel-tönigkeiket kapott, 's most már alkalmas mind a' görög, mind a' római, mind a' francia, olasz 's német nyelv' szépségeit magunkévá tenni” (KazLev. 10: 488); azért a tőle utolsónak említett példanyelv nyomta rá leginkább bélyegét a bővítési folyamat gyakorlatára. Itt van a felfogásbeli gyökere a felvilágosodás korának hozzánk beáramló, elsősorban németből vett tükörfordítások hirtelen elszaporodásának, a magyar kifejezőkészlet bőségére nézve némi grammatikai-szemantikai kirívóságok ellenére azért mégsem minden gyarapító haszon nélkül.

Többen – Verseghy, Teleki József, Márton stb. – a nyelv tisztasága kritériumai között a „regulasságot” is kiemelik, részben a minél kevesebb nyelvtani kivételben látva ennek lényegét.

D) A nyelv hatékonyságán, amit e korban sokszor erőnek, energiának, tűznek neveznek, legtöbbször az érzelemkeltő hatás magas fokát értik. E tekintetben elsősorban Kazinczytól, Verseghytől, Révaitól, Batsányitól és Pápaytól olvashatunk – ma így mondanánk – nyelvpszichológiai észrevételeket. Ezek az észrevételek részben a beszélő (író), részben a hallgató (olvasó) szempontjából vizsgálják a hatáskeltés módozatait. Kazinczy szerint az író legfőképpen ízléssel és merész újítással tud a lélekbe hatolni. Pápay azokat a nyelvi eszközöket vizsgálja tüzetesen, amelyekkel fel lehet kelteni a hallgatók, olvasók figyelmét, képzeletekre, indulatok gerjedésére lehet őket indítani. Verseghy az *Analyticában*, Révai „A magyar szép toll”-ban rendkívüli részletességgel foglalkozik azzal, hogy a nyelvvel mi módon és milyen érzelmeket lehet felidézni. Egy rövid idézet summázképpen Verseghytől arról, mi ad tüzet a közlésnek: „a szavak gyorsan folynak, a mondások röviden fejeződnek ki, a tárgyalás módja erőteljes, az alakzatok szokatlanok, a hangvétel és a ritmus szoros, a metaforák pedig merészek” (*Analytica* 3: 95. §).

7. Talán e néhány főbb vonás igen futólagos kiemelése is adott némi ízelítőt abból, hogy a felvilágosodás korának nyelvről való gondolkodása mennyi különféle oldalról világított meg olyan általános kérdéseket, amelyek nemcsak ennek az időszaknak nyelvészeti eszméit fejezték ki, hanem tudománytörténeti jelentőségűek abban az értelemben is, hogy jó részük időben előre mutatva a ma számára is nyújt elvi tanulságokat.

INGEBORG GEYER (Wien)

Ungarischer Wortschatz in der Wiener Umgangssprache und älteren Wiener Mundart

Wie groß der Einfluß der deutschen Sprache auf das Ungarische im Laufe der wechselvollen Geschichte der beiden Nachbarvölker war, wurde bereits eindrucksvoll und ausführlich in mehreren Untersuchungen dargestellt und zwar von M. Horváth im 1978 in Budapest erschienen Werk: *Deutsche Elemente im Ungarischen des 17. Jahrhunderts*,¹ K. Mollay: *Deutsch-ungarische Beziehungen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Budapest 1982² sowie G. Kobilarov-Götze: *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache*, Wiesbaden 1972³. Auch über die Beziehungen der Wiener Mundart und der ungarischen Umgangssprache steht uns ein Beitrag von Frau Horváth aus dem Jahre 1984 zur Verfügung.⁴

Ob nun umgekehrt das Ungarische die Sprache und Mundart in Österreich und besonders Wien als dem politischen, geistigen und dem kulturellen Zentrum der ehemals Österreichisch-Ungarischen Monarchie sprachlich ebenso bereichert hat, soll nun dieser kleine Beitrag aufzeigen. Zu den bekannten ungarischen Lehnwörtern, die auch in die deutsche Hochsprache – zumindest regional – Eingang gefunden haben, wie 'Gulasch', 'Húsar', 'Kütsche', 'Dolmetsch', 'Paprika', 'Palatschinke', 'Püßta' und 'Tölpatsch', stellen sich in der älteren Wiener Mundart noch eine Reihe von ungarischen Lehnwörtern aus den Themenbereichen Beruf, Küche und Alltagsleben. Mein Belegmaterial hierzu stammt aus dem *Hauptkatalog zum Wörterbuch der bair. Mundarten in Österreich*, das im Auftrag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften seit 1963f. in Lieferungen von der Kommission für Mundartkunde und Namenforschung herausgegeben wird.⁵ Das Material wurde großteils um die Jahrhundertwende vom 19. zum 20. Jahrhundert gesammelt und umfaßt ca. 5 Millionen Belege aus den deutschsprachigen Gebieten der Monarchie. Aus dem oben genannten Material, das auch historische Quellen und Mundartliteratur früherer Jahrhunderte umfaßt, geht hervor, daß der Einfluß der ungarischen Sprache im Wesentlichen auf das ostösterreichische Gebiet beschränkt bleibt, vornehmlich auf den Wiener Raum und das Burgenland, bei dem aber der Einfluß der ungarischen Sprache wegen seiner historischen, politischen und geographischen Lage und dem ungarisch sprechenden Bevölkerungsanteil anders zu beurteilen ist und in einzelnen einschlägigen Dissertationen über die deutschen Mundarten des Burgenlands bereits berücksichtigt wurde.⁶

Die ungarischen Lehnwörter im Wienerischen lassen sich großteils den Themenbereichen des täglichen Lebens zuordnen wie 1. bestimmten Speisen und Nahrungsmitteln, wie dem schon erwähnten 'Gulasch', 'Palatschinke', 'Fogosch' und – älter, heute unbekannt – 'Hálaschle', ein Fischgericht, Fischgulasch. Als jüngere Entlehnungen sind

'Pörkölt', 'Lángosch' zu erwähnen; 2. bestimmten Tierrassen, die gerne auf dem Wiener Speiseplan stehen oder standen wie 'Pögerl', 'Bägoner'; 3. bestimmten Kleidungsstücken, die spezifisch ungarische Merkmale aufweisen wie 'Gébernek', 'Tschako', 'Zischmastiefel', 'Gätihose', (die Beispiele aus diesem Themenbereich sind heute größtenteils veraltet); 4. Ausdrücke des Soldatenwesens wie 'Hüsar', 'Puschka' 'Bundasch', bestimmte gesellschaftliche Ereignisse wie 'Mülatshak', (mulatieren) geraten mit dem Verschwinden der Gepflogenheiten in Vergessenheit oder ändern ihre ursprüngliche Bedeutung, wie später noch näher erläutert wird. Als letzten Punkt möchte ich noch Scherz- und Kosenamen ungarischen Ursprungs wie 'Pätschi', 'Joschi', 'Jantschi' bzw. die derberen Spott- und Schimpfbezeichnungen wie 'Petjar', 'Teschek' sowie Flüche und Füllwörter erwähnen.

Gestatten Sie mir nun einige Angaben zu den bereits aufgezählten Wörtern. Die auch in die deutsche Hochsprache entlehnten und somit allgemein umgangssprachlich verbreiteten Wörter haben in der Wiener Mundart noch eine Reihe von scherzhaften Zusammensetzungen und Umdeutungen bzw. Bedeutungserweiterungen erfahren wie z. B. 'Gulasch', mdal. 'golaš', das noch als 'Kindergolasch' für „Grießbrei“ und 'Gölaschreindl' für einen „kleinen runden Hut“ belegt ist. Gulasch ist zu magy. 'gulyás' „Schaffhirte“ bzw. zu der von diesem am offenen Feuer bereiteten Speise, einer Art Fleischkartoffelsuppe, zu stellen. Hierzulande wird das Gulasch eher wie Pörkölt zubereitet und stiftet – nebenbei bemerkt – bei deutschsprachigen Touristen in Ungarn Verwirrung, wenn sie das bestellte Gulasch als Art Gulaschsuppe serviert bekommen. 'Hüsar', „ungarischer Reitersoldat“, wurde ins Deutsche über magy. 'húszár' entlehnt.⁷ Wie vertraut diese Soldaten in ihren schmucken Uniformen den Wienern waren, ist aus den scherzhaften Zusammensetzungen wie 'Hemad-, Leibhusar' für „Floh“, 'Peitscherlhusar' oder 'Tschih-, Tschahihusar' für die „Trainsoldaten beim Fuhrwesen“ zu ersehen.⁸ Als 'Tramwayhusar' gilt in Wien der „Vorspannkutscher der Pferdebahn“. Husar ist in Wien auch in der übertragenen Bedeutung „unruhiges Kind“, „ausgewachsener Blattkeim an einem Korn der Gerste“ belegt. Als Ableitung davon ist noch 'húsarl'n' „eine bestimmte Art von Tarok spielen“ in der älteren Wiener Mundart belegt, ebenso 'húsarisch' für „schneidig, so stark sein wie ein Husar“. 'Kutsche' wurde bereits im 16. Jahrhundert in die deutsche Sprache aus magy. 'kócsi' entlehnt, in den österreichischen Mundarten als 'ghütsn' u. ä. realisiert, dazu die Ableitung Kutscher „Fuhrmann“, in der Wiener Mundart auch als 'Käbskutscher' in den Redensarten 'ordinär wie ein Kabskutscher', 'schimpfen wie ein Kabskutscher' belegt. Auch 'Dölmetsch' ist über magyarische Vermittlung ins Deutsche gelangt und ist schon im 13. Jahrhundert als 'tolmetsche' belegt.⁹ 'Paprika' hingegen ist erst im 19. Jahrhundert über das Magyarische aus dem Serbokroatischen ins Deutsche gelangt.¹⁰ Auch die 'Palatschinke', „eine Art Pfannkuchen, dünner in Fett gebackener Teig, mit Marmelade oder anderer Füllung“ ist über magy. 'palacsinta' aus rumän. 'plăcintă' ins Deutsche gelangt.¹¹ 'Püßta' ist laut Steinhauser¹² erst um die Mitte des 19. Jahrhunderts in der Schreibung „Puszta“ allgemein schriftsprachlich geworden und zu magy. 'puszta' „öde, ebene Hochfläche samt Gutshöfen“ zu stellen. Der 'Tölpatsch' ist seit dem Ende des 17. Jahrhunderts bezeugt und ursprünglich Neckname für den ungarischen Fußsoldaten und gehört zu ung. 'talpas' „breiter Fuß, Infanterist“,¹³ in der Wiener Mundart zu 'Dölpatsch', 'Tälapatsch' umgedeutet, als ob es ein Kompositum zu 'Pätsch' wäre.¹⁴

Ob die so beliebten 'Pogatscherln', ein „Hausgebäck aus Germteig“, das in der österreichischen ebenso wie in der Wiener Küche bekannt und beliebt ist und mhd. bereits als 'bügetsche' belegt ist, direkt aus dem tschechischen 'págáč' oder doch über ungarische Vermittlung zu uns gekommen ist, bleibt unklar.¹⁵ Eindeutig magyarischen Ursprungs ist der 'Bakoner', „ein dunkles, kraushaariges Schwein“, das ursprünglich im Bakonywald, später auch in Österreich gezüchtet wurde und hier auch als Schimpfwort für einen dicken Menschen gilt.¹⁶ Aus magy. mdal. 'póka' dürfte die Wiener Bezeichnung 'Pöger', 'Pöggerl', 'Pögi' für „Truthahn, Schnepfe“ abzuleiten sein.¹⁷ Als heute veraltet, da auch nicht mehr getragen, gilt der 'Gebernek', „ein in ungarischer Art verschnürter Überrock“ zu ung. köpönyeg; 'Zismen', 'Zischmastiefel' vom 'Zischmamacher' gefertigt, galten als von besonderer Güte und sind in der älteren Wiener Mundart belegt und zu ung. 'czisma' „ungarische Halbstiefeln“¹⁸ zu stellen. 'Gäti-, Gatehosen' oder auch nur 'Gättje' für „lange Unterhosen mit Schnürbändchen“ sind von der Sache her veraltet, in Wien aber scherzhaft für jede lange Unterhose verwendet und gehören zu ung. 'gátya'. Aus magy. 'csákó' „Husarenhelm“ könnte wienerisch 'Tschako' für „Hut, jede Art Kopfbedeckung“ stammen.¹⁹

'Puschka', eine einfache Feuerwaffe, heute eher gaunersprachlich, ist aus slaw. oder magy. 'puška', 'puska' aus deutsch 'Püchse' rückentlehnt worden. Zu ungarisch 'bundás' „pelzig, einen Pelz tragend Zottelhund“ könnte sich die 1935 noch belegte Bezeichnung 'Bündasch' „Flurhüter, Schimpfname für einen unbeholfenen Sodalten“ stellen. 'Mulatschak, -tsak' für „(auf ungarische Art gefeiertes) wildes, ausgelassenes Fest“ ist nicht nur für die ältere Wiener Mundart belegt. Eine feuchtfröhliche laute Party kann auch heute noch als 'echter, richtiger Mulatschak' bezeichnet werden. Das Verbum 'mulatieren' ist uns zumindest noch aus *Die letzten Tage der Menschheit* von K. Kraus bekannt und bedeutet „(mit Zigeunern und Tokajer) wilde Feste feiern“ und wird von ungarisch 'mulat' „sich die Zeit vertreiben“ abgeleitet. Für „Onkel, Vetter, vertrauter Freund einer Familie“ ist in Wien die Anrede 'Batschi' üblich, aus magy. 'bácsi'.²⁰

'Joschi' ist in Wien nicht nur als Koseform von Josef nach magy. 'Józsi' gebräuchlich, sondern älter auch für „Mantel, Überzieher“ belegt, vgl. die Redensart 'mir habn's meinen Joschi gstößen' „man hat mir meinen Überzieher gestohlen“; als Scherzname für den Ungarn schlechthin kann man auch 'Páprika-Jantschi' hören oder überhaupt 'Jantschi',²¹ dies als deminuerende Koseform zu ungarisch 'Janosch' „Johann“.

Weniger freundlich ist der Ausdruck 'Petjar' als Schimpf- und Spottbezeichnung für einen Ungarn, dies zu mag. 'betyár' „Räuber, Wegelagerer“ in älterer Wiener Mundart und gaunersprachlich vereinzelt auch im Burgenland belegt.²² 'Teschek' „ein gutmütiger Mensch, der immer ausgenutzt wird“, ist zu magy. 'tessék' „bitte schön“ zu stellen, in Wien und der ostösterreichischen Umgangssprache belegt, vor allem in der Redensart 'immer der Teschek sein'; 'nicht (für alle) der Teschek sein wollen'. Ein mißvergnügter Mensch ist laut Schuster Wr. Wb. 95²³ ein 'Kurucz', zu magy. 'küruc' „Kurutz“, das auch im allgemein bekannten Fluch 'kruzitürken' enthalten ist. Ebenfalls über das Wienerische hinaus bekannt ist 'Netsch' für Kleingeld. Es wird zu magy. 'négy' „vier“, „Vierkreuzerstück“ gestellt und häufig in Redensarten wie 'kostet ein paar Netsch', 'auf die paar Netsch kommt es nicht an' gebraucht. Im Wiener Wörterbuch von Schuster ist das Wort 'schock' in der Bedeutung „viel“ belegt und dort zum gleichbe-

deutenden ung. 'sok' gestellt worden.²⁴ Wenn jemand von der 'Maschekseite' kommt, kommt er genau aus der entgegengesetzten Richtung aus der er erwartet wird. Das Bestimmungswort ist zu magy. 'a másik' 'der andere' zu stellen. Als typische Wiener Ausdrücke wären noch zu nennen 'Jöreget' für einen 'fernen Termin, Ende nie', laut Wehle²⁵ zu 'jó' reggelt' und 'hardecks' als Ausruf des Ärgers, im älteren Wienerisch auch 'hárdegátta', 'herdegátta', laut Wehle ebenfalls zu ungarisch 'eördöghadta' 'der Teufel hat's gegeben'.

Als Lehnübersetzung aus dem Ungarischen ist 'Héndlfanger' für den „oben gekrümmten Stock“ und für einen „balkanisch oder ungarisch anmutenden Besucher“ zu sehen und zwar aus ungarisch 'csirkefogó' 'Hühnergreifer'.²⁷

Die Aufzählung kann nicht den Anspruch auf Vollständigkeit erheben, manche Wörter mögen auf Umwegen und nicht direkt aus dem Ungarischen zu uns gekommen sein. Soviel läßt sich meiner Meinung aber doch sagen, daß die ungarische Sprache im Wortschatz der Mundart der Hauptstadt des Vielvölkerstaats wesentlich mehr Spuren hinterlassen hat als in der österreichischen Umgangssprache oder der deutschen Hochsprache.

Anmerkungen:

1. Horváth, Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
2. Mollay, Károly: *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
3. Kobilarov-Götze, Gudrun: *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 7. Wiesbaden, 1972.
4. Horváth, Mária: *Beziehungen zwischen der Wiener Mundart und der ungarischen Umgangssprache*. In: Beiträge zur bairischen und ostfränkischen Dialektologie. Hgg. v. P. Wiesinger. Göppingen, 1984. S. 151-160.
5. *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich*. Hgg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Teil I. Wien, 1963f., in der Folge als WBÖ zitiert.
6. Braun, Annemarie: *Der mundartliche Wortschatz des Burgenlands*. Diss. masch. Wien, 1975.
7. Steinhauser, Walter: *Slawisches im Wienerischen*. 2. vermehrte Auflage. Wien, 1978. S. 84 f.
8. ders. ebd. S. 92
9. Kluge, Friedrich: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 21. Auflage bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin, 1975. S. 137
10. ders. ebd. 531
11. WBÖ 2, 98
12. Steinhauser a. a. O. 64
13. *Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim, 1963 (= Der Große Duden Band 7.) S. 711
14. vgl. WBÖ 2, 480 f. (Patsche I) und 4, 512f. (Talpatsch)
15. vgl. dazu WBÖ 3, 547 f.
16. WBÖ 2, 95 f.
17. WBÖ 3, 558
18. Horváth, M. wie Anmerkung 4 S. 154
19. Wehle, Peter: *Sprechen Sie Wienerisch*. Wien, 1980. S. 267
20. vgl. WBÖ 2, 495 unter Patschi
21. Wehle a. a. O. 217
22. siehe WBÖ 2, 1146

23. Schuster, Mauritz: *Alt-Wienerisch. Ein Wörterbuch veraltender und veralteter Wiener Ausdrücke und Redensarten der letzten sieben Jahrzehnte*. Wien, 1951. S. 95
24. ebd. 140
25. Wehle, a. a. O. 170
26. ebd. 156
27. ebd. 160

Weitere verwendete Literatur:

- Halász, Előd: *Deutsch-ungarisches Wörterbuch*. 2 Bände. Budapest, 1952.
- Hügel, Franz Seraph: *Der Wiener Dialekt. Lexikon der Wiener Volkssprache* (Idioticon Viennense). Wien-Pest-Leipzig, 1873.
- Jakob, Julius: *Wörterbuch des Wiener Dialekts mit einer kurzgefassten Grammatik*. Wien und Leipzig, 1929. (Nachdruck 1969).
- Hauenstein, Hans: *Wiener Dialekt. Weanerische Drahdwaberln von Adabei – Zwirnknäullerl*. Wien, 1974.

A XVIII–XIX. századi magyar népnyelv német jövevényszavai

Minden jövevényszó-vizsgálat hídépítés két nyelv, két nép között. A fenti címből adódóan és az előadás korlátozott terjedelméből következően csak nagyon kis mértékben járulhatok hozzá e híd erősítéséhez, hiszen csak néhány szóról tudom határozottan megállapítani, hogy az adott időszakban kerültek a magyar népnyelvbe. Ennek több oka is van. Az első és legfontosabb, hogy míg német jövevényszó-vizsgálatainkról olyan kiváló és alapvető munkák álltak rendelkezésemre, mint Mollay Károly *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig* (Bp., 1982.) és Horváth Mária *Német elemek a 17. század magyar nyelvében* (Bp., 1978.), nem beszélve a TESz igen alapos és sokoldalú etimológiáiról, addig a XVIII. és XIX. század magyar népnyelvére vonatkozó kutatásokról keveset hallhattunk, adatai elszórtan, különböző jellegű forráskiadványokban jelentek meg, vagy éppen most tartanak a megjelenés stádiumában. A legjobban használható munka természetesen a Szinnyei-féle *Magyar Tájszótár* (Bp., 1893, 1897–1901.) lehetett volna, azonban ennek adatai elsősorban a XIX. század harmadik harmadából valók, és semmi tájékoztatást nem nyújtanak a XVIII. századra. Kiváló korai előfordulásait tartalmazza a német jövevényszavaknak is – legalább a keleti nyelvjárások vonatkozásában – Szabó T. Attila *Erdélyi magyar szótörténeti tárának* eddig megjelent első négy kötete (Bukarest, 1975–1984. – a továbbiakban: Tár), de nem csupán népnyelvi adatokat tartalmaz. Levéltári adataiból, magánlevelezésekből kell kiválasztani azokat a közléseket, amelyek föltehetően népi használatúak voltak már a följegyzésük idején. Ilyeneknek tekintettem a nem főúri családok leveleiben, falusi folyamodványokban, törvényszéki iratok tanúkihallgatásaiban, népi inventáriumokban, és nem utolsósorban a városi céhek iratanyagában található német jövevényszavakat. A legnagyobb nehézséget itt az okozta, hogy a forrásjelzet legtöbbször csak a levéltárra és annak fondszámaira utal. Szerencsére azonban a bőséges szövegkörnyezet legtöbbször segített a népi használat megállapításában. Ugyancsak a keleti nyelvről közlő értékes adatokat a *Székely Oklevéltár* új sorozatának első két kötete (Közzejeszi Demény Lajos és Pataki József, Bukarest, 1983, 1985.), amihez azonban nincs teljes szómutató; alapos részletességű tárgymutatója mégis segített néhány szó föl kutatásában. Hasonló nehézségeket hoztak a következő forráskiadványok is: Imreh István *A törvényhozó székely falu* (Bukarest, 1983.) és *Misztótfalu mezőváros jegyzőkönyve 1596–1803.* (Sajtó alá rendezte Király László. Bp., 1985.). Teljességre törekvő szómutatójuk alapján könnyebben tudtam használni a magam által közreadott forrásokat (*Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Orosházáról.* Bp., 1981.; *Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Bé-*

késről. Bp., 1983.) és Cs. Szabó István közelesen megjelenő hasonló füzetét (*Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Gyomárról*. Kézirat). A legbiztosabban népnyelvi adatokat azonban azok a regionális és tájszótárak adták, amelyek valamilyen jelzéssel, megjegyzéssel utaltak arra, hogy a szó már kiháló állapotban van, csak idősebbek használják, esetleg már ők is éppen hogy emlékeznek régebbi használatára. Bálint Sándor, Imre Samu, Markó Imre Lehel, Penavin Olga, különösen pedig Kiss Jenő ilyen jellegű munkáin kívül fölhasználtam saját gyűjtésemet a készülő orosházi tájszótárhoz, s ennek munkálatai alapján állapítottam meg, hogy a kihálónak tartott tájszavak az idősebb nemzedék nyelvkincsében is mind hagyományok, általában az első világháború előttre, a múlt század végére datált használati adatokként élnek, illetve éltek a följegyzés korában. XIX. századnak lehet tehát tekintenünk, mivel a múlt század végén minden bizonnyal éltek, s egyenértékűek a legelsőként jelzett forrásmunkámmal, a Szinnyei-féle *Tájszótárral*.

Mindezek alapján az olyan német jövevényszavakat vettem csupán vizsgálat alá, amelyek nem fordulnak elő Mollay Károly és Horváth Mária könyvében, tehát átvételük későbbi a XVII. század végénél, vagy ha datálásuk előbbre tehető is egy-két esetben, népnyelvi használatuk minden bizonnyal csak a XVIII. században kezdődött. Ennek megállapítása szinte a legnehezebb feladat. Példának hadd mutassam be a Tár 1849-ből adatolt 'korlát' jelentésű *barier* szavát. Mindkét előfordulása a régi Szolnok-Doboka vármegyéből való: az egyik Somkerékről, a másik pedig Szentbenedekről. Az iratok minőségéből, a levéltári jelzetből nem lehet biztosan állítani népnyelvi használatát. Az *ánszlog* ('hordókénező') szó kétségtelenül népnyelvivé vált már a XVIII. században. A Tár 1745-ből adja első előfordulását Marosszentkirályról, majd a TESz 1767-től adatozza, de a Tár már 1784-ben képzett formában jegyzi föl Bencencről (ánszlogol). Ugyaninnen való 1787-es előfordulása is. 1795-ben Déván, 1796-ban Szilágycsehiben, 1780-ban Bethlenben jegyezték föl. Szerepel Kiss Jenő tájszótárában is. Népnyelvi használata tehát vitathatatlan, különösen ha összevetjük tájszótáraink adataival és minősítéseivel. A bizonytalanságot e tekintetben az okozta, hogy Horváth Mária könyvének első adata 1697-ből való. Ennek ellenére szélesebb körű népnyelvi elterjedését a XVIII. századra föltételezem, s helyet adok neki e munkám összefoglaló részében is.

Ezzel szemben nem vettem föl a *bájjiccer* 'ülnök' jelentésű szót, jöllehet első megjelenése a XVII. század végéről, 1672-ből való Kolozsvárról, második adata pedig 1710-ből ugyancsak onnan. További sorsáról azonban semmit nem lehetett megállapítani, tájszótáraink nem tartalmazzák, etimológiai szótáraink sem regisztrálják. Kétségtelenül magyar szöveggörnyezetben való előfordulása is csupán a hivatali műnyelvbe való bejutását tanúsítja.

Hiába bizonyította azonban az ÚMTSz a *baráber* 'vasúti munkás' jelentős szó népnyelvi használatát, nem vettem föl, mivel első előfordulása igen kései (a Pallas Lexikonból való, 1896-ból), s tájnyelvi fölbukkanása csak a XX. századra eshet. Kiss Jenő *baráberásó* összetételben jegyezte föl, korábbi elterjedését nem érzem igazoltnak. Ugyancsak nem vettem figyelembe az *antik* 'régi, öreg, ócska' szót, jöllehet a Tár 1793-tól adatozza különböző leltárakból, ezeknek azonban mindegyike gazdag polgári családok inventáriuma. A szó népnyelvbe való lekerülésének idejét a XX. század második

harmadára teszem, mivel tájszótáraink nem tartalmazzák, ezt saját gyűjtésem alapján föltételezem csupán.

A szavak egy részénél határozottan megállapítható a regionalitás, az átvétel földrajzi helye. Így *bagatell* szavunk, amelyet a mai köznyelv aligha érez népiesnek, minden bizonnyal az volt a XVIII. század második felében Erdélyben. A Tár által közölt adatainak mindegyike törvényhatósági jegyzőkönyvek tanúvallomásaiból való, valamennyi grammatikai forma (ragozott alak). De ami leginkább bizonyítja népnyelvi használatát, az a több alakváltozat. 1763. Kolozsvár: *békatellájért* 'kicsiny összegért', 1793. Keresztele: *bakatelbe* 'ingyen', 1794. Déva: *bakatellért* 'olcsón'. A TESz ugyan honoráciorok leveleiből korábbi (1710) adatolja a szót, nyelvjárási használata — mintegy 50–60 éves kiséssel — Erdélyre tehető. Hasonló a helyzet, csak a magyar nyelvterületnek éppen az ellenkező széléről följegyzett *bális* szavunkkal. A Nagyszótár alapján a TESz 1799-es és 1838-as adatokat közöl 'házaló' jelentéssel. A TSz *bális*, *bálisz* alakban, 'házaló olasz' jelentésmegadással a Sopron megyei Horpácsról és Rőjtökről, a Vas megyei Répceszentgyörgyről és az Őrségből adatolja. Mihályiban is így élt. Kétségtelen tehát, hogy a *Walisch* 'olasz kereskedő' jelentésű német szó regionális átvételét regisztrálhatjuk a nyelvterület nyugati szélén.

Tematikailag a XVIII–XIX. század népnyelvi német jövevényszavai elsősorban házi eszközök, szerszámok, azok részeinek megnevezései, anyagnevek. E legutóbbihoz tartozik az *angin* és a *barhet* vagy *barhent*. Mindkettő a XVIII. század végén tűnt föl magyar följegyzésekben. Érdekeségük, hogy az *angin* első adatolásától, 1799-től (TESz) alakilag semmit nem változott: ugyanilyen formában jegyezték föl Erdélyben, s így használják ma is az Alföldön, a *barhent* az 1763-as és 1765-ös *Barchet* följegyzése után 1788-ban *Barchent*, 1793-ban *barkán*, 1818-ban *parket*, 1865-ben *párket*, 1873-ban *barkett* alakban szerepelt a TESz adatai között, s még a múlt század végi népnyelvben megtaláltam a *parget* formát is. Az ékszerek köréből való a TESz által is ismert *bross*, s noha első, 1848-ból való adata a Divatlapból való, gyorsan lejut a népnyelvbe. 1854-ben a Tár már összetételben adatolja egy kolozsvári inventárium alapján, 1857-ben pedig szintén Kolozsvárt jegyezték föl egy bírósági jegyzőkönyvben, s a század végén már általános a használata a legalsóbb néprétegekben, cselédlányok körében is. Megmaradt azonban regionális tájszónak, vagy kis is vészett a *brázlet* 'karkötő, Brasselett', amelyet 1818-tól 1849-ig háromszor is idéz kolozsvári és szentbenedeki inventáriumokból Szabó T. Attila. Az 'agátszelence' jelentésű *agátoskő-pikszisecske* följegyzést Apafi Mihály hagyatéki leltárából idézi 1714-ből a Tár, majd 1795-ben *achátpixis* formában Gyarmathi Sámuel naplójában fordult elő. A XIX. század végén elterjedt a *pikszis* használata a népnyelvben is 'kisebb doboz' jelentéssel. Főleg összetételekben: *kávépikszis*, *dohányospikszis*, de önállóan is élt és él, sőt: jelentésbővüléssel ma már néha 'emberek kiemelt köre' értelemmel is használatos kötött szókapcsolatban: *benne van a pikszisbe* vagy *bekerült a pikszisbe* formában. A *butélia* is XVIII. századi átvétel. A TESz 1752-től adatolja. 1842-ben már orosházi népi följegyzésben is megjelent: *2 Kü butella* formában, s ebben él a mai napig 'pálinkatartó cserépedény' jelentéssel itt. A *biléta* szó adatai a TESz-ben irodalmi nyelvek 1748-ban, 1790-ben és 1796-ban. A Tár azonban Kolozsvárról, Désről, Désaknárról *bilet* és *boláta* formában hoz tájnyelvi adatokat is, és a XIX. században elterjed az egész magyar nyelvterületen. A *ráf* 'pánt, karika' első adata a TESz szerint 1813-ból való. 1836-ban, 1845-ben, 1846-ban kétszer

is előfordult gyomai följegyzésekben. Ugyancsak itt találjuk egy kovácsmester szerzőmunkájában a *stekli* és *fanli* szavakat 1845-ben. Orosházán 1822-ben adatolták az *abzaccos* szót *abtzeszos csizma nyoma* szövegösszefüggésben egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint. A *buksza* szó múlt századi nyelvjárási használata vitathatatlan. Egyik adatközlőm szerint „régén nem vót písztárca, csag buksza: kizsbuksza még nagybuksza; idősapámnak is öregapámnak is vót nagybükszajo, oszt abba tartotta a papirpísz; de a kizsbükszát inkább bugyellárisnak monták.”

A *buda* és *budi* szavunk első előfordulása ugyan 1642-ből való, a népnyelvbe a XVIII. században került le. A Tár Hosszúaszó, Holtmaros, Koron, Konkolyfalva, Dés helységekből, a TSz Fehér megyéből, a Székelyföldről és Háromszék megyéből közöl adatokat rá. A XIX. század végén Kálmány Lajos gyűjtésében is föltűnik Szeged környékén. Határozottabban keleti regionális átvétel az *áltány* 'erkély, Altan' jelentésű szó, melynek első előfordulása 1794-ből való Bolyáról, majd a XIX. század első feléből Kolozsvárról, Görgénypusztáról, Szentbenedekről és Sárdról. A *batár* elég kései, 1808-as jelentkezése után (TESz) gyorsan népnyelvvé vált. A múlt század közepén már minden nagyobb személyszállító kerek járművet batárnak neveztek, nemcsak az üveges hintót.

Az emberi tulajdonságok, tevékenységek, foglalkozások témakörébe tartozik a keleti regionális átvételű *bekken* 'pék' jelentésű szó, amit először 1725-ből adatol a Tár. Összetételekben (*bekkenház*; *bekkenné* 'sütőasszony'; továbbképezve: *bekkennés* 'sütőasszonyi mesterség') már a XVII. század végén (1699 és 1697) is előfordult, személynevekben pedig gyakori volt a XVI. században; ezért itt való szerepeltetése vitatható. 1810 körüli megjelenésének tartja viszont a TESz az *akkurátus* szavunkat, amelyet viszont a Tár 1720-tól bőségesen adatol Siménfalváról, Vajasdról, Marosvásárhelyről, Kolozsvárról stb. XIX. századi előfordulásait pedig bőséggel ontja a TSz a nyelvterület legkülönbözőbb pontjairól: Zemplén, Nógrád, Debrecen, Szeged, Nagykunság stb. Kétségtelen népnyelvi szó lett, ha most már lassan ki is szorul a használatból (jelentéshordozóival együtt). A *bászli* 1792-es első megjelenése után Duntántúlon használatos tájszó lett 'buta, ostoba' jelentéssel eredeti bajor-osztrák *Wastl* 'ostoba fickó' alakjához hasonlóan. Érdekes a *blaumontágozik* 'suszterhétfőzik', semmittevés-sel tölti idejét jelentésű kolozsvári szó 1832-es följegyzése egy pör tanúvallomásában.

Ide tartozik még az *ándung* 'kedv', *bigott* 'ostoba, együgyű, bolond', a *buger* 'megvetésre méltó, más népcsoporthoz tartozó' s még számtalan, időhiány miatt föl nem sorolható, vagy még föl sem derített szó.

A következő tematikai kategória a katonai műszavak csoportja. A magyar katonák német nyelvű vezényszavai (*aló* 'uccu, nosza, rajta'; *alómars* 'nosza indulj!' azonnal indulj!), rang- és tisztmegnevezései (*frájer* 'örvezető'; *káplár* 'tizedes', *cukszfürer* 'szakaszvezető'), csapatmegnevezései (*batalion* 'zászlóalj', *brigád* 'kisebb csapat'), egyéb kaszárnyaszavai (*alarm* 'riadó', *abriktol* 'idomít, betanít', *arbájos* 'napos', *rajcsúr* 'lovarda', *bajonett* vagy *bajnét*) stb. mind-mind népnyelvi szóvá váltak, jóllehet csak katonaelmények mesélgetésekor kerültek szóba. Írásos följegyzései is elsősorban anekdotás könyvekből (*Huszár adomák*; *Bakahumor* stb.), népmesékből, népi történetekből valók. Ide tartozik még a *burkus* szó is, amely a *brandenburgus* elvonásából lett népnévvé, s gyakori szava népmeséinknek.

Külön kellene foglalkozni a tükörfordításokkal, melyeknek számtalan közismert XIX. századi példája van: (bankjegy, képráma, faiskola stb.). Egyetlen egyet emelnék ki. A századvégről, 1881-ből följegyzett *Engelmacherin* már bizonyíthatóan élt a múlt század második felének orosházi népnyelvében *angyalcsináló* formában és 'magzatelhajtással foglalkozó személy, főleg bábaasszony' jelentéssel, jöllehet ezt a TESz csak 1952-től adatolja, korábban 'gyermeknevelést vállaló gondozóasszony' volt a jelentése.

Beszélni kellene még a keresztnevek becealakjairól, amelyekre nagy hatással volt a német nyelv. Amikor *Sopron környékének magyar becéző nevei* (Bp., 1972) című összeállításom készítettem, szép számmal találtam német mintára alkotott neveket vagy közvetlen átvételeket. Ilyenek a *Plóni* (Apollónia), *Lizi* (Erzsébet), *Gréti* (Margit), *Rézi* (Terézia); *Dolfi* (Adolf), *Szepi* (József) stb. Mindezekre azonban most nem tudok kitérni, hiszen így is sokat markoltam, de keveset szorítottam: alaposabb, terjedelmesebb munkának kellene a kérdéssel foglalkozni.

VICTOR HANZELI (*Seattle*)

Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének metanyelvezetéhez

Kongresszusunk egyik résztémája, a nyelvtudomány szerepe a nemzeti kultúra fejlődésében, különösen termékeny talajra talál, ha a 18. és 19. század fordulójára irányítjuk tekintetünket. A 18. század három utolsó és a 19. század első két évtizedére esett ugyanis a nyelvújítás első, mondhatnánk hőskora. E fél évszázad első fele, a mozgalom első szakasza főleg szervező, előkészítő és adatgyűjtő jellegű volt, míg a művelt nagyközönség által jobban ismert második szakasz, a nyilvános polémika az ortológusok és neológusok közt a 19. század első két évtizedében játszódott le. Hogy ez a harc milyen sikeres lehetett és hogy kimenetele milyen mély hatást gyakorolt a magyar nemzeti kultúra fejlődésére, kétségtelenül kitűnt kongresszusunk egyéb előadásából. Itt én röviden az első szakasz egyik legfontosabb dokumentumáról, Gyarmathi Sámuel *Nyelvmesteréről*, pontosabban annak a metanyelvezetéről szeretnék röviden megemlékezni.

Metanyelv alatt a nyelvészek szoros értelemben egy olyan magasabb rendű (formális) nyelvet értenek, amellyel kutatásuk tárgyát, például egy természetes nyelvet pontosan leírhatnak. Én itt tágabb értelemben, inkább Gyarmathi „metanyelvezetéről” fogok szólni, s annak keretében is a *Nyelvmester* műfajának meghatározásáról.

Gyarmathi Sámuel, a kor nagy erdélyi polihisztorát eddig főleg a századfordulón (1799) megjelent *Affinitas Linguae hungaricae* című műve után ismertük, amelyben az uráli összehasonlító nyelvkutatást alapozta meg. Újabban azonban, főleg a fiatalon elhunyt Gáldi László (1974), valamint Gulya János (1978) kutatásai nyomán ugyanolyan magasra értékeljük nyelvтанát is, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestert*, amelyet az Erdélyi Országgyűlés rendeletére és költségére 1794-ben nyomtattak ki Kolozsvárott és Nagyszebenben. A *Nyelvmester* az első magyar nyelven írott nagyszabású (több mint 700 oldalas) tudományos leíró nyelvтан. Az egy évre rá megjelent *Debreceni grammatikával* és a kora 19. századbeli Révai-féle *Elaboratior grammatica hungaricaval* együtt megvetik az újkori magyar nyelvтанítás alapját.

A tudományos szintű nyelvтанítás a nyelvújításnak nélkülözhetetlen előfeltétele, nemcsak azért, hogy a nyelvi norma kialakulását segítse elő, s azért, hogy illetéknéppen hozzájáruljon a nyelv általános „pallérozásához” (hogy Gyarmathi s kortársai módján fejezzem ki a Sprachpfleget), hanem s talán főleg azért, hogy a nyelv töszavait, képzőit és alaktani szabályait pontosan megállapítsa. Ez utóbbi nélkül a szókincs növelése csak teljesen rendszertelenül, úgyszólván vaktában folyhatna le.

A tudományos nyelvтанítás alapfeltétele a jól meghatározott nyelvelmélet s annak következetes érvényre juttatása. Ezzel jár a pusztán hagyományra alapozott tudás elvetése, ami a mi esetünkben a latin nyelvtan kategóriák sutba dobását jelenti.

E szemszögből nézve Gyarmathi történelmünkben az első nyelvész, aki magyar nyelven tudományos grammatikát írt. (Elődje e téren s tudományos ellenfele, Kalmár György latinul írta meg magyar nyelvtanát 1770-ben és általános nyelvtanát 1772-ben.) Gyarmathi *Nyelvmesterében* tudatosan elveti a latin mintát, racionalista-alapra helyezkedik, és ez az elemzés mód művének minden részletét áthatja. Sőt, elmondhatjuk Gulyával (1978: 95), hogy „Gyarmathinak még a hibái is sokszor a rendszerőséghez és az elképzelt, 'tökéletes' univerzális nyelvhez, mint valami abszolút idálhoz való kötődéséből és az ezzel igen közeli, a forma iránti erős tiszteletéből fakadnak.” Gyarmathi már címében hirdeti, hogy 'okoskodva' tanít. A 18. század Európa-szerte ezt az irányvonalat követi, s közvetve vagy közvetlenül minden modernnek és eredetinek számító nyelvtaníró és nyelvfilozófus munkája valamilyen formában ugyanarra a közös forrásra megy vissza: az ún. Port-Royal-féle nyelvtanra, Claude Lancelot és Antoine Arnauld 1660-ban megjelent *Grammaire générale et raisonnée*jára, amely a 18. század folyamán számos, javításokkal és jegyzetekkel egyre bővülő kiadásban jelent meg. Ennek a racionalista, deduktív gondolkodásnak az alapja az, hogy – mivel a nyelv az emberi gondolatot fejezi ki, s mivel az emberi gondolkodás szabályai helytől és időtől függetlenek – minden nyelv szerkezete egy általános nyelvtanra van alapozva, amelytől azonban egyes nyelvek természetesen bizonyos részletekben eltérhetnek. A tudományos magyar nyelvtan tehát annak a leírásából áll, hogy a magyar nyelv nyelvtana miben egyezik az általános nyelvtannal és miben különbözik attól.

Gáldi László odáig ment e viszonylatban, hogy 1974-ben megjelent rövid közleményében a *Grammaire générale* 1759-es kiadása és Gyarmathi *Nyelvmestere* között szövegegyezéseket kísérelt meg kimutatni. Vitatható azonban, hogy Gyarmathi közvetlenül a Port-Royal munkájából merítette volna nyelvtanának fő érveit. Gáldi például (1974: 133) arra hivatkozik, hogy a Port-Royal szerint a névszók neme 'tisztára önkényes' és 'irracionalis' és dicséret illeti az angolt, amelyben nincs nemi megkülönböztetés. Arra a következtetésre jut, hogy 'innen már csak egy ugrásra van' Gyarmathi véleménye, amely szerint a magyar nyelv megtanulását segíti elő a grammatikai nem hiánya (M. Nyelvmester 1: VIII, 51).

Ezt a hiányt azonban már Szenczi Molnár Albert (1610) és Komáromi Csipkés György (1655) is megjegyezték a magyar nyelvtanírás hajnalán; s Gyarmathihoz időben még közelebb, Adámi Mihály (1760: [XII]) és Bél Mátyás (Meliboeus 1779: 23) is hangsúlyozzák, hogy ez mennyire megkönnyíti a magyar nyelv elsajátítását. E két utóbbi mű sokkal valószínűbb Gyarmathi-forrás, mint a Port-Royal-grammatika. Az azonban kétségtelen, hogy a Port-Royal nyelvelmélete uralkodó a 18. században, s hogy Gyarmathi ennek szellemében írja meg *Nyelvmesterét*. Hogy pontosan milyen forrásmunkákkal dolgozott, azt a további kutatómunkának kell majd kiderítenie. Mondattanának bevezetésében Gyarmathi kifejezetten Comenius *Opera didactica*jára (1657) utal mint a 'közönséges nyelvmester' (grammatika universalis) egyik forrására (M. Nyelvmester 2: 4). Ugyanitt elítélőleg szól bizonyos újabb általános nyelvtanokról, amelyeket 'valami fellebbe járó megfoghatatlan szókkal' írtak. E burkolt, gúnyos megjegyzés mögött valószínűleg Kalmár *Prodromusa* vagy *Praecepta grammaticaj*a (1772) rejlik.

E vonatkozásban felvetődik a kérdés, hogy Gyarmathi *Nyelvmestere* valóban tudományos nyelvelírás-e; vagy csak egyszerű tanító mű, pedagógiai célból írt alkalma-

zott nyelvtankönyv, mint ahogy címe is sejtetné – Sprachmeister, nyelvmester. Persze, a 18. században a két műfaj közt nem volt olyan éles határvonal, mint ma. Lancelot, mielőtt általános nyelvtanát megírta volna, több sikeres nyelvtankönyv szerzője volt. Az egész 18. század folyamán pedig, ahogy André Chervel (1977) is kimutatta, a Grammaire généalet nyelvtanítás céljából adták ki újra és újra, és az ezekben a kiadásokban talált módosítások és bővítések híven tükrözték a francia élő nyelv változásait.

Hallgassuk, mint mond e vonatkozásban Gyarmathi. Bevezetésében ezt írja:

„Tudom, sokan lesznek olyanok, a' kiknek ez a' Grammatica igen nagynak fog tetszeni. De azok talám azt vélik; hogy a' Grammatica, mint tsak Oskolába, és gyermek kezibe valo Könyv; koránt sem. Más az oskolai Grammatika, más pedig a' Tudósok Grammatikája, mellyben az értelmes emberek, és a' Tanítók akármí előfordulható nyelvbéli kétségeskedésekben tanácsot kérhessenek. Ilyen már a' Frantziáknál, az Akadémia nagy Grammatikája, *Grammaire de l' Academie Française*. Ilyennek kellene lenni e'nek-is. De lehet-is időre. Ilyen szemmel nézve tehát ez a' Grammatika nem hogy nagy volna, de sőt igen kitsiny...” (M. Nyelvmester 1: XIX–XX.)

Gyarmathi tehát az 'értelmes embereknek és tanítóknak' ír, bár kétségtelen, hogy végső fokon osztja a korabeli nyelvművelő mozgalom egyik fő célját, a magyar iskolai nyelvtanítás tudományos alapokra való helyezését. Maga is tervbe veszi egy későbbi, kisebb terjedelmű iskolai nyelvtankönyv 'kivonatolását' a *Nyelvmester*ből, hogy ezzel, ahogy ő mondja (M. Nyelvmester 1: XX), nemzetének kedves áldozatot tegyen; és tudjuk, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszer is felkérte, hogy, mint a legnevesebb erdélyi nyelvész, iskolai nyelvtankönyvet is írjon (Jancsó 1955: 147, 165).

Hogy Gyarmathi valóban tudományos nyelvtant írt, azt a *Nyelvmester* két sajátossága bizonyítja: elődeinek éles és részletes bírálata és számos következtetésének óvatos, úgyszólván kísérleti jellege. „Az e'dig irt Grammatikáknak, egy tsomoban szedett minden gyűjteményje is, nem egész munkának, hanem tsak valami gyűlevész Jegyzések rendetlen rakásának nevezetethetnék”, mondja Gyarmathi Előljáró Beszédében (M. Nyelvmester 1: VI). Későbbi kritikusok és nyelvészettörténészek többször el is ítélték Gyarmathit ezért a 'fennhéjázó lenézésért' (Háhn 1884: 139), de alaptalanul. Az elődök munkáinak kritikus és sokszor elmarasztaló értékelése, az eredetiség és felsőbbrendűség gyakran túlzott hangsúlyozása nyelvészettörténeti és általános tudománytörténeti közhely. Noam Chomsky, Bloomfield, Ferdinand de Saussure, a Grimm testvérek, Scaligerék, apa és fia, sőt még Thomas von Erfurt is, mindnyájan eléggé lesújtó véleménnyel voltak elődeik munkásságáról. Ugyanakkor Gyarmathi korának gyermeke is. Ennek a nemzedéknek a szemében a Querelle des Anciens et des Modernes már eldőlt a modernnek javára, gondolkodásmódjuk Leibniz és Wolff optimista felvilágosodottságának hatása alatt áll, mélyen meg vannak győződve a haladás diadaláról, és a tudományfejlődést csupán felfelő szárnyaló ív alakjában tudják elképzelni.

Így Gyarmathi a *Nyelvmester*ben több helyen is vitába száll nyelvtaníró elődjével. Például az *az/ez* szócskákat elemezve így érvel: „Némelly nyelv-művesek, mint Kal-már-is, azt állatják, hogy ezen szóknak *a*, *e*, volna a' fejek (Thema), nem pedig *az*, *ez*, illy okon, hogy ezek tsak a'kor vesznek fel végül *z* betűt, mikor magán hangzón kez-

dődik, a' következendő szó; De ez igen tsekély ok, mert a'ból e' következnek, hogy így-is kellene írunk: *át, ét, ..* (nem pedig így: *azt, ezt, ...*)" (M. Nyelvemester 1: 122–123.)

Gyarmathi (és sok más korabeli nyelvész) szerint az *a/az* és *e/ez* alakváltozása hangvesztésen alapul, amit a hiányjel is mutat, míg Kalmár s társai a hangbetoldási megoldást választják. Az érvelés pedig sem az írott források tekintélyére, sem történeti adatokra, hanem a különböző élő nyelvi alakoknak s azok megoszlásának vizsgálatára támaszkodik. A kérdés tudományos elméleti jelentőségét mutatja, hogy napjainkban pontosan ilyen vita folyik a generatív fonológusok és az ún. természetes fonológusok között a hasonlóképpen váltakozó francia névelő tárgyában (*les hommes* vs. *les femmes*).

Mint már Antal László is kimutatta (1961: 94–100), Gyarmathi *Nyelvemestere* fontos helyet foglal el a magyar esetrendszer évszázados vitájában. A görög–latin nyelvtanból öröklött hat eset már Szenczi Molnárnak sem volt elegendő, s a 17. és 18. század folyamán több nyelvtaníró próbált e hathoz újabb eseteket hozzásorolni. Gyarmathi az első, aki kimondottan szakít evvel a magyar nyelv szempontjából tarthatatlan hagyománnyal: „Nem más okból tartottak hát e'dig a' Magyar nyelvben hat esetet, hanem csak a'ból, hogy azt e'dig a' Déák nyelv kaptájára huzzák. Mi azért a'kik ezt a józan okosság vezérlése szerint akarjuk tanítani, csak négy esetet számlálunk.” (M. Nyelvemester 1: 33–34.)

Gyarmathi megoldása az, hogy csak négy esetet ismer el általános nyelvtani alapon. Az összes többi ma elismert eset toldalékként kezeli, ami alatt ma viszonyragokat és bizonyos esetragokat értünk. Több oldalon keresztül egymás után veti el az elődei által javasolt eseteket. Így érvel például a Komáromi Csipkés által felvetett conjunctivus casus ellen, aminek mai használatban a sociativus viszonyrag felel meg. (1) Valódi eseteknél a kérdőszó is viseli az esetjelet (Minek? Kenyérnek.); a sociativusnál ez nem áll fenn, mert a lovastól-nak nincs Mistől? megfelelője. (2) Valódi eseteknek van többes számuk is; a szolgástól-nak nem felel meg *szolgásoktól (vagy *szolgákstól). (3) Valódi esetek személyes névmásokkal kapcsolódnak össze (nekem, neked); ami nem áll fenn a -stól/-stől esetében.

E két példa talán megvilágította, hogy milyen szigorú és formális tudományos-sággal bírálja Gyarmathi elődei munkáját.

Ugyanakkor a *Nyelvemester* üdítően mentes minden dogmatizmustól. Mint fentebb említettem, Gyarmathi saját következtetéseinek sokszor óvatos, majdnem kísérleti jellegű ad. Ez különösen vonatkozik a mondatanra, amelyben Gyarmathi a legeredetibb, hiszen a *Nyelvemester* második kötete a magyar nyelv legelső részletes, úgyszólván teljes mondatana: „Sok Törvényeket tsináltam talám az őszverakásban, és azok után még több Jegyzéseket is tettem. De úgy vagy az, az első Syntaxis írásával. Könnyű leszsz, a'második, 's harmadik rendbéli utánunk következendő íróknak ezen törvényeket rövidobb határok közzé szoritani, a'me'nyiben azt a Magyar Nyelv természeti megengedi, a'dig pedig ezeknek vehetjük hasznát. A'melly Törvények, vagy Jegyzések elmaradhatóknak ítéltenének: azokat könnyű leszsz elmellőzni az értelmes vizsgálóknak.” (M. Nyelvemester 1: XIX.)

De már a hangtanban és alaktanban is feltűnik az ilyenfajta, kritikus témakezelés. A kicsinyítő képző tárgyalása során például kérdés formájában megjegyzi, hogy – bár az *-ék* végződést nem veszi fel a kicsinyítő toldalékok közé – a *hulladék*, *maradék*,

töredék stb. szók is esetleg oda tartoznának. (M. Nyelvemester 1: 62). Valóban az ilyen mérsékelt gyakoriságú és termékenységű képzők jelentését még ma is elég nehéz pontosan körülhatárolni.

Többször előfordul a *Nyelvemester*-ben, hogy Gyarmathi nem tud két különböző analízis között dönten. Például a meglehetősen ritka *-vást/-vést* képzős alakokat, mint *folyvást*, *bízvást*, először úgy elemzi mint a *folyás* szó tárgyesetét egy *v* közbeiktatásával: *foly* → *folyás* → *folyást* → *folyvást*. 'Ha pedig valakinek ez a' származtatás módja nem tetszik:' folytatja Gyarmathi, 'ám származtassa azokat a' viselőköl (ex Gerundiis)... hozzájuk töldván végül az *st* betűket, egy fellyül tett vonással együtt ...' (M. Nyelvemester 1: 78). A képzési folyamat így: *foly* → *folyva* → *folyvást* → *folyvást*.

Gyarmathi tehát lelkiismeretesen bemutatja olvasóinak az ő meglátása szerint kétes eseteket, és többször vaglyagos megoldással is szolgál, ami ugyan nem segítette elő közvetlenül a nemzeti nyelvi norma rögzítését, de az utókor számára pontosan kijelölte a tudományos nyelvtanírás kialakulásának útját. A *Nyelvemester* így hidat képez a magyar nyelvtudomány continuumában elődei munkái között, amelyeket részletes bírálat alá vetett, és a 19. század nyelvtanírása közt, amelyen — főleg a *Debreceni grammatikán* és Révain keresztül — Gyarmathi eltörölhetetlen jegyet hagyott.

A *Nyelvemester* magas racionalista tudományos szintje tehát kétségtelen. El kell ismernünk azonban azt is, hogy Gyarmathi munkájának pedagógiai irányzata is van. Bevezetésében céloz 'Nyelvünket tanulo idegen szomszédink'-ra (M. Nyelvemester 1: VI), és részletmegoldásait többször arra alapozza, hogy azok a nyelvtanulást megkönnyítik. Miután a hagyományos hat esetet formális alapon négyre csökkentette, Gyarmathi hangsúlyozza, hogy 'az e'dig szükségtelenül szaporodott e'féle dolgok megkevesítése ugy itelem napról napra könnyebb tanulhatóvá teszi a' mi nyelvünket...' (M. Nyelvemester 1: 36). A tudományos leíró és a nyelvtanító irányzat között azonban nincs ellentmondás, mert Gyarmathi és kortársai szerint az idegen nyelvek elsajátításában az általános nyelvtan fontos közvetítő szerepet játszik az anyanyelv és a cél nyelv között.

Befejezőként szeretném még egyszer kiemelni, hogy a társadalom- és művelődéstörténeti szempontból oly fontos nyelvújítási mozgalomnak nélkülözhetetlen előfeltétele volt a magyar nyelvtanírásnak a latin gyámkodás alól való teljes felszabadítása és tudományos alapokra való helyezése. Hogy Gyarmathi Sámuelnek ebben oroszlánrésze volt, ahhoz már semmiféle kétség nem fér. Egyébként Gyarmathi *Nyelvemestere* fontos szerepet játszott a magyar nyelvtani szakkifejezések emancipálásában is. Ő volt az első, aki következetesen csak a maga újította magyar terminológiával élt a *Nyelvemester*-ben. Mint ahogy kortársai, Benyák Bernát és Földi János megalapozták a magyar tudományos nyelvet a fizikában és a botanikában, úgy Gyarmathival kezdődik a magyar nyelvtani szaknyelv szerves kialakulása (l. Zsinka 1939: 9). De ez már egy másik előadás tárgya...

Irodalom

- Adámi Mihály. 1760. *Ausführliche und neuerlauterte ungarische Sprachkunst*. Wien: Schilg.
- Antal László. 1961. *A magyar esetrendszer*. Nyelvtudományi Értekezések, 29. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Chervel, André. 1977. *Histoire de la grammaire scolaire*. Paris: Payot.
- Comenius, Johannes (Jan Amos Komenský). 1657. *Opera didactica omnia*. Amsterdam: De Geer.
- Gáldi László. 1974. *La Grammaire de Port-Royal au XVIIIe siècle*. Proceedings of the 11th International Congress of Linguists, szerk. Luigi Heilmann, 133–135. Bologna: Mulino.
- Gulya János. 1978. *Gyarmathi Sámuel. A múlt magyar tudósai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyarmathi Sámuel. 1974. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár–Nagyszében: Hochmeister.
1799. *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttinga: Dieterich.
- Hahn Adolf. 1884. *Gyarmathi Nyelvmestere*. In: Budenz Album. 138–148. Budapest: Akadémiai könyvkereskedés.
- Jancsó Elemér. 1955. *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest: Akadémiai Könyvkiadó.
- Kalmár György. 1770. *Prodromus idiomatis Scythico–Mogorico–Chuno–(seu Hunno–) Avarici*. Pozsony: Landerer.
- Kalmár György. 1772. *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophiae sive universalis*. Berlin: Jakob.
- Komáromi Csipkés György. 1655. *Hungaria illustrata*. Utrecht: Waeseberger.
- Lancelot, Claude és Antoine Arnauld. 1660. *Grammaire générale et raisonnée*. Paris: Le Petit.
- Magyar grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar... társaság*. 1795. Bécs: Alberti.
- Meliboeus (i. e. Bél Mátyás). 1779. *Der ungarische Sprachmeister*. Pozsony: Landerer.
- Révai Miklós. 1803–1806, 1907. *Elaboratio grammatica Hungarica*. 3 köt. Pest: Trattner.
- Szenczi Molnár Albert. 1610. *Novae grammaticae Ungaricae... libri duo*. Hanau: Villerianus.
- Zsinka István. 1939. *A beszédrészek magyar elnevezéseinek története*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 49. Budapest: MNyT.

BÉLA KÁLMÁN (*Debrecen*)

Sprachwissenschaft und Nationalbewusstsein um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Das Sprachproblem stellte sich für das 18. Jahrhundert noch nicht als solches dar. Was man heute für natürlich hält, nämlich, daß ein jeder das Recht hat, seine eigene Muttersprache frei zu benutzen oder eine Sprachgruppe Anspruch auf muttersprachliche Schulung erheben kann usw., war damals noch ein unbekannter Begriff.

In der westlichen und mittleren (römischen) christlichen Staaten Europas war von der iberischen Halbinsel bis Ungarns Ostgrenzen und von Skandinavien bis Sizilien die offizielle Sprache der Kirche und des Staates das Lateinische.

Obwohl fast alle europäischen Sprachen schon im 16. Jahrhundert zu irgendeiner Schriftlichkeit gelangt waren, ja einige von ihnen sogar auch eine ziemlich reiche Literatur besessen haben, konnte diese Schriftlichkeit zur Sprache der Schulen auf Mittelstufe und auf Hochschulebene sowie zu der Wissenschaft und des Staates aber erst dann werden, als sich ihre standardisierte Variante entwickelt hatte.

In Ungarn lag im 18. Jahrhundert der Grundschulunterricht in Händen der Kirche, und in jeder Schule unterrichtete man in der örtlichen Sprache. Mittelschulen gab es nur in Marktflecken und Städten, ihre Sprache war – ebenso wie die der Hochschulen und Universitäten – das Lateinische.

Joseph II. war deutsch-römischer Kaiser ab 1765 und später zwischen 1780 und 1790 auch König von Ungarn. Man darf ihn unbestreitbar als den größten Habsburger-Herrscher bezeichnen. Während seiner 10 jährigen Herrschaft tat er mehr für den materiellen Wohlstand, das geistige Leben des Reiches und im Interesse der Verbreitung der aufgeklärten Ideen als alle Habsburger insgesamt vor ihm. Er war eine starke Persönlichkeit. Gegen das Ungarntum empfand er keine Abneigung.

Joseph II. ließ sich aber nicht krönen, die Krone ließ er von Preßburg nach Wien bringen und in der kaiserlichen Schatzkammer aufbewahren. Da er keinen Eid auf die Verfassung ablegte, hat er auch die Nationalversammlung nicht einberufen. Der Kaiser regierte durch Verordnungen. Er war ein gewissenhafter Beamter, dem die Ungerechtigkeit, die Verfolgung einiger Religionen und Vorurteile zuwider waren. Während der zehn Jahre seiner Alleinherrschaft führte er das Land mit folgenden wichtigen Verordnungen aus dem Mittelalter heraus: er regelte die Lage der Juden, milderte die Zensur und sicherte den Protestanten und Orthodoxen die freie Ausübung der Religion. Er vereinigte die ungarische und siebenbürgische Kanzlei und errichtete an der Universität ein Institut für Ingenieure. Er ließ den Statthalterrat aus Preßburg nach Buda umsiedeln und verordnete eine Volkszählung. Er sicherte die Siedlungsfreiheit der Leibeigenen und regelte ihre Rechte human. Er verordnete die Katasteraufnahme, führte den

Zeichenunterricht ein und verbot die Prügel- und Todesstrafe. Er verfügte, daß die Vertretung der Bauern durch staatliche Anwälte erfolgen solle.

Vom Gesichtspunkt der Ungarn her traf er allein zwei nachteilige Anordnungen: die Auflösung der Selbstverwaltung der Komitate und die Sprachverordnung aus dem Jahre 1784, die das Deutsche zur einzigen offiziellen Sprache in Ungarn machte. Die Regierungsorgane waren verpflichtet, ab 1. November 1784 die Amtsverwaltung in deutscher Sprache einzuführen; die Komitats- und Stadtbehörden ein Jahr später. Im Unterricht mußte innerhalb von drei Jahren zur deutschen Sprache übergegangen werden. Die Bedingung zum Erwerb von Stellen in öffentlichen Ämtern und in der Schule sowie für die Aufnahme in mittlere und Hochschulen war die Kenntnis der deutschen Sprache. Die Folgen waren: eine Entvölkerung der Mittelschulen, die Ansiedlung einer österreichischen-böhmischen Beamtenschicht, die nicht Ungarisch konnte und endlich: eine nicht geringe Zahl von Anhängern des Kaisers in Ungarn ging in Opposition.

„Mit heutigen Augen gesehen kann man sich nicht genug darüber wundern, wie diese beispiellos gewaltsame und zugleich undurchführbare Verordnung praktisch beinahe kindisch war. Die sprachlichen Verordnungen des aufgeklärten Kaisers bilden den kühnsten Versuch der Geschichte der Neuzeit, ganze Völker in möglichst kurzer Zeit ihrer uralten Sprache und Nationalität zu entblößen“ (Szekfü S. 7–8). Es wäre natürlich sehr gut gewesen, wenn man in den ungarischen Schulen neben Latein auch das Deutsche als Fremdsprache unterrichtet hätte, wie es nach 1867 der Fall war, aber so etwas konnte sich der Kaiser nicht einmal vorstellen. Er berief sich auf englische, französische und russische Beispiele. Er wußte vielleicht nicht einmal, daß auch dort nicht-englischsprachige, nicht-französischsprachige und nicht-russischsprachige Völker lebten, nur kümmerte sich der Staat nicht um die Sprache dieser Minderheiten.

Die Sprache der Wissenschaften war im 18. Jahrhundert noch teilweise auch auf deutschem Sprachgebiet das Lateinische. Noch Leibnitz schrieb seine Werke teils französisch, teils lateinisch, doch entstand das Werk dieses Philosophen eher um die Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. Gegen Ende des 18. Jahrhunderts gab es kaum noch einen Wissenschaftler mit deutscher Muttersprache, der seine Werke lateinisch verfaßt hätte. Obwohl das Lateinische bis zum 18. Jahrhundert tatsächlich eine internationale Sprache gewesen war, kämpfte sie mit immer mehr Schwierigkeiten, denn es meldeten sich fortwährend neue Entdeckungen und Techniken, für die keine lateinische Bezeichnungen gefunden werden konnten.

Den Anfang der ungarischen Sprachwissenschaft bedeuten die Grammatiken und Wörterbücher des 16–18. Jahrhunderts. Da man die ungarische Sprache – ausgesprochen oder nicht ausgesprochen – mit dem Französischen, Englischen oder Deutschen gleichsetzen wollte, war die Untersuchung der Struktur und des Wortschatzes der Sprache nötig. Nie sind so viele ungarische Grammatiken erschienen, wie in den Jahren um 1780–1800. Nach den frühen Initiativen (János Sylvester, Albert Szenci Molnár, István Geleji Katona) wurden innerhalb von fünf Jahren miteinander wetteifernd etwa 20 Grammatiken veröffentlicht (Benkő S. 322–342) und neben den neueren Ausgaben der zwei alten Wörterbücher (Albert Szenci Molnár und Ferenc Páriz Pápai) auch mehr als 20 sonstige zweisprachige Wörterbücher herausgegeben.

Ferenc Kazinczy, die führende Gestalt der Spracherneuerung und des literarischen Aufschwungs in Ungarn drängte auf die Übersetzung der ausländischen Klassiker

und der damaligen zeitgenössischen Schriftsteller ins Ungarische nicht nur, um die sich für die immer breiter werdende Literatur interessierende ungarische Intelligenz mit der Weltliteratur bekannt zu machen, sondern auch, um immer mehr Schriftsteller dazu zu bewegen, ausländische Schriftsteller gleichwertig ins Ungarische zu übersetzen und so den ungarischen literarischen Wortschatz zu vermehren. Es wurden heftige Diskussionen über die ungarische Orthographie und Prosodie geführt. Den Wendepunkt der Entwicklung der ungarischen Sprache und Literatur bedeutete das Ende des 18. Jahrhunderts.

Johann Gottfried Herder, der große Humanist, ein begeisterter Verehrer der griechischen Bildung, empfindsamer Freund der afrikanischen Neger, konnte 1781 über die Ungarn nur so viel sagen, daß sie mit Waffen in der Hand plündernd und vernichtend in Europa eingebrochen waren, wo es aber gelungen war, sie unschädlich zu machen. Er, der Apostel des Humanismus, verhehlte kaum seine Zufriedenheit über die Aussicht, daß die Welt die Sprache der Ungarn – die in ihrem eigenen Land gegenüber den Deutschen, Rumänen und Slaven in die Minderheit geraten waren – nach einigen Jahrhunderten vielleicht gar nicht mehr kennen werde (Szekfü S. 20).

Einige Jahre später griff Herder (in den *Briefen zur Beförderung der Humanität* I. Riga 1793, 10. Brief) – ohne auf seine frühere Meinung anzuspieren – die Sprachverordnung von Joseph II. energisch an, mit der er ganze Völker ihrer Vernunft, Ehre und ihrer Rechte beraubt hatte. Die Kultur eines Volkes könne nicht schnell und nicht in einer fremden Sprache entstehen, sondern sich einzig und allein auf dem eigenen nationalen Boden, durch den Gebrauch der ererbten und sich vererbenden Sprache entwickeln (Szekfü S. 19). Diese These bezog sich noch auf alle Sprachen des Reichs, aber nur noch auf die Ungarn bezieht sich die Feststellung, daß es ein Fehler gewesen sei, die ungarische Krone nach Wien zu bringen und die Krönung nicht stattfinden zu lassen, und Herder freute sich, daß die Literatur in ungarischer Sprache einen Anschwung genommen hatte.

Viel bekannter blieb und eine viel größere Wirkung hatte aber die düstere Prophezeiung über den Niedergang der ungarischen Sprache, und diese wurde von der ungarischen Romantik im 19. Jahrhundert oft zitiert.

Wenn es wahr ist, daß jede Aktion eine Reaktion hervorruft (und natürlich die Reaktion eine Aktion), dann halfen eben die Sprachverordnung von Joseph II. und Herders finstere Prophezeiung der ungarischen Intelligenz, um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert ihr Interesse an der eigenen Muttersprache zu fördern. So entwickelte sich zu Anfang des 19. Jahrhunderts, Jahrzehnte vor der Einführung der ungarischen Staatssprache, die Standardisierung des Ungarischen, das durch die Vereinheitlichung der Rechtschreibung und die Erweiterung des Wortschatzes auf allen Gebieten auch schon die Funktion der Staatssprache erfüllen konnte.

Österreichisch–ungarische Kontakte im Spiegel der Lehnwörter westungarischer Dialekte

I. 1. Zahlreiche Fragen der seit mehr als tausend Jahren bestehenden deutsch–ungarischen Sprachkontakte hat die Forschung schon geklärt und zwar vor allem die der früheren Jahrhunderte. Die Fragen der späteren Jahrhunderte, insbesondere die österreichisch–ungarischen Kontakte warten jedoch immer noch auf eine gründliche Aufarbeitung.

2. Bezüglich der österreichisch–ungarischen Sprachkontakte ist innerhalb Westungarns das heutige Nordwestungarn, vor allem das Gebiet des einstigen Komitats Sopron von besonderer Bedeutung und zwar deshalb, weil die Stadt Ödenburg (ung. Sopron) und Umgebung bzw. Rábaköz (Raabau) derjenige Teil Ungarns war, der – hauptsächlich während der Monarchie, aber auch früher schon – die engsten Wirtschafts- und Handelsbeziehungen und kulturellen Kontakte zu Wien und Umgebung unterhielt. Zudem war Ödenburg bekanntermaßen eine zweisprachige Stadt.

3. In diesem Vortrag behandle ich den regionalen Wortschatz bairisch–österreichischen (deutschen) Ursprungs eines Dorfes in diesem Gebiet. Ich muß hinzufügen, daß ein Teil, ja wahrscheinlich sogar die Mehrzahl der in Frage stehenden Wörter in mehreren westtransdanubischen ungarischen Mundarten gebräuchlich war. Die Beschränkung der Untersuchung auf den regionalen Wortschatz hat neben den Nachteilen auch einen Vorteil, nämlich den, daß auf diese Weise solche Wörter analysiert werden können, die die untersuchte Gegend besser charakterisieren und somit die österreichisch–ungarischen Kontakte spezifisch darstellen. Aus Zeit- und Platzgründen kann ich die etwa 175 regionalen Lehnwörter leider nicht mit ihrem vollständigen etymologischen Apparat vortragen, und auch von einer einfachen Aufzählung muß ich absehen. So werde ich also über diejenigen außersprachlichen Faktoren sprechen, infolge derer die Entlehnung dieser Wörter notwendig bzw. möglich war.

Der Ort der Untersuchung ist Mihályi, ein Dorf 50 km südöstlich von Ödenburg. Hier wurde in erster Linie Landwirtschaft betrieben. Seine Einwohnerzahl bewegte sich auch im vergangenen Jahrhundert zwischen 1500 und 2000. Die Bevölkerung spricht Raabauer Dialekt. Das Material der Untersuchung, den regionalen Wortschatz, habe ich im Laufe der vergangenen 25 Jahre gesammelt.

II. Was sagen die bairisch–österreichischen Lehnwörter dieses Dialektes aus? Was erfahren wir durch sie über die Vergangenheit, über die Beziehung der beiden Völker zueinander? Unter anderem, daß ein bedeutender Teil der Wörter in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts, also in der intensivsten Phase der österreichisch–ungarischen Be-

ziehungen, zur Zeit der Monarchie, in diesen Dialekt gelangte. Die meisten Lehnwörter bezeichnen landwirtschaftliche Geräte, Haushaltsgegenstände, Kleidungsstücke, Speisen und Begriffe des Handwerks und des Militärwesens, z. B. /hákli/ 'kleine Hacke', /silinga/ 'Schwinge', /tëszli/ 'Stössel', /trák/ 'Trage' – /cejg/ 'Zeug', /kiszli/ 'Kistl', /pitli/ 'Büttel' – /dindliruha/ 'Dirndlkleid', /hángëdli/ 'Hangerl', /jánkli/ 'Jankerl', /slavrok/ 'Schlafrock' – /granatërmars/ 'Grenadiermarsch', /kráfli/ 'Krapfen', /krakëdli/ 'Kracherl', /sterc/ 'Stërz' – /hiccül/ 'hitzen', /szatylër/ 'Sattler', /tislër/ 'Tischler.' Das Ausmaß des sprachlichen Einflusses zeigt die Entlehnung einiger Ausdrücke, wie z. B. /olëzãnsz/ 'alles eins', /encfikszre/ 'eins fix', /encvejre/ 'schnell; eins-zwei', /hërgolt/ 'Herr Gott', /nájñáj/ 'in unerreichbarer Entfernung' (<'nein-nein'), /sluszpassz/, 'Schluß pass', /vartapiszli/ 'wärt ein bisschen', /vaszisztasz/ 'was ist das' bzw. /ónë/ 'es gibt nicht; es ist nicht zu bekommen' (<'ohne'). Etwa ein Drittel der untersuchten Wörter ist inzwischen ausgestorben, entweder weil der betreffende Begriff oder das betreffende Gerät verschwunden ist oder weil es durch ein umgangssprachliches Wort ersetzt worden ist. So z. B. /báliz/ 'wälich', /csicsëdli/ 'Zitscherl', /krakëdli/ 'Kracherl' bzw. /himpërszaf/ (heute: málnaszörp), /spórkassza/ (heute: takaríkpíntár), /tislër/ (heute: asztalos), /rugzák/ (heute: hátizák). Die Zurückdrängung fast aller dieser Lehnwörter ist ein ständig voranschreitender Prozeß; so wird z. B. das vor kurzem noch allgemein gebräuchliche /himpër/ immer häufiger durch das umgangssprachliche /málna/ ('Himbeere') ersetzt. In einigen Fällen rivalisierten zwei Lehnwörter miteinander; z. B. /hángëdli/ wurde schließlich von /pártëdli/ ('Lätzchen') verdrängt, /bézsl/ von /virsl/ ('Würtschen'). Man kann sagen, daß die untersuchten Lehnwörter – bis auf einige Ausnahmen: /bászli/, /pacsl/, /subër/, /trák/, /trotyli/, /zsëtër/, /zsompör/ – heute nicht mehr zum aktiven Wortschatz des Dialektes gehören (Näheres zu den erwähnten Lehnwörtern siehe in: J. Kiss, *Nyelvjárási tanulmányok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 159. Bp., 1981. S. 41–55).

III. Aber auf welche Weise, auf welchem Wege gelangten die genannten Wörter in den Dialekt von Mihályi, wo doch dieses Dorf, ebenso wie die umliegenden Orte, eine rein ungarische Einwohnerschaft aufweist und die meisten Ortschaften dieser Gegend Ansiedlungen aus der Zeit der Árpáden sind, die niemals unmittelbaren Kontakt zum deutschen Sprachgebiet und zu deutschsprachigen Orten hatten? Mihályi hatte seinen wirtschaftlichen Aufschwung – genauso wie die meisten Raabauer Dörfer – in erster Linie seinem guten Boden zu verdanken. Auf ihm wuchsen reichlich Getreide, Futterpflanzen und Obst, und er ermöglichte außerdem eine ausgedehnte Viehzucht. Zu den guten Erträgen kam noch die ausgezeichnete Marktlage. Daraus läßt sich die einstige Prosperität dieses Teils von Ungarn erklären. Die wichtigsten Abnehmermärkte waren Ödenburg und Wien. Die relativ naheliegenden ungarischen Städte, wie Szombathely (Steinamanger), Győr (Raab) und Pápa waren nicht annähernd so bedeutend. Die größte Rolle spielte zweifelsohne Ödenburg, wohin die Raabauer ihre Waren regelmäßig brachten. Dort kamen sie nicht nur beim Verkauf ihrer Waren unmittelbar mit Deutschsprachigen in Berührung, sondern lernten beim Erledigen ihrer Einkäufe auch die österreichischen Erzeugnisse und deren Namen kennen. Ein Autor, der die damaligen Umstände gut kannte, schrieb 1823 folgendes: „A' Dunántúli Vármegyék közül egynek sincs az a' módja, gabonáját és marháját olly kevés útiköltség mellett olly áron el adni, mint el adja Soprony Vármegyé. Soprony Sz. Kir. Városába minden héten két-

szer jönnek az Ausztriaiak” (Nagy Apáthi Kiss Sámuel: Tudományos Gyűjtemény 1823/10: 60: Von den transdanubischen Komitaten hat keines die Möglichkeit, sein Getreide und seine Rinder neben sehr geringen Transportkosten zu einem so guten Preis zu verkaufen wie das Komitat Sopron. In die königliche Freistadt Ödenburg kommen die Österreicher zweimal pro Woche). Diesbezüglich sei hier noch ein Zitat als Beweis angeführt: az első „világháborút megelőző időkben Bécs városa nemcsak a nemzetiségi községekre, hanem azokon messze túlmenően az egész vármegyére vonzó hatást gyakorolt. A császárváros hatalmas piaca, fogyasztóképessége vármegyékre kiterjedő széles vidék terményeit felvette és népességének jó keresetet biztosított. A német és magyar községek lakosai gabonát, ruszti, fertő-melléki bort, hansági szénát szállítottak, hízott marhákat hajtottak a bécsi piacra. A Sopron környéki községek pedig híres vásárokat rendeztek a megye székhelyén, Sopronban... Itt gyűjtötték össze, válogatták ki a mezőgazdasági terményeket és az állatokat, majd továbbították Bécsbe... A vármegye népe sok tekintetben nyugatra húzott, áruival és – kisebb mértékben – vásárlásaival felkereste a bécsi piacokat” (Soproni Elek *A Kultúrsarok gondjai*. Bp., 1940. 177.: In der Zeit vor dem I. Weltkrieg wirkte Wien nicht nur auf die von den Nationalitäten (also von Deutschsprachigen) bewohnten Ortschaften, sondern auch weit über diese hinaus auf das ganze Komitat als eine anziehende Kraft. Der riesige Markt und die hohe Konsumkapazität der Kaiserstadt nahmen die Erzeugnisse ganzer Komitate auf, womit sie deren Bevölkerung ein gutes Einkommen sicherten. Die Bewohner der deutschen und ungarischen Gemeinden transportierten Getreide, Wein aus Rust und der Gegend um den Neusiedler See und Heu aus Wasen (Hanság) auf den Wiener Markt, ferner trieben sie ihre gemästeten Rinder dorthin. Die Orte um Ödenburg wiederum veranstalteten berühmte Märkte in Ödenburg, der Hauptstadt des Komitatst... Hier wurden die landwirtschaftlichen Erzeugnisse und das Vieh gesammelt und ausgewählt, die dann nach Wien gelangten... Die Bevölkerung des Komitats war in vielerlei Hinsicht nach Westen orientiert. Mit ihren Waren und – in geringerem Maße – zum Einkaufen suchten sie die Wiener Märkte auf). Diese Darstellungen der zitierten Quellen unterstützen auch die Erinnerungen der älteren Generation. Nach der Aussage meiner Informanten begaben sich um die Jahrhundertwende mehrere Leute aus Mihályi regelmäßig, wöchentlich oder monatlich, nach Ödenburg, um dort auf dem Markt Eier, Getreide, Viehfutter und Vieh (vor allem Kühe) zu verkaufen. Ich weiß von einem Mann aus einem Dorf in der Nähe von Mihályi (Potyond), der vor dem I. Weltkrieg jede Woche eine Fuhre (also mehrere Tausend) Eier an einen Wiener Großhändler lieferte. Die Händler aus Österreich und aus der Umgebung von Ödenburg kamen aber auch in die Dörfer von Raabau, also auch nach Mihályi (Potyond), der vor dem I. Weltkrieg jede bares Pferdegeschirr, das Kumet. Mein Vater erinnert sich noch, daß ein Hühnerhändler regelmäßig nach Mihályi kam. Und wenn er seine Ankunft durch Ausrufen bekannt gab, verbreiteten die Leute die Nachricht wie folgt: /gyün a pándorfi tikász/ (‘der Parndorfer Hühnerhändler kommt’). Die Bevölkerung des Komitats Sopron war zur Zeit der Monarchie tatsächlich nach Wien orientiert. Aus der Generation meiner Großeltern gelangten nur sehr wenige Leute jemals in die ungarische Hauptstadt, und wenn, dann äußerst selten, während das nähere Wien von wesentlich mehr Leuten und viel öfter aufgesucht wurde. Auf die Tatsache, daß Wien das Handelszentrum war, deuten auch einige regionale Phraseologismen hin, z. B. /bécsi rongy/ (wörtlich: ‘Wiener

Lappen'), was Textilien bedeutete. Dieser Ausdruck entstand, als sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts neben den hausgewebten Stoffen von Wien her langsam auch die feineren, dünneren (daher „Lappen"), in Fabriken hergestellten Textilien verbreiteten. In der Aussteuer eines ordentlichen Mädchens vom Lande fanden sich damals noch ausschließlich hausgewebte Stoffe. Eine Redensart aus diesem Dialekt besagt: /van ott minden, mind Bécsbe/ (wörtlich: 'dort gibt es alles, wie in Wien') und bedeutet: 'die in Frage stehende Familie oder Ortschaft ist wohlhabend, reich'. Dies ist ein Hinweis auf den Reichtum und das vielfältige Warenangebot Wiens bzw. seiner Geschäfte und Märkte. Die vornehmeren, feineren Erzeugnisse kamen im allgemeinen aus Wien, und auch die Mode wurde in mancher Hinsicht von dort bestimmt. Das Attribut /bécsi/ 'Wiener' bedeutete deshalb in einigen Ausdrücken so viel wie hervorragend, ausgezeichnet, erstklassig, so z. B. /bécsi vörzsina/ ('Wiener Virginia'), eine besondere Zigarrensorte. — Eine andere Möglichkeit des sprachlichen Kontaktes war durch die Armee gegeben, da dort Österreicher und Ungarn teilweise in demselben Regiment dienten. Meine Informanten sagten mir, daß die Männer aus Mihályi im vorigen Jahrhundert vor allem in diesen gemischten Regimentern dienten. Die meisten wurden in Ödenburg eingezogen, ein kleinerer Teil in Preßburg. Ungefähr ein Zehntel der untersuchten Wortliste ist aus der Sprache der Armee in den Dialekt gelangt (z. B. /aptrétén/, /agyusztérung/, /alómars/, /aufstén/, /dëfëlléroz/, /dëkkul/, /frejtër/, /galoppë-roz/, /ládul/, /lordungul/, /policáj/, /rejszoroz/, /rëzërvista/, /risztung/, /táglik/, /topëráj/). — Die dritte Quelle der Lehnwörter stellten diejenigen Handwerker dar, die u. a. in Österreich bzw. in deutschsprachigen Ortschaften gelernt hatten. Zur Zeit der Monarchie wurde von den Gesellen noch erwartet, daß sie „die Welt kennenlernten", d. h. in verschiedenen Ortschaften arbeiteten und so das Handwerk noch besser erlernten. Da Österreich in dieser Beziehung weiter entwickelt war, verbrachten viele Gesellen aus Raabau ihre Wanderjahre in österreichischen Städten. Auf diese Weise lebten 4 Schuster- und ein Schmiedegeselle aus Mihályi, soweit sich mein Hauptinformant, mein Vater, erinnert, eine Zeitlang in Österreich. (Mein Großvater z. B. lebte und arbeitete 5 Jahre lang in Wien. Als er zurückkam, war dieser „Wiener Geselle" eine gute Reklame für seinen Meister.) Nebenbei sei erwähnt, daß der Wortschatz des Handwerks sehr viele deutsche Wörter enthielt; mit diesen Fachwörtern will ich mich hier jedoch nicht befassen. — Eine weitere Quelle war die Institution des Kinderaustausches, d. h. die gute Gewohnheit, daß deutschsprachige und ungarischsprachige Familien ihre Kinder für einige Zeit „austauschten", damit sie die jeweilige Fremdsprache erlernten. Nach den Erinnerungen meiner Informanten beruhte dies in Mihályi zur Zeit der Monarchie immer auf Gegenseitigkeit. Sie erinnern sich an 7 Austauschaktionen. Die andere Art und Weise des Sprachenlernens war, daß die Eltern ihre Kinder in solche Schulen gaben, in denen auch Deutsch gelehrt wurde. Aus Mihályi besuchten aus diesen Grunde unmittelbar vor dem Ausbruch des Krieges 2 Personen die Bürgerschule in Pinkafeld (ung. Pinkafő). — Für die unmittelbare Wortentlehnung aus dem Bairisch-Österreichischen kann ich ein einziges Beispiel nennen. Eine — die einzige — zweisprachige (deutsch-ungarische) Familie in Mihályi nannte ihre Großmutter *Omama*. Das Wort gelangte zuerst in den Sprachgebrauch ihrer näheren Bekannten, dann auch in den anderer, allerdings nur als Bezeichnung für diese eine bestimmte Großmutter. Eine weitere Verbreitung blieb nach dem Tod der Großmutter aus. — Man kann mit

Recht annehmen, daß auch durch die Vermittlung der umliegenden Dörfer Lehnwörter in den untersuchten Dialekt gelangten. Welche das waren, läßt sich allerdings vorläufig nicht feststellen.

IV. Der Kontakt zweier Völker ist immer auch ein sprachlicher und die übergebende Sprache ist normalerweise zugleich auch eine entlehrende. Welche ungarische Wörter in die Sprache Wiens bzw. in die österreichischen Dialekte gelangt sind, was für Lehnübersetzungen es gab und gibt, wissen wir jedoch mangels eingehender Untersuchungen noch nicht genau. In dem von Jakob Ebner zusammengestellten Buch (*Wie sagt man in Österreich?* Duden Taschenbücher 8) findet sich folgendes: /bácsi/ 'Ungar' /Bakonyer/ 'ungarisches Mastschwein', /Dolmetsch/ 'Übersetzer', /Fogosch/ 'eine Fischart', /Forint/ 'ungarische Währungseinheit', /Gate/, /Gatje/ 'Unterhose', /Gulasch/, /Hardigatti/ 'ein Fluch' (vgl. ung. ördögadta), /Hotter/ 'Feld-, Besitzgrenze' (vgl. ung. határ), /Magyar/ 'Ungar', /Mullatschag/ 'ausgelassenes Fest', /mullattieren/ 'an einem Mullatschag teilnehmen; ausgiebig feiern', /Palatschinke/ 'dünner Eierkuchen', /Pogatsche/ 'flache Süßspeise mit Fettgrieben', /Schinake/ 'Ruderboot' (vgl. ung. csónak), /Szegedinerulasch/ 'scharfes Gulasch mit Sauerkraut', /tschaligehen/ 'zugrundegehen' (vgl. ung. csálé). (Siehe dazu den Vortrag von Ingeborg Geyer: *Ungarischer Wortschatz in der Wiener Umgangssprache und älteren Wiener Mundart* in diesem Band).

V. Nun bin ich am Ende meines kurzen Vortrages angekommen. Ich hoffe, daß Dialektologen und Etymologen auch demjenigen Teil des Wortschatzes einige Aufmerksamkeit schenken, der an die Zeit der Monarchie erinnert. Von älteren Leuten kann man heute noch gutes Material sammeln, aber die Zeit untätig verstreichen zu lassen, kann sich weder die deutschsprachige noch die ungarische Sprachwissenschaft leisten.

PAUL KOKLA (Tallinn)

Die Sprachneuerung in der Entwicklung der ungarischen und estnischen Schriftsprache

Unter dem Begriff Sprachneuerung wird die bewußte, zielstrebige Lenkung der Sprache, eigentlich ein radikales Eingreifen in die spontane Entwicklung der Sprache verstanden. In den Theorien zur Entwicklung der Schriftsprache offenbaren sich recht unterschiedliche Standpunkte hinsichtlich der Notwendigkeit der Lenkung und Beeinflussung der Sprache sowie deren Möglichkeiten (Tauli 1968: 13 ff.). In der Geschichte der estnischen Schriftsprache werden zwei Richtungen der Sprachentwicklung unterschieden: einerseits die Sprachneuerung und andererseits die Sprachnormierung und Sprachpflege. Beide Richtungen verfolgten das gleiche Ziel, jedoch in der Methodik unterschieden sie sich beträchtlich. Der Terminus Sprachneuerung ist nicht immer und überall in genau der gleichen Bedeutung benutzt worden. Die estnischen Linguisten verstehen darunter eine genau bestimmte, radikale, direkt revolutionäre Richtung der Sprachentwicklung.

In der Geschichte der ungarischen Schriftsprache bildete sich eine Gruppierung der radikalen Sprachneuerung heraus, deren Vertreter *neológus* genannt wurden. Die Neologen gingen in erster Linie von zwei Grundprinzipien aus: von der Schönheit der Sprache – dem Prinzip der Ästhetik – und von der Reinigung der Muttersprache von fremden Elementen – dem Prinzip des Purismus (Tolnai 1929: 4 ff.). Auf der anderen Seite wirkten als Vertreter der maßvolleren Richtung die *ortológus*. Heftigere Auseinandersetzungen zwischen diesen beiden Lagern gab es gegen Ende des 18. Jahrhunderts und in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts (sog. *nyelvújítási harc*). Die Diskussionen endeten mit einem Sieg der Neologen und auch unter den Orthologen wurde die Notwendigkeit und Möglichkeit der Sprachneuerung anerkannt.

Im folgenden kurzen Überblick sollen die Neuerungsbestrebungen in den beiden verwandten Sprachen erläutert sowie einige Vergleiche zwischen diesen angestellt werden. Aus verständlichen Gründen liegt der Schwerpunkt auf den in der estnischen Sprache stattgefundenen Prozessen.

Vilmos Tolnai stellte fest: „A magyar nyelvújítás valamennyi hasonló külföldi jelenségnél mélyebben járó s az egész nemzetre ható mozgalom” (Tolnai 1929: 26). Für die Sprachneuerung gibt es mehrere Gründe, sowohl innersprachliche als auch außersprachliche. Zu letzteren zählen die politischen Bedingungen und national-psychologischen Faktoren, die sich besonders in der Periode des Aufkommens des nationalen Selbstbewußtseins offenbaren. Diese Tatsache trat bei den Bewegungen der Vervollkommnung und Neuerung sowohl der ungarischen als auch estnischen Sprache zutage. Als Höhepunkt der Sprachneuerung sieht man in Ungarn die Schaffenszeit des als

Führer der Bewegung anerkannten Ferenc Kazinczy (1759–1831) an. Bei der Bereicherung des ungarischen Wortschatzes sowie bei der Veränderung des Stils hinsichtlich des Ausdrucksreichtums wurden verschiedene Wege gegangen. Tolnai (1929: 204–213) stellt diese als 12 Methoden dar. In diesem Zusammenhang gibt es keinen Grund, auf die Probleme der ungarischen Neuschöpfungen näher einzugehen. Es soll nur auf einige Parallelen zwischen den Methoden der ungarischen und estnischen Sprachneuerung hingewiesen werden.

Durchaus natürlich erscheint, daß man bei der Erweiterung des estnischen Wortschatzes in erster Linie die gleichen bekannten Wege wie auch in Ungarn gegangen ist. Dazu gehören die Bildung von Komposita, die Derivation und die Aufnahme von Dialektwörtern in die Schriftsprache.

Für Estland muß in bezug auf die Entlehnung aus Fremdsprachen eine prinzipiell andere Einstellung festgestellt werden: In Ungarn wurde die Befreiung der Sprache von Lehnwörtern, ja sogar Internationalismen angestrebt, weswegen es als natürlich erscheinen mußte, daß Entlehnungen als Quelle neuer Wörter ausgeschlossen wurden. Über die in diesem Punkt in Estland auftretenden anderen Auffassungen weiter unten.

Ein prinzipieller Unterschied besteht auch darin, daß in Ungarn niemals die in Estland heftige Diskussionen hervorgerufene Methode der Kunstwörter zur Anwendung kam (das von Aavik ausgearbeitete Kombinationsverfahren). Der Wortbildungsart, die Tolnai (1929 : 206) als *idegen szavak hasonítása, magyaros hangzásúvá tétele* bezeichnete, entspricht die Alternationsmethode von Aavik.

Das Zusammenfügen von Teilen zweier oder mehrerer Wörter wurde im Ungarischen ausgiebig genutzt (talaj 'Erdboden' < talp + alja) (ibid. 207). Diese Bildungsweise gibt es heute in zahlreichen Sprachen. Aavik nannte diese Kontraktion und wandte sie in geringem Maße auch an.

Die Anfänge der Sprachneuerung sind in Estland zu Beginn des 19. Jahrhunderts zu erkennen, eine umfangreiche wirkungsvolle Bewegung wurde sie aber erst in den ersten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts. Infolge der in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts stattgefundenen gesellschaftlichen Veränderungen kamen auf die Schriftsprache mehr und mehr anspruchsvollere Aufgaben zu. Gleichzeitig war die nationale Bewegung auf ihrem Höhepunkt angelangt. In dieser Situation wurde die Sprachneuerung unumgänglich, wobei der Sprachwissenschaftler Johannes Aavik (1880–1973) zum Führer der Bewegung wurde. Von seinen Mitstreitern sollen der Sprachwissenschaftler und Dichter Villem Grünthal-Ridala, der Dichter und Literaturwissenschaftler Gustav Suits, der Schriftsteller Friedebert Tuglas, der Folklorist und Sprachforscher Oskar Loorits genannt sein. Zu den Befürwortern der Sprachneuerung wurde u. a. die literarische Gruppierung „Noor-Eesti“.

Die Vorschläge zur Sprachneuerung gingen von den Prinzipien der Kürze und Zweckmäßigkeit der Sprachform aus. Das ästhetische Prinzip des sprachlichen Ausdrucks wurde vielleicht noch mehr betont und Aaviks Leitsatz war: *keele kaunima kõlaruse poole* (zum schöneren Wohlklang der Sprache)! Das Schönheitsprinzip führte zum Beispiel zu dem Vorschlag, das lautgesetzlich in nichtersten Silben zu *u* verwandelte *o* in der Schriftsprache infolge der Normierung wiederum in ein *o* umzuwandeln.

Als charakteristischer Zug der Sprachneuerung in Estland ist ihre Einflußnahme auf allen Gebieten der Sprache. Die estnische Sprachneuerung verhielt sich hinsichtlich

der Derivation als Methode für die Bildung neuer Wörter zurückhaltend. Sie galt als unerwünscht, da in der Sprache zahlreiche Ableitungen entstehen, die alle von ein und derselben Wurzel abgeleitet wurden. Als Beispiel dazu bringt Aavik 13 Derivate des estnischen Numerale üks 'eins'. Zum Programm der Sprachneuerer gehörte auch, möglichst viele Komposita durch neue Stämme zu ersetzen. Obwohl zugunsten der Wurzelwörter deren Kürze spricht, muß man bei den Komposita deren Motiviertheit ins Feld führen, während die einfachen Stämme im allgemeinen arbiträr (unmotiviert) sind (Tauli 1982 : 13).

Als Folge dieser Forderungen kam ein großes Bedürfnis nach neuen Wurzelwörtern auf. Um das zu befriedigen, benutzte man anfangs die sog. traditionellen Arten: die Aufnahme passender Dialektwörter in die Schriftsprache und die Entlehnung aus anderen Sprachen. Hier sei kurz auf das Problem des Purismus eingegangen. In Ungarn und Finnland legte man großen Wert auf die Reinigung der Schriftsprache von Wörtern fremder Herkunft. Gerade in diesem Punkt offenbart sich ein wesentlicher Unterschied zur estnischen Sprachneuerung. Aavik selbst hat behauptet, daß praktisch die estnischen Dialektwörter für die Schriftsprache nicht besser seien als finnische und finnische Wörter wiederum in keiner Weise zweckmäßiger als aus dem Griechischen, Lateinischen, Französischen oder sogar Deutschen, Russischen, Lettischen oder auch aus anderen Sprachen stammende Wörter (Aavik 1874: 29). Für wesentlich hält er nur, ob das Lehnwort für das phonetische System des Estnischen annehmbar ist und bezeichnet eine solche Auffassung als phonetischen Purismus. Die Herkunft habe bloß Nebenbedeutung und Wörter wegen ihres fremdsprachigen Ursprungs auszuschließen, wäre naiver Purismus (ibid. 29, 37). Eine derartige Betrachtung dieses Problems ist dennoch einseitig – völlig außer acht gelassen wurde der psychologische Faktor. Besonders in der Situation des nationalen Erwachens, in der Zeit des nationalen Aufbegehrens ist es gewöhnlich nicht möglich, diesen Faktor zu übersehen (vgl. Tauli 1982: 13). Als Entlehnungsquelle hält Aavik das Finnische für am geeignetsten, indem er diese Sprache diesbezüglich mit den estnischen Dialekten auf eine Stufe stellt.

Die Sprachneuerung konnte aber mit den bisherigen Mitteln der Wortschatzerweiterung nicht befriedigt werden, und Aavik ließ verlauten: „Diese sind nicht die einzigen Quellen. Es gibt eine noch viel größere, noch reichhaltigere, die aller reichste...!“ (Aavik 1974 : 36, Tauli 1968 : 136 ff., Saari 1976 : 29 ff.). Er meinte damit die künstliche bzw. freie Wortbildung. Aavik entwickelte seine Bildungstheorie für Kunstwörter, die damals auch im internationalen Maßstab die einzige war. In diesem System verfolgte er konsequent sein Prinzip, nach dem die Sprache ein Instrument ist, das man den Bedürfnissen entsprechend verändern und gestalten könne. Die Theorie der freien Wortbildung rief sowohl unter den Sprachwissenschaftlern als auch in der Öffentlichkeit heftigen Widerspruch hervor. Man zweifelte daran, ob eine solche außergewöhnliche und drastische Methode der Sprachentwicklung überhaupt begründet sei.

Bezüglich der Bildung können die Kunstwörter in drei Typen eingeteilt werden:

1. die Kombination: das Wort wird mittels einer „freien“ Kombination der Laute gebildet (zum Beispiel das Verb /veenma/ 'überzeugen', das sehr schnell in der Sprache heimisch wurde und mehrfach als Ableitungsgrundlage diente) (Aavik 1974 : 43–58).

2. die Alternation: ein neues Wort ergibt sich, indem der Lautbestand eines

(meist fremdsprachigen) Wortes verändert wird (/sarm/, vlg. franz. 'charme'; /ese/ 'Gegenstand', vlg. fi. 'esine'; /lünk/ vgl. dt. 'Lücke'; /laup/ 'Stirn', vlg. russ. 'lob').

3. die Kontraktion: Innovationen entstehen durch das Zusammenziehen in der Sprache vorhandener Wortteile /välmima/ 'ausdenken' </välja mõtlema/).

Im Prozeß der Sprachneuerung in Estland wurde auch die Morphologie berührt. Man strebte danach, kürzere und nach Meinung der Sprachneuerer schönere Wortformen in den Sprachgebrauch einzuführen.

1. In der Schriftsprache ist bei der Nominalflexion das de-Pluralsystem vorherrschend gewesen (/armsatele vanematele/ 'den lieben Eltern'). Jetzt wurden in die Schriftsprache Pluralformen mit -i (/armsaile vanemaile/) eingeführt, die für das Süd-estnische charakteristisch waren.

Veränderungen wurden auch bei verschiedenen Kasusformen vorgenommen.

2. Der auf einen Vokal auslautende sog. kurze Partitiv Plural wurde bei den Typen, wo früher hauptsächlich die Endung -sid auftrat, zu einer allgemeinen Erscheinung, vgl. /sõprasid/ und /sõpru/ 'Freunde', /lehtesid/ und /lehti/ 'Blätter'.

3. Der Anwendungsbereich des eine Geminale beinhaltenden Illativs Singular wurde erweitert, vgl. /külasse/ und /külla/ 'ins Dorf', /majasse/ und /majja/ 'ins Haus', /esimesesse inimesesse/ und /esimesse inimesse/ 'in den ersten Menschen'.

4. Der in der Schriftsprache relativ selten angewandte na-Essiv kam nun in den Texten als vollwertiger Kasus vor.

5. Der Gebrauch des Instruktivs wurde in gewissen Maßen erweitert (/värisevi sõrmi/ 'mit zitternden Fingern'), jedoch in das Kasusparadigma wurden diese Formen nicht aufgenommen.

6. Bei einem großen Teil der Adjektivtypen wurde neben dem analytischen Superlativ der i-Superlativ allgemeingebäuchlich (/kõige usinam/ und /usinaim/ 'der fleißigste', /kõige targem/ und /targim/ 'der klügste'). Das Vorbild für diese Form ist im Finnischen zu suchen.

7. Von vielen Innovationsvorschlägen, die sich auf das Verb beziehen, fand in die Schriftsprache die synthetische Form des Perfekts Konditional Aufnahme (/andnuk-sime/ [= /oleksime andnud/] 'wir hätten gegeben'). Wie zu ersehen ist, wurde hier das Konditionalzeichen -ksi- mit der Partizipendung -nud zu -nuks- vereinigt.

8. Zahlreiche Vorschläge zur Verkürzung der Partizipformen wurden vorgetragen: Part. Aktiv: /parandand/ pro /parandanud/ 'verbessert', /näind/ pro /näinud/ 'gesehen'; Part. Passiv /parandet/ pro /parandatud/, /näht/ pro /nähtud/. Diese Neuerung konnte aber nicht eingeführt werden, denn außer dem Zustandekommen mehrerer Ungereimtheiten würde damit auch das für alle Verbtypen gleiche System der Partizipsuffixe zerstört werden.

9. Aavik hat aus dem Infinitivzeichen und der Translativendung das Suffix -maks gebildet (/tõlkimaks/ 'um zu übersetzen'). Die Formen auf -maks haben in der letzten Zeit breite Anwendung anstelle des Finalsatzes gefunden.

Auf dem Gebiet der Syntax bezieht sich die entscheidendste Neuerung auf die Abschaffung der bisherigen, vom Deutschen beeinflussten Wortfolge im Nebensatz, d. h. das Verb wurde vom Satzende in vordere Stellung gebracht.

Vom Umfang und von der Vielseitigkeit der Sprachneuerungsbewegung zeugt die Tatsache, daß man versuchte, Veränderungen auch im Bereich der Orthographie vor-

zunehmen. Es wurde ein hartnäckiger Kampf um den Austausch des *ü* durch *y* geführt. Doch für das Abschaffen dieser jahrhundertealten Tradition fehlten handfeste Gründe und man hielt das *ü* bei.

Die Sprachneuerung in Estland hatte direkte Beziehungen zur Sprachentwicklung in Finnland, und die finnischen Einflüsse in der estnischen Schriftsprache sind bekannt (Kask 1973, Mägiste 1958, Rätsep 1981). Über die ungarische Sprachneuerung hat man in Estland nur wenig erfahren, zu möglichen konkreten Berührungspunkten mit den Bestrebungen der ungarischen Neologen gibt es in der Literatur nur einen einzigen Hinweis (Kálmán 1935 : 320, EE IV 1934 : 535), der bis heute noch nicht präzisiert werden konnte. Zur Entwicklung der estnischen Schriftsprache ist in der letzten Zeit in Ungarn ein Kurzüberblick erschienen (Selmecy 1982). Die Periode der Sprachneuerung hat im Sprachleben Estlands einen großen Einfluß besessen, und deren Traditionen sind bis zur Gegenwart in unserer Sprachpflege spürbar.

Literatur

- Aavik, J. 1974, *Keelekorralduse äärmised võimalused. Teine, muutmata trükk*. Stockholm. EE IV 1934 = *Eesti entsüklopeedia* IV. Tartu.
- Kálmán, B. 1935, *Ungari keeleuenduse põhimõtteid*. Eesti Kirjandus.
- Kask, A. 1973, *J. V. Veski keeleliste seisukohtade kujunemine*. Keel ja Kirjandus.
- Mägiste, J. 1958, *Suomen kielen osuudesta viron kirjakielen kehityksessä, varsinkin sen sanaston kasvussa*. Virittäjä.
- Rätsep, H. 1981, *Johannes Aavik ja soome laenud*. Keel ja Kirjandus.
- Saari, H. 1976, *Sõna, mida ei saanudki olla*. Keel, mida me harime. Tallinn.
- Selmecy, I. 1982, *Az észt irodalmi nyelv kialakulásáról és fejlődéséről*. Filológiai Közöny. XXVIII. évf., 4. sz.
- Tauli, V. 1968, *Keelekorralduse alused*. Stockholm.
- 1982, *Johannes Aaviku keeleuendus. Kriitiline ülevaade*. Stockholm.
- Tolnai, V. 1929, *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest.

Die Herausbildung der ungarischen linguistischen Terminologie

1. Die Begründung des Themas

„Pro Jahr schaffen Wissenschaftler aus allen Fachgebieten 100000 neue Fachausdrücke, wobei es durchaus vorkommt, daß ein und derselbe Begriff mehrere Bedeutungen erhält. Schon bei der Benutzung des Fachausdruckes in einer Sprache ergeben sich durch diese Bedeutungsvielfalt Probleme, muß doch jeweils geklärt werden, was mit einem Fachausdruck genau gemeint ist. Noch größer werden diese Schwierigkeiten mit der Begriffserklärung beim Übersetzen von Fachausdrücken“, schreibt Zenker in der Sammelnummer 25/26/27 vom Mai 1985 der „Presse“ (Zenker, 1985 I). Zenker steht mit diesem Standpunkt, der die Probleme mit der Terminologie und die Bedeutung der terminologischen Arbeit versinnlicht, nicht allein. Seine Ansicht spiegelt eindeutig jenen allgemeinen Konsensus wider, der auch in der Publikation der ersten internationalen Konferenz von INFOTERM (Internationalem Informationszentrum für Terminologie), abgehalten am 2. und 3. April 1979, folgendermaßen formuliert wurde: „Seit den 60er Jahren zeigt sich immer deutlicher, wie dringlich die Terminologearbeit ist. Um die terminologischen Tätigkeiten international zu koordinieren, wurde 1971 mit Unterstützung der Unesco im Rahmen des UNISIST-Programms der Unesco (jetzt Allgemeines Informationsprogramm) das Internationale Informationszentrum für Terminologie... gegründet. Dieses wurde dem Österreichischen Normungsinstitut (ON) angegliedert“ (INFOTERM 5).

Die terminologieschaffenden Prozesse haben – wie darauf auch Zenker die Aufmerksamkeit betont lenkte – den folgenden gewichtigen Widerspruch zu überwinden: Die „Flut von neuen Begriffen“ des menschlichen Lebens kann und muß mittels einer relativ geringen Zahl von sprachlichen Elementen (von Wortstämmen und Affixen) zu Termini geformt werden. Mit Zenkers Worten: „Die Zahl der Begriffe geht in die Millionen, die der Wortelemente nur in die Tausende. Wenn daher nicht schon in naher Zukunft entsprechende Regeln angewendet werden, wird es bald nicht mehr möglich sein, eindeutige Benennungen zu schaffen, was gleichzeitig auch die Chance der Verständigung verringert.“ (Loc. cit.). Die Unzulänglichkeit der unentbehrlichen Zusammenarbeit von Vertretern verschiedener Berufe und Linguisten auf diesem Gebiet bewertet er mit der Bezeichnung „drohende babylonische Sprachverwirrung“ (ebenda). Es mag von der Wahrheit wohl nicht fern liegen, wenn ich in den „furor terminologicus“-Erscheinungen (einer Flut von nicht genau definierten und nicht konsequent verwendeten Termini) gewisser linguistischer Richtungen der letzten Jahrzehnte ein ähnliches Hindernis für die Entfaltung eines Konsensus der Linguisten untereinander sehe.

Es erweist sich als notwendig und kann auch bei der Darstellung der nationalen Identitätsbewußtseinsentwicklung des Ungarntums wohl nützlich sein, zum besseren Verständnis die terminologieschaffenden Anstrengungen unserer heimatlichen Wissenschaftlichkeit und innerhalb deren die Herausbildung der linguistischen Terminologie zu inquiren.

2. Die gesellschaftliche Determination der Entwicklung der Wissenschaften

Zu den Trivialitäten der Wissenschaftsgeschichte unserer Zeit gehört die im großen und ganzen von allen angenommene These, wonach „die Entwicklung der Wissenschaft wie auch ihr Rückschritt ihre tastbaren gesellschaftlichen Ursachen hat“ (Kovács, 1983a. 22). Dieses grundlegende Agens der Entwicklung der Wissenschaften spornt den Forscher jeder Epoche an, die entscheidend wichtigen Kategorien seiner Wissenschaft zu erschließen und die Gesamtheit, das System der sprachlichen Manifestationen dieser Kategorien, d. h. die *Terminologie* des gegebenen Wissenschaftszweiges zu schaffen.

3. Definition

Auf Grund des Besagten und zwecks einheitlicher Deutung des Weiteren ist es unumgänglich, den Begriff „Terminologie“ zu definieren: „Die Terminologie der einzelnen Wissenschaftszweige ist die Gesamtheit aller Wörter, Bezeichnungen und Ausdrücke, die dazu dienen, Begriffe zu benennen, die die allgemeinsten Charakteristika des gegebenen Wissenschaftszweiges mit approximativer Genauigkeit widerspiegeln, ein relativ geschlossenes System bilden und in einer gegebenen sprachlichen Situation einen das Milieu wachrufenden Effekt [effect par évocation du milieu] haben“, schrieb ich in meiner Abhandlung, betitelt *Die Funktion der Terminologie der wissenschaftlichen Kommunikation* (Kovács, 1983b. 269). Und das ist auch heute noch meine Meinung.

In meiner angeführten Abhandlung legte ich das Wesentliche meiner Auffassung über die Terminologie dar: den epistemologischen Charakter der approximativen Genauigkeit; den scheinbaren Widerspruch zwischen dem Adäquat-sein und der Elastizität der Terminologie; die Umwertung der wissenschaftlichen Kategorien, die Einführung von neuen solchen und den terminologischen Widerschein von alledem; den organischen Konnex des terminologischen Systems der einander ablösenden Theorien, die Forderung von „hic et nunc“; die Charakteristika des relativ geschlossenen Systems; das Verhältnis zwischen Gemeinsprache und Fachsprache und deren Wechselwirkung. Das sind zwecks Ausschließung von Mißverständnissen und Erklärungen wichtige Teilinterpretationen meiner Definition, deshalb konnte ich nicht umhin, auf sie jetzt hinzuweisen, aber auf ihre ausführliche Darlegung will ich diesmal aus Zeitnot verzichten.

4. Die Einfügung in die europäische Zivilisation

Für das seßhaft werdende Ungarntum war es eine Lebensbedingung, sich der wirtschaftlichen und kulturellen Gemeinschaft Europas einzugliedern (10. Jahrhundert). Vom Gesichtspunkt unseres Themas aus betrachtet ist die kulturelle Einfügung die relevante. Die dem Boden der antiken Erbschaft entwachsene europäische Geisteskultur erforderte in erster Linie eine Bildung in der lateinischen Sprache und innerhalb dieser

die sprachliche Geschliffenheit, den guten Stil und literarisches Ausdrucksvermögen. Bewahrer all dessen war unser einheimischer Latinismus, weil diese sich infolge ihres Wirkens verstärkende Bildung in der Ausgestaltung unserer literarischen Geisteskultur eine bedeutende Rolle spielte. Die institutionelle Ausbildung der Vertreter des Latinismus legte notwendigerweise das Fundament zum mittelalterlichen ungarischen Schulsystem, dessen Wirksamkeit ohne entsprechende Schulbücher undenkbar ist. Solche waren die sogenannten Glossarien und Nomenklaturen, die zugleich sprechende Beweise für das Einbürgern der Schriftlichkeit sind. Diese Glossarien bzw. glossarartigen Fragmente bewahrten bis Ende des 16. Jahrhunderts viele Hunderte von ungarischen Ausdrücken, unter ihnen auch solche, die bis heute noch als linguistische Termini fungieren. Solche sind: *betű* – 'littera'; *eset* – 'casus'; *idő* – 'tempus'; *írás* – 'scriptura'; *jel* – 'signum'; *jelen[idő]* – 'praesens'; *jegyez* [heute: *jelent*] – 'significat'; *jelentés* 'apáritor', heute: 'significatio'; *mód* – 'modus'; – *nem* – 'genus'; *nyelv*: – 'lingua'; *szám* – 'numerus'; *számnevek* – 'nomina numeralia cardinalia'; *személy* – 'persona'. Darüber hinaus erscheint schon im Fragment der ersten ungarischen Bibelübersetzung (1466) auch unser Wort *ige* – heute: 'verbum finitum'.

Der markanteste Beweis für unsere Einfügung in die sich aus der antiken Erbschaft nährenden kulturellen Gemeinschaft Europas ist das zum Terminus des wichtigsten Redeteils gewordenen Wort *ige*, die ungarische Lehnübersetzung eines sehr wichtigen europäischen Wanderwortes. Seine Rolle, Eigenart stelle ich im Spiegel von Bibelübersetzungen dar.

Die Urquelle der verschiedenen Bibelübersetzungen ist bekanntlicherweise der griechische bzw. lateinische Text. Der einschlägige Teil ist die Präfation des Evangeliums von Johannes, die im Ungarischen folgendermaßen beginnt: „*Kezdetben vala az ige, és az ige Istennél vala, és Isten vala az ige*” (Káldi, 1626, 984).

Griechisch: „En arche en ho logos, kai ho logos en pros ton theuon, kai theos en ho logos” (Erasmus, 1519, 188).

Lateinisch: „In principio erat verbum, et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum” (Vulgata 184).

Englisch: „In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God” (Bible 1074).

Französisch: „Au commencement étoit la Parole, et la Parole étoit avec Dieu, et cette Parole étoit Dieu” (Osterwald, 1724, 96).

Deutsch: „Im Anfang war das Wort, und das Wort war bey Gott, und Gott war das Wort” (Luther, 1522–46, 327).

Russisch: „V načale bylo Slovo, i Slovo bylo u Boga, i Slovo bylo Bog” (Novij zavet 215).

Im Spiegel der zitierten Bibeltexthe entsprechen dem ungarischen Wort *ige*: 'logos', 'verbum', 'word', 'parole', 'Wort', 'slovo'. Keines von ihnen ist das im heutigen Sinne genommene „verbum finitum"! Ausnahmslos sind sie alle Lehnübersetzungen des griechischen logos, worüber im „Dictionnaire Encyclopedique” – unter anderem – folgendes zu lesen ist: „... raison et verbe .... Entité divine .... createur qui pénètre toutes choses. Un des aspect de la divinité ... Le verbe de Dieu, seconde personne de la Trinité” (Mortier, 1953, 3287). Mit diesem semantischen Gepäck schwerwiegender

ideologischer Belastung trat dieses Wort seinen europäischen Wanderweg an und wurde zum ungarischen Äquivalent des heutigen *verbum finitum*.

5. Die bewussten, terminologieschaffenden Bemühungen

Das 16. Jahrhundert ist ein Wendepunkt in der Geschichte des Ausgestaltens der ungarischen linguistischen Terminologie. In diesem Jahrhundert wirkte eine der hervorragendsten Persönlichkeiten, „ein früher Vertreter der ungarischen, ja sogar der gesamt-europäischen Aufklärung“ (Bezeichnung von Balázs, 1958, 377): János Sylvester. Die Krakauer Idee hatte für ihn in einen, seine wissenschaftliche Auffassung grundlegend bestimmenden erasmischen Effekt, dessen Folge seine bewußte Tätigkeit als Grammatikautor war. Bei diesem schöpferischen Wirken kam – neben dem zum Vorbild genommenen Latein – eine immer wichtigere Rolle der Erforschung der Grammatisierbarkeit der Muttersprache und dann dem Nachweis dieser Eignung zu.

Im Spiegel des Hauptwerkes von Sylvester, betitelt *Grammatica Hungaro-Latina* (1539), ist die Muttersprache nicht mehr die „*ancilla linguae latinae*“, sondern ein gleichrangiger Partner dieser letzteren, der genauso grammatisierbar war wie das zum Vorbild genommene Latein.

Die mit Entschlossenheit ausgeführten Arbeiten an der Grammatik waren zwangsläufig mit einer bewußten Terminologieschaffung verbunden. Schon mit 23–24 Jahren, als Krakauer Student, magyarisierte er mit einer gelungenen Übersetzung das lateinische *nomen proprium* zu 'tulajdonnév' (*Rudimenta* 3), das in dieser Form und mit unveränderter Bedeutung bis heute als erster ungarischer linguistischer Terminus erhalten geblieben ist. Dasselbe kann auch vom ungarischen Wort *eset* gesagt werden (Ghl. 17, 40, 91), das als europäisches Wanderwort (grch. *ptosis* > lat. *casus* > deutsch Fall > engl. *case* > fr. > *cas* usw.) ebenfalls als Lehnübersetzungen aus dem Lateinischen auch heute noch lebender Terminus ist. Wie schade, daß der als Magyarisierung des lateinischen *consonans* von Sylvester vorgeschlagene, wunderbar helltönende Terminus 'mászalengő' (Ghl. 7, zu deutsch etwa "Mittönender") sich nicht durchgesetzt hat. Das wäre einer der schönsten ungarischen linguistischen Termini gewesen! (Das stattdessen eingebürgerte Wort 'mászalhangzó' ist ja auch nichts anderes als eine gleichartige Lehnübersetzung). Übrigens schlug Sylvester für einen jeden lateinischen Terminus einen ungarischen vor oder trachtete wenigstens durch Umschreibung oder Definition, das Wesen des lateinischen Terminus wiederzugeben.

Im Spiegel seiner einschlägigen Anstrengungen gilt dieser Autor als unser erster bewußter Neologe.

Die Hauptmotive der von einem edlen Patriotismus angespornten Tätigkeit Sylvesters als Grammatikautor und bewußter Termini-Schaffender, finden sich ebenso in der ideell-ideologischen Mentalität der Autoren der Grammatiken des 16. bzw. 17. Jahrhunderts, in den sprachlich-linguistischen Bemühungen und Bestrebungen des Reformzeitalters des 18. bzw. 19. Jahrhunderts. Das waren durchwegs Früchte des Zusammentreffens mit den fortschrittlichsten europäischen Ideenströmungen, und – was noch wichtiger ist – es kam auch vor, daß sie chronologisch diesen Stömungen genauer, ihrer Verbreitung sogar vorangegangen waren.

Es genügt, allein den hervorragenden Repräsentanten der ungarischen Wissenschaft des 17. Jahrhunderts, den über ein enzyklopädisches Wissen verfügenden János

Apáczai Csere zu erwähnen, den frühen Verkünder und Verbreiter der cartesianischen Ideen, die für dieses Jahrhundert ideenbestimmend wurden. „Descartes war kaum fünf Jahre vorher verstorben, in Italien und England hat man nicht einmal seinen Namen gehört, aber der Sohn des kleinen zwischen die Berge gedrängten Transsylvaniens (damals das östlichste Gebiet Ungarns) schreibt schon ein Buch über diese Gedanken. Er schreibt es ungarisch, er schreibt es für seine Landsleute. Er will ihnen verkünden, ... wie sich die Welt im Jahre 1653 gekannt hatte“, läßt Endre Illés in seinen wunderbaren *Randnotizen* das wissenschaftliche Credo und den Wissensschatz von Apáczai aufblitzen. (Illés, 1985, 13). In seinem Hauptwerk *Magyar Encyclopaedia* [Ungarische Enzyklopädie, Apáczai, 1653] schrieb Apáczai über jene Begriffe, für die in seinem Zeitalter die ungarische Sprache noch gar keine Bezeichnungen hatte, und deshalb „suchte er für jeden wissenschaftlichen Begriff einen einzigen, genauen und bündigen ungarischen Ausdruck“ (Illés, loc. cit.). In seinem terminologischen Arsenal sind auch 27 linguistische Termini zu finden, von denen sich 16 – mit kleinerem oder größerem Bedeutungswandel – in ihrer ursprünglichen Form bis heute erhalten haben (hang, 'sonus', hely, 'locus', idő, 'tempus', mód, 'modus', név, 'nomen', ok, 'causa', und andere mehr). Mit diesem, von einem brillanten Geist zeugenden Gedankensystem cartesianischer Inspiration „steigt Apáczai auf die Höhe der Zeit und zeigt das europäische Niveau an“ (Worte von János Erdélyi, zitiert von Szigeti 1977, Klappentext).

Die Erfolge Apáczais terminologieschaffender Bemühungen sind hier umso mehr zu beachten, da in Comenius', dem anderen Genie seines Jahrhunderts, in seinem großen, 1633 beendeten Werk *Januae Linguarum* (Comenius 1633/1722) kein einziger ungarischer Terminus vorzufinden ist. Von den Grammatikautoren des 17. bzw. 18. Jahrhunderts gesteht Geleji offen ein: "A' technikum vocabulumokat ... bajos egy szóval kimondani" [Es ist schwierig, technica vocabula mit einem Wort auszusprechen] (Geleji, 1645, 24). Mikolai schätzt diese hoch: „az okosság Mesterségének szavai logicus terminusok" [Die Wörter des Berufs der Klugheit sind logische Termini] (Mikolai, 1648, 700), schreibt aber folgendes über sie: „szánt szándékból benn is hagytam többire e könyvecskében, Deákul ... a mi nyelvünk szűk volta miatt, melyen alig fejezhetjük azokat jól ki" [Mit Absicht ließ ich sie in diesem Büchlein auf lateinisch ... wegen der Enge unserer Muttersprache, auf welche wir sie wohl kaum gut ausbilden können] (i. m. 701, hier verwendet er terminus als 'terminus technicus'). Die übrigen Grammatiker des Jahrhunderts haben diesen oder jenen der schon erwähnten ungarischen Termini wiederholt (Medgyesi, Szőnyi Nagy) jedoch keinen einzigen ungarischen geschaffen (Komáromi Csipkés, Pereszlényi, Kövesdi, Misztótfalusi Kis, Tsétsi; die Arbeit des letzten ist 1708 erschienen). Auch die in lateinischer Sprache geschriebene Grammatik von Albert Molnár kann schon aus sprachlichen Gründen nicht in Frage kommen.

Die oben geschilderten, zuerst spontanen, dann aber bewußten Bestrebungen von Grammatikautoren – samt den damit verknüpften Bemühungen um die Schaffung einer ungarischen Terminologie und den erreichten Ergebnissen – führten zu den Betätigungen des von der Gedankenwelt der neuen Humanitätsideale des 18./19. Jahrhunderts der Aufklärung, genährten Reformzeitalters, in dessen Rahmen sie sich dann auch voll entfalteten. Die Linguistik rückte in den Rang einer nationalen Wissenschaft des 19. Jahrhunderts auf (Bartók, 1980, 361), und die linguistischen Termini bildeten einen ihrer markantesten Bestandteile. Das bewußte Behaupten der Losung „die Na-

tion lebt in ihrer Sprache" zielte auf nichts Geringeres ab, als daß die Muttersprache „zur Förderung der Verzierung der Nation befähigt werde" (Verseghy, 1818, 1). Zur Begründung der „heiligsten patriotischen Absicht" bemerkt er: „Aus der neuesten Geschichte Europas wissen wir, daß die weiseren Leute irgendeiner Nation, als sie begriffen hatten, daß das einzige Mittel der Kultur oder Verzierung der Nation die Muttersprache ist, diese zurechtbringen und ausbilden wollten... Sie sahen in der Sprache nichts anderes als nur ein Mittel, mit welchem sie die Vernunft der ganzen Nation allmählich aufklären und ihr Herz zur Liebe des Guten erglühn können" (ebenda). Aus dem geschilderten Gedankengang klingt das neue Humanitätsideal eindeutig heraus: „... aus der erwähnten Klarheit der Vernunft ... und den zuvor beschriebenen Gefühlen des Herzens entsteht die Humanität oder Menschlichkeit, ohne die weder die einzelnen Menschen noch die Nation glücklich sein können" (loc. cit. 4).

Die „nationale Wissenschaft" schickte sich – ihrem Rang und ihren Zielsetzungen entsprechend – mit sehr großer Begeisterung an, ihre ungarischen Termini zu elaborieren. Das Erschließen der wichtigen Wesenszüge der Sprache ergab eine Vielzahl neuer Kenntnisse, die das Schaffen einer Fülle von neuen Wörtern (Termini) erforderten.

Jeder anspruchsvolle Grammatikautor nahm an den eingesetzten und sich sehr schnell entfaltenden individuellen und gemeinsamen Arbeiten tätigen Anteil. Samuel Gyarmathi hielt es für notwendig, seinem *Nyelvmester* [Sprachmeister], publiziert 1794 (Gyarmathi, 1794), eine 'terminus-technicus'-Liste der sogenannten 'Meisterwörter' (Ausdrücke in den Bereichen von Handwerken, Gewerben und Berufen) voranzustellen, um die einheitliche Deutung und das Erlernens der neuen Wörter zu ermöglichen: „Ich hielt es für notwendig, die 'Meisterwörter' (Terminos technicos), von denen ich in meinem ganzen Schreiben Gebrauch mache, da sie meist neu sind, am Ende der vorangehenden Rede [XXIV–XXXII] aufzuzeichnen, damit dort der Leser, an nichts steckenbleibend, schnell im voraus erlernen könne, mit welchem Wort was ich eigentlich meinen will" (i. m. XX–XXI). Gleichfalls verfaßt auch József Márton in seiner Grammatik von 1799 „*Die Ungarisch–Lateinische Liste der Meisterwörter*" (Márton, 1799, 1–4). Auf gleiche Weise verfährt auch Ferenc Verseghy in seinem schon zitierten Werk mit „den ungarischen künstlichen Wörtern" [i. m. XXXI], und acht Jahre darauf läßt er sogar in Buchformat das erste, den Termini gewidmete „Lexicon" erscheinen (Verseghy, 1826).

Als Ergebnis der individuellen Bestrebungen und kollektiven Bemühungen (Neologiebewegung) erschienen in unüberschaubarer Menge ungarische linguistische Termini von ganz unterschiedlichem Wert. Die kritische Säuberung dieser Flut von Termini ging in den Spalten der Zeitschriften vor sich. Da die erste Kommission der im Jahre 1825 gegründeten Ungarischen Akademie der Wissenschaften die für Sprache und Literatur war, nahm diese Polemik in der 1840 begonnenen Zeitschrift *Magyar Akadémiai Értesítő* [Mitteilungen der Ungarischen Akademie] ihren Anfang, setzte sich in der 1856 eingeleiteten und von Pál Hunfalvy redigierten *Magyar Nyelvészeti* [Ungarische Linguistik] fort, und fand schließlich nach dem Zustandekommen des selbständigen sprachwissenschaftlichen Komitees der Akademie in dessen, gleichfalls von Hunfalvy redigierten *Nyelvtudományi Közlemények* [Sprachwissenschaftliche Mitteilungen] (1862) statt.

Als Ergebnis der kurz umrissenen, anfänglich individuellen Versuche, der dargestellten institutionellen, bewußten Bemühungen um die Terminologie und der kritischen Säuberung ihrer reichen Erträge, verwirklichte sich gegen Ende des 19. und zu Beginn unseres Jahrhunderts das System der traditionellen ungarischen linguistischen Terminologie. Dieses System trägt die Merkmale der großen europäischen geistigen Strömungen. Sein Zustandekommen liefert einen unwiderlegbaren Beweis für die Verifikation der Feststellung: „Östlich der Elbe erstreckt sich dasselbe geistige Klima, auch hier sprechen wir nicht bloß ungarisch, polnisch, russisch usw. sondern auch «europäisch»“ (Fenyő, 1986, 7).

Bibliographie

1. Apáczai, 1653. = Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia az' az minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása* Apáczai Csere János által. Utrajecti, 1653.
2. Balázs, 1958. = Balázs János: *Sylvester János és kora*. Budapest, 1958.
3. Balázs, 1980. = *Nyelvrendszer és nyelvhasználat. Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Kézirat. Budapest, 1980.
4. Bartók, 1980. = Bartók János: *A nyelvészeti terminológia kérdései*. (In: Balázs, 1980, 361–378).
5. Bible = *The Holy Bible*... a. d. 1611. Neue Edition in London (é. n.).
6. Comenius, 1633/1722. = Johannis-Amosus Comenius: *Januae Linguarum – Januae Latinitatis Vestibulum* [A' Deák-Szó Ajtajának Tornáza]. Leutschoviae, 1722.
7. Erasmus, 1519. = Erasmus Rotterdamus: *Novum Testamentum*. Basileae, 1519.
8. Fenyő, 1986. = Fenyő István: *Európa – szellemi minőség*. (Népszabadság, 1986. április 9.).
9. Geleji, 1645. = Geleji Katona István: *Magyar Grammatikácska*. Gyula-Fejér-Váratt, 1645.
10. Ghl. = Sylvester János: *Grammatica Hungaro–Latina in usum puerorum recens scripta*. Sárvár-Újsziget, 1539.
11. Gyarmathi, 1794. = Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsváratt, 1794.
12. Illés, 1985. = Illés Endre: *Torzók*. Népszabadság 1985. október 12. 13.
13. INFOTERM5 = *Terminological Data Banks*. Proceedings of the First International Conference. Vienna, April 2–3, 1979. (INFOTERM, Series 5).
14. Káldi, 1626. = Káldi György: *Szent biblia*... Bécs, 1626.
15. Kovács, 1983a. = Kovács: *Köznyelv, szaknyelv*. (In: Magyar Nyelv 1979. 21–28.).
16. Kovács, 1983b. = Kovács: *A terminológia szerepe a tudományos kommunikációban*. (In: Nyelvpedagógiai írások 5, 1983. 266–282).
17. Luther, 1522–46. = D. Martin Luthers *Deutsche Bibel*, 1920⁶ (h. n.).
18. Márton, 1799. = Márton József: *Német grammatika és olvasókönyv*. Kassánn, 1799.
19. Mikolai, 1648. = Mikolai H. J. utószava: „A mennyei igazság tüzes oszlopához”. 1648.
20. Mortier, 1953. = Mortier, R.: *Dictionnaire encyclopedique* Quillet. Paris, 1953⁷.
21. Novij zavet = *Novij zavet goszpoda nasego Iszusza Christa i psaltiri*. Sanktpeterburg, 1879.
22. Osterwald, 1724. = Osterwald, J. F.: *La sainte Bible*... Amsterdam–Rotterdam, 1724.
23. Rudimenta = Hegendorff, K. – Sylvester J.: *Rudimenta grammatices Donati*. Krakow, 1527.
24. Szigeti, 1977. = Szigeti J.: *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*. Bukarest, Kriterion, 1947.
25. Verseghy, 1818. = Verseghy Ferenc: *Magyar grammatika avagy nyelvtudomány... A' Magyar Nemzeti Oskolák számára*. Buda, 1818, 1821².
26. Verseghy, 1826. = Verseghy Ferenc: *Lexicon terminorum technicorum az az tudományos mesterszókönnyv. Próba képen készítették némelly magyarnyelvszeretők*. Buda, 1826.
27. Vulgata = *Novum Jesu Christi Testamentum. Vulgatae editiones*. Ratisbonae et Romae, 1913.
28. Zenker, 1985. = Zenker, W.: *Schlechte Ärzte sind das grössere Übel*. (Die Presse. Unabhängige Tageszeitung für Österreich. – Spectrum. Samstag/Sonntag/Montag, 25./26./27. Mai 1985).

MIKÓ PÁLNÉ (Budapest)

Márton József bécsi működése

Márton József a magyar nyelv használatát és megszerettetését vallja hiszekegyének. Működése innen ágazik sokfelé, s mindvégig ebbe a középpontba tér vissza. Éppen harminc éves, amikor Bécs lesz az otthona. Itt, 1801–1840 között teljesedik ki a nyelvtudós, tanár, szerkesztő és literátor elhivatott életműve. A bécsi univerzitás első magyar professzoraként, Csokonai (majd Fazekas és Fáy) kiadójaként, Humboldt magyar nyelvtanáráként is számontartják barátai és munkatársai; később pedig az értő utókor.

Becsülik két- és háromnyelvű szótáraiért, magyar és német nyelvleírásáért, hiszen jóval többet nyújt bennük e két nyelv elsajátításának szolgálatánál. Példát ad és irányt mutat, amikor egységben szemléli az egyénnek a társadalom meghatározta nyelvi magatartását s a közélet megszabta művelődési törekvéseket. Az elismerés hamarosan olvasható az e termékeny évtizedekben született nagyszerű kötetekről: akár osztrák életrajzi lexikonokban, akár pl. az *Annalen der Oesterreichischen Literatur* recenzenseitől.

Márton nyelvkönyvei húsznál több újrakiadást érnek meg. Elméleti írásaiban is önálló véleménye tükröződik. Felhangzanak a korabeli nyelvtudomány legfőbb tételei s az egzakt nyelvi leírás konkrét vitapontjai. A maga erudícióján szűri át a nyelvről gondolkodó tekintélyek nézeteit, figyelmezve a Herdertől Humboldtig, Adelungtól Kempelenig, Révaitól és Földitől Verseghyig ívelő horizontra.

Cél és eszköz nála a tudatos nyelvi elkötelezettség. A felvilágosodás és a reformkor fordulóján, egy új életformával párosuló eszmevilág értékrendjében együtt erősödik, kölcsönösen összefügg a nemzeti tudat a modern gazdálkodással, a fejlődő hazai nyelvvel, az igényes irodalommal. Ezt hirdeti Márton, mind többeket készítve cselekvésre:

A jelen előadásban két lelettel szeretném megvilágítani a mártoni anyagkezelést. A magyar szóképzés gazdagságát szemléltető művészi szépségű ágrajzokról (*Értekezés a Magyar Nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimívelhetése, fundamentomos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról*. Bétsben, 180.), valamint a magyar nyelvtani rendszer 12 táblára szedett foglalatáról (*Tabellarische Darstellung der ungarischen Sprachlehre in XII. Tafeln*. Wien 1839.) lesz szó. Eddig sehol sem tárgyalták e rajzokat s táblákat; bár igencsak figyelemre méltóvá teszi őket – többek között – az arányos megformáltságnak, más szóval a vizuális esztétikumnak látszólag mellékes értéke. A választott nyelvi anyag racionális feldolgozásával egyenrangú itt a bemutatás formai szépsége. Talán e téren megint egyszer Mártoné az újító érdeme. (Óvatosan fogalmazok, habár a szakirodalom nem jelez ilyen adatokat. Sem ebből a korból, sem előzőkből.)

Eltér a szokásostól az az elemzési mód, amely a formával előbb foglalkozik, mint a tartalommal. Mégis ezt választom. Egyfelől azért, mert szemlátomást maga a forma válik tartalommal. Másfelől: nyilván nem öncélú ez a gyönyörködtető kivitelezés. Hogy miért is folyamodik Márton a nyelvi rendszert a szó szoros értelmében „leképező”, a térben ábrázoló szerkesztéshez, arra először a „Fa-formába öszverakott származtató végzetek” válaszoljanak.

Márton joggal épít a képi elemzés — a vizuális memória — sajátos asszociációhálózatára, annak lokalizáló erejére s az ezáltal jelentékeny többlethatásra. Tudja, hogy az ismereteket könnyebb rögzíteni, ha a látottat idézhetjük fel. Érzékszerveink közvetlenül ragadják meg a környező valóságot. Nem így állunk kódok s egyéb jelrendszerek absztrakcióival. Azok ugyanis jónéhány áttétel, új konvenció közbeiktatására szorulnak.

Márton gondolja — bécsi működésének legelső szakaszában — Görög Demeter *Magyar Átlásának* kiadását: Térképeket rajzoltat és ellenőriz, ezenkívül maga készíti el a 62 művészi térképlap összes helynevének Repertóriumát. S hogy van-e köze a kartográfiának a nyelvész-gondolkodáshoz, a kommunikáció verbális eszközeinek, jelesül: a képzett szóknak a „feltérképezéséhez”, arra Márton igent mond. Nem olyan (egyéb-ként szintén viszonylag kevésbé ismert) „érv” okán, hogy pl. Adelung, Márton egyik példaképe, szívesen gyűjt, sőt kritikailag rendszerez német földabroszokat. Inkább támaszkodik az elmélet talpigazságaira.

A nyelv és a térkép egyaránt a kifejezés eszköze. A formák közmegegyezésen alapulnak, így közvetítenek valóságtartalmakat. Az ábrázolás szabályai kötöttek: a felhasználó emitt szavak, amott grafikus jelek komplex viszonyrendszerét fogadja el a megértés előfeltételeként. Ha a nyelvi jel önkényes, a térképei sem kevésbé azok. Akik nyelvi teljesítményt meg akik térképet vizsgálnak, hasonlóak abban, ahogyan egy kialakult jelrendszernek a kortól is függő változásait értékeli. Közös elem a geográfiai s a nyelvről szóló tudnivalók célszerű adagolásában, hogy kellőleg kiemelt (mert fontos) részek segítsék a tájékozódást. Mellékes részleteket el lehet hagyni, avagy speciális célokra tartalékolni. Joggal várjuk el a térképtől, hogy áttekinthető, jól leolvasható és következetes legyen; ugyanezeket követelhetjük meg a nyelvet értelmező közlésektől. A különbség abban áll, hogy a nyelvi kifejezést — és bemutatását — az egymásutániség linearitása köti, a térképészet viszont az egymás mellé, alá, fölé, köré helyezés dimenzióival élhet. Esetünkben egy érzékeny szótáríró és grammatikus, a magyar kartográfia egykori gondos művelője szembesül a nyelvi jellemzőkkel, s valóban nem nehéz felfedezni eszközrendszereiben az izomorfizmust.

Az „oknyomozás” menetében, a vizualitás és a kartográfia után, bontakozzék ki egy olyan modell, amelynek korábbi előfordulását tudomásom szerint nem említi a szakirodalom. A szóképzés elágazásos rajza valójában ún. gráfokat állít fel. A gráf a XX. századi modern matematika egyik újdonsága: sajátos „családfák” vonalaival tünteti fel a lehetséges / kötelező haladási irányt. A korát megelőző Márton valamely morfológiai KRESZ-t alkalmaz; lám, ösztönösen ráérez a tudománya igényelte ábrák hasznára, fegyelmezően gazdaságos logikájára.

Ez a morfématár arra alkalmas, hogy áttekinthetően csoportosítsa az adott tőhöz járuló produktív képzők egymásutánját. Noha egy-egy szó megszerkesztésekor esetleg nem vezet szótározott lexikai egységhez a lehetséges képző(bokro)k odakapcsolása, po-

tenciálisan mégis létezik az ilyen neologizmus. Sőt, jelentése annyira kézenfekvő, hogy pl. szakirányú szövegben bízást előfordulhat. De előnye még e szószármaztatási táblának, hogy nemcsak bemutatja a képzők rendszerét, hanem segít, hogy rugalmasan és árnyaltan használhassuk. Feltűnteti a „szomszédos” jelentéseket, s főképpen a szóálomány analógiás növelhetőségének (értsd: a jó szószaporításnak) a mechanizmusát. A fellevek és a vonalas rekeszek elrendezettsége arra ösztönöz, hogy a képzők megfigyelt rendjét tiszteletben tartsuk. Ezt a célt el is éri a mártoni újítás.

S végül: az esztétikum. A szóképzési táblák művészi összehatása önmagáért beszél. Számos egyéb kiadványával már bizonyította Márton, hogy akar és tud gyönyörködtetni. Mint tapasztalt kiadó, nem kételkedik az ízléses arabeszkek, takaros metszetek kedvező hatásában. E rajzokon a szimmetria szépsége a nyelv inherens rendjét kapcsolja össze az egyénben inherens esztétikum igényével. A jól formált, szép ívelésű rajzok harmonikus vonalvezetését Márton jóbarátjának, Karacs Ferencnek köszönhetjük. A lapokat ismét ő metszette remekbe, aminthogy Márton más könyveinek rézmetszetei szintén a könyvművészet e mesterétől származnak.

Az elmondottak remélhetőleg indokolják, hogy miért szántam nagyobb terjedelmet az ágrajzok logikus szépségének, mint tartalmuknak. E körben amúgyis redundáns lenne a képzőket felsorolni, avagy közismert funkcióikat elismételni. Ehelyett inkább a mennyiségi adatokból idézek. Márton büszkén bizonyítja nyelvünk értékét a szóképzés gazdagságával: az egy szóból képzett 377 és 3324 „összetett és egyes” új szóval. Nem részletezem a képzők ismétlődésének, a kötőhang hiányának tanulságait sem. Helyük ott lesz Márton nyelvtanainak összegező képében.

Második adalékomban: a (talán Márton József újításának tekinthető) táblázatos összefoglaló. Ennek igazi hozadéka szintén a mártoni nyelvleírás változatainak elemzésekor fog megmutatkozni. A magyar nyelvtant 12 táblára sűríti. A „külsőségeket” itt rövidebbre fogom az anyag kiválasztásának és elrendezésének kommentálásához képest. Mégis ismertetem a táblák méreteit, terjedelmük ugyanis nem mellékes. A két négyzet alakú — 47x17 cm-es — tipográfiai keretet 6-6 db 23x15 cm-es lap adja ki. A táblák egyenként is könnyen kezelhetők, de számozásuk sorrendjében összeillesztve kényelmesen elférnek akár egy kisebbfajta asztalon, akár a falra függesztve. Kellemes arányúak, mind külön, mind együtt. A mechtarista páterek nyomdája azonban, épp ennek következtében, óhatatlanul arra kényszerült, hogy kisebb, sőt néhol apróbb betűtípusokat alkalmazzanak, nehogy lényeges közlendőknek kelljen kimaradniuk a tömörítés miatt.

A nyelvtan tagolásában nem minden fejezet foglal el külön táblát. Márton a mégoly kedvező vizuális hatás kedvéért sem erőszakolja valamely tetszetős szimmetria Prokrustes-ágyába a rendszer eltérő fajsúlyú egységeit. Ehelyett átgondoltan választ — szelektál! — egy csaknem parttalanán terjeszthető készletből. (Igaz, hogy a grammatikai alkotóelemek véges számúak, de kapcsolódási lehetőségeik változatai, a kivételek és a kivételek alóli kivételek megtölthetnek akár több kötetet.) A szerző tehát rövidít. Ámde, hűségesen a többi nyelvkönyvének koncepciójához, illetve gyakorlathoz, a megmagyarázott jelenséget következetesen ellátja a magyar nyelvi példával s mellé a fordítással (nem ritkán idiómákban), mindenütt a magyar-német összevetés jegyében.

Kora magyar köznyelvi normája az irányadó. Helyesírása összhangban áll első akadémiai helyesírásunkkal, a *Magyar Helyesírás' és szóragasztás főbb szabályaival*, amely Pesten 1832-ben jelent meg. A Magyar Tudós Társaság levelező tagja egyébként

nem csupán szakmája kérdéseiben érzi kötelességének, hogy a legkorszerűbb műveltséget közvetítse.

A táblázatos összefoglaláshoz nélkülözhetetlen szelekció nem megy sem a szabattosság, sem a hasznosság rovására. Ez az ún. pedagógiai nyelvtan (=grammatikai minimum) tömör ugyan, de meglepően sokat — és árnyaltan — képes kiemelni azokból a részletekből, amelyek fontosak a magyar nyelvet megismerni, illetve megtanulni akaró közönségnek. Főleg Márton tanítványainak, akik között jónéhányan a magas köröket képviselik. (Az első kiadást — 1806 — főhercegek számára készíti, a másodikat — 1839-ben — a Sina báróknak ajánlja.)

Az I. táblát Márton a betűknek és kiejtésüknek szenteli, a II-on általános szabályokat találunk, a III-tól a VIII-ig a névszók rendszerét követi: mondhatni, a Lotz Jánoséhoz hasonló feszes rendben. Ezután tárgyalja az igeragozást (IX–XII.), s az utolsó táblán még néhány szintaktikai sajátosságot ismertet.

Ez alkalommal csak mazsolázni lehet a világos szabályok, tanulságos példák kínálatából. Ízelítőül hadd említsem legalább a töváltozások, a toldalékok, a ragozott személyes névmások, az igeragozási rendszer paragrafusokba szedett, taxonómiailag pontos sorjázását.

Márton önállóságát az *-é* birtokjelről vallott felfogása bizonyítja. Későbbi nyelvtanainkba viszont nem került át a nyilván naivnak minősített morfonológiai elemzése, amely a határozóragok és névutók „honnan?” kérdésre felelő alakjainak „rímelését” indokolja. Nem nyelvtörténeti, hanem szinkrón magyarázata szerint *b-* a „benne” (Inessivus), *r-* a „rajta” (Superessivus), *t-* az „ott” (Locativus), *l-* pedig az „el” (Ablativus, Elavitus, Delativus) „jelentések” átemelésével hozza létre a *-ból*, *-ról*, *-tól* toldalékokat. Az alól, felől, mellől stb. *l-*-je nyilván megerősíti abban, hogy elfogadja a hangok/betűk jelentését hirdető akkori divatot. Dehát a *-nál*, *-val*, *-körül* stb. végén álló *-l* eszerint kakukktójas (ezért is nem szól róluk). Másutt a nyelv célszerűen megalkotott volta mellett érvel. Így pl. a Genitivusban elhagyható *-nak* a kapcsán: bölcs, takaros, s így az egyhangúságot csökkentő dolognak tartja.

Színesek a példái: az *is* változtatható helyéről, a kicsinyítőképzős melléknév fokozásáról, a *-lak*, *-lek* sajátos funkciójáról stb. Mind-mind bizonyítja, hogy milyen éles szemű megfigyelője Márton az élő nyelvszokásnak, a grammatikai rendbe ágyazott nyelvhasználat társadalmi szerepének.

Ott él hát a szóképzést és a rövid magyar nyelvtant rögzítő szép és okos táblákon a mártoni szolgálat: a tanítás állandósága és mozgás egyensúlyáról a nyelvi elemek és szerkezetek összefüggés-hálózatában.

Rövid előadásom ezért is ezzel igyekezett vázolni két, eddig fel nem tárt találékony eszköztárt, a tudósi hitvallás egyik tanulságát Márton József működésében.

**Az első magyarországi népesség-összeírás (1745–1771)
mint névtudományi és művelődéstörténeti forrás**

1. A tridenti zsinat (1545–1563) a régi katolikus szokást, az egyházmegyei püspöki látogatást (*canonica visitatio*) azért is szorgalmazta, mert a katolikus restauráció egyik fontos eszközének tekintette. V. Sixtus pápa 1585-ben megjelent „*Romanus Pontifex*” kezdetű konstitúciójában ugyan már elrendelte a vizitációkat (vö. Vanyó Tihamér: *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*. Pannonhalma, 1933., XII.), de nálunk a török uralom ezeket csak részben tette lehetővé. Az első, egész országra kiterjedő látogatást Mária Terézia 1745. december 8-án kelt pátense alapján csak a XVIII. század derekán tudták elvégezni, amit gyűjtőterületen, a veszprémi egyházmegyében Padányi Bíró Márton püspök a lakosság név szerinti összeírással készíttetett elő. A püspökség területén fekvő 499 települést (*oppidumot*, *pagust* és *praediumot*) az egyházi és világi előljárók öt év alatt (1746–1750) járták be.

2. Forrásaim kisebb részben a Zala megyei települések egyházlátogatási jegyzőkönyveihez készült névsorok (*Visitatio Canonica Districtus Tapolca[iensis]* 1745, 546 l.; *Visitatio Canonica Districtus Wesprim[iensis]* 1747, 646 l.; *Visitatio Canonica Districtus Keszthely[iensis]* 1748, 392 l.; *Visitatio Canonica Districtus Szala-Egerszegiensis*. *Conscriptio opus* 1748, 1166 l.), nagyobb részben a népesség-összeírások, a *conscriptio animarumok* névanyaga (*Conscriptio Animarum Districtum Wesprim[iensis]* et *Keszthely[iensis]* 1746, 317 l.; *Conscriptio Animarum Districtus Kanizsa[iensis]* 1757, 750 l.; *Conscriptio Animarum Districtus Wesprim[iensis]* 1757, 718 l.; *Conscriptio Animarum Districtus Kanisa[iensis]* 1769, 356 l.; *Conscriptio Animarum Districtus Kanizsa[iensis]* 1771, 411 l.; *Conscriptio Animarum Districtum Palota[iensis]* et *Wesprim[iensis]* 1771, 616 l.). Noha még nem jártam végig a magyarországi püspöki levéltárakat, csupán a zágrábiban tájékozódtam, de a „Magyarországi levéltárak” című (Bp., 1983.) kiadvány alapján úgy tűnik, a lakosság név szerinti összeírásait, a *conscriptio animarumok*at csak Padányi Bíró Márton püspök hajtatta végre, ő viszont következetesen és többször is. Utóda, Koller Ignác tovább ment ennél, nemcsak a katolikusokat, hanem a reformátusokat, az evangélikusokat, a görögkeletieket és a zsidókat is összeíratta egyházmegyéje területén, amelynek 1777-ig, a Mária Terézia korabeli egyházmegyei átszervezésig kilenc főesperesi kerülete volt: a budai, a székesfehérvári, a veszprémi, a kaposvári, a segesdi, a kanizsai, a zalaegerszegi, a keszthelyi és a tapolcai.

3. A történelmi Zala megye mintegy kétharmada, 305 települése tartozott a veszprémi püspök fennhatósága alá (a maradék egyharmad a zágrábi püspökség terü-

lete volt), a Felsőörs—Szóc—Zalaszegvár—Zalavég—Zalalövő—Nova—Szentliszló—Nagykanizsa—Keszthely— a Balaton északi partvidéke —Felsőörs által határolt terület.

4. A kiadásra készülő adattár magyar, latin és német nyelvű bevezetésében röviden leírom a fenti források keletkezésének és közzétételének történetét, közlöm az Adattár használatára vonatkozó útbaigazítást, a rövidítések jegyzékét, a települések nevét az általam adott sorszámok szerint, majd betűrendben, az összeírások címét, levéltári jelzetét (valamennyi a veszprémi püspöki levéltárban található) ugyancsak az általam adott sorszámok rendjében, és végül megadom azoknak a latin szavaknak és kifejezéseknek a magyar és német nyelvi megfelelőit, amelyek segítségével a latinul nem olvasók is használni tudják a névtárat.

A települések személynévanyagát megelőzi a város/falu/pusztá nevének az összeírásokban és az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben előforduló összes írás- és alakváltozatának a közlése. Ezt követi az 1773-ban készült *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum, populosorum etc.* című kiadvány (Bp., 1920.) helynévadata, majd Korabinsky (*Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn*. Pressburg, 1786.), Tomasich (*Comitatus Zaladiensis jussu inclytum statuum et ordinum ichonographice delineatus...* Vindobonae, 1792.), Lipszky (*Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium magni item Principatus Transilvaniae occurrentium* I–II. Budae, 1808.) és Fényes (*Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben leíratik* I–II. Pesten, 1851.) névhasználatán át 1873-ig, az első magyar hivatalos helységnévtárig kísérem nyomon a településnév jórészt helyesírási változatait.

E helységnévi bevezető rész után időrendben következnek a név szerinti összeírások, élükön a latin nyelvű kérdésekkel (a ház sorszáma, a családfő és egész háznépének kereszt- és családneve, életkora, gyónóképes-e, nem-e, béralkalmazott-e, özvegy, serdült, serdületlen, nőtlen, hajadon-e az illető, különböző felekezeten vannak-e a házasságok). Mindezek mellett a konvertitákat és a katolikus egyházat elhagyókat is számbavették, az iparosoknál a pontos foglalkozást (kovács, takács, mészáros stb.) is megjelölték, a nemesek, a zsellérek, szabadosok, az árendások stb. neve elől sem maradtak el az erre utaló szavak és kifejezések (nobilis, inquilinus, agilis, arendatarius stb.). Nemcsak a vallást tüntették fel, hanem az esetleges közömbös magatartást is (indifferens). A közelmúltban hazánkba települtek/telepítettek neve mellett ott áll a náció is (germanus, italicus, graecus, zingarus stb.).

Az Adattárat az Appendix követi, amelyben a vizitációk jegyzőkönyvét és az összeírások összesítő statisztikáit találja meg a kötet használója filiánként és parókiánként. Itt közlöm Mária Terézia korábban említett pántensét; a vizitációra vonatkozó püspöki utasítást (ennek kérdéseit és alkérdéseit), amely többek között arra is kitér, hogy milyen könyvek találhatók a plébániákon, milyen nyelvű a prédikáció, igazodik-e a plébános a hívek anyanyelvéhez, vezeti-e a három anyakönyvet (a keresztelest, az esketést és a halottit), ki a templom védőszentje, úgy jelölték-e ki, vagy pedig a hívek jámbor óhajából választatott ki stb. Kitérnek a templom felszerelésének, az oltár, a harang, a kereszt, a temető állapotának a számbavételére is, az egyházi tulajdonú ingatlanokra, a testvérületekre, egyesületekre, zárandoklatokra, a földesúr, kegyúr

adományaira, a plébánia területén levő protestáns templomra stb., amelyek tanulmányozásából számos település- és művelődéstörténeti tanulság vonható le.

A Mutató betűrendben tartalmazza a családnevek összes írásváltozatát a következő rend szerint:

- a) Címző/címnév a családnév létező vagy kikövetkeztetett mai helyesírású alakja,
- b) utána betűrendben az összes írás- és alakváltozat áll, amelyeket a helysége, az összeírásra és a ház sorszáma utaló kettős törtszám követ.
- c) Az írás- és alakváltozatok betűrendi helyükön is megtalálhatók utalószóként/utalónévként.

A keresztnéveket betűrendi helyükön, külön mutatóban közlöm, írásváltozataikra nem leszek tekintettel, mivel latinos alakban fordulnak elő. A néhány magyar nyelven lejegyzett kereszt- és becézőnévvel, valamint a külön mutatózott helységekkel ugyanúgy járok el, mint a családnevekkel.

5. Amikor ezelőtt kilenc évvel hozzáfogtam e nagy mennyiségű személynév gyűjtéséhez, természetesen tisztában voltam azzal, hogy a XVIII. század derekán már – a néhány ritka kivételtől eltekintve – nem érhetem tetten családneveink keletkezésének, kialakulásának közvetlen okait, és csak a mai ragadványnevek vallomása segítségével, továbbá a név közszoói jelentéséből visszakövetkeztetve tudok közelebb férkőzni hozzájuk.

a) Első és legfontosabb teendő annak a nem könnyű kérdésnek az eldöntése, magyarok adták-e az illető nevet vagy idegenek (németek, szlávok stb.). A nem magyar családnevekkel keletkezésmódjukat tekintve nem foglalkozhatom, legfeljebb a külföldi szakirodalom segítségével a kézenfekvő keletkezésmódokat röviden közlöm, a további vizsgálatokat pedig az illető nyelvek kutatóira hárítom. A nagy elődök – Gombocz, Melich, Kniezsa, Németh Gyula, Pais, Bárczi, Bálint Sándor és mások – kutatási eredményei mellett *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz), Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz), továbbá a képző-történeti tanulmányok segítségével, Szabó T. Attila, Benkő Loránd, Kálmán Béla, Mikešy Sándor, Berrár Jolán, Papp László, Fehértői Katalin, B. Gergely Piroska, Hajdú Mihály, Mező András és mások műveinek a messzemenő felhasználásával, valamint a külföldi szakirodalom további tanulmányozásával úgy gondolom, közelebb tudunk férkőzni e nagy mennyiségű anyag révén családneveink keletkezésmódjának fölvázolásához, mint ennek előtte bármikor. A névadási indítékok kereszteződése nyilvánvalóan számos névnek csak többféle magyarázását teszi lehetővé, nem is szólva a ma már kideríthetetlen népetimológias hatásokról, amelyek messze eltérítenek bennünket a családnév közszoói etimonjától. Szerencse kellett hozzá, hogy például a *Tejfel* családnév előzményére, a *Fejfelre*, illetőleg a korábbi *Pfeiferte* rábukkantam, vagy hogy a *Dicsérdi* név előzményét, a *Bicsérdit* adatolni tudtam. A Nagykanizsán előforduló *Nagyhajzer* név *Najhajzer*ként való előfordulása minden kétséget kizáróan az előbbi népetimológiával való keletkezését bizonyítja. A közszoói jelentéssel bíró idegen családnév magyarra fordítása is tetten érhető (*Grünwald* > *Zölderdő*).

b) Vizsgálódásomba a településtörténet, a nyelvjárástörténet, a művelődéstörténet mellett a stilsztikát is be kell vonnom, mivel családneveink egy része nem a valamikori névviselő tulajdonságának a megnevezésével (*Nagy*, *Kis*, *Széles* stb.), hanem metonímiával keletkezett, részben a foglalkozásra utaló tárgy megjelölésével (*Szij*, *Kerek*,

Cserép stb.), részben helyi, lokális érintkezéssel (*Hottó, Sárfő* stb.), amikor is az újonnan betelepült volt faluja nevét -i képző nélkül ragadványnévként kapta, amelyből aztán családnév lett (bővebben l. Ördög: *A puszta helységnevekből keletkezett családnevek kérdéséhez*. Nyr CVI. 484–486).

c) A keresztnévekből és becézőnevekből alakult családnevek (*Ángyán* < *Anianus*; *Furján, Fóris* < *Flórián*; *Laczló, Markal* stb.) a korábbi századok keresztnév-divatának a vizsgálatához is adalékot nyújtanak, elsősorban persze a férfinevek vonatkozásában.

d) A keresztnév-divat okainak nyomozásakor számos tényező külön vagy együttes hatásával kell számolnunk. A katolikus restauráció és a barokk, a többször fellépő pestis nyilvánvalóan e katolikus vidék névanyagán is nyomott hagyott. Szűz Mária tisztelete például nemcsak a marianizmusban nyilvánult meg, hanem a Mária név ekkor meginduló és máig tartó rendkívüli népszerűségében is. A pestis ellen oltalmazó Rozália, a jezsuiták terjesztette Xavéri Ferenc, Gonzága Alajos stb. kultusza, vagy a ferences szerzetesek kedvelt szentjének, Páduai Szent Antalnak a tisztelete magyarázza ekkori gyakoribb előfordulásukat. A névdivat vizsgálatok módomban áll a szülők és a nagyszülők névörökítő gyakorlatának a mértékét is bemutatni, mivel ekkor még sok teljes nagy család él egy kenyéren. A keresztszülők nevének az újszülöttre való hagyományozását pedig néhány helység keresztelési anyakönyveire reprezentatív jelleggel kiterjesztett gyűjtéseim (Kiskomárom, ref. 1623-tól, Nagykanizsa róm. kat. 1690-től, Keszthely, róm. kat. 1697. stb.) révén tudom tanulmányozni.

6. Vizsgálati szempontjaimat a megadott időkeret miatt tovább nem taglalhatom. Elsődleges célom voltaképpen nem is ezek előszámálása volt, hanem hogy felhívjam a szakemberek figyelmét erre a kiadás előtt álló munkaeszközre, amelynek további névtudományi, település- és művelődéstörténeti hasznosítását mindenkinek jó szívvel ajánlom.

VÖRÖS OTTÓ (Szombathely)

**A helynévadás gyakorlata a magyar–német–délsláv
nyelvhatáron**

Rövid előadásomban azt tűztem ki célul, hogy a magyar–német–délsláv nyelvhatáron feltehetően a korai (vagy későbbi) középkortól szomszédságban, esetleg egyetlen társadalmi-termelési közösségben élő népek földrajzi neveinek vizsgálatával a közös névhasználat néhány, eddig kevésbé kutatott kérdését fölvessem.

A névtani, de a történeti-helytörténeti irodalom is gazdag tárháza a földrajzi tulajdonnevek eredetére vonatkozó megfejtéseknek, magyarázatoknak. Ezek többségükben igen értékes adatokon nyugvó hiteles etimológiák, kisebb részükben szándékosan a tudománytól távol álló indokok alapján készült torzító magyarázatok. Néha a jószándékú, de a névtanban, a szófejtésben járatlan emberek népetimológiai szintű „magyarázatai” a rangos lexikonok tudományos hitelét rontják. Erre egyetlen példa a sok közül, mivel az általam vizsgált területről származik. A Ljubjanában megjelent *Krajevni leksikon Slovenije* (Krajevni leksikon Slovenie IV. knjiga, Podrovske in Pomurje. Szerk. Roman Savnik. Državna založba Slovenije Ljubljana, 1980.) című könyvnek a Murántúlról szóló része foglalkozik Hodos (Őrihodos) nevével, és egy korábbi szlovéniai közlésre hivatkozva azt a szlovén „hoditi” jár’ igéből származtatva szlovén eredetűnek nyilvánítja. A bizonyos hangzásbeli hasonlóságot döntő bizonyítéknak fogadja el, és figyelmen kívül hagyja azt a tudományos indokot, hogy a szlovén nyelvtérületen egyetlen ilyen módon képzett (mozgást jelentő ige + s képző) helységnév, de egyéb helynév sincs, a magyar helynévadásban viszont nagyon gyakori az állatnévből -s képzővel képzett helynév (Disznós, Fácános). A *hodos* ~ *hódos* helynév a bizonyítottan magyar névadásban több tucatszor fordul elő a Kárpátoktól az Alpokig. Csak Vas megye földrajzi neveiben 13 névnek alkotóeleme a magyar *hód* állatnév.

Bár sok tanulsággal szolgálna a fentihez hasonló tulajdonnevek vizsgálata, hiszen a nyelvi kapcsolat bizonyítékai mind a nyugat-dunántúli magyar, mind a horvát, német, szlovén tájnyelvben megtalálhatók. Nem lehet véletlen például, hogy míg a szlovén irodalmi nyelvben kongresszusunk székhelye Dunaj, folyója Donava, addig a murántúli szlovén nyelvjárásban Beč (Bécs), illetve a Duna, ahogy a magyarban is. A murántúli Turnišče neve az öregek ajkán ma is Váraš.

Dolgozatom tanulságait mégsem e tulajdonnevek, hanem a közvetlen, mindennapi (termelési-művelődési) kapcsolatot inkább feltételező köznevek vizsgálata alapján fogalmaztam meg. A nyelvi adatokat egyrészt írott forrásból (*Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. Balogh Lajos és Végh József. Vas megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 1982.; Franc Novak: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Pomurska založba Murska Sobota (Muraszombat, Jugoszlávia), 1985.), másrészt szóbeli közlésből, helyszíni gyűjtésből merítettem. A gyűjtött anyag területileg a ma Murántúlnak

(Prekmurje) nevezett szlovéniai határvidékről, a vele szomszédos Őrségből, a magyarországi, ma gyakran Rábavidéknek (Pomurje) nevezett, szlovénak lakta területről, s ennek német szomszédságából való. Vizsgáltam még Körmend környékéről (Horvát-nádajla, Felsőberki, Harasztifalu) származó horvát adatokat.

A nevek közül kiszűrtem és figyelmen kívül hagytam mindazokat az egyezéseket, amelyek — bár nyilvánvalóan szláv eredetűek — területisége a magyar köznyelvbe kerülve nem bizonyítható, így az sem, hogy melyik szláv nyelvből vettük át. A *patak* < *potok*, *mocsár* < *močvara* megfelelés aligha lehet a nyugati nyelvhatáron kialakult hatás bizonyítéka.

A továbbiakban adataimat jelentéskategóriák szerint csoportosítottam, és ezen belül mutatom be, függetlenül attól, hogy melyik nyelvből származik a szó és melyiknek jövevény eleme.

A településnevek köréből Križevciből (Tótkeresztúr) adatoltam, de később más falvakban is megtaláltam az Őrség szomszédságában a magyar *szer* jelentésének megfelelő *sera* (ejtsd: szera) szót. Elterjedése természetesen azonos a településforma meglétével, tehát a Kerka és a Kis-Kerka patak környékén elterülő településeken. E falvak lakossága ma teljes egészében szlovén ajkú, de a szó magyar eredete nem vonható kétségbe, mivel egyetlen más nyelvből vagy nyelvjárásból sem adatolható.

Hasonló jövevény elem a križevci nyelvjárásban a *puszta* településrésznév. Bár ma csak itt fordul elő, és a szó eredetileg szláv jövevényt szór a magyarban is, annak az érdekességnek lehetünk tanúi, hogy a jövevényt szót egy másik szláv nyelv egyik nyelvjárása visszakölcsönzi a magyar nyelvben végbement jelentésbeli változással. A falu egészétől, szereitől távolabb eső 2 ház és az őket körülvevő terület neve. Alakilag a szlovén főnév szabályai szerint viselkedik: hol? kérdésre a *na Pusti* alakkal válaszol.

Korai magyar jövevényt szór lehet a Mura-vidéki szlovén nyelvjárásban a *Váraš*. A Kerka és a Mura közötti területen 'város' jelentésben általános köznév volt régebben a szlovén irodalmi nyelvi *mesto* helyett.

A műtárgyak és az emberi beavatkozás révén létrejött tájelemek nevét alkotó köznévi elemek között ugyancsak számtalan egyezés mutatható ki a Murán-túli szlovén nyelvjárásokban. Ezek minőségileg két csoportra oszthatók. Az *álomás* 'állomás' (szlovénul: *železniška postaja*), *kasárna* 'kaszárnya', *tábor* szlovén tájszóvá válása magyarázható volna azzal is, hogy a korábbi államiság nyelvi hatása, talán a távolba került katonafiúk tanulták el magyar sorstársaiktól, és nem a nyelvhatáron levő kétnyelvűség következményei. Azonban a *bástya* szavunk megfelelője a Mura-vidéki szlovénban (*basča*) azt bizonyítja, hogy a folyamatos nyelvi kapcsolat eredményeképpen korábban is történtek hasonló átvételek, amikor a zárt paraszti közösségből ritkán jutott valaki az ország más vidékeire. Emellett vannak olyan tárgyak és tájelemek, amelyek elkészítését csak a közvetlenül vele együtt dolgozó szomszédjától tanulja meg az ember, és így a nevét is tőle veszi át, tőle kölcsönzi. Ebbe a kategóriába soroltam a *gát*, a *lugaš*, a *pajta* magyarból származó Mura-vidéki szlovén tájszavakat. Néprajzi érdekességnek tarthatjuk, hogy a szlovén *hiža* ugyanúgy kettős jelentésű, mint a némely vidéken a magyar *ház*, szintén jelent *házat* és *szobát*.

A köznevek jelentéscsoportjaiban hasonló tényeket találunk. A *beltinci* tájszótár közli a *berek*, *čapás*, *čer*, *čreta*, *gáj*, *határ*, *vagaš* szavakat. Ezekre a Mura-vidéki szlovén falvakban a terepjárás során rákérdeztem, és általánosan ma is használják. Beltincin

kívül Kríževciből, Sebeborciból szlovén kutatók is adatolták. (Ludvik Olas szíves közlése.) Valamennyi szó szlovén értelmezése megfelel a *Vas megye földrajzi nevei* című kötetben található földrajzi köznevek értelmezésének. Tehát a *berek* 'vizenyős', fákkal, bokrokkal tarkított rét', a *čapás* 'állatok taposta út', a *čer* 'cserfával benőtt erdő vagy annak helye', a *határ* 'a falu külterülete vagy teljes területe', a *vagaš* 'tarvágással kiírtott erdő helye'. Az adatok a kölcsönzés kétirányúságát is bizonyítják. A felsorolt szavak közül a szlovén *čreta* a Kerka és a Zala közötti falvakban is előfordul *cserta* alakban. A szlovénban 'mocsár' jelentésben, a magyarban 'nehéz, kötött, vizenyős talaj'. Ugyancsak délszláv eredetre vall a *gaj* földrajzi név. A beltinci tájszótár szerint 'gozd ob Muri' (erdő a Mura mellett). A *Vas megye földrajzi nevei* mutatójában tucatnyi névnek eleme a *gaj* vagy *gajc*. Valamennyi adat vizenyős vagy vízparti erdőnek tűnneti fel, és olyan falvakból való, ahol a lakosság zöme horvát eredetű volt (Harasztifalu, Horvátnádálja, Felsőberkifalu). Bár ma köznévi jelentését már nem ismerik, az 1910-es évek táján készült színes kataszteri birtokíven így áll: Gyíkerdő. Nyilvánvalóan a birtokív készítőjének készségesen lefordította az akkor még horvátul is beszélő adatszolgáltató. Bizonyára mind a Mura-vidéki szlovén, mind a Körmend környéki magyar nyelvbe a horvát lakosság révén került be, és a legutóbbi ideig köznévként is élt.

Érdekes tanulságokkal szolgál egy olyan közösség nyelvhasználata, amely mindmáig kétnyelvű, illetve háromnyelvű. A Szentgotthárd melletti Alsószőlőnk lakossága szlovén és német, illetve a magyar államnyelvet jól beszéli. Ez utóbbi tény a szóbeli nevek használata terén alig érződik. Magyar nevet csak akkor használnak, ha hivatalos helyen a névvel jelölt területet azonosítani kell. Erre is csak a színes birtokívek készítése óta volt szükség. (Erről még később szólok.) A gyűjtés azt bizonyította, hogy a kétnyelvű közösség párhuzamos névadást, illetve névhasználatot gyakorolt: Fuksin križ ~ Fuksin Kreiz, Tschaling ~ Čalinje, Grossn Schul ~ Vika šola, Sao Poch ~ Svinski potok, Klein Poch ~ Mala Potok. Ez a párhuzamosság azonban megbomlott, ha a kétnyelvűséget gyakorolni kellett, azaz egy szlovén és egy német beszélt egymással. Így gyakran előfordult, hogy a szlovén előtagokhoz a német név utótagját csatolták, aztán a szlovének egymás közti nyelvhasználatában is a német nevet használták tovább, jövevénytájként beépítették nyelvjárásukba. Így válhatott közkeletűvé a szlovén *pot* 'út' helyett a német *Weg* nyelvjárási alakja, a Wejg: pl. Djezvini vejg, Njive vejg. De fordítva, német ajkúak is használnak szlovén elemeket: pl. Njive Weig, (<njiva), Zigaine Weig, Klein Zöln (<szl. celina).

A fenti adatok arra mutatnak példát, milyen lehetett az előző századokban a telepítések és más népmozgások során kialakult közösségek, egyes lakosságú falvak nyelvhasználata. A példák alapján kimondhatjuk, hogy nagyszámú idegen elem a nyelvhatáron levő nyelvjárásokba és ezen keresztül a nyelvbe csak akkor kerülhetett bele, ha ott olyan közösségek voltak, amelyben egy termelési közösséget alkotott a két népcsoport, és ennek során elengedhetetlen szüksége volt rá, hogy a másik nyelvet a termelés szervezéséhez szükséges szinten megtanulja. Esetünkben a földművelés volt az a termelési forma, amely a helynevek közös használatát szükségessé tette, majd a szókölcsonzést elindította. Ez lehet a magyarázata annak a jelenségnek, hogy a példánkban idézett Alsószőlőnk szomszédságában fekvő szlovén falvak nyelvéből teljesen hiányoznak a német jövevény elemek, magyarok is alig vannak.

Ugyancsak véleményem igazolását mutatja egy másik ellenpélda, amikor ugyan egy faluban lakik egy ideig két különböző nyelvű lakosság, de foglalkozása nem azonos, ezért a földrajzi nevek adásában a nem paraszti lakoságnak nincs szerepe, jöllehet, kiegészítő mezőgazdasági tevékenységet folytat. Hegyhátszentjakab az Őrség határán fekvő falu. Kőműves foglalkozást űző német lakosság települt be, de jelenlétük a helynevekben nem mutatkozik, még a tulajdonnévvé vált nevekben sem. Eredetüket családnevek őrzik.

Ezután térjünk vissza első példánk tanulságaira. A Kerka és a Kis-Kerka patak térségében a ma már egynyelvű szlovén közösségek helyén kétnyelvű, paraszti foglalkozást űző közösségek voltak, amelyek a nyugati oldalon egynyelvű szlovén, keleten egynyelvű magyar közösségekké váltak. Létüket a nyelvjárásokban megőrzött nagyszámú jövevényszó bizonyítja. Szememre vethető, hogy következtetéseimet egyoldalú, a szókinsz egy részére korlátozódó adatokból vontam le. Védekezésül hadd hivatkozzam arra, hogy a helynevek egy paraszti közösség számára a szókészlet gyakran használt, és a tájékozódásban nagyon fontos elemei. Másrészt az adatgyűjtés és felhasználás parttalansága túlnötte volna az előadás kereteit. Gyűjtésem orvanyagaként a paraszti háztartás és élet szinte minden területéről rendelkezésekre áll olyan tájszóanyag, amely fenti véleményem bizonyítására szolgál az állattartástól a konyhai eszközökig: győ, hajcsár, kontár, szecska, tolvajja, szállás, lekvár, lógós stb.

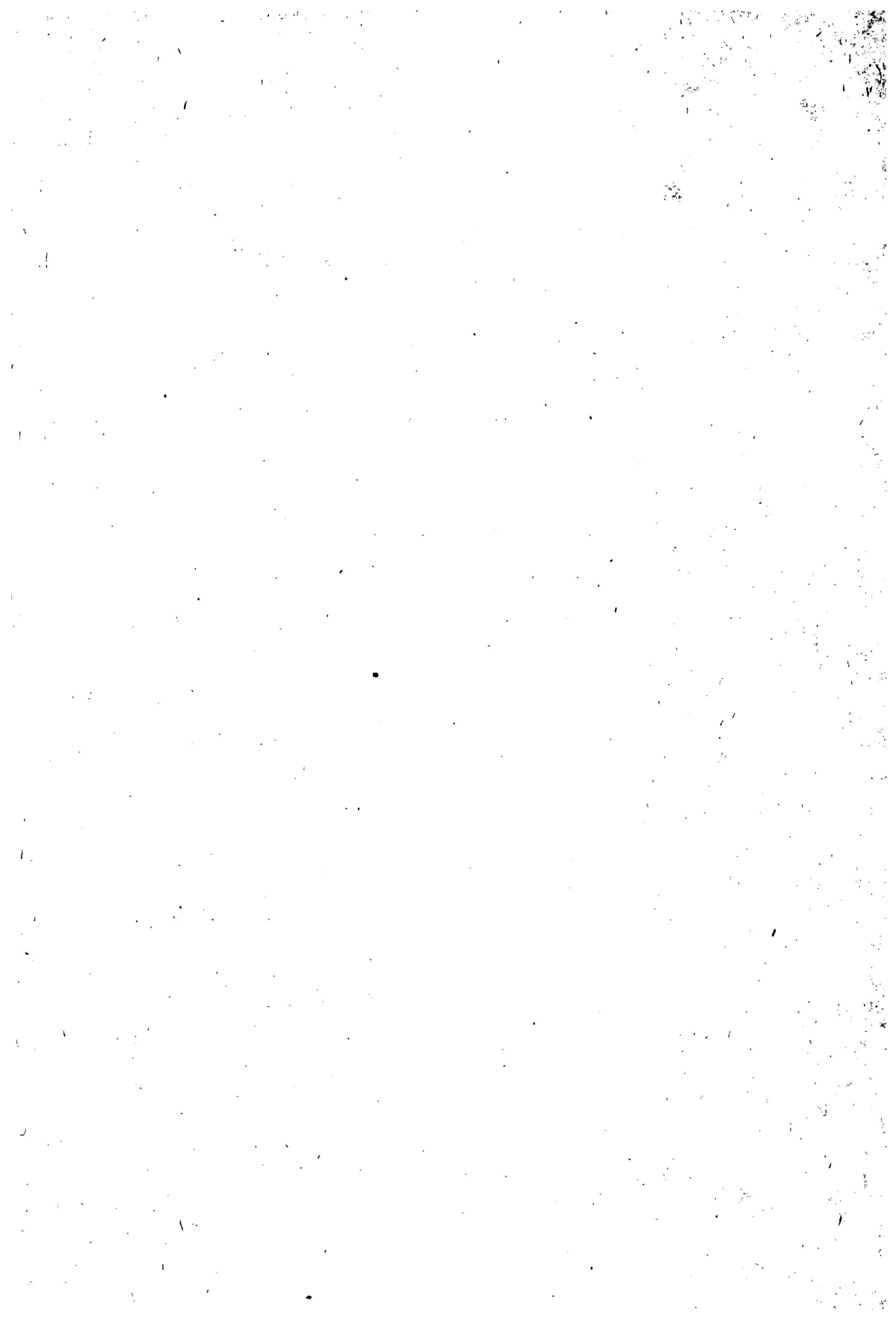
Befejezésül röviden elemzem az írásbeli vagy hivatalosnak is mondható névadás, illetve névhasználat gyakorlatát a nyelvhatár térségében. A *Vas megye földrajzi nevei* gyűjtésekor két hivatalos forrás anyagát használtuk fel, az 1860 táján készült ún. első kataszteri felmérés térképeit és a század elején készült színes birtokíveket. Ez utóbbi mind a mai napig meghatározója a hivatalos névhasználatnak.

A múlt századi térképeken azt látjuk, hogy a földmérők igyekeznek híven rögzíteni a falu nyelvének megfelelő névhasználatot, tiszteletben tartják a nemzeti hovatartozást. Legfeljebb az okozott gondot, hogy a mérnökök zöme német ajkú volt, a helyi nyelvet nem ismerve elhallotta azt, és rosszul rögzítette a neveket. Esetleg a tájelem minőségére való utalást németül hozzátoldotta a névhez (Zala Bach, Rába Fluss). Néha a jóakarató helyi segítő, aki ismerte a mérnök anyanyelvét, lefordította a köznévi jelentést is hordozó névelemet. Így lesz a *Szélszkból Falurét* Horvátnádalján, a *Kancsevi laptból Kanics-dűlő* Felsőberkiben. A huszadik század kevésbé kedvez a kétnyelvűségnek. A színes birtokíven az addig írásban is élő nemzetiségi földrajzi neveket lefordítják az államnyelvre. Ez lesz a sorsa a határokon túlra került őslakos magyarság neveinek is. Így a magyarországi térképeken soha el nem hangzott magyar nevek díszelnek a horvát, szlovén, német nevek helyett, Ausztriában vagy Jugoszláviában a nemzeti nyelvkincsbe beerőszakolt szerkezetű német, szerb-horvát, szlovén nevek szerepelnek az eredeti magyar nevek helyett. A szóbeli nyelvhasználat pedig erről nem vesz tudomást.

Történelem, kultúra és nyelv

Geschichte, Kultur und Sprache

ERZSÉBET BEÖTHY—VERA JOHN-STEINER (*Amsterdam*)

**Advantages and Disadvantages of the Story Retelling Methods
Hungarian—English Bilingual Research**

Researchers in Linguistics have become dissatisfied with approaches which limit data collection to the morphological, lexical and syntactic levels of analysis. As language consists of more globally organized structures such as conversations, narratives, stories and scripts, recent research is aiming to capture these more complex forms of language structures. This approach was first initiated after the publication of Austin's basic work: *How to Do Things with Words?* (New York 1962) in which he analyzes the parts of speech and the various functions of words resp. utterances used in divers contexts on different occasions. He asserts that „For some years we have been realizing more and more clearly that occasion of utterance matters seriously and that the words used are to some extent to be ‘explained’ by the context in which they are designed or have actually been spoken in a linguistic interchange”.

The term most commonly used for identifying this new direction of research is that of „*discourse processes*”. While research into discourse is quite prevalent development there are as yet few studies of discourse processes among bilinguals. Here I will mention the name of two: Evelyn Hatch and Catherine Snow who have used the discourse method of investigation of bilingual competency.

In our work we have chosen the The Story Retelling Method as a way of eliciting information about English—Hungarian bilingual speakers' language competencies in their weaker language. This method was first developed by John-Steiner in the 1960s when she was collecting language samples from non-English speaking children in the USA. The method is an attempt to capture both linguistic and cognitive patterning in children's performance. All children are exposed to the thematic discourses of their elders. In tribal communities, traditional tales, such as the winter-tales among the Navajo, are an integral part of community life and the socialization of children. In urban communities, the exposure to sequential language is manifold, it includes the mass media as well as face-to-face experiences. We know little of the ways in which children select, transform and store these streams of words. It seems reasonable to assume that a general cognitive process that consists of a simplification of sequential language is shared by all children, but that children differ in the extent to which they rely upon key *words* and/or *images* in storing a theme or story sequence. During recall or retelling, a simplified internal version is reexpressed in communicative language. The style in which the child retells the story, and the themes which now appear salient in the child's retold version may reveal the particulars of cultural emphasis. The findings of the studies conducted in the sixties showed that in their retold stories children

differed greatly. Ethnic membership emerged as a crucial variable correlating highly with lengths, style and thematic content.

The procedure consists of the following: the field worker reads the story to the child (for our study of American and Canadian children of Hungarian parents we have used *One of These Days* as stimulus material). This is a story about an Indian boy and his little sister situated in a South-West environment. This story has been used with mono- and bilingual subjects in the United States representing a broad range of ethnic backgrounds. Whether these children were Indians, Anglos, Blacks or Hispanics, they all appreciated this story with an Indian theme. Thus this method of Story Retelling is effective with young school-age children as it provides a motivating narrative in which one-fifth of the textual items are also strongly cued by pictures: they pay attention when it is read to them by the experimenter.

In the great majority of the presentations the children are shown the illustrations while the story is read to them. In our study the children heard both the Hungarian and the English version of the story.

Next, the taperecorder is turned on and the child is asked to tell the story to the field worker while being shown each picture in the sequence. After the first couple of pictures, there is no prompting provided. The stories are transcribed soon after the retelling; pauses, prompts and redundancies are indicated in the transcription.

The subjects of our pilot study (1983–84) were drawn from two weekend schools in New Jersey, USA and from the St. Elisabeth School in Toronto, Canada. All of these schools offer weekend language instruction to elementary age children and cultural activities to the entire family.

Twelve Hungarian–English bilingual children ranging in age between 6 to 9 constitute the data base for our study. Approximately 90 phrases (or propositions) constitute this story. In previous studies we have found that children between the ages of 6–7 recall one third of the story with accuracy, and that their recall of visually cued items is much higher than those without cuing. Our subjects were administered *One of These Days* on the premises of their weekend schools. The retold stories were analyzed for error patterns and for episodic structures and recall.

This story of a boy of six, who is given a horse on his birthday, and whose fantasy takes him to an adventure on the moon, is an appealing one, particularly as the illustrations are quite engaging to child and adult alike. But the structure of the story is complex, it involves a move between everyday reality and dream fantasy. Nevertheless most children above the age of six master its fundamental narrative line. The very complexity of the story provides the investigators with some interesting possibilities for both cognitive and linguistic analyses.

In analyzing grammatical errors in the retold narratives, we categorized errors in the inflectional system as grammatical-developmental, while verbatim translations, particularly those bearing the strong stamp of English word order, were grouped as interference errors. We were interested in examining these young peoples' errors in Hungarian, the weaker language for all these subjects, which has a very different structure than English.

Also we did use Mandler and Johnsons' method of dividing our story into episodes, and we looked at variations in percentage of recall: the best remembered epi-

sodes were the first and the last, and the episode which in this story showed our boy protagonist engaged in a mad scramble for jewelry during his lovely fantasy excursion on the grassy surface of the moon. The episode that produced the least amount of recall (about an average of 2 percent in contrast with the previous 3 of 36 percent each) was one in which the main protagonist is not involved.

This illustrates one of Pléh's findings (he also worked with adult subjects), namely that subordinate plots are usually poorly recalled, particularly if they do not illustrate the protagonist's own approach to his/her experiences.

Although the error analysis and the episodic analysis of these materials do not form a single, major conclusion to this study they will form the basis of a continuing micro-analysis in which we intend to see the relationship between linguistic and cognitive performance on task such as story retelling.

According to our findings one of the advantages of this method for the study of Language Maintenance of second generation speakers of Hungarian is that a standard story is presented to the young speakers. In this way all subjects are given a common stimulus which is also rich in narrative and syntactic complexity.

While we have limited data from some of these children, because retelling a long story in a second language is a difficult task, the quality of their performance revealed a very high level of mastery of the Hungarian syntax. We assume that this proficiency is a result of hearing a sample of native speech first, and that the production of a large discourse rather than short answers, or the back and forth of translation contributed to the mobilization of their highest production skills.

A second appealing feature of this methodology is that it provides for the researcher a large and complex linguistic corpus. In our study we were particularly interested in the children's syntactical errors as these children of native speakers of Hungarian made few phonological errors. Even within the area of syntax, errors were few in number.

These 6-9 year old Hungarian speakers retelling a story in their weaker language made errors similar to those produced by younger native speakers, for instance: we realized the absence or incorrect usage of following matters in the retold stories:

A) *Types of developmental (grammatical) errors:*

- absence or incorrect usage of definite article;
- absence of case inflectional suffix: *több* (nom.) instead *többet* incorrect usage of case inflectional suffix: *holdon* (at the moon) instead *holdra* (to the moon);
- absence of verbal prefix: *és ő ült* (and he sat) instead *és ő fölült* (and he sat up), *föl-* indicates direction and at the same time completed action; incorrect usage of verbal prefix: *akarta megtartani* AUX-VPX-V (he wanted to keep it), correct: VPX-AUX-V: *meg akarta tartani*;
- incorrect usage of the definite vs. indefinite conjugation: *rakjatok bele* (put something in), correct: *rakjátok bele* (put that in);
- absence of the demonstrative pronoun („pointing word”) in the main clause which indicates that the following subordinate clause is the direct object of the noun phrase: *és álmodta, hogy fönt volt a holdon* (and he dreamt, that he was up in the moon), correct: *és AZT álmodta, hogy fönt volt a holdon*: AZ-T is a demonstrative pronoun with the object marker;

B) *Types of interference (word order and verbatim translation) errors:*

Word order

- *ígértem azt* V–O (I promised that), correct: O–V;
- *akarok oda menni* AUX–LOC ADV–V (I want to go there), correct: LOC ADV–AUX–V;
- *fog fölmenni a holdra* AUX–VPX+V–LOC (he will go up to the moon) correct: VPX–AUX–V–LOC;

Verbatim translation:

- AUX+V: *tud menni* (he can go), instead V+modifying suffix: *mehet*;
- English passive form+V: *menjünk nézni a földet* (let's go and look at the earth), correct: V+imperative marker+VPX *nézzük meg a földet*;
- English construction: V+ing form+ *megállt sírni* (he stopped crying), correct: Hungarian construction: V+acc.form: *abbahagyta a sírást*;

Paraphrasing:

- *egyszer, egyszer majd* (once, once upon a [time/]) instead of the Hungarian formulaic expression *egy szép napon*.

Thus a second major advantage of this method is that one can trace difficult syntactic forms in the input story and see to what extent these forms are correctly produced by the bilingual speaker. (There is one constraint, however, when a child remembers a very limited version of the story then it is hard to judge his/her level of syntactic development.) (This point will be developed further under the section of disadvantages of this method.)

Thirdly this method is particularly effective for childbilinguals as the participants do not see it as a test. Many of them feel that they are participating in a game-like-task. At the same time work with narratives has also been done with adults, particularly by those psychologists interested in the nature of text representation in the human mind. The research of professor Csaba Pléh from ELTE, Budapest is noteworthy in this regard. In an article entitled: *Formal and content based models of story-memory* (1984), he found that the actions of protagonist is used by subjects in their retold narratives as the underlying schema for story recall. Similarly we have found in our study that children remembered best those parts of the narratives which captured events with a high motivational value.

A major disadvantage of all the discours methods of language assessment is that these are time-consuming. The stories are individually administered. They require that the subjects be highly motivated, that they pay close attention to the story that is read to them, that they be available for 40–60 minutes per session.

An even more time-consuming aspect of this method when compared with traditional language tests, is the complexity of analysis necessary. The retold story has to be transcribed and analyzed soon after the collection of data.

From those Hungarian bilingual children who are beginners in their second language or those who have attentional problems, it is difficult to collect a corpus of sufficient length to apply an error analysis to the transcribed study. These problems are particularly acute when one conducts research in small language communities. This is the case in our study. In three Hungarian–English weekend schools we could find only

thirteen bilingual children between the age of 6–9. Therefore it is difficult to generalize our findings to a larger population.

Although these are important constraints, we find this approach to be significant as it provides the researcher with language sample that is representative of language behavior in real life settings. For this reason we are hoping to proceed with the use of discours methods in bilingual research although in future studies we may combine them with more traditional language tests as well.

References

- Bartlett, F. C. 1983. *Remembering*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Beöthy, E. 1984. *Semantic Diversification of Hungarian Verbal Prefixes* III: FÖL-/EL-/BE-. (Co-authored by Gabriel Altmann) in U. Rothe, Ed: *Geothemetrika* 7. Bochum: Dr. N. Brockmeyer.
- Beöthy, E. 1983. *Hongaars. Fundmentele Grammatica voor Nederlandstaligen*. Muiderberg: Coutinho.
- Bruner, J. 1985. *Narrative as a Mode of Thinking*. Lecture at University of New Mexico. April 4, 1985.
- Fillmore, C. J. 1982. *Frame Semantics*. In: Linguistic Society of Korea. *Linguistics in the Morning* Calm. Seoul: Hanshin Publishing Co.
- Hakuta, K. 1974. *A Report of Development of the Grammatical Morphemes in a Japanese Girl Learning English as a Second Language*. OISE, Toronto, Canada.
- John, V. –T. D. Berney. 1976. *Analysis of Story Retelling as a Measure of Ethnic Content in Stories*. Final report, Office of Economic Opportunity, Project Number 577.
- John, V. P. –V. M. Horner –T. D. Berney, 1970. *Story Retelling: A Study of Sequential Speech in Young Children*. In: Levin and J. P. Williams, Eds. *Basic Studies in Reading*. New York: Basic Books.
- John-Steiner, V. –C. Panovsky. 1984. *Planning to Remember: Four Strategies of Notetaking*. Presentation at National Reading Conference, St. Petersburg, Fla.
- Korhonen, M. 1981. *Typological Drift in Finno-Ugrian Languages with Specific Reference to the Case System*. University of Helsinki.
- Korhonen, M. 1982. *Reductive Phonetic Developments as the Trigger to Typological Change; Two Examples from the Finno-Ugrian Languages*. In: *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science*. IV. Current issues in Linguistic Theory Vol. 21.
- Mandler, J. –N. Johnson, 1977. *Remembrance of Things Parsed: Story Structure and Recall*. *Cognitive Psychology* 9: 11–151.
- McCartney, K. A. –K. Nelson, 1981. *Children's Use of Scripts in Story Recall*. *Discourses Processes* 4: 59–70.
- Nelson, K. 1979. *How Children Represent their World in and out of Language*. In: R. S. Siegler, Ed. *Children's Thinking: What Develops?* Hillsdale, N. J. Erlbaum.
- Osterreich, H. –V. John-Steiner, 1979. *A Study of Story Retelling among Bilingual Indian Children*. In: O. Garnica –M. King Eds, *Language, Children and Society: The Effect of Sozial Factors on Children Learning to Communicate*. Oxford, Pergamon.
- Rummelhart, D. 1977. *Understanding and Summarizing Brief Stories*. In: D. LaBerge –S. Samuels, Eds. *Basic Processes in Reading: Perception and Comprehension*, Hillsdale, N. J. Erlbaum.
- Slobin, D. I. 1978. *Universal and Particular in the Acquisition of Language*. Pennsylvania U. P.
- Snow, C. –Hoefnagel-Höhle, 1975. *Age Differences in Second Language Acquisition*. In: Evelyn E. Hatch, Ed: *Second Language Acquisition*. Massachusetts: Newbury.

In Defence of Anonymus Belae Regis

In 1746 J. G. Schwandtner published the manuscript of a *gesta Hungarorum*, the authorship of which has been ascribed since 1790 to Anonymus Belae regis notarius. There is only one medieval copy of the text preserved, which itself is, probably, only a part of a copy of a lost original. The manuscript, found in Austria and kept in the Imperial library in Vienna, was known in Hungary to a few scholars already in 1711. The first printed edition of 1746 was followed by two editions within a year. Still during the eighteenth century the increasingly popular Latin text was reissued in 1765, 1766 and 1772. The first Hungarian rendering of the text was published in 1790.¹

Not surprisingly, the narrative of Anonymus, providing many details of the so-called „Conquest” of the Danubian Basin by the Hungarians, became a source of controversy in the hands of historians who were already devoted to one or another concept of early Hungarian history.² In his work Anonymus made references to a “Zobur dux Nitriensis Sclavorum” and a “Gelou Dux Blacorum”, referred to also as “dux Ultrasilvanus”. Both Zobur and Gelou were defeated and killed by the Hungarians. These and similar references made the *Gesta* a tool in political controversies concerning the recognition of political rights for the Slovaks within the Hungarian kingdom or the claims of the Vlachs for autonomy within Transylvania.

Historians are divided even today in appraising the source value of Anonymus in connection with the “Vlach question”. Most of them question the validity of the references in the *Gesta* to the “Blachii” or “Gelou quidam Blacus” in Transylvania at the time of the arrival of the Hungarians. In order to undermine the credibility of Anonymus concerning the “Blachii”, some scholars go so far as to deny any source value of his *Gesta*. This radical, yet unproven view is represented, i. a., by Gy. Györffy, who has popularized his criticism of Anonymus in several publications and languages most recently in *Magyarország története* published by the Hungarian Academy.³ In Györffy’s assessment, Anonymus is not a trustworthy historical source; “the events described in the *Gesta*, and the participating persons, are in part the offspring of the author’s imagination”. In Györffy’s view the *Gesta* is a literary work, rather than a pragmatic history based on verified facts.⁴

This view, if accepted, would turn into fiction any medieval (as well as ancient) narrative source which provides hitherto unknown information. The logic behind rejecting first-hand information contained in narrative sources leads to the absurdity that no *Gesta*, chronicles, *vitae* can be analyzed and used unless they are based on an

earlier written source. What is, then, the ultimate source! Presumably only authentic original documents.

Anonymus was and is being criticized for what he wrote, for what he did not write and for what he, allegedly deliberately, omitted from his narrative. For example, Juraj Szklenar in 1784, and Peter Ratkoš two hundred years later (1983), condemned Anonymus for not mentioning "Great Moravia". For Szklenar, Anonymus is a liar. Ratkoš accuses him of presenting the history of a multi-ethnic Hungary ruled by the "Hungarian nationality", and thus camouflaging the well attested cruelties of the Magyars during their predatory raids into Western Europe. According to Ratkoš, Anonymus was glorifying the Magyar feudal lords while denigrating ("dehonestacia") the non-Magyar Slovaks and Vlachs. However, the main criticism of Ratkoš is, like Szklenar's, the deliberate omission of references to the Great Moravian state. In his view the evidence provided by Regino that the Magyars destroyed the Moravian state was distorted by Anonymus beyond recognition.⁵

The criticism of Anonymus by Szklenar, Ratkoš and several other historians in the past and more recently is based on the belief that there was in the ninth century a "Great Moravian empire" located along the Northern Morava river. This belief is based on historical reconstructions of the early nationalistic and romantic historiography which have no support in sources.

What was till recently understood to be a "Moravian Empire" north of the Danube was actually a principality around the "grad Morava" on the Sava river. This principality was a part of a larger patrimonial realm known as Slavonia. The people of the "Moravian" part of the patrimony are referred to in sources as "Sclavi Margenses", "Sclavi Maravenses", "Moravlene", in all instances the terms, expressing the notion "Slavs of the town, *grad*, Morava". The location of the principality of Morava in the south, in Pannonia and Moesia, is attested by medieval sources from Bohemia and Rus, in official letters from the papal chancery, in Frankish Chronicles, in the writings of the Byzantine emperor Constantine Porphyrogenitus, documents originating in Bavaria and Croatia, as well as by Hungarian sources including the *Gesta* of Anonymus.⁶

Anonymus knows the so-called Moravians not as a nation but as inhabitants of a town, e.g., in the phrase "Caranthani Marahenses", at a time when the town Morava (c. f. "Marahenses") was associated with Caranthania or occupied by the Caranthani (caps. 50, 51).⁷ The term "Sclavi" in the narrative of Anonymus refers consistently to politically organized South Slavs, the "Sloviene" of Slavonia (south of the Drava River) and after their dispersal upon the fall of Sventopolk's realm. The "Sclavi" of Anonymus are contrasted by him with the "Bohemi", "Poloni", "Rutheni", "Bulgari". For the same "Sclavi" in parallel texts, Simon of Keza, the Hungarian author of another *Gesta*, uses the term "Mesiani" ("men from Moesia").⁸

Anonymus knew a duke of the name Morout (from "Moravac" = "a person from a locality named Morava"). His grandson was nicknamed by the Slavs "mene Moravac", the "lesser Moravac" – in Hungarian folk tradition, related by Anonymus: Menumorout. This Menumorout was the duke of Bihar, and a formidable opponent of Arpad. Menumorout plays an important role in the *Gesta*. His person is not denigrated.

He is one of the few persons in the entire narrative who appears as "dux", a title used in the case of the Hungarians only for Ugek, Almus, Arpad, Zulta, Tocsun and Geza.

Anonymus has nothing to say about a Moravia north of the Danube, because, as stated above, there was no "Moravia" along the Northern Morava river in the ninth century. In chapters 33 and 35–37, Anonymus describes in detail the advancing of the Hungarians north of the Danube, "toward Bohemia", and the taking of the burg of Nitra from "dux" Zubur, of the "Nitrienses Sclavi" ("Messiani" in the text of Keza describing the same events). The Hungarians established a fortified frontier along the Northern Morava river (cap. 37: "iverunt usque ad fluvium Moroa et firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum"). Since at that time the duke of Bohemia was the Bavarian Luitpold and "dux" Zubur was his vassal, the Hungarians could not have destroyed a "Great Moravian Empire" north of the Danube.⁹

While criticizing Anonymus for distortions, Ratkos takes pride in the fact, that he was the first who classified the *Gesta* of Anonymus as an epos in prose and a fiction. He gives the year 1964 for his criticism of Anonymus, and adds that Györffy came out with the same opinion only in 1977 without giving credit to "someone" who had presented the concept earlier.¹⁰ But the palm of glory claimed by Ratkos goes, in fact, to Györffy. What Györffy stated in 1977 [recte: 1975] he had also formulated on several occasions much earlier, e. g., in 1958.¹¹

Györffy, although extremely critical of Anonymus, nevertheless liberally uses selected fragments, even just single names of individuals, only to assign to such names functions or titles which are not mentioned in the text, can not be deduced from the text, or are not attested by other sources.

One of the major misinterpretations of the *Gesta's* text is the insistence of modern historiography that there were "seven dukes" (= "hét vezér") who entered the Carpathian basin in 895. The fact is that Anonymus never mentions "septem duces", the title and function of a "dux" (= vezér) being reserved by him always to a single head of an autonomous federation of clans.

In Györffy's interpretation of chapter six of the *Gesta*, Anonymus has provided the names of seven vezérs [i. e., dukes]. These alleged dukes were Arpad, Eleud, Kurzan, Ete, Lelu, Huba and Horca. In fact, however, the text of Anonymus clearly and unequivocally refers to "septem viri" or "septem principales personae" who elected for themselves only one "dux" (= "vezér") in the person of Almus (cap. 6). These seven persons were Almus, Eleud, Cundu, Ound, Tosu, Huba and Tuhutum. Six names out of seven identified by Györffy as "vezérs" are actually the sons of six of the "principales personae" or "viri" who elected for themselves a "dux" in the person of Almus.

With the exception of Almus and Arpad, neither the "septem viri" nor their sons appear anywhere in the text of Anonymus or in any other source as "dukes": Almos was elected "primus dux Hungarie" (Prologus). He was followed by his son "dux Arpad" (cap. 13). It seems evident that the seven men, while electing Almus to be their military leader, were acting as heads of clans: "principales personae". They forged through "iuramentum" a federation of clans and placed their own military resources under the single command of Almus and of his descendants.

What is striking and yet unexplained is that the reviewers of Györfy's studies did not notice the arbitrary character of his list of "seven dukes" and of the use of the title "vezér"/"dux" and other exalted titles for dozens of persons who never appear in sources with such a title.

An indiscriminate according of titles to various persons who in the narrative of Anonymus have, in most cases, only one title, only confuses rather than clarifies the still obscure parts of Hungarian protohistory. Thus, e. g., in Györfy's terminology Almus is "fejedelem", "főfejedelem", "törzsfő", "hadvezér", "vajda" (= chief of chiefs, tribal chief, army commander, voievod). Arpad is named "vezér", "fővezér", "fejedelem", "hadvezér", "vezérlő főfejedelem", "dinasztia alapító" (= duke, chief duke, prince, military commander, leading chief prince, founder of a dynasty). Kurzan is named "kende", "fejedelem", "vezér". Tétény and Kal are "fővezérek", "fejedelmek", "hercegek". There are also "seven dukes of seven tribes". Szabolcs and Chaba appear as "királyfi" (= the king's sons), Szabolcs appears as "második vezér" (= second duke), "második fejedelem" (= second prince), "törzsfő" (= tribal chief) and "gyula" (= supreme military commander). Huba is "törzsfő", as well as "vezér". Fajsz is known to Györfy as "első fejedelem" (first prince). In a tabulation Györfy listed within three generations a total of 30 "vezérs" (although some appear with a question mark).¹² As stated, none of these titles are attested (except the title "dux" for Almus and his direct descendants) or plausible.

The old belief in the concurrent existence of "seven dukes" has been not only perpetuated, but confounded by Györfy's liberal rewriting of the *Gesta* of Anonymus. Györfy's insistence on the alleged reference by Anonymus to "seven dukes" would imply the existence among the early Hungarians of a "heptarchy". The main argument of Györfy in favour of "hét vezérs" is the alleged identity of "septem duces" known to Ricardus with the "septem principales personae" known to Anonymus and the "septem capitanei" of the Hungarian Chronicles of the 14th century.¹³ The three groups of "seven" equated by Györfy, cannot, however, be accepted as equals in function, especially since the three groups of seven appear at different times and different places and in the writings of chroniclers centuries apart, using different terminology. Furthermore, Györfy did not consider in his analysis the "septem capitanei" known to Simon de Keza (caps. 26 and 27). These "seven" known to Keza are the commanders of detachments crossing the Danube into Pannonia, and not the Carpathians. Arpad is one of the "capitanei", but he is also the overall "dux" of the entire army. One may note that in chapter 33 Keza refers to Verbulchu as "exercitus dux" (= "leader of an army detachment") but not "dux Verbulchu".

As already stated, the "seven" persons known to Ricardus, Anonymus, Keza, or the Chroniclers of the 14th century, refer to different times and to different functionaries. For Ricardus, the "septem duces" were the heads and military leaders of the clans which left Ungaria Maior – that is before they decided to ask Almus to be their "dux": "fuit in Gestis Ungarorum, ... quod esset Ungaria Maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant..." Evidently, they were *duces*, each of his own "populus", only before they elected Almus to be the only "dux" of their "populi", now federated in the Covenant of Blood as reported by Anonymus (caps. 5 and 6.).

Those who elected Almus to be their "dux" are named by Anonymus "VII principales personae, que Hetumoger vocantur" (Prologus and caps. 1, 2, 5, 6, 7, 11, 12, 46). Evidently, the seven dukes known to Ricardus must have given up their military function when they elected Almus for "dux". The same sequence of events – giving up military functions by "duces" and electing a common "dux" over themselves – occurred when the seven dukes of a Cuman federation ("VII duces Cumanorum") elected Almus also for their own "dux" (cap. 10). While in the Carpathian Basin, the once independent Cuman dukes appear in the *Gesta* without the title or function of "duces". They are known henceforth only as "principales personae", heads of their clans, or as "capitanei" or "ductores", if and when appointed to such temporary function by their "dux" Arpad. For instance, two of the former Kuman "duces", Eudu and Boyta, on one occasion were made "principes et ductores" (= "first men and leaders") of a subdivision of the army under the overall command of "dux" Arpad (cap. 47).

Closest to the text of Ricardus is the reference to "VII duces" in the *Chronici Hungarici Saeculi XIV*, but here the term "duces" refers not to military leaders, because in addition to them there are in the text references to elected "septem capitanei", each of them in charge of seven army units.¹⁴ It seems that the compilers of the *Chronici Saeculi XIV* had access to sources used by Ricardus and Keza or to the texts of both these authors. The compilers or the copyists in the fourteenth century may have combined the terminology of their sources. In the fourteenth century, the formerly primarily military title of "dux" already had the connotation of "principalis persona" of a duchy, e. g., the "princeps" in Italy or a "dux" of the Holy Roman Empire. Anonymus, as well as Keza, have still maintained the distinction between the supreme military commander, the "dux", and the appointed, temporary functionary, the "capitaneus".

The concept of the "hét honfoglaló magyar vezér" (= "the seven Hungarian dukes of the time of the Conquest") in modern Hungarian historiography must be considered a residue of the nineteenth century romantic vision of early Hungarian history as perpetuated in school books. This may explain why the terms "capitaneus", "principalis persona", "vir" and "dux" of the sources are translated either as "vezér" (= duke) or "fejedelem" (= sovereign head of a tribe or of a federation of clans).

Even Dezső Pais, the prominent philologist, could not escape the associations with the "7 honfoglaló vezér" (= seven dukes of the time of Conquest), and translated the phrase "Similiter ipsi [i. e., Thosu et Zobolsu] duci Arpad diversa dona presenterunt" (Anonymus cap. 29). to mean "hasonlóképen a vezérek... ajándékokat nyújtottak át Árpád vezérnek". The Latin text does not refer to Thosu and Zobolsu, in the fragment quoted or elsewhere, as "duces". Hence the translation that reads: "the dukes gave presents to duke Arpad" is misleading. Similarly misleading is the Hungarian translation of "principes et ductores" in chapter 47 of Anonymus, rendered by Pais as "kapitányok és vezérek", i. e. "captains and dukes" instead of "captains and leaders".

With no stretch of imagination may one assert that Anonymus ever had "seven dukes" in mind, or that he actually referred to seven dukes. In the words of Anonymus the "principales personae" who elected Almus swore that they "elegerunt sibi

ducem ac preceptorem in filios filiorum suorum usque ad ultiman generationem Al-mum filium Vgek et qui de eius generatione descenderant..." Among the Hungarian office holders Anonymus named "dux" only Almus, Arpad, Zulta, Thocsun and Geysa. To assure us that he knew only about five consecutive and not about seven simultaneously acting dukes, Anonymus stated in the last chapter of his *Gesta*: "Dux vero Thocsun genuit filium nomine Geysam, *quintum* ducem Hungarie".

The "one duke at a time" principle is reasserted by a source independent from Anonymus, namely by the *Legenda S. Stephani Regis*.¹⁵ In this source "dux Geiza" is referred to as "erat tunc *princeps quartus* ab illo, qui [i. e., Arpad] ingressionis Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geiza." The author of the *Legenda* listed the dukes in chronological order beginning with Arpad. It was Arpad who entered Pannonia proper as "dux". Anonymus, on the other hand, began the list of dukes with Almus (Prologus and cap. 3; "Almus primus dux Hungarie"; "De Almo primo duce"). Almus entered the Carpathian basin as "dux", but he did not reach Pannonia.

One could elaborate on the implied distinction between "princeps" and "dux" but for our purpose of importance is that, depending on the tradition, Almus or Arpad is the first, and Geza the fourth or fifth "dux" or "princeps".

*

Another unwarranted interpretation of the *Gesta* concern the function and title assigned by Györfly to Curzan. Curzan is mentioned by Anonymus in cap. 6. of his *Gesta* as the son of Cundu ("Cundu pater Curzan"). It was Cundu, the father, who participated in the confirmation of the election of "dux" Almus. In cap. 46 Cundu received from the new "dux", Arpad, a large landed property and a castle for his son Curzan, to protect his people. Curzan gave the castle his own name. This is all that Anonymus knows about Curzan. Curzan is identified only as the son of Cundu, without a title or function, and he did not participate in any of the events described by Anonymus. The landed property mentioned above was given by Arpad explicitly to Cundu, and not "acquired" (= "bírtokszerzés") by Curzan, as interpreted by Györfly (although he quotes the text of Anonymus correctly).¹⁶

In Györfly's interpretation of the text, Anonymus has concealed the real identity of Curzan. Although Curzan appears in sources only in the narrative of Anonymus, and only in the fragments summarized above, Györfly created a whole life story for him. First of all, Curzan is one of the "vezérs" identified by Györfly in the list of names appearing in chapter six of the *Gesta*. Subsequently, Curzan is presented by Györfly as a relative of the Khazar kagans, who, in turn, claimed their origin from the West Turkic dynasty descending from the divinely worshiped kagan Istemi. Györfly points out that the Hungarian term "Isten" (= God) is related to the name of the Turkic kagan *Istemi*, and that, since Curzan is a descendant of a Khazar dynasty, then he, Curzan, was the sacral king, the "kende", of the Hungarians. To stress his point, Györfly provides another argument which has to be quoted in its entirety: "Leved apparently filled the function of 'kundu' or 'kende', the title being that of the sacral king. His legal successor was 'Curzan son of Kundu'".¹⁷ Curzan, the "kende", in Györfly's view, shared his authority in a diarchy with Arpad, the "gyula" (= supreme

military commander). Györfly concludes that the memory of Curzan's exalted position was deliberately omitted by the Arpad family or by those who have written about the family, even by prince Termatzous who visited the court at Constantinople and provided emperor Constantine VII. with some historical facts concerning Arpad and other leaders of the Hungarian federation.¹⁸

Györfly supports his concept of Curzan's sacral kingship with a fragment from the Greek chronicle known as the *Continuatio Georgii Monachi*, in which it is reported that Arpad and a certain *Kousanes*, two Hungarian chieftains ("tais kefalais Arpadi kai Kousanes"), helped the Byzantine Greeks against the Danubian Bulgars (c. 894–5). Györfly rendered the Greek "kefalais" (= "capitanei", "chieftains") to mean "vezértársak", "vezérek", "fejedelmek" (i. e., "duces", "dukes", "heads of a sovereign polity"), and, with no further hesitation, interpreted the two "kefalais" to be partners in a sacral diarchy.¹⁹ The reference to two "kefalais", however, can not be interpreted to mean that one "kefalais" was the "supreme military commander" while the other "kefalais" was the "sacral king".

It is only Anonymus who knows the name of Curzan, and it is only the *Continuatio* which knows about Kousanes. Since the text of neither of these two sources implies that the names Curzan and Kousanes may refer to the same person, or makes a suggestion as to the sacral connection to the Khazar dynasty, neither Curzan nor Kousanes could have claimed to be sacral king of the Hungarians. Furthermore, sacral kings did not participate in military expeditions as chieftains. If Curzan had been an offspring of the Khazar dynasty and thus, in Györfly's view a sacral king of the Hungarians, then his father, alive in 894 and even about the year 900, would have been also descending from the Khazar dynasty and, in a patrimonial society, he could have claimed the sacral kingship, and not his son Curzan.

There are also questions concerning Arpad's participation in a sacral diarchy at the time (c. 894/5) when his father, Almus, was still alive and, possibly, already the elected "dux" of the federation. Almus was a "dux" of "septem principales personae". Arpad inherited from his father the ducal function only after the crossing of the Carpathians, thus he could not have been a "gyula", the supreme commander, a "dux", in 894/5, when his father Almus was still alive and holding the function of the "dux".

Györfly's concept of a "sacral diarchy" among the Hungarians, based on the alleged joint kingship of Curzan and Arpad is not supported by any source. There is absolutely no evidence that Curzan ever had an office of a sacral or royal nature, or that Arpad was a "gyula" (= supreme commander) before the crossing of the Carpathians or before the death of his father, Almus.

A "diarchy" means equal sharing of a single function. Diarchy was the shared function of two consuls in Rome, tetrarchy was the shared and equal rule by four emperors. The "kende" and "gyula" titles known to Ibn Rusta were used for two distinct functions, comparable to the function of a Merovingian king and his "maior domus", or to a modern king or president and his acting supreme commander.

Since in the Hungarian chronicles or in the *Gesta* of Anonymus there is no trace of a diarchy and, furthermore, since Leo the Wise, the Byzantine Emperor, who invited the Hungarians in 894/5, mentioned in his *Taktikon* (written shortly after 904)

that the Hungarians "in contrast to other Turkic people are under the rule of one head", the conclusion of Györfly is untenable.

Györfly's method of using the names of persons known to Anonymus against the facts told by Anonymus finds its ultimate application in his transforming "Geloudux Blacorum" into "a Hungarian or Kabar chieftain". The only explanation given by Györfly for this transfiguration is that "It seems that Anonymus not only once has made Hungarian or Kabar chieftains into [foreign] enemies of Arpad".²⁰

*

The alleged shortcomings in the narrative of Anonymus, his intentional omissions and distortions suggested by Györfly, cannot be accepted as facts without evidence derived from sources of superior value. The *Gesta* of Anonymus deserves a new detailed evaluation. While the *Gesta* is not a perfect source, it appears to be, together with the narrative of Constantine Porphyrogenitus, the most detailed description of events of the history of the Hungarians for the latter part of the ninth and first half of the tenth centuries. Before parts or the whole of the *Gesta* are rejected, the narrative has to be analyzed in depth and compared to other resources for the study of the period. The most valuable parts of the *Gesta*, Györfly's opinion notwithstanding, are those which are not based on other, older, written sources: the stories told by simple people, which Anonymus reluctantly repeats, or several other facts which are described only in the *Gesta*, but may logically fit into an already established sequence of historical facts.

As long as a fact described in the *Gesta* is not contradicted by better sources nor are contrary to simple logic, the views of Anonymus should be considered a reflection of common knowledge of the educated Hungarian of the thirteenth century. As Gyula László has pointed out, Anonymus could not have falsified history because he could not have deceived his educated readers who knew as much of the oral tradition as the "simple people", and were familiar with the dynastic history of the Arpad family.

If Anonymus is wrong or misled at any point, it is exactly where he adapted to his story "written sources". It is not Anonymus who invented an imaginary history of the Hungarians, but rather the modern historians who allow themselves to be guided by preconceived ideas at the expense of the precious little contained in the sources.

Notes

1. For the history of the manuscript, editions, controversies concerning authorship, interpretations and the like, cf., Csaba Csapodi, *Az Anonymus-kérdés története*. (Budapest, 1978): 162 pp. Best scholarly edition of the *Gesta* is in *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. I. (Budapest, 1937): 13–117 and vol. II. (Budapest, 1938): 631–634. References to Anonymus will be found in my text rather than in footnotes.
2. A revision of the concept of a "Conquest" in 895, in favour of a „two-fold arrival of the Magyars – in c. 680 and 895 – was suggested for discussion by Gyula László in several publications. Cf., e. g., his: *Régészeti tanulmányok* (Budapest, 1977): 213–275. I attempted to test László's revision against the relevant medieval sources in: „Two-fold Conquest or Secundus ingressus? ". *Ungarn Jahrbuch* 12 (1982–1983): 23–41.

3. *Magyarország története*. I/1 (Budapest, 1984): 577–834.
4. György Györffy, e. g.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* (Budapest, 1958): 95. Second edition (Budapest, 1975); 133.
5. Georgius (Juraj) Szklenar, *Vetustissimus Magnae Moraviae situs*. Posonii, 1784. Idem, *Hypercriticon examinis vetustissimi Magnae Moraviae situs et vindiciae Anonymi Belae regis scribae*. Posonii, 1788. Peter Ratkoš, „Anonymove Gesta Hungarorum a ich pramenna hodnota”. *Historický Časopis* 31 (1983): 825–870.
6. For details cf., Imre Boba: *Moravia's History Reconsidered* (The Hague, 1971).
7. Cf., Imre Boba: „Caranthani Marahenses” and „Moravi sive Karinthe”. *Slovene Studies* 4. (1982): 83–90.
8. Cf., I. Boba: „Moravia, Bulgaria, „Messiani” and „Sclavi” in Medieval Hungarian Sources” *II. International Congress of Bulgarian Studies*. Sofia, May–June 1986.
9. I. Boba: *Dux Boemorum and the Sclavi Nitrienses in Anonymi Gesta Hungarorum*. *Ural-Altaische Jahrbücher* 60 (1988): 13–25.
10. Ratkoš, op. cit. (note 5): 826.
11. Cf. note 4.
12. All illustrations are from Györffy's contribution to *Magyarország története* I/1 (Budapest, 1984): 577–834. Tabulation of dukes on p. 629.
13. Gy. Györffy, *Krónikáink és a magyar őstörténet* (Budapest, 1948): 97–125 („Vezérnévsor”).
14. *S. R. H.* I. 286f, 287, 289, 292 and 294. In *Chronicon Pictum* cap. 28 there are two phrases: „istis capitaneis” and „VII duces”. Both phrases are translated by Györffy to mean equally „hét vezér” (= seven dukes). Cf. Gy. Györffy, *A magyarok elődeiről...* (Budapest, 1975): 130–131.
15. *S. R. H.* II: 378f.
16. Györffy: *Krónikáink...*: 110.
17. Gy. Györffy: *István király és műve* (Budapest, 1977): 56.
18. Ibid.: 56 Cf. Györffy: *A magyarok elődeiről...* (Budapest, 1975): 285, note 261.
19. Györffy: *István király...*: 18, 29, 41. Idem: *Krónikáink...*: 111. Idem: *A magyarok elődeiről...* (1975): 12, 14 and 16.
20. Cf., *Magyarország története* I/1 (Budapest, 1984): 628. „Úgy látszik, hogy Anonymus nem egy esetben lázadó magyar vagy kabar főembereket jelenített meg Árpád honfoglaláskori ellenségeiként. Ilyen volt a tévesen „lak” vezérként feltüntetett Gyalu...” N. B. Gyalu was not an enemy of Arpad but of Tuhutum, who was at that time acting independently from Arpad.

A fa kultuszának hagyománya a magyar és germán népeknél

A fa-kultusz és a hozzá tartozó hitregei fogalomkör összehasonlító kritikai vizsgálata magyar és germán nyelvterületen lehetővé teszi olyan különböző vagy meglehetősen azonos alapmintára visszavezethető természeti erő-értelmezések felismerését, amelyek nem mindig az úgynevezett „kollektív tudattalanság” termékei. Bizonyos esetekben a hasonlóságok a két kulturális terület közvetlen érintkezéséből születtek, de legtöbbjük visszavezethető a germánok és a finnugorok, közülük is főleg az északiak ősi kapcsolataira, mint ahogy erre enged következtetni a lapp mitológia néhány eleme,¹ vagy nagyobb általánosságban véve az észak-ázsiai sámánizmus tipikus elemeinek jelenléte az észak-germán pogány vallásban. Ez utóbbi látszik valószínűbbnek, ha figyelembe vesszük a germán és a lapp hiedelemvilág hasonlatosságainak szórványos jellegét.²

Odinnak a „világfá”-n történt beavatásán³ és az *Ynglingasagában* említett⁴ és a *Lokasenna* szerint a Fünen melletti Samseyban (Kelet-Skandinávia) gyakorolt sámán jellegű mágiáján⁵ túlmenően érdekes megemlíteni a sámánizmus egyéb nyomait is a germán mitológia szubsztrátumában.

Először is emlékeztessünk az antik pogány lélek kettősségére: hittek az Odintól származó élet-leheletben, az úgynevezett *gnǫb*-ban, de ugyanakkor hittek a lélekben, *Hömr* ajándékában, amit *óðnak* hívtak.

A fa—bárka szimbólum-kapcsolat, melyet a sámán csónakjának közepén egy „világnövény” jelképezett, megjelenik germán közegben is, mint archaikus sziklarajz. A „bárka” egyébként a germán termékenység-rítusokban elég gyakori volt, amint arról a belga szerzetesi krónika, a *Gesta Abbatum Trudonensium* is tanúskodik. Odin hajójával viszont inkább a holtakat az alvilágba kísérő Hermészre emlékeztet minket, mintsem a sámándobra, amit olykor „bárká”-nak neveznek.⁶

Sámán mintájúak az Odin-áldozatokban szereplő akasztások is, erre két példát említhetünk: az Oseberg bárkában talált szőnyeget, mely egy fát ábrázol, rajta akasztott áldozatokkal,⁷ és a previking korszakból származó holttestet, amelyet 1950-ben Jütlandban találtak és „tollundi ember”-nek neveztek el, egy meztelenül felakasztott férfi félmumifikált teteme.⁸

Az *Yggdrasil* név, „a Szörnyű lovagja”, azaz Odin, vagy ugyanennek az istennek a másik jelzője, az *Atridh*, „Aki lovon támad”, vagy a „Lovas”,⁹ *Odin lova*, a *Sleipnir*, a nyolclábú „Suhanó”, mind olyan elem, amely arra a sámánlóra emlékeztet, melyet gyakran ábrázol maga a sámándob is.

Az *Yggdrasil* is olyan szinte, mint a finnugor „világfá”: közvetítő eszköz, melynek segítségével elérhető a túlvilág, az istenek birodalma.

Ami kifejezetten az Odin-mítoszt illeti, az a sámánizmus elemeihez hasonló vonásokon kívül eltérő jellegzetességeket is mutat, olyanokat, melyek tökéletes összhangban vannak az antik germánok meglehetősen harcias világképével, azzal az alaphanggal, amely viszont a finnugor hiedelemvilágból általában, de a magyarokéból különösen hiányzik. Evvel kapcsolatban elég csak arra gondolnunk, hogy Odin (az óészaki *Otinn*, az ófelnémet *Wuotan*, *Wotan*) a harci „düh”¹⁰ istene, és az ő nevében csatáznak a „medvebőrös” berszerek¹¹ a *Ragnarök*, a világvége, az „Istenek végzete”¹² nem az „Istenek alkonya”¹³ ütközetében.

A germán *Yggdrasil* amellett, hogy az „élet fája”, egyben a „tudás fája” is, mert gyökereinél születnek az istenek döntései, mégsem tekinthető sámánfának a szó teljes értelmében. De a fa sámán jellegű szerepének nyomai megtalálhatók a német népmesékben, melyek valószínűleg szoros rokonságban vannak a hasonló témájú magyar mesékkel. Ékesszóló bizonyítéku szolgálhat a sámán leszállása a fa segítségével a holtak birodalmába, mert ez az érdekes feldolgozású téma jelen van többek között mind a magyar, mind a német mesékben: egy Nógrád megyei mese hőségnek a mélybe kell vinnie az ültetett fa ágaira helyezett értékes tárgyakat, mint egy hasonló német mesében, ahol a fát egy meglehetősen lekoptatott és túlságosan csúszós üveghegy képviseli.¹⁴ Ami a népballadát illeti, nincs különösebb jelentősége annak, hogy a magyar *Molnár Anna* megfelelője *Ulinger* címen megtalálható német nyelvterületen is: a fa mellett lovagot tetvéző nő motívuma, beleértve Itáliát is, egész Európában elterjedt, és visszanyúlik a szibériai, altáji epikához.¹⁵

A „világfán”, mely az eget tartja, a magyaroknál és rokon népeiknél, kivéve az obi-ugorokat, megjelenik a Nap és a Hold. Ez a motívum, az eddigi megállapításokkal ellentétben, a germán és a skandináv területeket kivéve, közös egész Indo-Európában. A két égitest jól látható a magyar pásztorok és csikósok faragott tárgyain, és felbukkan a magyar mesékben is. Az egyik mese egy erdélyi csángó király fáját említi; ágai között lakik a Nap és a Hold, mindkettőjük szülőanyjával együtt.¹⁶ A kör, mely a fa mellett látszik, egy avar kori, csontból készült sőtartón, jelentheti, hogy milyen antik téma az „életfán” megjelenített Nap vagy Hold.¹⁷

A sámán világban a „világfa” tetején lakott rendszerint a főisten, akit az ugor, a jakut és az altáji mitológiában úgy képzeltek el, mint egy nagy sast. Egy magyar elbeszélésben a „világfát” egyenesen *turunak* hívják, kapcsolatba hozván ezáltal a *turunak* nevezett szent sassal.¹⁸ Ennek a pogány felfogásnak a nyomai között található az *Yggdrasil*-ra helyezett sas; míg az európai mítoszokban általában galamb vagy egyéb madárfajta szerepen a helyén. A rúd, madárral a csúcsán, melyet némelyek szerint a sámán a kunyhója elé állított, gyakran fordul elő a jakut sámánok sírjában, de széles elterjedésű volt az észak-amerikai indiánoknál is.¹⁹ Az „égigérő hegy” csúcsán a magyar meseirodalom szerint egy griffmadár él fiaival.²⁰

Az az elképzelés, hogy a lélek a halál után madár képében él a „világfán”, még az ősi altáji, ugor és ázsiai hiedelmek idejéből származik. Ezzel kapcsolatban idézhetünk egy Nógrád megyei mesét, amelyben az olvasható, hogy egy gyilkos a botját egy hegy csúcsán leszúrta; a botból egy hatalmas almafa nőtt ki rengeteg gyümölcssel; mindegyikben egy-egy megölt ember lelke madár képében. Ez a motívum Keletről eljutott német nyelvterületre, ahol hasonló mesék jelzik az elterjedését.²¹

A pogány magyarok állatokat, elsősorban marhákat és lovakat képzeltek a „világ-

fa" mellé; lehetséges, hogy a születendő állatok, esetleg talán gyermekek lelkét is jelentették.²² A magyarok gyakran ábrázolták a „világfát” gyökereinél csúszómászókkal, melyek a föld alatti birodalmat idézték. Az *Yggdrasil*hoz is tartoztak kígyók, őrzői minden szent dolognak és a halhatatlanság titkainak.²³

Némely magyar forrásban a „világfát” a forgó kastély helyettesíti. Ez a motívum emlékeztet a *Kalevala* szimbolizmusára és a hasonló jelentésű *Havulinmara*, az „Ágkastély”-ra, mely névvel az erdőt illették. A magyar folklórban a kastély gölya-, pulyka-, galamb-, kakas- és egyéb, de mindenesetre valamiféle madárlábon forog,²⁴ olykor egyenesen úszólábon, kacsa- vagy libalábon, mely szoros összefüggésben van a vízzel, melyen a halott lelkének gyakran madár képében át kell kelnie, hogy elérje a túlvilágot. A magyar mesékben a kastélyok, a „világfa” szimbólumai olykor mozdulatlanok, vagy láncsal egy csillaghoz, de jobbára az éghez vannak függesztve. A szláv meseirodalomban is megtalálható e felfogásnak egyfajta visszatükröződése: a *Baba-Jaga* boszorkány kunyhója az erdőben éigérő fák között, tyúklábon forog maga körül szakadatlanul.²⁵ Egy csángó király meséjében a kastély a „világfán” ülő kakas farkán forog.²⁶ Megjegyzendő, hogy a *Härkelmai*, a „májusi gereblye” Vestfáliában kapcsolatba került a *Herbsthahnnal*, az „őszi kakas”-sal vagy az *Erntehahnnal*, az „aratási kakas”-sal: a fa helyett egy zöld ágat, esetleg koszorút tettek a szekérre és hozzáerősítettek egy fából készült vagy élő kakast. Az Elba-menti vendek július 2-án bevitték a faluba egy tölgyfát egy kakassal, amit *Hahnbaum*nak, a „kakas fája”-nak neveztek.²⁷ Poroszországban az aratási ünnepeken feláldoztak egy kakast, és a mezőn hagytak néhány kalászt a gabona szellemének, mely maga is kakas képében jelent meg, és úgy hívták, hogy *Kurke*.²⁸ Egyébként a kerek, maga körül forgó helyiség motívuma jelen volt az ősi germánok pogány világképében is.²⁹ Továbbá jelentőssé válik a kapcsolat a *Mimir* kútja és az *Yggdrasil* között, amit a *Svipdagasmál* ének egyik szakaszában³⁰ kétszer is *Mimameidh*-nek, azaz „Mimir fájának” neveznek; ha arra gondolunk, hogy *Mimir* óriás feje adta rendszerint a tanácsokat Odinnak; Mimir feje emlékeztethet bennünket a sámányakorlatok jósló fejére,³¹ valamint a medve fejére az obi-ugor medveünnepeken, vagy a halott sámánok fejére az észak-amerikai indiánoknál.³²

Mind a germán, mind a magyar mítoszban a „világfát” a többi között úgy is elképzelték, mint oszlopot, karót vagy pillért. Hivatkozhatunk itt elsősorban az *Irmínsulra*, egy egész törzs „életfájára”,³³ mert még a helyet is, ahol állt, nemzeti szentélynek tekintették, és Nagy Károly szászországi hadjáratának egyik központi célja volt az *Irmínsul* meghódítása.³⁴ Az *Irmínsulra* állítólag rá volt vésve a nép főistenének képmása, épp úgy, mint az osztják jurták oszlopaira, vagy azokra az oszlopokra, melyek az ősrégi időkben a skandináv házak tetőit tartották. Az archaikus magyar lakóhelyek négyszögletes oszlopainak megvolt az a funkciója, mint az altáji népeknél a világ közepébe állított „lókaró”-nak.³⁵ Nem véletlen, hogy amikor a magyar, német, de a francia, litván, ukrán, finn, észt- és ázsiai mesékben is azt kérdezik a hőstől, hogy „Hol a világ közepé?”, ő azt válaszolja, hogy ott, ahová a saját botját leszúrja.³⁶ Másrészt a magyar népdalok „kerek erdő”-je sem más, mint a „világ közepé”-nek jelképe.³⁷

Germán népek körében bizonyos fákat *Vårdträd*nek, azaz a házat és lakóit védő fának tekintették, és ez a felfogás ismert a finnugor pogányságnál is. Valójában az *Yggdrasil*ról is azt tartották, hogy segíti az élőket: tűzre tett gyümölcssei segítették a várandós asszonyokat.³⁸

A füst szent értéke a varázslásban általánosan jellemző és felbukkan a pogány magyaroknál is. Volt egy olyan hiedelem, miszerint amikor egy táltos ellenfelével, egy másik táltossal találkozik, át tud változni például lánggá.

A „világfa”-felfogásba beletartozik az öröklét és a termékenység fogalma is, ezt szimbolizálja a híres uppsalai örökzöld fa is,³⁹ melynek minden kilencedik évben kilenc emberfejet áldoztak,⁴⁰ de ezt szimbolizálja még számtalan szent fa templom vagy forrás közelében, ahogy gót nyelvemlékek tanúsítják.⁴¹

Mint az *Yggdrasil*, Várend és Vestbo környékén a *Várdrádek* is védtek a várandós nőket, Småland svéd partjainál pedig különleges tisztelet tárgyai voltak csakúgy, mint a tulajdonképpen germán földön, Algauban és a bregenzi erdőben. Az *Yggdrasil* és az „uppsalai fa” valójában úgy tekinthető, mint a *Várdråd* óriásira nagyított vetülete, mely nemcsak egy család otthonát védi, hanem a föld lakóinak egyetemes otthonát. A svéd elbeszélésekben bizonyos fákat *Várdråd* helyett *Botrårådnak* neveznek, olyan fát értvén alatta, mely „emberek lakóhelyéhez tartozik”, vagy olyan fát, mely „hosszasan időzik meghatározott élőlények körében”: ilyen fa lehetett például a szent és sérthetetlen bodzafa,⁴² épp úgy, mint az osztjákoknál.

A finnugoroknál majdnem ugyanúgy, mint a keltáknál, de az antik germánoknál is elterjedt a tölgyfa-kultusz. A tölgyfa és a nő kapcsolatának hangsúlyozására emlékeztetünk arra, hogy Holsteinben volt egyenesen egy *Bräutigamseiche*, „vőlegénytölgy”, olyan leányzók számára, akik férjet kerestek. A kereszténység megjelenésével kezdtek elszaporodni a *Marien Eichenek*, a „Mária tölgy”-ek.⁴³ A tölgyfa-tisztelet a pogány ősmagyaroknál is nagyon népszerű volt, ezt az ősi kultuszt említi Herczeg Ferenc egyik regényében.⁴⁴ Elég aztán csak az *eihvaz* „tiszaafa” runára gondolni, hogy felmérjük, hogy a „tiszaafa” milyen szent volt a germánok szemében.⁴⁵ A vad berkenyefa, amely egyébként még *Thor* istent is megmentette,⁴⁶ volt a többi között még az a fa, amely olyan fontos szerepet játszott az északi ősgermánok pogány hitvilágában, hogy szinte a finn és a lapp mitológiára is hatással volt: gondoljunk csak a finn istennőre, *Raunira* és a lapp *Ravdnara*, mert nevükben ott találjuk a svéd berkenyefa jelentésű *rönn* szót.⁴⁷ A berkenyefát talán piros gyümölcse miatt tekintették szentnek, mert a villámfény vörös színére emlékeztetett. Érdekes megfigyelni, hogy ez a szín milyen fontos volt már Észak-Európa legősibb vadászai számára is, mert vörös okkerrel, az újjászületés szimbólumával festették be halottaikat. Ez a hagyomány kapcsolatba hozható a finnugor nők azon szokásával, hogy megrágott, piros színű tiszafakérget köpdöstek köszöntésül a medvevadászatról hazatért férfiak fejére. A nyírfá fontosságának szemléltetése végezt megemlíti, hogy neki ajánlották az ősi norvég runikus poémát, a *Berkanat*, ami nyírfát jelent: a berkana szó kapcsolatban van az indoeurópai „magasságot” és „ragyogást” jelentő *bher* szóval, és valószínű, hogy a *bjargrúnar*, a „segélyruna” a *björgrúnar*-ból, a „nyírfá runa”-ból származik.⁴⁸ A nyírfával kapcsolatban szláv és finnugor hagyományok igazolják a magasság, az ég szellemeivel kapcsolatot tartó növény szent voltát. Sőt lehet, hogy az úgynevezett „égigérő fa” vagy a „táltosfa” (a sámán), vagy a „garabonciás fa” (varázsló, a szó ősi jelentésében), melyet a magyar hiedelemvilágban gyakran cseresznye borít, eredetileg talán, más rokon népek hiedelemvilágához hasonlóan, a nyírfát jelképezte.⁴⁹ A magyar hagyományban meglehetősen gyakori a tölgy megjelenése „égigérő fa”-ként: ezzel kapcsolatban egy Bihar megyében

feljegyzett mesét idézünk, amely egy cigányról szól, aki úgy ért föl az égbe, hogy lépcsőt vágott magának a tölgyfába.⁵⁰

A nyírfa és a nő kapcsolata sem idegen a magyar és finnugor nyelvterületen; sőt a nyírfagally egyaránt kedvenc díszül szolgált mind a tavaszünnepek, mind a pünkösöd „királynő”-jének, talán mert a kezdetekben maga a nyírfa képviselte a „világfát”, és különleges fontosságát ily módon őrizte meg.

A szent ligetek szerepe is alapvető a magyar és finnugor pogány hitben, de számottevő germán környezetben is: náluk például a harcosok megőrizték harci díszüket,⁵¹ és felöltvén azokat, fehér lovakat áldoztak, amelyek sohasem dolgoztak,⁵² a törzsfőnökök ebben az öltözékben irányították a szent lakomákat, melyeken meghozták a legfontosabb határozatokat.⁵³ Ezen túl a germán nyelvben a templom vagy egyéb kultikus helyek megnevezésére használatos fogalmaknak gyakran van „erdő” jelentése.⁵⁴

Ami az erdők képzeletbeli kis alakjait illeti, azok meglehetősen nagyszámúak mind a finnugor, mind a germán és általában az indoeurópai mitológiában. Mindenestre rendszerint női figuráknak képzelték el őket, mint a germánoknál a *Waldfräuleint*, az „erdőkisasszony”-t, vagy a *Moosweibleint*, a „mohalányok”-at, vagy a magyaroknál a „vad leány”-t, illetve az „erdő leánya”-t. Az erdők nőalakjait többnyire lombokra emlékeztető hosszú hajjal képzelték el. Az erdei manók nagyon hasonlítottak a házi manókra mindkét nyelvterületen, sőt olykor össze is cserélték őket egymással. A germánoknál az a szokás, hogy májusban ünnepelték a ház befedését, ez volt a *Richtmai*, azaz a „májusi tetőfedés”, vagy az, hogy májusban elültettek egy fát, mielőtt a házat elkezdték építeni (ez utóbbi szokással Európa más részein is találkozhatunk), azt a feltevést támasztja alá, hogy a ház szelleme, melyben közösen hittek, eredetileg az erdő szelleme volt. Gyakran úgy képzelték el, hogy egy levél vagy ág van nála, mint az úgynevezett *Klopferlenél*, a „kopogtató manó”-nál, aki egy Sachsenheim környéki kastélyban jelent meg egy tölgyfalevéllal a szájában.⁵⁵

Avval kapcsolatban, hogy mindkét tanulmányozott mitológiában gyakori az összefüggés az isteni lét és a növények között, elég csak a *Baldur* (*Baldur*, *Balder*) halálára utalni, amit egy fagyöngy ágacska okozott,⁵⁶ vagy a *Nerthus*-kultuszra, ami szoros kapcsolatban van az északi germán *Njördhr* (*Niörd*) istennel, a növényzet és a termékenység védelme révén.⁵⁷ De ott van a magyar „nyírfa kisasszony”, akit ugyancsak összefüggésbe lehet hozni a mordvin *Ange-Pat’äijal*,⁵⁸ a nyírfa és a májusi ünnep istennőjével vagy *Kjol’adaval*, aki „nyírfához tartozó”-t jelent. A „nyírfa kisasszony” egy csokor nyírfából áll, és egyebek között arra is szolgált, hogy december 6-án elpáholják vele a rakoncátlan gyermekeket, hasonlóan ahhoz a szokáshoz, ami húsvét idején Sziléziában és felső Hessenben, karácsonykor pedig Germánia középső és déli vidékein dívott *Der Schlag mit der Lebensrute*, „ütés az élet vesszejével” néven. Weimar környékén december 28-án a gyermekek az utcán ütögették a járókelőket és nyalánkságokat kaptak érte. Bizonyos területeken csak a fiatalok hódoltak ennek a szokásnak, és olykor ugyanazokat a vesszőket használták, amikkel a fákat ütögették; máshol felnőttek és férfiak is kölcsönösen megcsapdosták egymást. Egyértelmű, hogy ezekhez a szokásokhoz az élet- és nemzőerő gondolata fűződött. A zöld ág, az élet állandó jelképe megtalálható némely germán nép temetkezési szertartásaiban is. Idézhetjük először is a Csehországban és Oldenburgban elterjedt szokást, hogy zöld ágat helyeznek a

sírra. Ezt a zöld ágat a franciáknál egyenesen eltemetik a halottal. Ez azt jelenti, hogy a halál kultusza szoros kapcsolatban áll a termékenység kultuszával. Az utóbb említett szokás mindenesetre épp az ellenkezőjét jelenti annak, amit Mannhardt megállapított.⁵⁹ Szerintünk nem arról van szó, hogy ily módon akarták volna elősegíteni a tetem konzerválását; sőt, épp ellenkezőleg, a német nyelvterület bizonyos zónáiban kívánatosnak tekintették a holttest gyors elporladását. Ennek alátámasztására megemlíthjük a skandináv vidéken elterjedt legendát, melynek hőse egy bizonyos *Thorolf Piedec-lava* arról lett hírhedt, hogy halála után bajt hozott az élőkre. Ez a legenda hasonlóságot mutat a magyar és a finnugor halott-hiedelmekkel.⁶⁰ Piedec-lava ugyanis azért viselkedett ilyen gonoszul, mert teteme épen maradt. Itt szükséges emlékeztetni arra, hogy a magyarok és rokon népeik, valamint a szlávok is sietteték a halott tetemének szétbomlását, nehogy vámpírrá változhasson. Ezek a népek gyakorolták az úgynevezett „második temetés” szokását, hogy megbizonyosodjanak a tetem szétporladásáról,⁶¹ ez a tradíció bőven dokumentált egészen a XVIII. századig. A magyarok, hogy könnyebbé tegyék az elporladást, halottaikat csak egy lepedőbe csavarták. Ugyanezzel a céllal az amerikai indiánok Észak-Nyugaton halottaikat oszlopokra vagy fákra helyezték.⁶²

Érdemes megfigyelni, hogy a germánoknál a májussal kapcsolatos növények nevei nőneműek, talán, hogy felidézzék a termékenység gondolatát, míg azoknak a fának a nevei, melyeket a hűtlen leányoknak ajándékoztak májusünnepén, hímneműek.

Germán nyelvterületen és Európa más részein még nem régen is szokás volt Szt. János ünnepén bajúzó céllal elégetni az előző évi *Maibaumot*, a „májusfát” vagy a *Maistanget*, a „májusi rudat”. Hasonló tüzeket gyújtottak Magyarországon is, különösen súlyos helyzetek idején. De a „májusfá”-nak a magyar szokásokban (csakúgy, mint germán és egyéb európai környezetben) volt más szerepe is,⁶³ így például a kollektív ünnepelés vagy egy pár szerelmének jelképéül szolgált.⁶⁴ Nyírfát helyezni egy lány kapuja mellé, szerelmi vallomás volt, de ha a fát felfordították, az visszautasítást jelentett.⁶⁵ Effajta ünnepelések nyomaival a mai napig találkozhatunk a magyar irodalomban. Elég, ha csak Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvére gondolunk,⁶⁶ amelyben leírja a májusünnepet és a pünkösdi „bőségfát”. A magyar nemzeti kultúra bőségesen visszaidézi a szent fa ősi kultuszát. Vajda Ernő, a híres fényképész például embert látott a fában, míg Gulyás Pál költő „atyát”, istenséget. Vajda megszemélyesített fái egyébként eszünkbe juttatják a híres orosz balett-táncos, Nyizsinszkij naplóját, amelyben elmeséli, hogy egyszer, amikor eltévedt St. Moritz hegyeiben, beszélt egy fával és az megértette érzelmeit; más alkalommal fába kapaszkodva szabadult meg a szakadékba zuhanástól: hálás volt a fának, melynek szinte érezte meleg ölelését.⁶⁷ Magától értetődő, hogy Nyizsinszkij szerelmét a növények iránt nem mindenki értette.

Ady Endre szép lírájában is jelen van a kapcsolat a fa és az emberpár szerelme között. A *hosszú hársfa-sor* című versben a hársfák alá hívják a szerelmeseket, hogy elnyerjék az ég áldását.⁶⁸ A fa kettős jelentése, mint a halál és egyben az élet jelképe megjelenik Kosztolányi Dezső két költeményében is, az *Őszi reggeli* és az *Üllői úti fák* címűben; e téma kapcsán megemlíthetjük Csontváry Kosztka Tivadar két kiemelkedő alkotását; a *Magányos cédrust*, az emberi élet jelképét a zord magány közepette, és a *Zarándoklás a cédrusfánál*, melyen különleges fénytől övezve ünnepi táncosok gyűrű-

jében áll a cédrus, a háttérben rózsaszínű hegyek, a Vörös-tenger és csodálatosan szép lovak.⁷⁰ A két kép kiegészítő, de egyben ellentétes képmását képezi az őstípusú fa-elképzelésnek.

Az ősi szent növény-kultusz kevesebb nyomot hagyott germán nyelvterületen, mint Európa egyéb vidékein. A szent fával kapcsolatos magyar folklórban jól megőrződtek a sámánizmus eredeti nyomai. Bár a sámánizmus hatása másodrendű volt azokra a népekre, melyek, mint például a germánok is, nem gyakorolták a sámánhitet, és mégis arra a következtetésre ösztönöz bennünket, hogy az ősi indoeurópai és az uráli népek nem voltak teljesen idegenek egymásnak, sőt éppen szoros és kölcsönös kapcsolataik alapján illetjük őket a közös „indouráli” névvel.

A rendkívül gazdag magyar nemzeti folklór magától értetődően jó összehasonlítási alap a nyugat-európai népek folklórával. A sámánizmus szent növényzettel kapcsolatos alapvető elemeit más finnugor népek is megőrizték, de ezek az elemek, különösen ami a mesevilágot illeti, gyakoribbak és jobban azonosíthatók magyar nyelvterületen. Magyarországon a fa-kultuszhoz természetesen hozzájárult néhány másodlagos, csupán csak erre a népre jellemző sajátosság, mint például az, hogy a „világfa” mellett gyakran ábrázolnak lovakat. Ez a jelenség visszavezethető a „sámánló”-hoz, vagyis ahhoz a felfogáshoz, hogy a pusztá sámánja lótól született. A magyar etnográfusok jól ismerik ezt a jelenséget, amely abból fakad, hogy ezek az állatok mindig nagyon fontosak voltak a magyaroknak, a sztyeppék egykori lovasainak, akik később se hagytak föl a lótarás gyakorlatával.

Ha helytálló az a nézet, melyben egyébként sok tudós osztozik, hogy a sámánizmus lényegét egyrésztől a „világfa”, másrésztől a „sas” jelenti,⁷¹ akkor a legősibb magyar hagyományokban található a legnyilvánvalóbb nyomai e vallási gyakorlatnak, mely elterjedt Közép-Észak-Ázsiától egész Európáig.

Irodalom

1. De Vries J.: *Altgermanische Religionsgeschichte*. Berlin, De Gruyter, 1970, I. k. 332.
2. Eliade M.: *Lo sciamanismo e le tecniche dell'estasi*. Roma–Milano, Bocca, 1953. 178.
3. *Edda*. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern. Neckel G. és Kuhn H. szerk. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1983. I. k. 40. 138–140 versszak.
4. Dumézil G.: *Gli dei Germani*. Milano, Adelphi, 1974. 56–57.
5. *L'Edda Carmi Norreni*. Mastrelli C. A. szerk. Sansoni, Firenze, 1951. 364.
6. Eliade M.: i. e. 178., 276.
7. De Vries J.: i. e. 389.
8. Magnusson M.: *Vichinghi Guerrieri del Nord*. Istituto Geografico de Agostini, Novara, 1976. 61.
9. *L'Edda Carmi* i. e., 55., Branston B.: *Gli dei del Nord*. II Saggiatore, Milano, 1962, 129.
10. Buti G.: *Glossario runico*. Glueb, Bologna, 1982. 127.
11. De Vries J.: *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*. E. J. Brill, Leiden, 1961, 34.
12. Paroli T.: *La morte di Beowulf*. Istituto di Glottologia – Facoltà di Lettere e Filosofia – Università degli Studi di Roma, Roma, 1982. 65., 9. pont.
13. Magnusson M.: i. e. 49.
14. Berze Nagy J.: *Égigérő fa*. Baranya Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, Pécs, 1984. 120.
15. Lloyd A.: *Folk song in England*. International Publishers, New York, 1970. 153.; Leydi R.:

- Per la conoscenza della musica popolare bergamasca.* Mondo popolare in Lombardia i Bergamo e il suo territorio-ból. Silvana Editoriale, Milano, 1977, 298–316.
16. Berze Nagy J.: i. e. 68.
  17. Hoppál M.: *Myth: Image and text.* Myth and History-ból. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1979. 73., 4. tábla; Diószegi V.: *A pogány magyarok hitvilága.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 15.
  18. Diószegi V.: i. e. 14.
  19. Vastokas J.: *Shamanic Tree of Life.* „Artscanada” Toronto, Society for Art Publications, dec. 1973–jan. 1974, sz. 184–187, XXX. k., 140, 142–146.
  20. Vámos F.: *Kozmos a magyar mesében.* Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1943. 57.
  21. Berze Nagy J.: i. e. 167–168.
  22. Corradi C.: *Lingue e popoli ugrici.* Palatina, Parma, 1980. 80.
  23. Eliade M.: *Trattato di storia delle religioni.* Boringhieri, Torino, 1976. 213.
  24. Vámos F.: i. e. 130.
  25. De Mattia C.: *Fiabe della Vecchia Russia.* Boschi, Milano, é. n. 17–18., 48., 61., 107–109.
  26. Berze Nagy J.: i. e. 102., 109.
  27. Mannhardt W.: *Wald- und Feldkulte.* Bornträger, Berlin, 1904. I. k. 174., 194–198.
  28. Gimbutas M.: *I Baltici.* Il Saggiatore. Milano, 1967. 188.
  29. Vámos F.: i. e. 112.
  30. *L' Edda Carmi* i. e. 521.
  31. De Vries J., *Altgermanische* i. e. 246–247.
  32. Különböző szerzők *Indiánt. Storie e leggende del pellerossa.* Milano, Compagnia Generale Editoriale S. P. A., 1980–1982, IV. k., 1478.
  33. Mannhardt W., i. e. 307.
  34. Eliade M.: *Il sacro e il profano.* Torino, Boringhieri, 1984. 27.
  35. Berze Nagy J.: i. e. 48, 49, 168, 220.
  36. Uo. 43.
  37. Uo. 40, 256.
  38. *L' Edda Carmi* i. e. 290.
  39. Derolez R. L. M.: *Les dieux et la religion des Germains.* Paris, Payot, 1962, 222–223., Brondsted J.: *I Vichinghi,* Torino, Einaudi, 1976, 247., Magno O.: *Historia delle gent et della natura delle cose settentrionali,* Vinegia, Giunti, 1565, 39.
  40. *Magnusson M.* i. e. 61–62.
  41. *Branston:* i. e. 88.
  42. Mannhardt W.: i. e. 51–54, 58–59, 63–64.; Grimm J.: *Deutsche Mythologie,* Gütersloh, Bertelsmann, 1877, II. k., 543.
  43. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens,* Berlin–Leipzig, De Gruyter, 1929–1930, II. k., Bachtold-Staubli H. szerk., 647–648.
  44. Herczeg F.: *I pagani,* Milano, Rizzoli, 1958, 16.
  45. *L' Edda Carmi* i. e. 49–340.
  46. De Vries J.: *Altgermanische* i. e. II. k. 128.
  47. Paulson I.: *Les religions des peuples finnois,* Paulson I.–Hultkranz Á.–Jettmar K.: *Les religions arctiques et finnoises-ból,* Paris, Payot, 1965, 227.
  48. Polia M.: *Le rune e i simboli.* Padova, Il Cerchio–Il Corallo, 1983, 109.
  49. Diószegi V.: *A számnhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, 167.
  50. Berze Nagy I.: i. e. 67.
  51. Baetke W.: *Die Religion der Germanen.* Frankfurt, Moritz Diesterweg, 1944, 18.
  52. Cornelii Taciti: *Germania, Agricola. Dialogus de Oratoribus.* Lipsiae, B. G. Teubneri, 1875, Halm C. szerk., 10. feje, 197.
  53. Derolez R. L. M., i. e. 200.
  54. Turville-Petre E. O. G.: *Religione e miti del Nord.* Milano, Il Saggiatore, 1964, 313.
  55. Mannhardt W., i. e. 44, 218–220.

56. Snorri, S.: *Edda*, Milano, Adelphi, 1982, Dolfini, G. szerk., 111.
57. Corneli Taciti: i. e. 40. fej., 208.; *Handwörterbuch* cit., VI. k., 1934–1935, 1008. Scardigli, P.: *Filologia germanica*, Firenze, Sansoni, 1977, 79.
58. Barna F.: *A mordvaialak pogány istenei és ünnepi szertartásai*, Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879, 33–84.
59. Mannhardt, W.: i. e. 291.
60. Turville-Petre, E. O. G.: i. e. 355–357.
61. Gasparini, E.: „*Etnologica' Finni e Slavi*”, Venezia, La Goliardica, é. n. 64–137.
62. Különböző szerzők: *Indiani. Storie e leggende* i. e. 1478.
63. Ami az agrárkultuszt illeti Magyarországon és Európában, I.: Ujváry Z.: *Agrárkultusz*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, 1981.
64. Róheim G.: *Magyar néphit és népszokások*, Budapest, Athenaeum, 1925, 282.
65. Uo. 281.
66. Illyés Gy.: *Puszták népe*, Budapest, Móra Kiadó, 1982, 126–127.
67. *Il Diario di Vaslav Nijinsky*, Milano, Adelphi, 1979, Nijinsky R. szerk., 43, 46.
68. Ady E.: *Összes versei*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956, II. k., 143.
69. Kosztolányi D.: *Ősszegyűjtött versei*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, 87, 407.
70. *Csontváry*, Budapest, Corvina, 1974. 63–69. tábla.
71. Zolla E.: *Il compagno sciamano in volo nella steppa*, „Corriere della Sera”, Milano, 13 ottobre 1981, 3.

FÜREDI MIHÁLY (*Budapest*)

A Linguistic Data Base of the Hungarian Lexicography

At the very beginnings of the Hungarian computational linguistics card-sorting machines and punched tape readers had been used. In the fifties and sixties this was due to individual interest and ambition of some linguists, understanding the 'state of the art' and willing to do something useful. Their attempts — with a few exceptions — aimed to count some linguistic phenomena (graphemes, phonemes, parts of speech, rhythmic patterns, syntactic features etc.) in dictionaries or texts. Some people were working even on machine translation programs, but these efforts at that time could not develop in the necessary manner.

At present large computers can be used not only to store (linguistic) data, but these data can be searched, regrouped or printed by the computer at will as it is necessary for the user (linguist), without touching the original form or content of the input material. Naturally there are also possibilities for making changes, deleting or adding new data in the stored data, but these processes of updating do not concern the everyday user. We can say that by transforming a dictionary into a data base, we transform the whole linguistic material, which, previously encoded in mere ciphers, can be made alive for everybody interested. We could say: computer based dictionaries are not already 'cemeteries of words'.

In this short paper I would like to give account about the activities concerning the Frequency Dictionary of Hungarian Fiction (FD), to show the structure of its data base.

In September 1983 a new section was founded in the Research Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences: a section for quantitative linguistics and lexicography. The main task of this section was the automatic compilation of the Computer Fund of the Hungarian Language (CFHL).

From the 1st of January 1984 this new section of the Institute of Linguistics got access to the largest computer of the Hungarian Academy of Sciences, that of the Research Institute for Automation and Computation. This is an IBM 3031 type computer (in principle equivalent to an IBM 370), using VM/SP operation system, where virtual machines can be defined having up to 6 Megabytes storage memory in the Conversational Monitor System environment.

I must add that previously in the Institute of Linguistics nobody used computer directly. (For the Frequency Dictionary of the Hungarian Language I had to use hired computer time.) Most of the people in this institute are traditionally minded linguists, they are afraid of any change in their work. Unfortunately, most of them do not express much will to use the new technical aids of our time. We have to draw the appro-

pritate consequences of these facts, and also about the user-friendliness of the programs for linguistic purposes.

In January 1984 with the help of some colleagues of mine (László Éltető, András Kornai, Gábor Prószéky) we put on magnetic disk the existing FD, edited by Mihály Füredi and the late József Kelemen, finished in June 1983.

The fiction part of the FD was manually prepared from 1975 to 1976, this meant encoding and lemmatization. Only three years later after the beginning of the five (later only four) genre project, in autumn 1978, I was given the possibility to ensure the computerization of the whole work. Card punching and logical controls were made only for the first genre (fiction) during 1978–1981. For this purpose we had to co-operate with two different computer centres. The computer lists of the first genre left the computer in June 1983. About the history of the FD see my paper held at the IVth International Congress of Hungarian Linguists in 1983, at Szombathely, Hungary, to be published in the Congress material: *A mai magyar széppróza statisztikai vizsgálata* (in Hungarian), another relevant paper: *Összesített adatok a szépprózai gyakorisági szótárról (Igék és igezármazékok)*, to appear in the Hungarian Linguistic Journal *Magyar Nyelv* (in Hungarian), see also my joint paper with F. Papp, held at the VIIth Congress of Finno-Ugristics at Syktyvkar, 1985: *Primenenie EVM v izucenii leksiki vengerskogo jazyka*, published in *Nyelvtudományi Közlemények* 1984. No. 2. pp. 409–413. (In Russian.)

The material of the FD data base consists of 133000 entries or records of both lexemes and word-forms, representing a text corpus of more than a half million (508008) running word. Each record is 98 bytes long in fixed record format. Yet in 1984, after the creation of the FD data base I put on disk indices of those entries which are to be published: the most frequent 3486 lexemes with their appropriate word-forms and statistical characteristics.

Being one of the redactors of the FD, and an enthusiast linguist, interested in quick publishing of the results, I made a computer program (in 1985) for the photo-setting, using our data base facilities: some control characters had to be put into the data in order to ensure letter size, vertical skips, tabulations, letter fonts, indents etc. for photo-setting. I made another program too, which converts all this from IBM CMS standard format to the needed hexadecimal codes, eadible for the photo-setting machine. All these programs work, and our experiments in March 1986 had been successful at the Typography of the Academic Publishing House, where magnetic tape input was never used previously. Nevertheless, the publishing of the FD is postponed.

Some words about the structure of the records in the FD-data base. Each record contains the following information:

1. Two numeric fields, each representing a specific order. (One according to the decreasing frequency of occurrence, and the other represents the alphabetic order.)
2. The word itself as a lexeme or a word-form. The length of the field is 31 bytes.
3. Numeric homonymy code, containing some hints for the functional use of lexemes.
4. Part of speech code, also representing functional approach of the lexemes used in texts.
5. Range, that is the number of text samples in which a given lexeme occurs

(each sample contained approximately 2000 running words, so the 'range' of the Range is from 1 to 258).

6. Absolute frequency of occurrences in 508008 running words of fiction.
7. Dispersion value. (Counted according to the well-known Juilland's formula.)
8. The value of the modified absolute frequency, according to Juilland.
9. The length of the lexemes or word-forms in typewriter strokes.
10. Overlay fields of various type. F. e. A_TERGO_1, A_TERGO_2, SZO1_1_BETU3, SZO1_2_BETU3, etc.

In the whole data base of the FD there are 41884 various lexemes, and 91820 various word-forms.

I thought that our lexicographers would be glad to get new data, f. e. hapax legomena from the FD. There was a lot of hapaxes: more than 22000 lexemes. To my mind this material could be extremely useful for the preparation of a new Hungarian Explanatory Dictionary, or at least, for many linguists' own scientific work. Unfortunately until this time I could not detect any interest to my hapaxes and other lexicographic results, at least among Hungarian linguists. Computational linguists, psycholinguists, psycholinguists, audiolinguists, textbook-writers (and even economists) are much more interested in receiving the FD than Hungarian linguists.

•

Our database-handling program package is developed by László Éltető in 1984 (and partly revised in 1985), at that time a system programmer of the Research Institute of Automation and Computation. The programs are written mainly in ASSEMBLER, partly in PL/1. The speed of the programs can be characterised by the fact that indexfiles for a six-character length field can be generated for all the 134000 records of the FD in 800 quasi seconds.

Indexfiles can be generated for all fields with various lengths at a time (and not necessarily for the whole length of each field), and these indexfiles are stored on magnetic disks. Then, the data base can be searched for any combination of those field contents which have indexfiles. The programs are economic in a sense that they avoid lot of input and output: if possible, everything is made in computer memory, definable up to 6 Megabytes.

For quick work there is a possibility to store data (display files, print files etc.) in an economic format, these files can be handled by the ONQUERY program package (on-line query). This program package ensures quick overlook of the material, quick selections, and the resulting records can be stored on disk for later use. Simply, we have all the functions of a powerful data base handling system for linguistic purpose. This system was used only by three persons, none of them is working today at the Institute of Linguistics. (More about this data base handling system: László Éltető. *Uj adatbáziskezelő rendszer tervezése*. In: *Információ Elektronika* 1985. No. 3. pp. 137–147, No. 4. pp. 204–210.)

During the past three years linguists never used some extremely powerful features of the system: for example, at the same time several users can work on the same dictionary (updating, repairing etc.), they can correct, select, print at the same time, they

would not even notice there are several users working. There are also possibilities to hide some information for some users who may not have access to the whole information of the data base. Now only one person is authorised to make changes in the disk version of the FD, he must use a special password for this purpose.

After three years of permanent use I can mention only one shortcoming of the Éltető's program package. If someone would like to have well formatted printed outputs of some type of words, he has to write a short program of the type LISTFORM (this is a very simple programming language, rather similar to the SCRIPT program package, but it has a lot of different features, too). Program writing is not a shortcoming in itself, just this ensures the flexibility of the system. But, because of the handling of variables, the computer works with the LISTFORM type programs in interpreter mode, which means slow performance and more costs. I have to add that the LISTFORM type programs give also the possibility for the reordering of the input sequences: one can sort the selected records easily according to any combination and sequence of fields in any number of depth. This feature can override the shortcoming mentioned above.

*

We can say after three years of work that this database-handling program package is efficient enough to handle large-scale linguistic materials, and, at the same time, it is user-friendly enough to be taught to linguists. We are looking forward for new users.

Appendix

- A — Rang
- B — Lexeme or word-form
- C — Homonymy code
- D — Part of speech code
- E — Range, or number of text samples
- F — Absolute frequency
- G — Modified frequency

Sample made on LASERCOMP phototyping machine

List of the lexemes and word-forms according to the modified frequency of lexemes

A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G
1	a	80	258	55823	54986.21			azok				129	113.23
	a				42655	41946.50		arról				124	111.02
	az				13168	12991.02		azzal				119	109.08
2	és	91	258	8759	8492.73			azon				116	100.00
	és				8759	8492.73		ahhoz				87	80.96
3	nem	2	63	258	8624	8430.82		attól				86	73.41
	nem				8620	8423.81		abban				77	67.97
	ném				2	0.00		abból				51	46.15
	nnn-nem				2	0.00		azokat				32	24.48
4	hogy	2	92	258	7209	7119.61		annál				22	16.85
	hogy				7209	7119.61		abba				18	14.26
5	van	1	10	258	4679	4593.94		azoknak				13	10.00
	van				1963	1932.65		azokkal				8	6.00
	volt				1428	1374.25		azokra				4	3.00
	vannak				226	203.67		azokhoz				4	2.13
	voltak				193	179.07		azokon				4	2.13
	vagyok				155	136.03		avval				3	1.78
	lesz				104	82.18		azoké				3	1.78
	lenne				83	68.37		azért				4	1.09
	voltam				72	65.18		azoknál				2	0.78
	vagy				64	57.40		azokról				2	0.78
	vagyunk				62	53.55		azoktól				2	0.78
	legyen				64	49.74		aziat				2	0.78
	volna				59	47.56		azé				1	0.00
	lett				49	43.21		azokba				1	0.00
	voltunk				47	37.97		azokban				2	0.00
	voltál				16	12.00		azokból				1	0.00
	vagyatok				16	9.22		azokénak				1	0.00
	lesznek				9	6.55		azzi				1	0.00
	legyenek				7	5.00							
	lennék				7	3.61		7 is	91	258	4426	4304.42	
	vagyon				10	3.11		is			4426	4304.42	
	leszek				6	2.00		8 de	2	91	258	3631	3542.80
	leszünk				3	1.78		de			3631	3542.80	
	lennének				5	1.13		9 egy	2	80	258	3527	3404.65
	lenné				3	1.00		egy			3527	3404.65	
	lennék				2	0.78		10 van	3	10	258	3408	3336.50
	lettek				2	0.78		volt			1957	1888.64	
	ltem				2	0.78		vagyok			383	353.31	
	légy				2	0.78		vagy			194	182.56	
	volnának				2	0.78		voltak			152	136.54	
	legyek				2	0.00		voltam			130	109.57	
	legyetek				1	0.00		volna			102	94.65	
	legyék				1	0.00		lenne			101	93.52	
	legyünk				2	0.00		vagyunk			71	50.06	
	lehettek				1	0.00		lesz			50	45.82	
	leszel				1	0.00		lett			62	43.93	
	lettünk				1	0.00		legyen			49	38.35	
	vagyol				1	0.00		voltunk			29	23.21	
	volnál				1	0.00		voltál			25	18.29	
	volnánk				1	0.00		vagyatok			19	14.15	
	volnék				2	0.00		leszek			10	7.77	
	voltatok				1	0.00		volnék			9	6.55	
	vóna				1	0.00		lennék			9	6.08	
	vónék				1	0.00		légy			7	4.45	
	vót				1	0.00		volnának			5	3.42	
6	az	52	258	4411	4307.87			lennének			7	2.36	
	azt				1647	1578.14		lesznek			5	2.26	
	az				1303	1255.97		lettek			5	2.26	
	arra				360	339.20		lenné			3	1.78	
	annak				182	162.60		volnál			3	1.78	
								legyek			3	1.00	

45

A	B	C	D	E	F	G	A	B	C	D	E	F	G
	legyenek				3	1.00		mondjuk				29	23.21
	lettem				3	1.00		mondok				23	17.85
	leszel				2	0.78		mondta				24	16.69
	legyetek				1	0.00		mondod				21	15.00
	legyél				1	0.00		mondhatom				16	12.32
	legyünk				1	0.00		mondia				13	11.00
	lehet				1	0.00		mondotta				18	9.84
	volnánk				1	0.00		mondjak				12	9.00
	vón				2	0.00		mondaná				11	7.68
	vóna				1	0.00		mondjam				10	7.26
	vónál				1	0.00		mondjon				10	7.26
	vótál				1	0.00		mondhatok				9	6.08
11	ez	52	258	3209	3106.92			mondj				9	5.68
	ez			1476	1427.75			mondanak				7	5.00
	ez			694	672.18			mondasz				7	5.00
	ezek			167	157.97			mondana				7	4.45
	erre			141	125.97			mondanám				7	4.45
	ezzel			106	96.73			mondái				6	3.55
	ennek			104	94.86			mondhatnám				7	2.36
	erről			80	66.12			mondanád				4	2.13
	ebben			68	63.94			mondanék				4	2.13
	ehhez			67	61.39			mondjad				4	2.13
	ettől			63	56.37			mondjátok				4	2.13
	ezen			56	51.15			mondottam				4	2.13
	ebből			48	35.69			mondituk				4	2.13
	ennél			26	22.32			mondunk				4	2.13
	ezeket			25	18.48			mondanak				3	1.78
	ebbe			14	12.13			mondhat				3	1.78
	ezeknek			20	9.75			mondhatott				3	1.00
	ezért			12	7.64			mondá				2	0.78
	ezekkel			9	6.08			mondhatna				2	0.78
	ezen			5	3.42			mondhatod				2	0.78
	ezeitől			5	3.42			mondhatta				2	0.78
	ezekhez			5	2.26			mondhattam				2	0.78
	ezeknél			3	1.78			monda				5	0.00
	ezekre			3	1.00			mondanának				1	0.00
	ezekért			2	0.78			mondám				4	0.00
	ezeit			2	0.78			mondhassa				1	0.00
	es			2	0.00			mondhatja				1	0.00
	evvel			4	0.00			mondhatják				1	0.00
	ezekben			1	0.00			mondhatná				1	0.00
	ezeiből			1	0.00			mondhatnál				1	0.00
12	csak	63	258	3142	3065.08			mondhatnék				1	0.00
	csak			3141	3063.20			mondhatsz				1	0.00
	csak-a-ak			1	0.00			mondhattak				1	0.00
13	már	63	258	2878	2868.84			mondhatunk				1	0.00
	már			2867	2799.14			mondol				1	0.00
	mán			10	5.82			mondottad				1	0.00
	márr			1	0.00			mondották				1	0.00
14	s	2	91	209	2935	2781.26		mondottuk				1	0.00
	s			2935	2781.26			mondjátok				1	0.00
15	mond	10	252	2779	2583.44			16 még	63	258	2603	2563.54	
	mondta			1429	1312.84			még			2603	2563.54	
	mondja			346	292.30			17 tud	10	258	2333	2231.47	
	mondtam			231	194.83			tudom			405	377.84	
	mondom			144	128.80			tudja			339	310.48	
	mondott			94	83.83			tudta			310	281.37	
	mondják			67	54.90			tud			172	163.40	
	mond			56	52.00			tudod			173	161.42	
	mondják			49	44.15			tudott			160	146.49	
	mond			46	38.69			tudtam			149	124.85	

ASTRIK L. GABRIEL (*University of Notre Dame*)

Hungarian Students and Masters who attended both the Universities of Vienna and Paris

The University of Vienna (Wien) was founded by Duke Rudolph IV on March 12, 1365. It was the favorite university for Hungarian students studying abroad. It was followed in popularity by that of Cracow, founded in 1364 by Casimir the Great, King of Poland. From their respective dates of foundation of these universities until the tragic year of the Battle of Mohács in 1526 (not counting that year), circa six thousand two hundred eighty three Hungarian subjects were immatriculated into the University of Vienna, while only circa two thousand four hundred sixty-two immatriculated to the University of Cracow.

The University of Vienna, at its first foundation, followed the example of Paris where the Faculty of Arts were divided into four geographical units called Nations, such as the French, Picard, Norman and English-German. The Hungarian scholars along with those from the Empire, Scandinavian regions, Poland, Bohemia and Croatia belonged to the *Natio Anglicana-Alemanniae*. According to the June 6, 1366 Statutes of the "first" foundation by Duke Rudolph IV, the University of Vienna was divided into four Nations: Austrian (Australis), Saxon (Saxonia), Bohemian (Boemia) and Hungarian (Hungaria).¹

The Hungarian Nation at the University of Vienna

In the 1384 Charter of Albrecht III, "Nos advertentes", the Bohemian Nation was replaced by the Rhenish Nation, and the four-part division into Nations was confirmed:² Austrian, Rhenish (Renensium), Hungarian and Saxon. Besides German-speaking Northerners, the latter included the English, Irish, Scotch, Danish, Swedish and Norwegian students.

The Hungarian Nation included Hungarians, Bohemians, Poles, Moravians, Croats and other Slavs who spoke similar languages, and included the Greeks. The patron saint of the Hungarian Nation was Saint Ladislav. His portrait showing him repulsing a Tartar attempting to kidnap a Hungarian girl was depicted as a historiated initial "A" into the matriculation book of the Hungarian Nation. In addition to the valiant knight, the jewel of Kings, "regum gemma Ladislav", the first King of Hungary, Saint Stephen, and his son, Saint Emeric, were also represented and painted into the matricula.

The first Hungarian ever recorded in the surviving matricula of the University of Vienna, in existence since June 24, 1377, was Gregorius de Ungaria followed by

Michael of Pécs (Fünfkirchen).³ Despite the foundation of the University of Pécs (Fünfkirchen) in 1367, the number of Hungarians traveling to Vienna was not diminished. The only serious concurrence was Cracow.

In 1380, one Hungarian was sent to Paris, one to the University of Prague, one to Bologna, thirteen to Vienna, and no known student went to Cracow. Forty years later in 1420, two went to Paris, one to Bologna, twenty to Vienna and only three to Cracow.⁴ One hundred years later, the balance — as we will later see — was still in favor of Vienna. Paris was unable to compete with the attraction of the universities of Central Europe.

The purpose of this article is to give a brief outline of the academic careers of those Hungarian subjects (students and professors) who were fortunate to study at both universities, Vienna and Paris — either first attending Vienna then Paris, or vice versa, or even making the entire triangle, from Vienna to Paris then returning to Vienna. I will briefly mention those wandering scholars who sat at the feet of masters at both Paris and Vienna.

Christianus de Ungaria from Septemcastris

According to existing records, the first Hungarian to frequent both Vienna and Paris was Christianus de Ungaria from Septemcastris (Siebenbürgen). He immatriculated into the University of Vienna under rector Conradus, Count of Hohenberg, who was elected circa November 1, 1378.⁵ On February 17, 1380, Christianus de Ungaria was already at Paris in the company of Johannes de Austria. On that date he confirmed his state of poverty; in spring of the same year, he became bachelor of Arts and licentius in 1381. Being poor, he requested dispensation from the customary expenses connected with the promotion to the degree of master of Arts. He was bestowed this favor under the regency of Magister Johannes de Austria in 1381.

Though poor and destitute, Christianus de Ungaria nevertheless paid one Franc to the English-German Nation upon his admission to the society of masters. The proctor of the Nation faithfully reported that this Franc was spent for drink, expressed in beautiful Latin, "istud francus perpotatus erat". The celebration took place in the tavern of *Ad Malleos*⁶ to the "[three] Hammers", a locality opposite the present Church of Saint Julien-le-Pauvre.

The year of 1382 was unfavorable for German and Austrian students. The ecclesiastical schism was raging; the French forced the subjects of the university to pledge allegiance to the French anti-Pope, Clement VII (1378–1394). Nevertheless, most of the German masters remained faithful to Urban VI (1378–1389), and the great intellectual giants of the University of Paris were forced to leave. With Henry of Langenstein, the future rector of the University of Vienna (newly founded and reorganized by Albert III in 1383), other scholars also left Paris. According to Denifle, Christianus de Ungaria joined Marsilius de Inghen, the future (first!) rector of the University of Heidelberg (founded 1385); Henricus de Oyta, companion of Henricus of Langenstein; Gerardus Kalkar, and others bidding farewell to the Paris studium. No positive information is available to me as to where Christianus de Ungaria went after the Paris recession.⁷

The first wandering scholar of international reputation coming from Vienna to Paris was Benedictus de Macra de Gacsalkér [Gacziaken]. He began his academic career at the University of Prague where he was along with other Hungarians, Moravians and Slavs in the "Natio Bohemorum". He remained at the University of Prague from circa 1384/85 to circa 1387/88 academic year, when he obtained his degree of master of Arts.⁸

Probably attracted by the reputation of Henricus of Langenstein, he left Prague and immatriculated into the Hungarian Nation in Vienna under rector Hermannus Leroz of *Nürnberg*, who began his office on April 13, 1387.⁹ Benedictus requested admission into the Faculty of Arts and was received on October 13, 1387.¹⁰ As master of Arts he disserted on Alkabitius, the great Muslim astrologer's book on *Liber de judiciis astrorum* written in the tenth century. It was translated by Johannes Hispalensis (John of Seville) in the twelfth century.¹¹ Benedictus de Macra treated the nature of celestial bodies and their influence on man's fate.

There is frequent mention of him in the Registers of the Faculty of Arts as examiner and counsellor to the rector or dean. The last time he is mentioned in the *Acta* of the Faculty of Arts of Vienna is on June 23, 1391.¹² At the time he went to Paris to study Canon Law and received his licentiatu before April 1, 1398.¹³ From Paris he journeyed to Italy to the University of Padua where he obtained his doctorate in Civil Law circa 1401.¹⁴

From Italy, Macra returned to Hungary to teach at the University of Óbuda, founded by Sigismund in 1389 and confirmed by Pope Bonifacius IX (1389–1404).¹⁵ Unfortunately, he became involved with political opposition against Emperor and King of Hungary, Sigismund. Benedictus de Macra joined the party that wanted Ladislas of Anjou (1375–1414) to be the successor of Sigismund, while the latter had designated Albert of Austria with right of inheritance to the Hungarian throne. Macra joined the insurgents but they were crushed and he was imprisoned on September 6, 1403. In a letter dated September 30, 1403, addressed to the city of Ragusa, Sigismund bitterly complained against a "certain master Benedict, doctor of Roman and Ecclesiastical Law — who forgetful of the teaching of his masters, also heedless of the benefices we overwhelmed and provided him — attacked us joining our enemies by leading eight hundred horsemen into the battle. But at the entrance of Pest, with God's help, we defeated them. [Benedict] was thrown in prison and kept there in heavy chains": "in vinculis mancipatus".¹⁶

Thomas de Hungaria from Rohoncz

At Paris, the English–German Nation did not forget its former talented alumnus, Benedictus de Macra, "juris utriusque doctor". Fortunately, Thomas de Hungaria, a former bachelor of Arts at the University of Vienna, arrived in Paris in 1402. He came with Nicolaus de Offenburg. These two were the "bachellarii studii Wiennensis", mentioned by the proctor of the English–German Nation, Jacobus Johannis de Harlem. They were admitted between January 13 and February 10, 1402 (and not in 1401!) as

bachelors of Arts at Paris due to their bachelor of Arts degrees previously acquired in Vienna.¹⁷ It is probable that both Thomas de Hungaria and Nicolaus de Offenburg must have heard at Vienna about the reputation and fate of Benedictus de Macra.¹⁸

Who was Thomas de Hungaria? Professor P. Uiblein inclined to identify him with Thomas de Rechnicz or Rohonc. He immatriculated into the University of Vienna in the second semester of 1395 under the rector Wolfhardus Mayr, licentiatius in Arts, pastor of Tirol. On March 3, 1398, Thomas de Hungaria presented himself for the degree of bachelor of Arts, passing the examination on March 17, 1398. Among his examiners was the Hungarian Johannes de Septemcastris and Henricus Olting de Oyta.¹⁹

At the University of Paris within the English-German Nation on March 10, 1402, Thomas was promoted licentiatius. He must not have been a brilliant student since he was ranked last among twenty-seven (neither did he do any better in Vienna as he was last among ten). On May 2, 1402, the same year he became master of Arts, he requested the Nation for permission to take an oath on his poverty status. In God's name, the Nation granted his petition, "Annuit Nacio propter Deum".

After acquiring his master of Arts degree at the Faculty of Arts, he enrolled as a student in the Faculty of Theology. In the Rotulus to Benedict XIII (1394-1417), prepared before October 21, 1403, he was identified as Thomas Ethiopis, "diocese of Győr, master in Arts and student at the Faculty of Theology in Paris".²⁰ In Paris, Thomas quickly gained the respect of his English-German Nation. Benedictus de Macra was still a political prisoner in chains behind bars. In the middle of 1406, an ambassador of Sigismund arrived in Paris, the Italian born Pipo de Ozora, Count of Temes, a trusted representative of the Emperor. Learning of the visit of the Hungarians, Thomas de Hungaria requested on June 8, 1406, that the Nation send a delegation to the Hungarian emissaries, requesting the release of Benedictus de Macra from prison.

The Nation was ready to offer its help with every possible means, "omnibus modis possibilibus", in view of the reputation of the honest Benedictus de Macra "of noble family, who brought honor to the Nation with his rank and scholarly achievements": "quia fuit magnus clericus". Thomas equally requested the election of an orator (*proponens*), who would also recommend himself to Pipo, the head of the Embassy, "qui est principalis inter ipsos dominos de Ungaria venientes".

With true diplomatic tact, Johannes de Austria was the chosen orator. While pleading the cause of Benedictus de Macra, Johannes brought up also the problem of the union of the Church.²¹

On October 21, 1408, by unanimous vote, Thomas de Hungaria was elected proctor of the English-German Nation. After his election he invited the masters of the Nation to accompany him to a tavern where, with good heart and generosity, "bona corde et liberalitate", he paid 20 solidi and one album for potables, "ad perpotandum". He presided the November 5 and November 13, 1408 meetings of the English-German Nation. On November 19, 1408, he was succeeded by Johannes de Gruesbeeck.

At the end of the 1408 calendar year, Thomas contemplated returning to Hungary. On December 21, 1408, he requested the Nation to consider him "regent master"

despite the fact that he did not complete the term of his regency. After that date the Records of the Nation give no other information regarding Thomas de Hungaria.²²

Benedictus de Macra Released from Prison

Possibly due to the intervention of the English-German Nation, Benedictus de Macra was freed from prison in 1408. Upon his reconciliation with Sigismund, he was entrusted with several important diplomatic missions. He was sent to Poland as — we would say today — an international arbiter and judge. His contemporaries called him “*Romani Regis subarbiter et substitutus*”. His mission was to settle disputes between King Wladislaw of Poland and the Teutonic Order represented by its Grand Master, Heinrich von Plauen. Although in discontent with the decisions of Benedictus, “*Hungarus miles*”, nevertheless Heinrich extended a polite welcome to him judging from the Grand Master’s letter of August 24, 1412, addressed to Sigismund.²³

Benedictus de Macra, in his capacity as the ambassador of Sigismund, “*Romanorum et Hungariae regis*”, also went to Lithuania. The results of his mission were communicated to the Emperor in his letter dated April 6, 1413, from Lubicza.²⁴ Benedictus announced his judgement in the litigations on May 3, 1414, in favor of the King of Poland and Prince Witold of Lithuania. In all probability Macra profited from the advice of his friend, “*dēcretorum doctor, necnon rector almae Universitatis Cracoviensis, magister Paulus Vlodomiri*”,²⁵

A year later, Benedictus de Macra emerged from among the delegates of the German Nation during the May 15, 1415 session at the Council of Constance. He was identified with his usual title, “*Magister Benedictus, miles regni, utriusque iuris doctor*”.²⁶ As a sign of complete reconciliation with Sigismund, Benedictus was also appointed counsellor of the King in 1416. In that same year he was member of an embassy to France together with Nicolaus Garay and Nicolaus Hatvan. In 1421, he was appointed governor of the bishopric of Eger. In possession of this royal appointment, Macra, a trained Canon lawyer, also requested papal approval which he received on June 12, 1421; in the decree he was called “*Sācri Palatii Lateranensis comes*”.²⁷

Through international connections, Benedictus de Macra acquired at the four universities he attended — Prague, Vienna, Padua and Paris — thanks to his sense of justice and love for the common simple people, consequence of his patriotic courage in resisting foreign influence in his native land, rightly deserved the compliment paid to him in the English-German Nation in 1406: “*quia fuit magnus clericus*”. He was indeed a great scholar.

Benedictus de Szerém, Citizen of Four Universities

In the best tradition of wandering scholars, Benedictus de Szerém (de Schermio, Symrien) from the comitat of Gömör was an alumnus of four universities. He began his academic career at Prague where he acquired his degree of master of Arts in 1413 after Christmas. From there he traveled to Paris in 1420 and enrolled into the Faculty of Theology. The next stop was the University of Cologne (1421–1422) where he was listed as master of Arts and “*baccalarius formatus*” in Sacred Theology, a degree he

earned at Paris. Traveling from Cologne to Austria he was immatriculated into the Hungarian Nation at Vienna as Benedictus de Scheremio, canon of Esztergom, "baccalarius formatus in theologia Parisiensis prom", under rector Paulus de Vienna, elected on April 14, 1424.²⁸

After 1425, one must wait for three-quarters of a century to encounter Hungarians frequenting both the Universities of Paris and Vienna. The climate of the first part of the fifteenth century with the waging of the Hundred Years' War, with transportation difficulties, faced with roving bands and soldiers attacking people, despoiling travelers, was not a propitious time for frequenting several universities. One has to wait until the beginning of the sixteenth century to discover Hungarians registered both at Paris and Vienna.

Martinus Bornemissza from Tolna

The first group of Hungarian students privileged to be at both Vienna and Paris emerged in the first quarter of the sixteenth century: Martinus Bornemissza Tholninus, diocese of Pécs (Fünfkirchen); Georgius Meszlényi, diocese of Győr; Johannes Ságghy de Sággh, diocese unknown; Johannes Croner, diocese of Esztergom; and Georgius Angeli, diocese of Pécs (Fünfkirchen).

Martinus Tholninus was listed as bachelor in Paris in 1505. He was promoted along with the Amerbach brothers, Bruno and Basilius, from Basel, Switzerland.²⁹ Martinus was signaled as licentiatus in the spring of 1506, taxed to a bursa of 10 solidus which placed him among the wealthy students. He ranked twelfth among the twenty-six licentiati. The same year he became incipiens, i. e., master of Arts maintaining his scholastic performance, finishing thirteenth among twenty incipientes.³⁰ Martinus belonged to a prominent Hungarian family. He came to Paris from the University of Vienna where he matriculated at the Faculty of Arts in the Hungarian Nation, *Natio Hungarica*, under Johannes Keckman, rector and canonist who began his office on April 14, 1502.

The rank-conscious scribe registered him as "Döminus Martinus, frater Thesaurarii regis Hungari no[bilis]", noble brother of the treasurer of the King of Hungary.³¹ His brother, Johannes Bornemissza, canon of *Várad*, established his career in royal finances. Johannes was treasurer for Wladislas II and around 1506 was appointed castellan of Buda, acting in this capacity until Wladislas died.³²

In 1507, Martinus was still in Paris. With his signature he approved the accounts of the noted printer, Berchtoldus Rembolt, receptor at that time. I am almost certain that he countersigned the records in his capacity as proctor of the English-German Nation.³³

Martinus Tholninus did not waste his time in Paris. He established friendly relations in leading humanist circles. The friendship with these humanists accompanied him even after he left Paris for Rome where he emerged in 1508. On September 12, 1509, Wolfgang von Matt, originally from Switzerland and the University of Basel,

collaborator with Jacobus Lefèvre since 1505, wrote a letter to Jan Schilling asking him to convey his greetings to Martinus Tholninus, "if you still like me give my regards in my name".³⁴

Martinus Tholninus from Tolna became pastor of Kolozsvár (Clausenburg) and, according to Johannes Pelletier, a French scholar, Martinus died shortly before 1513.³⁵

Georgius Pinter de Meszlény

The second Hungarian subject to frequent Vienna and Paris was Georgius Meszlényi, canon of Győr. He must have come to Paris before 1513.³⁶ The previous university he had attended was Vienna. He was immatriculated there under the rector Gabriel Guttrater de Lauffen, elected on April 14, 1500, into the *Natio Hungarorum* as Georgius Pinter de Messlen.³⁷ In Vienna, during the first semester of 1503, he became bachelor of Arts and in the first semester of 1505 master of Arts.³⁸

Johannes Sághi de Ság, Friend of Johannes Pelletier

Johannes Pelletier, a distinguished scholar at the University of Paris, was elected rector of the University on June 23, 1504. He published a school manual entitled *Peri Archon* on October 8, 1513. In this publication he addressed a Preface dated September 23, 1513, to a young Hungarian student, Johannes Sághi de Ság, from Pannonia. Pelletier begged his young Pannonian friend, "ingenuus adolescens", to greet his uncle in his name "courteously and cheerfully". The uncle was none other than Johannes Bornemissza, governor and castellan of the Castle of Buda, and brother of Martinus de Tolna, a Paris student.

Johannes Sághi de Ság immatriculated into the Hungarian Nation at the University of Vienna during the office of Johannes Trapp, a Viennese theologian, elected rector on October 13, 1505.³⁹ In the first semester of 1506, he was mentioned as "noble". After his studies in Paris, around 1513, he returned to Vienna where he was listed as master of Arts in 1518 and also elected proctor of the Hungarian Nation.⁴⁰

Johannes Croner

Johannes Croner, diocese of Esztergom, became bachelor of Arts in Paris in the spring of 1506. His bursa (weekly expenses for food and lodging) was taxed to 6 solidus, which put him in a somewhat higher middle income bracket. He was a good student ranking second out of five bachelors of Arts promoted with him. The degree of licentiatus was granted to him a year later in the spring of 1507 during the rectorship of Berchtoldus Rembolt.⁴¹

In possession of his Paris degrees, he went to Vienna in 1507, when he was inscribed into the matricula of the Hungarian Nation during the procuratoria of Cirillus Pintha and was marked as "Parisiensis".⁴² On October 13, 1509, Croner was elected proctor of the Hungarian Nation at the University of Vienna, with his place of origin indicated as "Braschovia", Brasso in Transylvania.⁴³

Georgius Angeli, from Pécs, with Paris Credentials Lost

Long after 1525 there was no appearance by Hungarian students on the benches of the University of Paris. The records of the Faculty of Theology at the University of Vienna, on July 20, 1528, mention a certain Georgius Angeli from Pécs.⁴⁴ He immatriculated at the University of Vienna into the Hungarian Nation under the rector Laurentius Motz from Württemberg, who was elected on April 14, 1528.⁴⁵

On July 20, 1528, the Faculty of Theology of the University of Vienna discussed the application of Georgius Angeli for a lecture room. He stated that he had earned a master of Arts degree at the University of Paris, and was "promoted" at the Faculty of Theology of Paris without being specific about his supposed degree. He asserted that on his way home, "redeundo in patriam", he lost his certificate, "littera testimonialis". The understanding Faculty of Theology of Vienna gave him thirty days to prove his assertions. Nevertheless, the Faculty allowed him to lecture, but outside of the aula (lectorium) of the theologians. Even during this period, he could not produce his credentials.

Anxious to have legal status at the University of Vienna, Georgius Angeli applied for inscription into the matricula of the Faculty of Theology, and promised to pay 2 solidus (schillings) for the registration. His request was granted but Georgius failed to pay Johannes von Camers (Camerino), the dean who inscribed him into the matricula. It was left to the latter's successor to collect the money.⁴⁶

Georgius Angeli must have continued his career at the Faculty of Theology because on November 1 (All Saints' Day) he delivered the customary university sermon. If he ever took part, or was invited to the friendly gathering called by dean Johannes von Camers on the day of All Saints — when he offered wine and fruit to the participants — the records remain silent. The celebration costed 24 denarii.⁴⁷

Comparative Figures of Hungarian Students Enrolled at the Universities of Vienna, Cracow and Paris

In comparing the numbers of Hungarian students frequenting universities outside the Hungarian frontiers, and taking a random example of the year 1500, there were circa one hundred seven Hungarian students studying abroad. Cracow had thirty-nine students, but the palms still went to Vienna with fifty students. Paris had three Hungarian students studying there.

In 1505, circa seventy-three students traveled outside the Kingdom of Hungary; Cracow listed ten with Vienna jumping to forty-eight, almost the same as in 1500, while Paris gained three Hungarian students.

The number of Hungarian students abroad continued to drop in 1515, numbering only fifty-one. From these subjects Cracow enrolled eight while Vienna listed thirty-seven, a lesser amount than in 1500 and 1510, while Paris had only one.

In 1520, the number of Hungarian students migrating abroad increased to circa eighty-three. Vienna retained the leadership with forty-seven Hungarian students while Cracow only had thirty-four. Paris listed only six.⁴⁸

Conclusion

The University of Vienna had considerable respect for Paris graduates. Upon immatriculation of former Paris students to Vienna, the Viennese proctor usually added the word "Parisiensis". Upon their return to their native land, the Hungarian subjects of the Universities of Paris and Vienna spread the reputation of those great Parisian and Viennese teachers whose lectures they were fortunate to attend.⁴⁹

Notes

1. Pearl Kibre, *The Nations in the Mediaeval Universities* (Medieval Academy of America Publications, No. 49), Cambridge, MS, 1962, p. 173.
2. R. Fink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, I/1, Wien, 1854, p. 20; II,, pp. 39, 49.
3. F. Gall, *Die Matrikel der Universität Wien* (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. VI. Reihe. Quellen zur Geschichte der Universität Wien I), Graz-Köln, 1956, I/1, p. 2. Henceforth: Gall, *Matrikel-Wien*.
4. See my Prosopographical Collection of Hungarian Students studying abroad from earliest times until 1526. It is arranged 1) alphabetical order with first name first; 2) according to universities; 3) chronologically in years of attendance. It can be consulted in the *Astrik L. Gabriel Collection on History of Universities* (University of Notre Dame, Notre Dame, IN, USA, telephone /219/ 239-5076).
5. Gall, *Matrikel-Wien*, I/1, p. 7, col. 2, no. 23.
6. H. Denifle-Ae. Chatelain, eds. *Liber procuratorum Nationis Anglicanae (Alemanniae) in Universitate Parisiensi* (Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis), Paris, 1937 (new edition), I, 584, 10; 585, 10; 604, 27; 605, 6, 9; 606, 1. Henceforth: *Auct. I*.
7. Professor P. Uiblein was kind enough to point out that the Paris graduate Christianus cannot be identical with Christianus de Septemcastris, who was inscribed into the Matricula of the Hungarian Nation at Vienna during the winter semester of 1392 under rector Hermannus de Treysa, canon of Saint Stephen at Vienna, medicus. Gall, *Matrikel-Wien*, I/1, 40, 2. This Christianus de Septemcastris became bachelor of Arts in Vienna only on October 4, 1394. P. Uiblein, *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385-1416* (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. VI. Reihe. Quellen zur Geschichte der Universität Wien. 2 Abteilung), Graz-Wien, 1968, I, 107, 16; 508 Reg. Henceforth: Uiblein, *Acta Fac. Artium Vindobonensis*.
8. *Monumenta Historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis*, Prague, 1830, I, pars I, 225, 250.
9. Gall, *Matrikel-Wien*, I/1, 24, 2, 18: „Mag. Benedictus de Gaczialken dt [dedit] 2 gr.”
10. Uiblein, *Acta Fac. Artium Vindobonensis*, p. 20, 20 (I. fol. 31 verso); also „Register de Personennamen”, p. 500, 1.
11. J. Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität in ersten Jahrhunderte ihres Bestehens*, Wien, 1865, I, p. 135; R. Fink, *Geschichte der Universität Wien*, I/2, p. 10; P. Uiblein, *Acta Fac. Artium Vindobonensis*, p. 54, 16; G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, Baltimore, 1962, I, p. 669.
See manuscripts in the Ambrosiana: A. 183 Inf.; M. 28 Sup.; S. 54 Sup. Described: A. L. Gabriel, *A Summary Catalogue of Microfilms of One Thousand Scientific Manuscripts in the Ambrosiana Library*, Milan, Notre Dame, IN, 1968, no. 33, p. 45; no. 619, p. 261; no. 871, p. 350.
12. Uiblein, *Acta Fac. Artium Vindobonensis*, p. 67, 20 (I. fol. 50 recto).

13. *Auct. I*, col. 771. On April 2, 1398, together with Johannes de Colonia, „qui fuerunt licentiatii in Decretis Parisius in die precedente [i. e. April 1]”, they asked the help of the English-German Nation to support them in their request for better classrooms to be assigned by the Faculty of Decretorum. V. Fraknói, *Nyomozások egy középkori magyar tudós életviszonyosságainak földértésére*. [Research into the Life of a Medieval Hungarian Scholar], Századok 28 (1984), p. 387.
14. A. Gloria, *Monumenti della Università di Padova 1318–1405*, Padova, 1888, II, p. 363, no. 2100: „Mag. Benedicto de Ungaria artium doctore.”
15. On history of the University of Óbuda, see the thesis of L. Domonkos, *A History of Three Early Hungarian Universities: Óbuda, Pozsony and Buda* (Medieval Institute), Notre Dame, IN, 1966, pp. 37–49, Chapter V: Benedictus de Makra, Professor at Buda, Royal Ambassador. Same, *Az Óbudai Egyetem*. Vigilia 11 (1975), pp. 680–687 [The University of Veteris-Buda].
16. Fraknói, Századok 28 (1894), p. 389; J. Gelcich-L. Thallóczy, *Ragúza és Magyarország összeköttetéseknek oklevéltára* (Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae), Budapest, 1887, pp. 846–847.
17. *Auct. I*, col. 829, 20–23; 838, 36, note 7.
18. Nicolaus Sunescheyn de Offenburga immatriculated into the Rheinisch Nation at the University of Vienna during the rectorship of Mag. Cholomannus de Nova Villa, elected April 14, 1396. Gall, *Matrikel-Wien*, I/1, p. 47, col. 2, no. 19. On June 29, 1398, he was seventh among the applicants for a bachelor of Arts degree: Uiblein, *Acta Fac. Artium Vindobonensis*, p. 162, 26 (I, fol. 83 recto). On August 17, 1399, he was granted dispensation to perform his acts for his bachelor of Arts degree due to his absence: Uiblein, *Ibid.*, 170, 23. A few days later, on August 31, at the request of Magister Hermannus Waltsee, the Faculty of Arts granted Nicolaus de Offenburga his „littera testimonialis ac recommendatoria Facultatis cum sigillo”, certainly in connection with Nicolaus de Offenburg’s plans to depart to the University of Paris. P. Uiblein, *Ibid.*, 171, 32–34.
19. Uiblein, *Ibid.*, 159, 24; 169, 9; 179, 27 (32, 34, 36, 40); 180, 5, 8, 10, 12, 16.
20. *Auct. I*, 839, 2–3; 843, 35–37; 844, 22–30; 899, note 1.
21. *Ibid.*, I, 928, 9–26; 929, 12.
22. *Auct. II*, 34, 5–6 (elected proctor); II, 38, 9–15: „non obstante quod ipse [Thomas] non compleverat cursum regencie.”
23. J. Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmunds*, Hamburg, 1838, reprint Scientia, Aalen, 1964, I, p. 331. Regarding the Register of Benedictus de Macra containing Polish accusations against the Teutonic Order, see: Biblioteka Zakładu Narodowego Imienia Ossolinskich, Wrocław (Breslau) Ms. 166/II, pp. 52–55; 59–67; 147. I am indebted for this information to Dr. Stanislas Belch, who wrote a book on Paulus Vlodomiri. J. Chmielewski, *Un internacionalista polaco Paulus Vlodomiri*. Oriente Europeo 7 (1957), pp. 21–24, also note 25.
24. Srs., *Makrai Benedek*. Századok 36 (1902), pp. 952–953.
25. S. Belch, *Paulus Vladimiri and his doctrine concerning international law and politics*, The Hague, 1965, I, p. 39; II, p. 1240, col. 2. See note 23.
26. K. Heilig, *Zur Geschichte der ältesten Ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra*. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts 1 (1931), p. 46; Domonkos, Vigilia 40 (1975), p. 684.
27. „Ad humillime supplicationem instantiam egregii magistri Benedicti de Macra, Gubernatoris episcopatus Ecclesiae Agriensis consilariiue Maiestatis nostre...” J. Karácsonyi, *Egy adat Makray Benedek volt Ó-Budai egyetemi tanár életéhez*. [Contribution to the Life of Benedictus de Macra, professor at the University of Veteris Buda], Századok 32 (1898) pp. 658–659.
28. *Monumenta Universitatis Pragensis*, I/1, p. 422; H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln 1389 bis 1559*, Bonn, 1892, I, p. 185, no. 40. Henceforth: Keussen, *Matrikel-Köln*; Gall, *Matrikel-Wien*, I/1, p. 146, col. 2, no. 34; See *Register der Personen und Ortsnamen*, I/2, p. 305, col. 1; p. 647, col. 2.

29. Paris, Sorbonne Archives Reg. 91 (85), fol. 62 verso; see A. L. Gabriel, *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Notre Dame—Frankfurt-Main, 1986, p. 43, note 75. Henceforth: Gabriel, *Paris and Its Hungarian Students*.
30. Reg. 91 (85) fol. 80 recto; Gabriel, *Ibid.*, p. 43, notes 77, 78.
31. K. Schrauf, *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630*, Wien, 1902, p. 61. Gall, *Matrikel-Wien*, II, 1451–1518, II/1, p. 303, col. 1; Gabriel, *Paris and Its Hungarian Students*, p. 43, note 79.
32. J. Fogal, II. *Ulászló udvartartása (1490–1516)*, [The Court of Wladislas II], Budapest, 1913, pp. 55–56; Gabriel, *Ibid.*, p. 44, note 80.
33. Reg. 91 (85), fol. 90 verso; Gabriel, *Ibid.*, p. 46, note 82.
34. Wolfgangus de Matt immatriculated into the University of Basel in 1498; H. G. Wackernagel, *Die Matrikel der Universität Basel. I. 1460–1529*, Basel, 1951, p. 254, note 31. From here he went to Paris, bachelor of Arts under Johannes Major, 1501/1502; Reg. 91 (85) fol. 46 verso. Still active in Paris in 1514, when he returned to Switzerland and joined the cloister of Engelberg. Gabriel, *Ibid.*, p. 46, note 83.
Johannes Schilling, diocese of Cracow, bachelor of Arts in Paris 1502/1503; in 1504, master of Arts, went to Rome, then returned to Paris, collaborated with Jacques Lefèvre; died very young, 1518. Writing on April 9, 1519, to Beatus Rhenanus, Jacques Lefèvre recommended Schilling „dilectissimus” to the prayers of the great humanist. Gabriel, *Ibid.*, p. 47, note 84.
35. Johannes Pelletier (Pellitarius), *Peri Archon (Id est de principiis) scientiarum: quae in dialectices initio generatim inquiri solent breviter ac artificiose complectens*, Paris, Henricus Stephani, 1513, Pref. Nono Cal. Octob. [September 23] fol. a2, I used the copy of Paris, Bibl. Nat., Réserve R. 836. Gabriel, *Paris and Its Hungarian Students*, p. 48, note 87.
36. *Peri Archon*, fol. a2, lines 29–30; Gabriel, *Ibid.*, p. 63, note 122.
37. Gall, *Matrikel-Wien*, II/1, 1451–1518, p. 281, no. 9: „Georgius Pinter de Messlen, 29 den.”
38. Schrauf, *Matrikel Ung. Nation*, pp. 48; 82. Gabriel, *Ibid.*, p. 63, note 124.
39. Gall, *Matrikel-Wien*, II/1, 1451–1518, p. 333, col. 1, no. 1.
40. Schrauf, *Matrikel Ung. Nation*, pp. 61, 63, 67, 179; Gabriel, *Ibid.*, p. 62, notes 119–120.
41. Reg. 91 (85) folio 88 recto. Gabriel, *Paris and Its Hungarian Students*, p. 42, no. 73.
42. Schrauf, *Matrikel Ung. Nation*, p. 49; Gabriel, *Ibid.*, p. 42, no. 74.
43. Schrauf, *Ibid.*, p. 28; Gabriel, *Ibid.*, pp. 42–43, no. 75.
44. V. Fraknói, *Adalékok a hazai és külföldi iskolaadás történetéhez a XV. és XVI. században*, [Contribution to the History of Hungarian Schooling at Home and Abroad during the XVth and XVIth Centuries], Századok 9(1875), pp. 673–674. Gabriel, *Ibid.*, p. 141 and no 323.
45. Gall, *Matrikel-Wien*, III, p. 45.
46. „Item die 20. Julii [1528] fuit congregatio facultatis propter petitionem Georgii Angeli Quinqueecclesiensis, qui petebat sibi dari locum legendi aliquid in sue? ris? literis, aiebatque se Parisiis fuisse creatum artium magistrum, et in facultate theologie promotum in eodem Parisiensi studio, seque in itinere redeundo in patriam sue promotionis perdidisse literas. Facultas nostra dedit eidem magistro Georgio spatium 30 dierum, quibus assertorum suorum dictis faceret fidem apud eandem facultatem nostram. Interim tamen legere posset, extra tamen theologorum lectorium. In hoc autem temporis spatio nihil literarum facultati ostendit.
Item idem magister Georgius petivit, ut matricule facultatis ascriberetur, quod et factum est. Promisit autem pro ea inscriptione sol(idos) 2, sed nondum eos mihi dedit, sed sequenti decano commissum fuit, ut eandem pecuniam exposceret ab eodem.” *Acta Facultatis Theologiae Vindobonensis*, III, folio 111 verso.
47. „Item idem magister Georgius assumpsit sermonem die Omnium Sanctorum. In ea congregatione exposui [Dean Johannes von Camers] pro vino et fructibus den 24.” *Acta Facultatis Theol.*, III, *Ibid.*

I owe the transcription of this passage to Professor Paul Uiblein, outstanding historian of the University of Vienna. I also gratefully acknowledge his valuable suggestions and contributions to this study originally given in German at the University of Vienna on September 4, 1986.

48. A. L. Gabriel's Prosopographical Collection; Same, *Paris and Its Hungarian Students*, pp. 158-161.
49. The delivery of this paper at the Second International Congress on Hungarology at the University of Vienna, 1986, was made possible by a travel grant from the University of Notre Dame (USA), thanks to the Very Reverend Dr. Edward A. Malloy, C. S. C., President; Dr. Timothy O'Meara, Provost; and Dr. Roger A. Schmitz, Vice President and Associate Provost.

Nyelv- és magyarságtudat a szétszórtságban

Az újkori nemzetek életének döntő fordulópontjait követően a politikai vagy valóságos harcokban alulmaradó, személyükben is fenyegetett egyének — maguk vagy családjukkal együtt — más, az ő ügyüket támogató vagy legalábbis semlegesen néző országban kerestek menedéket. Hasonló, de még inkább egyéni indíttatású mozgást hoz létre az országok közötti nagy gazdasági színvonalbeli eltérés, a jobb érvényesülési lehetőségek, munkafeltételek. A kétféle indíttatásból eltávozók úgy próbáltak letelepedni és munkát vállalni az őket befogadó országokban, hogy tudjanak egymásról, szükség esetén segíthessenek egymásnak. Így létrejöhettek jelentős települések, nemzeti jegyeket viselő városnegyedek, sokszor azonban — különösen néhány különleges ismeretet kívánó munkaterületen — csupán néhány személyre korlátozódott, korlátozódik az eleven, napi kapcsolatban levők száma. Ezek az emberek tehát valamilyen erkölcsi vagy anyagi kényszerből kerültek a határokon kívül, ezért hagyták el szülőföldjüket. (A korábban Törökországba, illetve Egyiptomba került és magyarságukat számontartó töredékeket inkább fizikai kényszer indította útjukra.) Őket tekintjük diaszpórának, szétszórtságnak, s így különböztetjük meg azoktól, akik nem áttelepülés, hanem a határok átrajzolása miatt kerültek a nemzettesten kívül. Természetesen előfordulhat, hogy az életkörülmények azonossá válása miatt ez a megkülönböztetés csekély jelentőséggel bír, de az érintettek gondolkodásában mégis elevenen élő tényező.

A magyarságtudatról szólva gondoljunk vissza a szó eredeti jelentésére, s csak azután kapcsoljuk hozzá a szokásos értékelő jegyeket. A szó szoros értelmében azt mondhatjuk tehát, hogy a Magyarországról másfelé települő — hacsak nem nemzeti-ségi — tudja és természetesnek tartja, hogy ő magyar. Ez a tudat nem okoz válságot az eltávozóknak. Eddig nem hallottam olyan családokról a távolban élők körében, ahol a második vagy harmadik nemzedék előtt a szülők, nagyszülők titkolni igyekeztek volna magyar származásukat. Ugyanakkor ismeretes, hogy más etnikai csoportokban sok szülő titkolni próbálta a származást, ezzel akarván erősíteni a beilleszkedési készséget, illetve beépíteni az ifjú nemzedéket a környező társadalomba.¹

Mi marad a szétszórtságban élők számára abból, amit egykor a nemzeti közösség biztosított? Végigtekintve a nemzetet jellemző fő tényezőkhöz, a következő elemeket látszik szükségesnek vizsgálni:

a) Amíg az anyanemzetben a területi egység adott jellemző, erről a szétszórtságban ma már nem, vagy alig beszélhetünk. Az a természetes csoportosulás, amely egykor városnegyedeket, utcasarokat hozott létre például az amerikai városokban, felbomlóban van, vagy teljesen meg is szűnt. Igaz, hogy ma viszont a közlekedés fejlődé-

sével bizvást kiterjeszthetjük a területi egység fogalmát akár 100–150 km-es körzetekre is, hiszen a gépkocsi ma ilyen távolságon belül is lehetővé teszi a rendszeres találkozásokat az azonos nemzetiségűek között, így a magyar származásúak között is. Az így kiterjesztett területi egység azonban csak akkor számba jöhető tényező, ha valami, például templom, hétvégi iskola, klub biztosítja a találkozások rendszerességét.

b) A nemzeti gazdasági élet összekötő erejét még nehezebb felfedezni. Ez szinte fogalmilag is kieső tényező, hiszen a távolban letelepülők egyik indítéka – mint láttuk – éppen az volt, hogy egy fejlettebb, magasabb szervezetségű, nagyobb hasznot, magasabb életszínvonalat adó környezetbe akartak kerülni, vagyis egy másik gazdaságba kapcsolódni. A külszársági (vagy magyarországi, de elsősorban külföldre szülő) újságok hirdetései inkább az üzletet fellendítő ügyfélfogó módszerek, semmint a belső, nemzeti-nemzetiségi alapon szervezett gazdasági élet megnyilvánulásai. Az egykori segélyező egyesületek mint gazdasági egységek régen beleolvadtak más szervezetekbe, vagy éppen megszűntek.

c) A közös történelmi múlt mint összekötő erő a tudat egyik legerősebb, ha nem a legerősebb pillére. Ugyanakkor a szorosan vett közös történetiség lezárul azzal a korszakkal, amikor az egyes személyek kiléptek a nemzeti közösségből. Valószínűleg ez okozza a több hullámú bevándorlás egyes hullámainak egymás közötti viszonylagos elszigetelődését. A közös történelem lezárulását oldhatja és valóban oldja is sokakban az otthon maradt családdal vagy barátokkal való kapcsolattartás, illetve az elhagyott társadalmi életet továbbra is figyelemmel kísérő érdeklődés. (Talán felesleges is említeni, hogy ez a figyelem két irányú is kell hogy legyen.)

d) A nyelv a legjobban szembetűnő, észlelhető közös elem a nemzet és elszármazottjai között. Mint a legszorosabban az egyéniséghez tartozó tényező, meglete, ereje a más nyelvi közegben élők egyik legbelső ügye, s függ az egyének általános képességeitől és a használat lehetőségétől. Megdöbbentő, hogy sok évtizede elszármazottak, például a hazai nyilvánosság előtt újra szereplő tudósok, művészek beszédében többnyire egyáltalán nem, vagy alig fedezhető fel más nyelv hatása, a néhány éves távollét után hazalátogatók közül pedig egyik-másik szinte hangsúlyozza beszéde idegenszerűségét, mindennapi dolgokról szólva is keresni látszik a szavakat. Valószínű, hogy inkább a más közösségbe való beilleszkedést akarja bizonyítani az ilyen beszélő, akinek idegen nyelv-használata valójában igen sok további kiegészítésre szorul még.

Ugyanakkor a nemzeti hovatartozás és a nyelv nem olyan szorosan összefüggő elemek, mint ahogy első pillantásra gondolnánk. A középkori nemzethez, natio-hoz való tartozás, illetve a regnum alattvalóinak státusza nem követelte meg az azonos nyelvet, mert volt más, átfogóbb összetartó erő (terület, gazdaság, eszmevilág). Nem kell azonban ilyen messzire visszatekintnünk: az 1941. évi népszámlálás során majdnem félmillióval többen vallották magukat magyarnak, mint magyar anyanyelvűnek; ilyen eltérést mutatott például a német nemzetiség, amely az említett többlet jelentős részét adta.² Ugyanez napjainkban más országokban figyelhető meg: magyar anyanyelvűek inkább norvégoknak, amerikaiaknak, kanadainak vallják magukat. A letelepülők távolabbi – harmadik, negyedik – nemzedékében pedig már általános jelenség, hogy a származás tudata megmarad, de a nyelv felületes ismerete is egyre ritkább.

A nyelvhasználat és általa a pontos és könnyed önkifejezés igénye vezeti – más tényezőkkel együtt – a kitelepülöket egyesületek, klubok, társaságok, vallásos indítta-

tású szervezetek létrehozására. Azt gondolnánk, hogy ez csak a 70–80 évvel ezelőtti kivándorlók, esetleg az 1956-ban elvándoroltak ügye. Nos, az elmúlt évtizedben, sőt az elmúlt utóbbi néhány évben is szép számmal alakultak egyesületek, klubok, s létrejöttük az együttes tevékenységre, élményre való igényeket jelzi. Míg 80–100 éve az egyesület létrehozatala jelentette a biztonságot, az együttes erőt a napi élet gondjaival szemben, az utolsó évtizedben az új egyesületek szerepe megváltozott: a sikeres társadalmi beilleszkedés után jöttek létre, a szellemi, kulturális igényeket tehát a már korábban megteremtett biztonságos alapra építették.

e) A nemzeti kulturális hagyományok megélése és folytatása, ez a másik kiemelkedően fontos tényező egyrészt az előbb említett szervezetek megalkotására ösztönöz, másrészt kizárólag művészeti célú együttesek megalakulását segíti elő (néptáncegyüttesek, kórusok, fadaragók, szövők körei stb.). Azt mondhatnánk, hogy a kulturális örökség a nép belső „történelme”, amelyben többé-kevésbé áttételesen tükröződnek a kívülről ráható események. Keveredhet a nyelvhasználat (dalok, színjátszás), vagy lehet attól független (tánc, képzőművészet). Az utóbbiaknak nagy szerepük lehet a nemzeti kultúra értékeinek elfogadtatásában az új haza lakosai között; elősegíthetik, hogy a „mátság” ne visszahúzóódást vagy ellenérzést, hanem érdeklődést, rokonszenvet keltsen. Ennek az igénye a szétszórtsági tudat egyik igen fontos eleme.

A kulturális hagyományok folytatása kétirányú folyamat: Magyarországon is nagy örömmel fogadják például a külföldi magyar néptánc-együtteseket, esemény egy-egy távol élő szerző kötetének magyarországi megjelenése, egy-egy távolban keletkezett magyar ihletésű műalkotás megtekintése, könyv kézbevétele.

f) S végül él a szétszórtságban — mint az óhazában is — egy nehezen körülírható magyarságerzés (mely tehát nem azonos a magyarság tudatával), amelyet a felsorolt létező összetevők együttesen alakítanak ki, és a nemzettel való érzelmi kapcsolat alapját adják. Ez az érzés többnyire, de nem szükségszerűen pozitív. Időnként, esetenként megjelenhet benne valami kisebbségi érzés, reménytelen szabadulni, menekülni vágyás éppúgy, mint büszkeség, optimista értékbizonyítás, az erő hangsúlyozása, a kitartás a nagyobb közösségbe való beilleszkedésben a saját egyéniség feltétlen megtartásával. Ezt az elemet befolyásolják talán a legerősebben az óhazával kapcsolatos történetek.

A magyarok többé vagy kevésbé formális szervezetei valami olyan társadalmi alakulatfélét hoznak létre, amelyeket Hankiss Elemér „második társadalomnak” nevez.³ Az első, a nagy, hivatalos társadalomtól eltérőleg itt valóban követhető a gyorsabb differenciálódás és integrálódás, tehát a belső mozgás lehetősége és megléte; a horizontális szerveződést a szerveződéők magyar mivolta biztosítja. Fellelhető itt a nem állami, nem teljesen befogadott jelleg (megnyilvánulása például a rendezvények gyakori teremtés-gondja), az „első nyilvánosságtól” való távolmaradás, az információáramlás személyes, embertől emberig módja. Még tarkább pluralizmust visz a nagy társadalom életébe olyan elvekkel, amelyekre adandó alkalommal (pl. választásokon) a nagy társadalom is építhet. A második nyilvánosságot Hankiss Elemér a kultúra és a tudat körével tölti még ki. S valóban, mint említettük, a magyar szervezetekben központi kérdés a kulturális hagyományok, közösségi szokások ápolása, aminek a jelentőségét akkor sem lehet vitatni, ha viszonylag távolabb esik is a tartalma a sokszor és helyesen hangsúlyozott „tisztta forrástól”.

A magyarságtudat elemei határozzák meg a személyek, közösségek (egyesületek, szervezetek) viszonyát Magyarországhoz. Nemegyszer észlelhető, a közös kultúra a legerősebb: a kultúrával van kapcsolat, az országgal nincsen. Itt-ott más a közösségnek és más az oda tartozó egyénnek az óhazához fűződő viszonya. A tudatban ugyanakkor valami kettősség él, hiszen az egyén egy másik, általa választott társadalomnak is tagja. Amíg a letelepülők nemzedékében a magyarsághoz tartozás az erősebb, a második nemzedékben kettős tudat, kétféle hovatartozás jelenik meg. Ez könnyen megérthető más társadalmi analógiákból: ugyanaz az ember több közösségnek is lehet egyszerre tagja, csupán úgy kell ezeket a közösségeket kiválasztania, hogy az egyénnel szemben támasztott igényei ne legyenek egymással ellenkezők, egymást kizárók.

A második nemzedék gondolkodási formáiból néhányat Sárospatakon, az ottani nyári kollégium résztvevői között volt alkalmunk megfigyelni. Világosan láthatók azonban az ottani gondolkodásformák elemzésének korlátai, főleg az eredmények egyedisége, illetve esetlegessége, amiből következően nem lehet belőlük sem az egész második nemzedékre, sem a mindenkori második nemzedékre vonatkozóan általánosítani, csupán annyi mondható el, hogy ezek a tudatformák is léteznek, valóságos előfordulások.

Jellemzi a Patakra menő fiatalokat a magyarsághoz tartozás feletti büszkeség. Egy 16 éves amerikai így ír erről: „Anyám, apám itt születtek Magyarországon, és teljesen magyarosan neveltek engemet. Én személyesen büszke vagyok, hogy magyar vagyok. Otthon beszélek magyarul, és nagyon el vagyok foglalta a többi magyarokkal.” Egy hasonló korú angliai gyermek pedig így fogalmaz: „I enjoy telling people that I am half Hungarian... I am so proud to be Hunglish.” Mások számára a kettősség nem ilyen természetes. Íme, egy 17 éves ifjú szavai: „Elég furcsa az én sorsom, mert nekem nincs igazi hazám. Ezt úgy értem, hogy az USA-ban lakom, de magyarnak érzem magam, és Magyarország az én hazám is.” Vagy egy másik szavai: „I feel that I have quite strong ties to Hungary, but at the same time I don't feel completely Hungarian. I also don't feel completely American.” Egy 18 éves fiatal összetett érzésvilágát tükrözik a következő sorok: Ich bin stolz, etwas ungarisch zu können und dass wir nicht 100%-ige Schweizer sind. Trotzdem möchte ich nicht in Ungarn leben, denn das Leben hier ist für mich etwas zu langweilig und ich bin mich an grösseren Luxus gewöhnt. Trotzdem freut es mich, etwas ungarisches Blut zu haben und dieses Leben hier kennenzulernen.” Záradéka már határozottabb: „Bestimmt komme ich wieder!”

Örömmel láttuk, hogy a magyarországi tartózkodás, az, hogy a szülők lefestette világ valóban létezik, komoly hatással van a fiatalokra: „When someone asks me where from I am I say that I'm Brazilian. But since I came to Hungary I feel I am more Hungarian than Brazilian.” S ez a tudat 18 éves korban már olyan erős is lehet, hogy minden összetettsége ellenére biztató távlatokat is nyithat: „Ich glaube nicht, dass ich einmal in Ungarn leben werde, aber ich möchte den Leuten helfen, wo ich kann. Deshalb ist es für mich auch selbstverständlich, dass meine Kinder ein wenig ungarisch lernen und etwas von der Geschichte Ungarns wissen.”

Ezt a távlatot kívánjuk erősíteni azzal, hogy a Balatonnál 16–17 éve, a Sárospataki Nyári Kollégiumban 15 éve, Baján nyaranként 3 éve fogadjuk más országok magyar származású fiataljait, Kőszegen gimnáziumi tanulmányokat szervezünk a számukra, egyetemeinken tanulmányi lehetőséget biztosítunk nekik. Reméljük, hogy

munkánk nem lesz hiábavaló, s újabb szint visz a szétszórtság nemzeti tudatába, bennünk pedig erősíti a nemzeti lét immár határokhoz nem kötött voltának gondolatát.

Jegyzetek

1. Kende Péter: *Zsidóság antiszemitizmus nélkül?* Valóság, 1984. 8. sz. 69–88.
2. Dávid Zoltán: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene.* Valóság, 1980. 8. sz. 87–101.
3. Valóság, 1984. 11. sz. 25–44.

GUTAY LÁSZLÓ (*West Lafayette*)

**A nukleáris láncreakció és az osztrák–magyar
kulturális hagyományok**

Egyetemi fizika és más természettudományok sok éves tanítása során észrevettem, hogy forradalmi fejlődést okozó elméletek és felfedezések egész sora olyan személyek nevéhez fűződik, akik születésük, tanulmányaik, vagy munkájuk miatt Közép-Európa kulturális befolyása alatt álltak.

A lengyel Copernicus nevével szinonim a Föld tengely körüli forgása és a Nap körüli keringése. Az ő feltételezése jelentette az ezeréves ptolemaioszi téves föld-középpontú világkép elvetését. (*De revolutionibus orbium coelestium* 1543.) Az emberiség ezen világközpont áthelyezését „kopernikuszi fordulathatnak” is nevezi.

Az elliptikus pályán keringő égitestek mozgástörvényét, a modern newtoni mechanika és gravitációs törvények kísérleti alapját Kepler Prágában fedezte fel, mint Rudolf császár udvari csillagásza.

A gén-elmélet és modern genetika megteremtője, Mendel az Osztrák–Magyar Monarchia területén fejtette ki tudományos tevékenységét.

Boltzmann, a statisztikus fizika egyik úttörője Bécsben tanult. A Maxwell–Boltzmann distribution elnevezés innen származik.

A modern lélektan alapjait Freud, osztrák orvos fektette le. Ahhoz, hogy Einstein eljusson általános relativitáselméletéhez, két fontos alapvető fogalom korábbi tisztázása volt szükséges: a nem euklideszi geometria lehetősége (Bolyai János) és a gravitációs és tehetetlenségi tömeg egyenlősége (Eötvös Loránd). Érdekes, hogy az ulmi születésű Einstein Prágában is volt egy ideig egyetemi tanár. A nukleáris fizika kezdetét a lengyel származású Sklodowska Maria rádium-előállításától számítjuk, amiért Nobel-díjat kapott.

Az atom, nukleáris és elemi részek fizikájának elméleti leírását a hullám-quantum mechanika adja. Ennek az elméletnek alapvető gondolata a Schrödinger-egyenletben nyert kifejezést, amit Schrödinger osztrák fizikus írt le először.

Az atommag héj modelljének leírásáért a monarchiában született, Amerikában élő Goeppert Maria kapta a Nobel-díjat.

A közép-európai értelmiségieket részben bántja, részben elgondolkoztatja a kérdés: mi az oka vagy forrása ennek a nagy számú zseniális ember feltűnésének ezen a földrajzi területen, és hogyan magyarázható a vele együtt megjelenő, a nyugati világban egyedülálló társadalmi tragédiák sorozata.

Az alábbiakban részletesen leírom egy földink, Szilárd Leó befolyását az emberiség jövőjére.

Einstein, a speciális relativitás-elmélet alapján levezetett, az energia tömeg equivalenciáját kifejező egyenlete 1905 óta volt ismert.

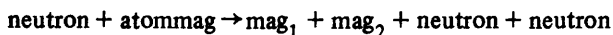
$$E = mc^2$$

A harmincas évek végén az is tudott volt, hogy az atommag szétesése folyamán megjelenő tömegek összege kisebb, mint a felbomlott mag tömege

$$m_1 + m_2 < m$$

Kézenfekvő volt, hogy a tömegcsökkenéssel egyöntetűen sugárzási energia jelenik meg Einstein képlete alapján. Három fontos lépés következik.

I. Szilárd javasolta az alábbi folyamat lehetőségét:

Ha a keletkezett neutronok száma nagyobb, mint 2, akkor lehetséges lenne fenntartani egy nukleáris láncreakciót.

II. Hahn és Strassmann felfedezték, hogy neutron-sugárzás hatására az uránium felbomlik.

III. Halban, Joliot és Kowarski kísérletileg bebizonyították, hogy a maghasadást neutron-kibocsátás kíséri. Szilárd, aki látta az ezen eredményekből származható következményeket, kérte Fermi és Joliot-t eredményeik titokban tartására, nehogy esetleg ők adják meg a szükséges információt a központi hatalmaknak nukleáris fegyver gyártására. Joliot ellenállása miatt ez nem sikerült. Szilárd ekkor tervet változtatott. Megnyerte az akkor már jól ismert elméleti fizikusokat célja támogatására: Tellert (a későbbi hidrogénbomba és a csillagháború tervezője), Wignert (az atomfizika csoport-elméleti értelmezését és a láncreakció leírását adja, Nobel-díjas) – mindkettő magyar származású – és Weiskopf osztrák származású magfizikust. Kihasználva a fent említett fizikusok hírnevét, Szilárd újra megpróbálta leállítani az amerikai, angol és francia kutatók eredményeinek közzétételét. Nem volt megegyezés két ok miatt:

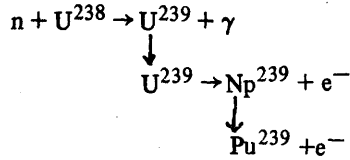
- a) Nem hittek a láncreakció megvalósíthatóságában,
- b) Szerettek volna elismerést kapni munkájukért.

Ha a fizikusok nem látták is értelmét Szilárd érveinek, az őket támogató tisztviselők annál inkább. Azért kérték Fermi, hogy ne publikálja továbbra is nyilvánosan a nukleáris hasadással foglalkozó kutatási eredményeit. Így maradt titkos a szénnek a neutron befogadó hatáskeresztmetszete. Ennek az a jelentősége, hogy a neutronokat, amelyek a reakcióban ($\text{neutron} + \text{U}^{235} \rightarrow \text{nukleáris töredékek} + 2,5 \text{ neutron}$) keletkeztek, le kell lassítani, mielőtt azok újabb bomlást tudnának előidézni. A legegyszerűbb lassítást előidéző anyag a szén lett volna, feltéve, hogy a szén nem nyeli el a neutronokat lassítás közben. Fermi méréseiből helyesen arra következtetett, hogy szén használható mint moderátor. Az angolok, franciák és németek nehézvízzel próbálkoztak. A németek nehézvíz-készletét szállító hajót egy norvégiai fjordban elsüllyesztették. Miután az uránium 235-ös izotóp szétválasztási módszerét Frisch és Peierls kidolgozta,

az első reaktort Fermi vezetése alatt a chicagói egyetemen 1942 decemberében hozták működésbe.

Az első U^{235} -bomba bevetésére 1945. augusztus 6-án került sor Hirosimában.

Ha a nem hasadó U^{238} -at reaktorba teszik, az uránium 239-es izotópja keletkezik: U^{239} . Ez kétszeri elektron-kibocsátás során plutóniummá alakul, ami szintén hasadó, tehát robbanóanyag készítésére használható.

Nagaszakit plutónium bombával robbantották le 1945. augusztus 9-én. Ezzel Amerika kikényszerítette Japán fegyverletételét és a második világháború befejezését.

GYÖRGY HARASZTI (Budapest)

Schönes neues Lied von Ofen

(Jiddische Chronik in Versen über die Belagerung von Buda i. J. 1686)

Dem Gedenken an Róbert Dán

I. Jüdische Denkmäler der Zurückeroberung von Buda

Die systematische Sammlung und Publikation der jüdischen alten Dokumente ungarischer Relation blicken auf eine kaum hundertjährige Vergangenheit zurück. Speziell in Bezug auf die Eroberungsgebiete ist dies der Fall. Zuerst hatte Samuel Kohn einige, sich mit der jüdischen Bevölkerung des türkischen Buda beschäftigende originelle Quellen gesammelt und in den Jahrgängen 1879–1880 der *Történelmi Társulat* auszugsweise in Ungarn veröffentlicht und danach im Buch *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Hebräische Quellen und Daten zur Geschichte Ungarns) 1881 neu drucken lassen.¹

Die mit Buda zusammenhängende wichtigste erzählende Quelle, *Megillat Ofen* von Izsák Schulhof wurde von Dávid Kaufmann, Professor des Budapester Landesinstitutes für die Ausbildung von Rabbinern, einem namhaften Forscher der jüdischen Geschichte, Kulturgeschichte und Religionsphilosophie am Ende des vergangenen Jahrhunderts in Trier, in hebräischer Sprache herausgegeben.² Aus diesem Werk erschienen lange Zeit hindurch nicht einmal als Fragmente zu bezeichnende Brocken und Auszüge in ungarischer Sprache,³ die 1961 erarbeitete, Manuskript gebliebene Rohübersetzung von Róbert Dán⁴ gibt zwar schon einen vollständigen Text, diese Übersetzung kann jedoch an mehreren Stellen mißverstanden werden und bringt keine Erklärung zum Text. Die Ausgabe von *Megillat Ofen* unter dem Titel *Budai Krónika* (Chronik über Buda) durch Magyar Helikon⁵ ist vom philologischen Gesichtspunkte auch nicht befriedigend.

Die Aufzählung der bis zur Jahrhundertwende bekanntgewordenen Quellen befindet sich in der 1901 erschienenen grossen Monographie von Sándor Búchler, die wegen ihres Reichtums an Material bis heute unentbehrlich ist.⁶

An den *Megillat Ofen* eng anknüpfende, diesen sozusagen fortsetzende, jiddische Chronik in Versen, Schönes neues Lied von Ofen wurde nur in unseren Tagen ungarisch erschienenen⁷. Weder diese Chronik, noch das darin enthaltene ergänzende – bekräftigende zeitgenössische Flugblatt, teils in Hebräisch, teilweise in Jiddisch verfaßt, wurde in Deutsch publiziert. (Ersteres wurde von Alfred Fürst,⁸ letzteres von Max Brann⁹ herausgegeben.)

Bei der Untersuchung des Lebens der Juden unter der Türkenherrschaft leisten, außer den sich in den vergangenen Jahrzehnten intensivierten archivalischen Forschungen,¹⁰ die als Ergebnis der archäologischen Ausgrabungen erschlossenen architektoni-

schen Denkmäler¹¹ und der auf Grund der unermüdlichen Tätigkeit von Alexander Schreiber zusammengestellten Corpus, die imposante Sammlung der jüdischen Inschriften in Ungarn, eine große Hilfe.¹² Die Forschungen wurden in letzter Zeit auf die Erschließung der sachlichen Denkmäler konzentriert, aber, wie auch die Neuentdeckung der Manuskriptversion aus Prag des *Megillat Ofen*¹³ beweist, wurde auch auf dem Gebiet der erzählenden Quellen das letzte Wort noch nicht gesprochen.

Eine mögliche Gruppierung der Denkmäler jüdischen Bezugs (Herkunft) der letzten Jahre des türkischen Buda enthält die folgende Tabelle. (In Klammern die wichtigsten Urquellen, Quellen, Denkmäler ohne Anspruch auf Vollständigkeit):

A) Sachliche Denkmäler

1. Architektonische Denkmäler (Kleine Synagoge in der Budaer Burg, Táncsics Mihály u. 23. Säulenkapitelle der gegenüberliegenden grossen Synagoge auf dem Hof der ersteren).¹⁴
2. Grabsteine (in den Lapidarien verschiedener Museen).
3. Inschriften (Sammlung in Táncsics Mihály u. 23.).
4. Numismatische Denkmäler (Zeitgenössische Spottmünze im Ungarischen Nationalmuseum).¹⁵

B) Schriftliche Quellen

1. Literarische Denkmäler
  - a) Erzählende Quellen (*Megillat Ofen, Ajn šajn naj lid fun Ofen*. Kommentare von Schulhof zu den Trauerliedern, kurze Zusammenfassung von Juda ben Kohen Efraim über die Zurückeroberung der Stadt im Vorwort zur Responsumssammlung seines Vaters)¹⁶
  - b) Trauerlieder (zwei Trauerlieder Schulhofs)¹⁷
  - c) Danksagende Gedichte (Schulhof: „Danksagungslied für die wunderbare Rettung“)¹⁸
2. Responsaliteratur (Zevi Askenazi, Ephraim Kohen)¹⁹
3. Urkunden (Protokolle der Verhöre im Rabbinertribunal)²⁰
4. Märtyrerlisten (Märtyrerliste aus Worms)²¹
5. Flugblätter (Flugblatt von Sender Tausk)²²

II. Juden in Buda unter der Türkenherrschaft

Das Leben der jüdischen Bevölkerung von Buda unter der Türkenherrschaft wurde zum ersten Mal²³ von Sándor Búchler mit bis heute wirkender Gültigkeit in den Abschnitten V–VIII seines großen Werkes dargestellt.²⁴ Bezüglich der jüdischen Bevölkerung Budas dieser Zeit wiederholt Székfü im entsprechenden Teil der *Magyar Történet* (Die Geschichte Ungarns)²⁵ im wesentlichen was Búchler gesagt hat. Búchlers Ergebnisse findet man auch in der Imre Wellmann durchgearbeiteten zweiten Ausgabe der grandiosen Monographie von Árpád Károlyi²⁶ und im Werk von Lajos Fekete aus dem Jahre 1944 bzw. im Werk von Lajos Fekete–Lajos Nagy (1973) in der Geschichte von Buda(pest) zur Zeit der Türken.²⁷ Das von Búchler vermittelte Bild wird auch durch die Detailforschungen und großen archäologischen Ausgrabungen der 60-er und 70-er Jahre bekräftigt. Schließlich befaßte sich in seinem Nachwort zur *Chronik von Buda* Ferenc Szakály mit dem Leben der (Budaer) Juden unter der türkischen Herrschaft, mit ihrer gesellschaftlichen Rolle und relativen Beschüttheit.

Nach der Niederlage bei Mohács hat der auch Buda erobernde Suleiman der Prächtige die Budaer Juden – ähnlich den Handwerkern und Kaufleuten anderer eroberter Städte – in die balkanischen Städte und nach Konstantinopel umgesiedelt. In der entvölkerten Zsidó utca (Judengasse) in Budavár erschienen erst wieder 1538 jüdische Kolonisten.²⁸

Nach der endgültigen Eroberung von Buda durch die Türken nahm diese Gemeinde mit deutschem Charakter teilweise orientalischen Charakter an. Außer den in Mähren und Böhmen sowie den österreichischen Erbländern geborenen gibt es Angaben nicht nur aus Gran und Ráckeve, aber auch aus Safed, Semendria, Konstantinopel, Belgrad, Saloniki, Sofia, Plewna, Edirne, Plowdiw, Kawala, Widin und Sarajewo angekommen sind.

Infolge der Existenzunsicherheit und den in den Grenzgebieten auch in Friedenszeiten bestehenden Kriegsgefahren im türkischen Reich nahm die Fluktuation der jüdischen Bevölkerung sehr große Maße an, z. B. waren die 1546 in Buda registrierten orientalischen Juden bis 1559 beinahe alle geflüchtet.²⁹

Die Budaer Juden bildeten die reichste und zahlenmäßig stärkste ungarländische Religionsgemeinde des 16–17. Jahrhunderts,³⁰ sie umfaßte 1580, Büchler zufolge, 800 Mitglieder.³¹ Im 15-jährigen Krieg wurde die Gemeinde beinahe völlig vernichtet, nach dem Friedensvertrag bei Schitwatorok jedoch wieder besiedelt. 1660 übertraf die Bevölkerungszahl des jüdischen Viertels den Stand vor dem Krieg³² und nahm in den 1670-er Jahren weiter zu. Nach allgemeiner Übereinstimmung umfaßte das Budaer Judentum, das mit Flüchtlingen aus Litauen, Niederösterreich und Mähren erweitert wurde, 1686 etwa 1000 Menschen, obwohl wegen der Belagerung viele abgewandert waren.³³

Zur Zeit der Rückeroberung von 1686 hatte Buda, eine ausgesprochene Großstadt, im damaligen Ungarn, zusammen mit den dorthin geflüchteten Türken und der Garnison, eine Bevölkerung von ca. 21–24 Tausend Einwohnern;³⁴ die Juden machten etwa 4–5% der Gesamtbevölkerung aus.³⁵

Die Trennung und freiwillige Absonderung der Juden, die Institution des Ghettos, wurde auch in der türkischen Welt beibehalten. Der Mahalle i jehudian war dort, wo er längst vor der Niederlage bei Mohács gestanden ist, in der heutigen Táncsics Mihály utca. Außerhalb des Burgviertels lebten Juden in der Umgebung der heutigen „Komjádi“-Schwimmhalle und der Víziváros (Wasserstadt), die wegen ihrer großen jüdischen Bevölkerung auch Judenstadt genannt wurde. Der Friedhof befand sich wahrscheinlich beim Abhang unter der heutigen Hunfalvy utca.

Auf den in Buda aufgefundenen über 100 Grabsteinen mit hebräischer Inschrift befinden sich außer den hebräischen ausschließlich deutsche Namen, was darauf verweist, daß auch nach Mohács Juden überwiegend deutscher und nicht spanischer, sefardistischer Herkunft sich in Ungarn ansiedelten. Auch die offizielle Sprache der Gemeinde war deutsch.

Gleichzeitig spiegeln die zeitgenössischen Budaer Inschriften aus der Zeit der osmanischen Herrschaft einen einheitlichen türkischsprachigen Einfluß wider: die Form war von der mittelalterlichen abweichend, die Sprache sehr einfach, orthographisch oft falsch.³⁶

Die Türken behandelten ausschließlich ihrer Religion wegen die Juden nicht be-

sonders schlecht wenn diese also – ähnlich den anderen Schichten der Bevölkerung – unter den Prüfungen, der Existenzunsicherheit, die sich aus der bis ins 17. Jahrhundert dauernde Krise des osmanischen Reiches ergaben, gelitten haben, befanden sie sich dennoch in einer günstigeren Situation als ihre Glaubensgenossen in den Ländern des christlichen Europas.³⁷ Die vor den Verfolgungen in Mittel-Osteuropa flüchtenden Juden fanden auf Gebieten, die unter Türkenherrschaft standen, auch in Buda, ein neues Zuhause.

In Kenntnis der Voraussetzungen ist es kein Wunder, daß diese Juden die türkische Herrschaft als ihre eigene betrachtet haben, und gegebenenfalls beteiligten sie sich im Interesse der Verteidigung ihres Lebens und Vermögens im Laufe des 15-jährigen Krieges oder in den 1680-er Jahren auch bewaffnet an den Kämpfen gegen die Belagerer der Burg.³⁸

Die intolerante religiöse Auffassung, der Fanatismus der Zeit, begleitet von den aus ihrer Türkensympathie und der Fremdheit der Juden resultierenden Gefühle des Hasses, der Eifersucht und dem Neid ihrer wirtschaftlichen Tätigkeit gegenüber, führten oft zu Verfolgungen, Plünderungen, Pogromen, was umgekehrt weitere Juden dazu zwang, in türkische Gebiete zu übersiedeln.

Die Lage verschärfte sich besonders zur Zeit der großen Kriege, als die aufgehetzten Volksmassen die Juden in ihrer Nachbarschaft für die eventuelle Schlappe der christlichen Armeen verantwortlich machten. So diente nach der erfolglosen Belagerung von Buda im Jahre 1684 im damals zu Venedig gehörenden Padua das Gerücht, daß die sich an der Verteidigung der Stadt beteiligenden „30 000 jüdischen Millionäre“ aus Ofen die Türken gegen die gefangengenommenen christlichen Soldaten aufwiegelten und sich an der Ermordung beteiligten, als Vorwand für ein blutiges Pogrom.³⁹

Natürlich „brachte dem Hof des Sultans die Toleranz gegenüber den Juden viele Nutzen: sowohl als Steuerzahlende wie als – gelegentlich zwangsmäßige – Kreditgeber gehörten sie zu den „aufopferungsvollsten“ Untertanen des Reiches. Das im türkischen Reich akkumulierte Handelskapital war zum Großteil gerade in ihren Händen im Umlauf...“⁴⁰

Die Budaer Juden waren außer im Fleisch-, Salz- und Weinhandel auch als Steuer- und Zollpächter sowie als Beamte der Schatzkammer tätig; es befanden sich jedoch auch Ärzte und Gewerbetreibende unter ihnen.⁴¹

Die etwa 1000 Ofener Juden folgten drei Riten: dem ashkenasi (deutsch), dem sefardistischen (spanisch) und dem syrischen. Vermutlich funktionierten in Buda entsprechend dieser Verteilung zuerst zwei, dann ab 1674 drei Synagogen; zwei im heutigen Burgviertel, die dritte in der Wasserstadt (der genaue Ort ist bis heute unbekannt). In dem der Zeit typischen Geiste der Absonderung beschränkte sich die Bildung der Budaer Juden nur auf die Pflege der jüdischen Wissenschaft. In der „großen Stadt der Weisen und Schriftkundigen“ gab es lernende und betende Vereine und eine Talmudschule. Das Relegionsleben wurde durch verschiedene Wohlfahrtsvereine – zur Krankenpflege, Bekleidung der Armen, zur Beerdigung – vervollkommenet. Die Juden in Ofen nahmen an der Befreiung der jüdischen Gefangenen aktiven Anteil und unterstützten ihre Glaubensgenossen im Heiligen Land mit bedeutenden Spenden.⁴²

Außer den schon erwähnten literarischen Werken und anderen Publikationen blieben noch zahlreiche meist provinzialische Denkmäler des geistigen Lebens, der li-

terarischen Tätigkeit der Schriftkundigen Ofener Herkunft, mystische und messianische Schöpfungen inbegriffen, erhalten.⁴³

III. Das Schicksal der jüdischen Bevölkerung von Buda im 1686

Nach der erfolglosen Belagerung Wiens begann im Jahre 1684 die endgültige Befreiung der ungarischen Gebiete von der türkischen Herrschaft. Die christlichen Heere versuchten 1684 Buda zurückzuerobern, aber die bei Visegrád und Vác siegreiche Armee scheiterte bei der Hauptstadt; nach 109 Tage dauernder Belagerung entfernten sich die Belagerer von Buda, nachdem sie große Verluste hinnehmen mußten. Die letzten Tage Ofens unter der Türkenherrschaft verewigte der bereits bei der Aufzählung der Quellen erwähnte zeitgenössische jüdische Memoirenschreiber aus Ofen, Izsák Schulhof, dessen Chronik *Megillat Ofen* und die Kommentare zu seiner zwei *Kína* – Trauerliedern⁴⁴ – zur Klärung der Ereignisse mit jüdischen Bezug während der Belagerungen von 1684 und 1686 einen großen Teil leisteten. Schulhof stammte aus Prag, und nach der Erstürmung Ofens im Jahre 1686 kehrte er dorthin zurück, wo er später auch starb.

Sein Werk *Megillat Ofen*, in Ungarisch unter dem Titel *Budai Krónika* veröffentlicht, ist eine an dramatischen Wendungen reiches Buch, und sein Werk wird dadurch nur gesteigert, daß es trotz seines relativ geringen Umfanges zahlreiche, sonst nicht bekannte wirtschaftliche, lokalgeschichtliche, mit dem Leben im Ghetto zusammenhängende kultur- und ereignisgeschichtliche Angaben liefert. Auf Grund seines Werkes war Schulhof ein rationeller Geist, die Authentizität der von ihm mitgeteilten Fakten wird durch die Tatsache stark bekräftigt, daß seine Feststellungen – und allein die Zahl der chronologischen Daten der Budaer Chronik liegt über zwanzig – im Vergleich zu anderen zeitgenössischen Quellen überraschend genau und auch nachprüfbar sind.

Natürlich können auch Schulhof zahlreiche Irrtümer nachgewiesen werden,⁴⁵ aber das von ihm vermittelte Bild kann im wesentlichen bestätigt werden, und was noch wichtiger ist, als Augenzeuge und Opfer der Ereignisse bringt er die Gefühle der belagerten Juden zum Ausdruck.

Vor der Belagerung im Jahre 1684 flüchteten die mit den Kaiserlichen sympathisierenden Juden aus der Stadt, während sich die Zurückgebliebenen an deren Verteidigung aktiv beteiligten. Ihr Eifer wurde dadurch noch gesteigert, daß sie bei den auch durch die Christen aus den Eroberungsgebieten unterstützten Belagerern – den zirkulierenden Nachrichten zufolge – mit keiner Gnade rechnen konnten. Sowohl unter den Belagerern als auch unter den Belagerten herrschten Seuchen und Hunger, in der umschlossenen Stadt gab es kein Roggenbrot mehr, der Preis des Fleisches erhöhte sich auf das fünfzig-, der des Weines auf das zehnfache.⁴⁶

Die Belagerung von 1686, die den Fall des türkischen Ofens zur Folge hatte, wurde besser vorbereitet und systematischer durchgeführt, der Belagerungsring schloß sich stufenweise um die Verteidiger. Zuerst fiel die Juden – oder Wasserstadt in die Hände der Kaiserlichen, denn deren zwei Jahre früher abgerissenen Mauern wurde durch den türkischen Befehlshaber von Ofen unbewacht gelassen.⁴⁷ Unter den in die geflüchteten, sich in unterirdischen Kellern versteckenden, durch Hunger und Frucht geplagten Juden richteten die kaiserlichen Angriffe arge Verheerungen an. Die Bomben zerstörten ihre Häuser, und viele wurden getötet.⁴⁸ Vielen Juden war es gelungen, vor dem vollständigen Abschluß des Belagerungsringes aus der Stadt zu entkommen, einige

flüchteten nach Stuhlweißenburg, die sich damals noch in türkischer Hand befand, andere auch nach Sarajevo.⁴⁹ Ähnlich der Belagerung von 1684 beteiligten sich die Einwohner des Ghettos auch 1686 an der Verteidigung der Burg. Nach einer Verlosung wurden unter den Männern, die zum bewaffneten Kampf bereit waren – bis auf Samstag – täglich 20 ausgewählt, die den Soldaten Munition, Kanonenkugeln, Holz, Steine und Wasser brachten und auch als Dolmetscher dienten.⁵⁰

Das Verhängnis brach über das türkische Buda am 2. September herein; im Laufe des um fünf Uhr nachmittags eingeleiteten letzten Sturms gelangten zuerst der nördliche, nordwestliche Teil – inkl. dem Judenviertel – in die Hände der kaiserlichen und brandenburgischen Truppen dann ergaben sich auch die ins Burgschloß zurückgedrängten Türken und die an ihrer Seite kämpfenden, für diesen Tag eingeteilten Juden. „Nicht zu Hunderten, sondern zu Tausenden lagen die Leichen auf den Straßen, und unter ihnen sowie den eingäscherten Trümmern der Häuser plünderten gruppenweise die beutesüchtigen Soldaten, um die sich in den Kellern, den Schutzräumen bergenden Menschen, den versteckten Schatz sogar unter Riskierung ihres Lebens auffindig zu machen.“⁵¹

In der Panik, die unter der türkischen und jüdischen Bevölkerung Ofens ausgebrochen war, versuchten viele, von den Mauern der Burg hinunterspringend zu entkommen, fanden jedoch dadurch ihren Tod. Andere versuchten mit ihren Familien und ihrem Vermögen auf die Donauschiffe zu flüchten, aber beim Wasserrondell, etwa am heutigen Ybl Miklós tér, wurden sie von den ungarischen Soldaten abgefangen, niedergemetzelt, erwürgt, um ihr Vermögen gebracht; viele kamen bei der Flucht vor den blutrünstigen Truppen durch den Sprung in die Donau ums Leben.⁵²

Etwa hundert, in die Synagoge geflüchteten Juden baten den befehlshabenden General der Brandenburger, Hans Adam Schöning auf Deutsch um Gnade. Die in die Synagoge eingedrungenen deutschen Musketiere und ungarischen Husaren haben jedoch viele der Flüchtlinge niedergemetzelt.⁵³

Einer der Juden, die aus dem Massaker in die Synagoge flüchten konnten, bot Tausend, ein anderer Zehntausend, wieder ein anderer Fünfundzwanzigtausend Taler⁵⁴ Lösegeld für sein Leben an; einige versprachen für die Freiheit ihrer Familien den Aufbau der Stadtmauern. Einem spanischen Bericht zufolge baten die Ofener Juden Schöning in einer deutschsprachigen Denkschrift darum, in Ofen bleiben und ihre Religion frei ausüben zu dürfen. Der General versprach ihnen gegen ein Lösegeld von 70 000 Forint, dessen Hälfte er sich selbst behalten, den Rest hingegen unter dem Herzog von Lothringen und den Mitgliedern des Generalstabs verteilen wollte, *Salvus conductus*. Für die Einsammlung des Lösegeldes übernahmen Juden aus Prag, Drewitz und Michelsberg die Bürgschaft. Unter den Begnadigten ließ der General die Reichsten in einen Keller einschließen, einige zwang er zur Übergabe ihrer versteckten Schätze. Schöning fand in einem Keller tatsächlich einen Schatz, den er für Kaiser Leopold I. beschlagnahmte.⁵⁵

Als Ergebnis der erfolgreichen Belagerung übernahmen die Brandenburger Soldner im Ghetto die Macht und konnten viele wertvolle Dinge erbeuten. Zahlreiche Thorarollen, mehrere hundert hebräische Bücher wurden den Flammen übergeben.⁵⁶ Es ist das Verdienst des Kriegingenieurs Graf Marsigli⁵⁷ und Sender Tausk,⁵⁸ daß einige aus dem Feuer geretteten hebräischen Codices bis heute erhalten geblieben sind.

Dem gegenwärtigen Stand der Forschung zufolge wurden etwa 6000 Türken und 500 Juden von den Siegern gefangengenommen.⁵⁹

In der Stadt tobte eine dreitägige Feuersbrunst; die am 4. September 1686 das Feuer löschenden und die Leichen wegräumenden türkischen und jüdischen Gefangenen konnten nun mehr nur die Ruinen des völlig zerstörten Mahalle i jehudian reinigen.⁶⁰

Die Vertreibung der Türken im Jahre 1686 bedeutete auch „... das Ende der jüdischen Religionsgemeinde. Unter den etwa Tausend Juden in Ofen kam die Hälfte ums Leben, die andere Hälfte wurde mit Riemen gefesselt von den Kaiserlichen aus Ofen weggebracht“.⁶¹

IV. Schönes neues Lied von Ofen

Neben der Chronik über Buda ist die wichtigste und umfangreichste erzählende Quelle die jiddische Chronik in Versen *Ajn šajn naj lid fun Ojben*, die über die Rettungsaktion, welche die zeitgenössischen europäischen Glaubensgemeinden jahrelang beschäftigt hat, berichtet.

Das Gedicht wurde – Fürst zufolge – zum ersten Mal von Carmoly im VII. Band der Zeitschrift *Ben Chananja* von Leopold Löw erwähnt, die erste kurze Bekanntmachung aus der Feder M. Branns findet sich im Jahrgang 1881 der *Monatsschrift*.⁶²

Brann zitiert in seinem reichhaltigen Aufsatz die erste Zeile der ersten Strophe und macht darauf aufmerksam, daß die Strophenanfänge den Namen von R. Sender ben Joseph Tausk enthalten.⁶³ (In dieser Studie veröffentlicht Brann auch das „Flugblatt“ von Tausk.) Die Studie von Brann erschien in etwas erweiterter Fassung auch im I. Band der Zeitschrift Gräbers, *Ócár ha Sifrot*,⁶⁴ der Name Tausks taucht auch im Buch Kaufmanns *Az utolsó küzetés* (Die letzte Vertreibung) auf.⁶⁵

In seinem großen Werk macht sich auch Sándor Búchler die Brannsche Flugblatt-Publikation zunutze, er erwähnt nur das als „deutsche hebräische Lied“ apostrophierte Gedicht; bei der Bekanntmachung der Rettungsaktion von Tausk stützt er sich auf die erstere.⁶⁶

Wie schon erwähnt, hat den vollständigen Text des *Ein schön neu Lied von Ofen* in „Judendentensch“ (altjiddisch): *Ajn šajn naj lid fun Ojben* mit hebräischen Buchstaben auf Grund des in Oxford aufbewahrten Textes Alfred Fürst publiziert. Ebenfalls von Fürst stammt die ungarische Übersetzung des Auszuges aus der Einleitung sowie der letzten Strophe der Chronik in Versen, ferner die Zusammenfassung des Inhalts des Gedichts in Prosaform im Jubiläumsartikel für das Jahrbuch der IMIT i. j. 1936.⁶⁷

Das *Schöne Neue Lied von Ofen* blieb in einem Sammelband der Chroniken in Versen in Jiddisch erhalten; die ursprüngliche Fassung der Dichtung stammt aus dem Jahre 1688, wurde in der Prager Bak (Bäck, Beck?) Druckerei produziert, von den 14 Seiten des Büchleins im Oktavformat macht die Dichtung zusammen mit dem Vorwort 13 Seiten aus; die 14. Seite ist das Titelblatt.

Der kleine Band ist im Oxforder Bodleiana aufbewahrt (Opp. 8°-1103, Steinschneider Nr. 3654).⁶⁸

Den Namen des Verfassers der Chronik in Versen gibt die 52. Strophe des Werkes preis; es war der sonst völlig unbekannte Ahron ben reb Joseph, einer der von Tausk geretteten Ofener Gefangenen.⁶⁹

Die mit mehr Wohlwollen als Sachverständnis verfaßte Dichtung besteht aus einem Vorwort in Versen und 55 Strophen, die Anfänge der ersten 22 Strophen enthalten das hebräische Alphabet, der 21–25, den Namen und Wohn-/Geburtsort des Helden des Werkes, Sender Tausk:

*Haravrabenu (hr''r) Sender ben haravrabenu (hr''r) J(o) - sef
Taussig me k^hhila kadasa (mq''q) Prag*

Der Weise Sender, Sohn des Weisen Josef Tausk, Mitglied der Prager Religionsgemeinde.

Jede Strophe endet mit dem gleichen Refrain, dem aus einem beliebten Genre der synagogischen Dichtung, den aus den Gebeten für Sündenvergebung bekannten Stoßgebet Selichot: Jirce ha Sem haja ozer lanu! – Gott komme uns zur Hilfe. (Die biblische Entsprechung des Gebetes befindet sich im 11. Gedicht des 30. Psalms: Adonaj heje ozer li – Herr komme mir zur Hilfe!)⁷⁰

Jede Strophe des in Prag gedruckten Büchleins beginnt mit einem neuen Abschnitt, innerhalb der Strophen dienen jedoch nur die Punkte am Ende der Zeile zur Absonderung der einzelnen Verse, was den Überblick sehr erschwert. Der Sinn der ziemlich umständlichen, weitschweifigen Dichtung wird durch die forcierten Reime und die holprigen Zeilen, in denen nur ab und zu ein gewisser Rhythmus zu spüren ist, an manchen Stellen verdunkelt.

Auf Grund des ursprünglichen Schriftbildes und der primitiven Paarreime kann jedoch die Gliederung der Strophen, die Trennung der einzelnen Zeilen, durchgeführt werden. Die Verszeilen und das Ende der einzelnen Sätze fallen im allgemeinen zusammen, aber innerhalb einiger Strophen kann auch ein Emjambement verzeichnet werden. Das geschieht ähnlich zu den Verszeilenschwankungen innerhalb der Strophe (ihre Zahl liegt abwechselnd bei 5–8 pro Strophe) sowie dem Wechsel der Wort-/Silben-/zahl der einzelnen Verse nicht bewußt und zeugt nur von den mangelhaften poetischen Fähigkeiten des Verfassers.

Die Sprache und Orthographie des im mit hebräischen Worten gefärbten deutsch-jüdischen Jargon verfaßten, von aufrichtigem Dank und von tiefer Religiosität zeugenden Gedichts war ähnlich den zeitgenössischen deutschen Schriften verschnörkelt, konfus und inkonsequent.

Das Vorwort in Versen im „judenteutschen“ Idiom an das Volk der Ghettos faßt in einem überschwenglich wichtiguerischen, die Stimmung der Jahrmärkte heraufbeschwörenden Stil der „Historien-gesänge“ den Inhalt des *Ajn šajn naj lid fun Ojben* zusammen:

*Ein schön neu Lied von Ofen*⁷¹

*Ein neu Lied will ich heben an,
Was ich zu k^hhila Kadascha (Gemeinde) Ofen hat verlaufen tan.
Das Jammer und Zer(es), was mir drinnen haben tan treiben.
Das will ich in diesem Lied anschreiben.
HaRavRabenu Sender ben haRavRabenu Joseph Tausk
Die S^evujjim (Gefangenen) hat er genommen unter seiner Hand.*

*Grosse Wunder werd(et) ihr drinnen lesen,
Was sich der Bachur (Junge) hat getan anwesen.
D(a)rum liebe Leut(e) kommt behendt zu laufen
Das Büchlein zu kaufen.
Po, K^ehila Kadascha Prag
Sanat 448 lifrat katon...⁷²*

Der Erzählung von Aharon Ben reb Joseph zufolge ging das Brot aus, Armut und Elend dezimierten das Volk, als die kaiserliche Armee die Mauern Budas einkreiste. Anfangs waren die dort ansässigen Juden dennoch optimistisch, sie hofften darauf, daß ihnen nichts geschähe, nachdem jedoch am vierten des Monats Ab⁷³ die Mauern einen Riß bekamen, beteten sie aus Verzweiflung Gott um Gnade an.

Als sie aus Wien in Erfahrung brachten, berieten R. Samuel Hiedelberger (bekannter mit dem Namen Samuel Oppenheimer) und der ausgezeichnete junge Mann, der Prager R. (Alek)Sender Tausk, wie die Juden der „Heiligen Versammlung Ofens“ gerettet werden könnten.

Tausk erschien im Traum ein alter Mann und forderte ihn auf, sich mit der Hilfe zu beeilen, nicht zu zögern. Deshalb schiffte er sich gleich ein und kam noch rechtzeitig in Buda an. Er besuchte den Oberbefehlshaber der Kaiserlichen und gewann sein Wohlwollen:

*Reb Sender hat von dem Herzog von Lothring(en) gebracht,
Dass kein Jude soll waren umgebracht.
Dreimal hat der Herzog lassen ausrufen in alle Scharen,
Dass man soll die Juden fangen aber nicht (d)ermaren.
Jirze haSem haja Oser lanu.⁷⁴*

Inzwischen herrschte unter den in die Burg zurückgedrängten Juden große Panik, denn die Kanonen der Belagerer beschossen ununterbrochen die (ehemalige) christliche Kirche in ihrer Nachbarschaft; die Menschen warfen sich einander um den Hals, kümmerten sich nicht um ihr Geld und Vermögen, beteten nur, sie wußten ja nicht, daß ihr Befreier, Retter von außen kommen würde. Es gab dort auch Deutsche – aus dem Text geht nicht eindeutig hervor, ob es sich um deutsche Gefangene oder um die mit den Belagerern sympathisierenden „deutschen“ Juden handelte,⁷⁵ diese wagten jedoch kein Wort zu sagen, damit sie nicht von den Türken ertränkt oder verbrannt würden.

Gegen Ende der Belagerung erbat Tausk vom Befehlshaber die Genehmigung, sich den Eindringenden anschließen zu dürfen, da er die Ofener Juden befreien wollte. Karl von Lothringen hatte zweimal verordnet, daß seine Offiziere Musketiere mit sich nehmen, die jüdischen Männer und Frauen in der Synagoge versammelt werden sollten und an die jüdische Kirche die kaiserliche Flagge zu hissen, damit die sich dort Befindlichen nicht getadelt werden.⁷⁶

In der Begleitung vieler Heerführer und Offiziere kam Tausk in die Stadt, wo die vordringenden christlichen Soldaten jeden, der Widerstand leistete, enthaupteten und

verstümmelten. Das Blut floß in Strömen, in der großen Masse konnten nicht einmal die Juden und Türken voneinander unterschieden werden. Während in der eroberten Stadt das Massaker und die Plünderung begann – viele flüchtende Juden haben sogar die heiligen Thorarollen dem Schicksal überlassen – strich Tausk, dem die lokalen Verhältnisse fremd waren, auf den Straßen herum, suchte die Judengasse und das Ghetto. Auf wundersame Weise traf er in einer Straße drei Juden, die ihn ins Ghetto führten. Dort sprach REb Sender einen jeden an, und jeder der das Gebet S^ema Jisrael kannte, wurde von ihm in die Synagoge gelassen.⁷⁷ Tausk hat auch den Leiter des Ofener Rabbiner-Tribunals, einen gewissen R. Hirsch, vor seinen Verfolgern gerettet.⁷⁸

Einige jüdische Familienoberhäupter haben (vermutlich als Lösegeld) dem brandenburgischen Oberbefehlshaber Thorarollen übergeben; Tausk konnte auch diese Männer retten, aber sonst herrschte in der Umgebung des Ghettos solche Kopflosigkeit, daß Männer ihre Frauen, Eltern ihre Kinder verloren.

Den Mut der verzweifelten Menschen, unter denen sich auch die als vornehm geltenden Rabbiner und Kantoren befanden, stärkte Tausk, der versprochen hatte, sie zu verteidigen und zu befreien; dadurch wurde die Panik etwas gemindert.⁷⁹

Tausk hatte vor, die jüdischen Gefangenen auf das Schiff nach Preßburg zu bringen, aber unterwegs zur Donau wurde der Zug durch unbekannte Personen umgeben, viele wurden getötet, unter ihnen eine 87-jährige Hebamme.⁸⁰ Schließlich gelang es Tausk, sich mit 274 Gefangenen einzuschiffen. Unter diesen kamen viele infolge der Strapazen und des Hungers ums Leben, obwohl Tausk für Brot und Wasser gesorgt hatte. Auf die Gefangenen paßten 34 kaiserliche Kavalleristen auf, deren tägliche Versorgung 30 rheinische Forint kostete.⁸¹

In Preßburg angekommen, fühlten sich die jüdischen Gefangenen als neu geboren, dachten gar nicht an ihre verlorenen Güter, waren nur deswegen traurig, weil sie von ihren Verwandten nichts wußten.

Während noch weitere, über seibzig Gefangene für Tausk gesammelt wurden, eilte er nach Wien, wo er sich mit Samuel Oppenheimer Tag und Nacht beriet. Er vermochte einen kaiserlichen Empfehlungsbrief, vom polnischen König jedoch eine Transitgenehmigung zu beschaffen, mit denen ausgerüstet er zu den Gefangenen zurückkehrte. In der Begleitung von vierzig Reitern zog er in Preßburg ein, konnte 40, die Agenten Oppenheimers 22 „verlorene“ (?) Gefangenen zurück erwerben, mit diesen und den schon früher zusammengebrachten Juden fuhr dann Tausk weiter.⁸²

Die Offiziere akzeptierten die Bestätigungs- und Empfehlungsbriefe von Tausk nicht und forderten, das Lösegeld, das sich auf 21 000 rheinische Gulden belief, unverzüglich zu bezahlen.⁸³ Nachdem REb Sender diese Summe nicht gleich beschaffen konnte, wurde er eingekerkert. Tausk schrieb Briefe an die Religionsgemeinden, auch diese wandten sich an verschiedene Stellen in seinem Interesse um Hilfe zu beschaffen. Unter anderen schickte auch Prag 1000 Taler.⁸⁴

Es dauerte lange, bis das Lösegeld eingesammelt werden konnte, obwohl Tausk seine Zeit und Energie nicht geschont und auch das eigene Geld zur Befreiung der Gefangenen aufgewandt hatte.

Tausk konnte auch den Ofener Aharon ben reb Joseph und seine 5 Kameraden auslösen; 80 Taler gab er für sie aus dem eigenen Geld aus, ließ sie mit 15 Wagen nach

Nikolsburg fahren und sorgte auch für die Auffindung ihrer Frauen. Nach all dem ließ er sie ohne jede Bezahlung „umsonst“ gehen.⁸⁵

Zu seiner Ehre verfaßte Aharon ben reb Joseph⁸⁶ einen Lobgesang, der überall in der Welt die edle Tat und die Selbstlosigkeit von Tausk verkünden sollte.⁸⁷

Das Schöne neue Lied von Ofen und das „Flugblatt“

Das *Ajn šajn naj lid fun Ofen* wird durch ein Flugblatt unmittelbar ergänzt, dessen Authentizität dadurch in großem Maße bekräftigt wird; die Dichtung wird darin erweitert, gedeutet, fortgesetzt. Dieses Flugblatt ohne Jahrgang – und Verlagsortangabe⁸⁸ in Jiddisch (und teilweise in Hebräisch) wurde vor dem Zweiten Weltkrieg in der Breslauer Stadtbibliothek aufbewahrt.⁸⁹ Das Flugblatt war Tausks eigene Arbeit, die er drucken ließ, um seine Handlungen zu rechtfertigen, sein Gesuch und seine Sammelreise zu unterstützen.

Die Bedeutung des Flugblattes wird dadurch nur größer, daß über das Leben und die Umstände des von Aharon ben reb Joseph ausgezeichneten jungen Mannes R. Sender Tausk oder in einer anderen Fassung R. Taussig Alexander Süsskind nur soviel bekannt ist, was dieser von sich selbst im „Flugblatt“ verrät. Der Buchstabe R (avrabenu Reb) vor seinem Namen bezieht sich nicht auf seinen Beruf, seine Rabbinerwürde, sondern ist ein Zeichen der Ehre für einen gebildeten Menschen, einen Schriftgelehrten.

Auf der ersten Seite des „Flugblattes“ (Folio-Größe) sieht man einen primitiven Holzschnitt, der die knieende Gestalt Moses', als er auf dem Sinai die Steintafeln übernimmt darstellt, um ihn – in naiver Darstellung – die Vertreter des Volkes. Der hebräische Text auf der rechten und der jiddische auf der linken Seite der Zeichnung sind identisch, in diesem vergleicht sich der Verfasser mit Moses – Moses war der höchste Erlöser Israels, aber auch er, Tausk hat die Flüchtlinge Budas vor dem Tod gerettet, was ihm Gott zum Verdienst hoch anrechnen sollte!

Gleich unter der Zeichnung beginnt der Haupttext; Tausk stellt sich vor und teilt mit, daß er von der Ofener Religionsgemeinde 270 jüdische Gefangene und 35 Thorarollen gerettet hat; diese Tat könne von Rabbinern, Gemeinden, aber auch von weltlichen Herren, Fürsten, Kaisern bestätigt werden.

Er erzählte danach kurz die Geschichte seiner Rettungsaktion und die nachher erlittenen Prüfungen.⁹⁰

Wie er schreibt, erwarb er von Kaiser Leopold I. (wahrscheinlich die Intervention Samuel Oppenheimers) für die Budaer Juden einen Schutzbrief, den er an Herzog Karl von Lothringen aushändigte. Der Herzog hat gegen das Versprechen eines Lösegeldes am letzten Tag der Belagerung dreimal im Tagesbefehl verkündet, daß die Soldaten der belagernden Streitkräfte das Leben der Juden der Burg verschonen sollten.

Im Besitz des Schutzbriefes des Herzogs von Lothringen drang er zusammen mit den Kaiserlichen nach Ofen ein. In ständiger Lebensgefahr schwebend, schaffte er eigenhändig die Männer und Frauen in die Kirche, die Schul. Vor das Gebäude ließ er eine Wache stellen, die damals und später, während der langen Reise, gegen Bezahlung und „Schmiergeld“ die in der Synagoge versammelten Menschen verteidigte. Für die Gefangenen bot er Lösegeld an, für das er bis zu dessen Bezahlung verlässliche Bürgen stellte. Er konnte 270 Menschen und 35 Thorarollen unversehrt nach Nikolsburg (Mikulow) liefern.⁹¹

Dort begann er mit dem Einsammeln des Lösegeldes, aber die Hoffnungen auf den baldigen Erwerb der Summe wurden vereitelt. Die Nikolsburger Religionsgemeinde wiederholte mehrmals, daß sie das Geld nicht besorgen könnten, nachdem ihre Wohltätigkeit bereits von anderen Gefangenen in Anspruch genommen worden war. Auch die von den türkischen Juden erwarteten hohen Geldsummen trafen nicht ein, denn deren materielle Kraft wurde durch die Auslösung ihrer polnischen Glaubensgenossen stark in Anspruch genommen.

Umsonst wurde auf das Lösegeld gedrängt, die mehrmals verlängerte Frist lief immer wieder ab, zuerst wurden die Bürgen, dann auch er, Tausk selbst, unter Arrest gestellt. Als er gefangengenommen wurde, wurde er auch der treulosen Gebahrung des Vermögens der Ofener Juden beschuldigt; diesen Verdacht konnte er jedoch mit Eidesleistung abwenden.

Erst nachdem er ein neues Lösegeld im Wert von vielen Tausenden Gulden versprochen hatte, wurde er auf freien Fuß gesetzt, um die unerhört hohe Summe einsammeln zu können.⁹²

Mit Empfehlungsbriefen und den schriftlichen Beweisen seiner Taten und Leiden gut ausgerüstet, suchte er nacheinander die Religionsgemeinden der österreichischen Erbprovinzen, des Deutschen Reiches und der Niederlande auf, um das versprochene Lösegeld zu erbitten. Zur größten Überraschung glaubte man ihm jedoch vielerorts nicht, seine hebräischen Zeugnisse konnten nicht gelesen werden, wiederum anderswo konnte man sich wegen des eigenen Elends um seine Sorgen nicht kümmern.⁹³

All diese Umstände haben ihn dazu gezwungen, die schriftlich verankerte Geschichte seiner Leiden in deutscher Sprache und in Hebräisch drucken zu lassen und dem Text auch die Empfehlungszeilen der Nikolsburger Religionsgemeinde in Jiddisch beizulegen. Aus diesem Empfehlungsbrief ist ersichtlich, daß Tausk 39 Wochen in Gefangenschaft verbracht hatte. Er wurde auf Intervention der Religionsgemeinde und gegen das Versprechen eines weiteren Lösegeldes auf freien Fuß gesetzt. Tausk ließ bis zur Einsammlung dieses Lösegeldes seine Mutter, seinen Bruder und das Hausvolk in den Händen der unerbitterlichen Erpresser. Er hatte auch die Auslösung der 1688 in Belgrad gefangengenommenen Juden (etwa 600 Personen) übernommen.⁹⁴

Auf dem hinteren Blatt des „Flugblattes“ „...folgen nach einer mit hymnischen Loben überfüllten hebräischen Empfehlung in Reimen die Zeugnisse der Oberrabbiner von Krakau, Metz, Frankfurt (am Main), Amsterdam, Cleve von 1691–92; – als Beweise dafür, welchen Weg Tausk zurückgelegt hat, um das Lösegeld zusammenzubekommen.“⁹⁵

Verbindung des *Schönen neuen Lied von Ofen* zu anderen Denkmälern, seine historische und kulturgeschichtliche Aussage

Die Feststellungen von Tausk werden durch die zeitgenössischen (christlichen) Quellen unmittelbar nicht bestätigt, aber auch nicht dementiert. Das Gedicht von Aharon ben R. Joseph beruht offenbar auf den von Tausk erhaltenen Informationen, so kann es auch nicht als vollwertiger Beweis angesehen werden. Dasselbe gilt auch für den von Tausk mitgeteilten Nikolsburger Empfehlungsbrief und die mit 1691–92 datierten bestätigenden Zeugnisse der Oberrabbiner.

Es ist beachtenswert, daß über andere Befreiungsaktionen und die darin mitwir-

kenden Personen mehrere, voneinander als unabhängig zu betrachtende Quellen⁹⁶ zur Verfügung stehen. Gleichzeitig bürgt für die Authentizität der Angaben im Gedicht über das Unternehmen von Tausk dieser selbst. (Andererseits bekräftigen die kleineren größeren Abweichungen⁹⁷ der beiden Quellen, von denen sich übrigens die schnelle Verzerrung der mündlichen Information klar herausstellt, gerade die Glaubwürdigkeit der geschilderten Ereignisse.)

Mangels anderer Dokumente bleibt der wahre Charakter der Beziehung zwischen Samuel Oppenheimer und reb Sender unklar. Es ist sehr wahrscheinlich, daß unter den als gleichrangigen Partner dargestellten beiden Menschen Tausk nur einer, wenn auch in der Rettungsaktion erfolgreichste, der Agenten des großen „Hoffaktors“ war.

Echte Beweise für die Geschichte von Tausk würden andere unabhängige Quellen, Dokumenten vor allem der Empfehlungs- und Schutzbrief von Kaiser Leopold – der schon mehrmals erwähnt wurde –, bzw. der Paß vom polnischen König (Johann Sobieski) liefern, aber der Verbleib dieser Dokumente ist unbekannt und das Vorhandensein der Briefe mehr als zweifelhaft. (Es ist auffallend, daß das „Flugblatt“ den Text der Briefe, der wichtigsten Beweise nicht mitteilt.)

Man muß auch berücksichtigen, daß Tausk – dem „Flugblatt“ zufolge, zu Selbstlob, zur Übertreibung seiner Taten neigte; der Vergleich von sich selbst mit Moses weist auf keine große Bescheidenheit hin, während die Tatsache, daß er die Befreiung der Juden von Belgrad zusätzlich übernommen hat – nach bitteren Erfahrungen bei der Aktion für die Ofener Juden – beweist, daß Tausk nicht imstande war, seine eigenen Fähigkeiten und Möglichkeiten real einzuschätzen.

Die indirekten Beweise sprechen jedoch für Tausk.

Wie bereits erwähnt wurde, sprachen die Berichte der zeitgenössischen (christlichen) Augenzeugen⁹⁸ von den in die Synagoge geflüchteten Juden, vom Lösegeld, von den Bürgen sowie von den Praktiken des brandenburgischen Befehlshabers, Hans Adam Schönig, im Zusammenhang mit dem Lösegeld.

Die Ausgrabungen auf dem Gebiet des Ghettos bekräftigen, was über die zerstörende, verheerende, plündernde, mörderische Tätigkeit der eindringenden Sieger behauptet wurde – das ist übrigens aus vielen anderen Quellen gut bekannt.

Der Bericht von Gr. Marsigli über herrenlose hebräische Manuskripte steht mit dem entsprechenden Auszug aus der Chronik im Einklang.⁹⁹

Eigenartig ist die Beziehung von Schulhof und Tausk:

a) Der von Aharon ben reb Joseph als Wendepunkt der Belagerung angegebene vierte des Monats Ab stimmt mit dem von Schulhof angegebenen Sabat Hazon überein¹⁰⁰ (und entspricht im Wesentlichen auch den historischen Tatsachen).

b) Ähnlich zu Schulhof erwähnt auch das *Schöne neue Lied von Ofen* die große christliche Kirche in der Nähe des Ghettos,¹⁰¹ obwohl es seit 1602 keine christliche Kirche in der Burg mehr gab; die frühere Maria-Magdalena-Kirche wurde von den Türken zum Dschami umgestaltet. (Das Fethia – Sieg – oder wegen seiner erhalten gebliebenen Turmuhr Saat – Uhr – genannte Dschami wird auch durch andere Quellen als christliche Kirche bezeichnet.)

c) Vermutlich dient die Beschreibung von Schulhof als Schlüssel zu einem dunklen Abschnitt des *Schönen neuen Liedes*,¹⁰² in dem es um die Deutschen in der Burg geht, die sich während der Schlacht aus Furcht vor den Türken nicht gerührt hatten.

Sie waren wahrscheinlich solche Gefangenen deutscher Herkunft, die die Juden von den türkischen Soldaten gekauft und, ähnlich der christlichen Magd bei Schulhof, im Haushalt angestellt hatten. Diese Personen deutscher Abstammung hofften offensichtlich auf den Erfolg der Belagerer, wagten jedoch nicht, ihre Gefühle zum Ausdruck zu bringen.

b) Wie Schulhof in der Einleitung des *Grossen Trauerliedes* berichtet, wurden unter den 400, sich auf dem Schiff befindenden jüdischen Gefangenen von den Husaren, die sie unbedingt sehen wollten, viele massakriert.¹⁰³

Diese Bemerkung beschwört unvermeidlich jenen Abschnitt des *Schönen neuen Liedes* herauf, in welchem der Chronist über den Angriff und die Hinrichtung eines Teils der zu den Schiffen begleiteten Gefangenen durch unbekannte Personen berichtet.¹⁰⁴ Eine ähnliche Beschreibung unbekannter, den Juden abgeneigter und ihnen gegenüber drohend auftretender Personen finden wir im *Megillat Ofen* an einer anderen Stelle,¹⁰⁵ obwohl dies eher ein Zusammentreffen war, das den zeitgenössischen Verhältnissen entsprach.

e) In Kenntnis der Rettungsaktion von Tausk ist die Erzählung Schulhofes von einem rätselhaften, sich als ein Christ ausgebenden Fremden, der ihn aus den Händen seiner Begleiter befreien wollte, besonders interessant.¹⁰⁶ Es ist unwahrscheinlich daß der potentielle Retter mit Tausk selbst identisch war, da dieser Unbekannte einerseits, im Gegensatz zu dem selbstbewußten jüdischen Tausk christliche Bekleidung trug (auf diese Weise konnte er mit einem billigeren Kaufpreis rechnen!), andererseits Schulhof zuflüsterte, daß er aus Nikolsburg komme.

Der Fremde war vermutlich mit einem der Aufreißer von Tausk – von der Existenz dieser Menschen weiß auch das Gedicht Bescheid¹⁰⁷ –, oder mit einem der, eine ähnlich Rolle spielenden jungen Männer¹⁰⁸ von Oppenheimer identisch.

Es ist jedenfalls auffällig, daß der nach seiner Befreiung provisorisch (1686–88) in Nikolsburg angesiedelte Schulhof in seinen Werken in Gegensatz zu Samuel Oppenheimer den sich ebenfalls dort aufhaltenden (später dort eingekerkerten) Tausk nirgends erwähnt. Gleichzeitig war eine prominente Persönlichkeit, die den im „Flugblatt“ veröffentlichten Nikolsburger Empfehlungsbrief unterzeichnet hat, (ein) Bruder von R. Issac Schulhof!¹⁰⁹

Die historischen Angaben des *Schönen neuen Liedes von Ofen* (Buda) und des „Flugblattes“ sind unbedeutend. Außer dem Zusammenhang mit den Werken Schulhofes schon erwähnten Ereignissen und gewissen Ofener jüdischen Persönlichkeiten¹¹⁰ (die 87-jährige Hebamme, der Vorsitzende des Ofener Rabbinertribunals, R. Hirsch, Aharon ben R. Joseph) sei noch jene Angabe der Chronik in Versen erwähnt daß 34 Kavalleristen auf die jüdischen Gefangenen aufgepaßt haben, deren tägliche Ernährung 30 rheinische Gulden gekostet hat.¹¹¹ Später wurden die Gefangenen von 40 Reitern begleitet, ihr Befehlshaber dürfte vermutlich der von anderswo nicht bekannte fromme Graf Antoni gewesen sein.¹¹²

Die wertvollste (kulturhistorische) Angabe der Dichtung und des „Flugblattes“ ist die anschauliche Darstellung der besonders in Kriegszeiten wichtigen Schutzorganisation des zeitgenössischen Judentums, des zu dieser Zeit üblichen Befreiungsprozesses der jüdischen Gefangenen, des Pidjon sevujim. (Die Befreiungspraxis der Gefangenen erwähnt bereits Schulhof in seinem Kommentar zum *Grossen Trauerlied*;¹¹³ für

die Befreiung der Juden, die durch die 1683 gegen Wien kämpfenden Tataren gefangen genommen wurden, opferte die Budaer Religionsgemeinde 2000 Taler).

Für die jüdischen Gefangenen wurde Lösegeld gefordert, bis die entsprechende Summe eingesammelt wurde, übernahmen zuverlässige Bürger die Verantwortung, wie es auch aus der Chronik in Versen hervorgeht, für die Einhaltung der Frist. Das ausgemachte Lösegeld wurde von wohlthätigen Privatpersonen und Religionsgemeinden gespendet.¹¹⁴

Aufgrund der Angaben des *Schönen neuen Liedes von Ofen*, des *Flugblattes* und der *Chronik über Buda*¹¹⁵ kann man mit annähernder Genauigkeit feststellen, wieviel der Kriegskurs je eines jüdischen Gefangenen betragen haben dürfte (in „Friedenszeiten“ schwebten nur die reichsten Kaufleute in Gefahr). Er bewegte sich entsprechend dem Verhältnis des Angebots und der Nachfrage zwischen 30–75 rheinischen Gulden pro Kopf (das war der Preis von etwa 600–1200 kg Rindfleisch).

Wie auch aus der Geschichte von Tausk ersichtlich ist, war das Einsammeln des Lösegeldes ein langwieriger, nicht als leicht zu bezeichnender, keine Landesgrenzen berücksichtigender Prozeß. Es ist bereits ein fernes Andenken, die Erinnerung an eine verschwundene Welt, in der der ausgelieferte Mensch bestenfalls ein Tauschgegenstand, eine Ware war.

Anmerkungen

1. Kohn, Sámuel: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (Hebräische Urquellen und Angaben zur Geschichte Ungarns). Budapest, 1881, p. 124–139.
2. Kaufmann, David: *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte*. Trier, 1895.
3. Kaufmann, Dávid: *Budavár visszavívásának egy szemtanúja és letrója* (Ein Augenzeuge und Darsteller der Zurückerobung von Budavár). In: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyve, Budapest, 1895. p. 63–92.
4. Schulhof, Izsák (Jich'ak): *Budai Krónika* (Chronik über Buda). Rohübersetzung von Róbert Dán (maschinengeschriebene Reinschrift), 1961, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény. (Budapest Sammlung), Katalognr.: Bq 0910/169.
5. Schulhof, Izsák: *Budai Krónika* (Chronik über Buda). Budapest, 1979, 111 p. (Nachwort: Szakály, Ferenc, Übersetzung: Jólesz, László, Anmerkungen und Texterklärungen: Jólesz, László und Szakály, Ferenc) – Haraszti, György: *Schulhof Izsák: Budai Krónika*, in: Századok 115. (1981), p. 236–240. – Schulhof, Izsák: *Budai Krónika*. Budapest, 1981, p. 105. (Zweite, umgearbeitete Fassung – die weiteren Hinweise beziehen sich auf dies Ausgabe. 1982 erschien diese zweite Ausgabe auch in Rom in italienischer Übersetzung).
6. Büchler, Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig* (Geschichte der Juden in Budapest von den ältesten Zeiten bis 1867). Budapest, 1901.
7. In: *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686* (Gedächtnis der Zurückerobung Ofens 1686). Red.: Szakály, Ferenc. Budapest, 1986. p. 511–525.
8. Fürst, Aladár: *Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei* (Jüdische literarische Denkmäler der Zurückerobung Ofens). In: IMIT Évkönyv, Budapest, 1936. p. 168–184; Fürst, Alfred: *Ajn sajn naj lid fun Ofben*. In: Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (MGWJ), Neue Folge, 53. (1937); p. 223–230.
9. Brann, Max: *Zum Ofener Judenmord 1686*. In: MGWJ 30. (1881) p. 540–553.

10. Házi, Jenő: *A budai zsidók sorsa 1686-ban* (Miként ünnepelte Sopron Buda visszafoglalását?) (Das Schicksal der Juden in Buda i. J. 1686. Wie feierte man in Sopron die Zurrückeroberung von Buda?). In: Magyar–Zsidó Oklevéltár (MZSO). Red.: Scheiber, Sándor. XVII., Budapest, 1977. p. 1431–1470. – Szakály, Ferenc: *Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira* (Die Tätigkeit Samuel Oppenheimers, mit besonderem Hinblick auf seine Tätigkeit bezüglich Ungarn). In: MZSO XIV., Budapest, 1971, p. 147–176. – Káldy-Nagy, Gyula: *A budai zsidók négy törökkori összeírása* (Vier Konskriptionen der Ofener Juden zur Zeit der Türken). In: MZSO XVI., Budapest, 1974, p. 7–10. – Káldy-Nagy, Gyula: *Kanuni devri Budin tahrir defteri* (1546–1562), Ankara, 1971. – Káldy-Nagy, Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása* (Pest megye múltjából) (Konskription der Budaer Sandschas i. J. 1559. Aus der Vergangenheit des Komitats Pest 33), Budapest, 1977. – Káldy-Nagy, Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírása* (Konskription der Budaer Sandschas i. J. 1546–1590) Budapest, 1985.
11. Zolnay, László: *Nagy jelentőségű feltáró munka a Vár lakónegyedében* (Hochbedeutende Ausgrabungen im Wohnviertel der Burg). In: Budapest, 1966, Nr. 4. – Zolnay, László: *The Medieval Great Synagogue of Buda*. In: The New Hungarian Quarterly Nr. 7., Budapest, 1966, p. 156–159. – Zolnay, László: *Középkori zsinagógák a budai Várban* (Mittelalterliche Synagogen in der Budaer Burg). In: Budapest Régiségei 22, Budapest, 1971, p. 271–284. – Zolnay, László: *Buda középkori zsidósága és zsinagógáik* (Das mittelalterliche Budaer Judentum und ihre Synagogen). Budapest, 1987. 45, 12 p.
12. Scheiber, Alexander: *Jewish Inscriptions in Hungary*. From the 3rd Century to 1686, Budapest–Leiden, 1983. 434 p.
13. In der Manuskriptensammlung des Staatlichen Jüdischen Museums Prag.
14. Vgl. Zolnay, op. cit. – Scheiber, Sándor: *Héber kódex-maradványok magyarországi kőtáblákban*. (Hebräische Kodexüberresten). Bp., 1969. p. 121–122.
15. Fürst: Buda visszafoglalásának... p. 183.
16. Kohn op. cit. p. 137–139.
17. Kohn op. cit. p. 131–136.
18. Kaufmann: Die Erstürmung... passim.
19. Kohn op. cit. p. 124–128. und p. 137–139.
20. Kaufmann, David In: Etudes Juives XXI. (1881); Paris, p. 138 ff.
21. Neubauer, A.: In: Israelitische Letterbode V. Amsterdam, p. 144.
22. Brann op. cit. p. 547–553.
23. Sámuel Kohn, *Monograph der Geschichte der ungarischen Juden* veröffentlichte nur den ersten Teil seines Werkes (*A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*) (Geschichte der Juden in Ungarn von den ältesten Zeiten bis zur Niederlage bei Mohács). I. Budapest, 1984. Das Manuskript des zweiten Teils befaßt sich mit der Periode bis 1699, as blieb jedoch nur fragmentarisch, in keinem zur Veröffentlichung geeigneten Zustand erhalten, gegenwärtig wird es im Archiv des Budapester Rabbinenseminars aufbewahrt.
24. Büchler op. cit. p. 73–175.
25. Hóman, Bálint–Szekfű, Gyula: *Magyar Történet* (Die Geschichte Ungarns). III., Budapest, 1935³, p. 497.
26. Károlyi, Árpád–Wellmann, Imre: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban* (Zurückeroberung von Ofen und Pest i. J. 1686). Budapest, 1936.
27. Fekete, Lajos: *Budapest a török korban* (Budapest in der Türkenzeit). In: Budapest története III. (red.: Szendy, Károly). Budapest, 1944. – Fekete, Lajos–Nagy, Lajos: *Budapest története a török korban* (die Geschichte von Budapest während der Türkenzeit) In: Budapest története II. (red.: Gerevich, László und Kosáry, Domokos). Budapest, 1973.
28. Büchler op. cit. p. 79–80.
29. Ebenda p. 99. ff.
30. Zolnay, László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán* (Feste und Alltag im mittelalterlichen Ofen). Budapest, 1975² passim.
31. Büchler, op. cit. p. 107.
32. Ebenda p. 125.

33. Ebenda p. 106.
34. Brann op. cit. p. 541–544. – Büchler op. cit. p. 124. – Scheiber: *Magyarországi...* p. 142.
35. Brann op. cit. p. 542–543. – Büchler op. cit. p. 163–154.
36. Scheiber: *Jewish...* Passim.
37. Nachwort von Szakály, Ferenc in: *Budai Krónika*, p. 76–77.
38. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* (Ungarnreisen des türkischen Weltreisenden Evlia Cselebi). (Ins Ungarische übersetzt von Karácsony, Imre). Budapest, 1985. p. 271. – Büchler op. cit. p. 118 ff.
39. Brann op. cit. p. 541.
40. Szabály in: *Budai Krónika* p. 77.
41. Károlyi–Wellman op. cit. p. 147–148. – Büchler op. cit. p. 11–115. – Szakály in: *Budai Krónika* p. 80., 86.
42. Büchler op. cit. p. 126–130.
43. Büchler op. cit. p. 134–175.
44. Kohn op. cit. p. 675–680.
45. Vgl.: Haraszti in: *Századok* 115/181 p. 236–240.
46. Schulhof op. cit. p. 26–27.
47. Büchler op. cit. p. 163.
48. Szakály in: *Budai Krónika* p. 71, Zitat aus dem Kommentar des Großen Trauerliedes.
49. Brann op. cit. p. 543.
50. Büchler op. cit. p. 164.
51. Károlyi–Wellmann op. cit. p. 373. – Büchler op. cit. p. 166.
52. Büchler op. cit. p. 165. – Károlyi–Wellmann op. cit. p. 388. – So wird es von den meisten Augenzeugen erzählt. Gleichzeitig weiß Schulhof vom Angriff und der Hinrichtung von 400 eingeschifften jüdischen Gefangenen durch ungarische Husaren. Vgl.: Szakály in: *Budai Krónika* p. 10. Vergleichend mit den entsprechenden Abschnitten des *Schönen Neuen Liedes von Ofen* (SchNL/XXXI Strophe, 3–4. Zeile und XXXII. Strophe 1–4. Zeile) kann vermutet werden, daß es sich um zwei besondere Fälle handelt; Schulhof erzählt vom Angriff auf die Tauskschen Gefangenen, wobei er die Atrozitäten stark übertreibt.
53. Schulhof op. cit. p. 38–40. – Aller Wahrscheinlichkeit nach kamen die eingescherten Knochen der Ermordeten im Zuge der Ausgrabungen der gotischen Synagoge zum Vorschein.
54. Der Reichstaler war in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts 1,5–1,8 rheinischen Gulden gleich, der Forint bestand aus 20 Groschen, ein Forint war 60 Kreuzer wert, der in der *Budai Krónika* (p. 5.) erwähnte Heller (fillér – pszita – syrisches Lehnwort) entsprach eigentlich dem Denar, 1/100 des Forint, bedeutete also etwa „Kleingeld“.
55. Büchler op. cit. p. 165–166.
56. Ebenda p. 167. Auch Schulhof berichtet darüber in der 25. Strophe seines Großen Trauerliedes – siehe Scheiber: *Héber kódexmaradványok...* p. 135.
57. Büchler op. cit. p. 167.
58. Brann op. cit. p. 546.
59. Károlyi–Wellmann op. cit. p. 381. – Scheiber: *Magyarországi zsidó feliratok* (Ungarländische jüdische Inschriften) Budapest, 1960. p. 142.
60. Büchler op. cit. p. 167. Die zwischen 1687–1690 nach Buda ziehenden ersten vier jüdischen Familien siedelten sich in der Wasserstadt an (Büchler op. cit. p. 183–185).
61. Scheiber: *Magyarországi...* p. 142.
62. Fürst: *Ein Zajn...* p. 230.
63. Brann op. cit. p. 544. Brann mit den Ereignissen auf Grund des von ihm veröffentlichten, von Tausk zu seinem eigenen Lob verfaßten „Flugblatt“ bekannt, die Abweichungen zwischen dem Gedicht und dem Flugblatt – z. B. im Zusammenhang mit der Zahl der Gefangenen – sind seiner Aufmerksamkeit entgangen.
64. Büchler op. cit. p. 169.
65. Kaufmann, David: *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien.* Trier, 1888. 169 p.
66. Büchler op. cit. p. 167–168.
67. Fürst: *Buda visszafooglalásának...* p. 175. ff.

68. Fürst: Ein šajn ... p. 223.
69. SchNL LII. Strophe 1–3. Zeilen:
Zu ein Büchein habe' ich die Sach' gemacht
Le kavod [Zu Ehre] Reb Sender, dass er in die Welt soll wären geacht
Ahron ben ha Rav Rabenu Joseph, Sevuj (Gefangene) von Ofen bin ich gennant
70. Vlg.: das Gespräch von zwey bayerischen Bauern über die Eroberung von Ofen in einem zeitgenössischen Gedicht:
Kai Mensch ko ausprechä den Handl, wiesz gangä
Die Judn, die hat mä fast alle schier gefangä.
Sie schryen: Messias! Hilff uns Heidaney!
Jetzt wird mä s'scho lernä den Schellämachey.
 – zit. In: Allgemeine Zeitung (München), 03. 09. 1886.
71. Das Gedicht hat keinen besonderen Titel, diesen enthalten die ersten Worte der Einleitung.
72. I. J. 1688.
73. SchNL IV. Strophe 2–3. Zeile. Vgl. mit Shabat Hazon von Schulhof (*Budai Krónika* p. 33.); darin verwischen sich die Ereignisse der drei Pseudostürme am 20. Juli 1686 sowie des ersten allgemeinen Angriffes am 27. Juli, der zur Eroberung der äußeren Mauer sowie zweier Bausteine des Schloßrondells führte.
74. SchNL XXV. Strophe, 1–5. Zeile.
75. Vermutlich eher über die ersteren. Vgl. die christliche Magd Schulhofs (*Budai Krónika* p. 42–46.)
76. SchNL XXI. Strophe, 1–5. Zeile.
77. SchNL XIX. Strophe, 1–5. Zeile und XLIV. Strophe, 3–4. Zeile.
78. SchNL XX. Strophe, 1–5. Zeile.
79. SchNL XXIX. Strophe, 1–4. Zeile und XXX. Strophe, 1–4. Zeile.
80. SchNL XXXI. Strophe, 3–4. Zeile und XXXII. Strophe, 1–4. Zeile. Vgl. die Beschreibung durch Schulhof über die ihn umgebende feindliche Masse (*Budai Krónika* p. 48) und die Husaren, die das Schiff mit den gefangengenommenen Juden angegriffen haben – zitiert Szakály op. cit. p. 64. – aus der Einleitung des Großen Trauerliedes.
81. SchNL XXXIV. Strophe, 1–4. Zeile und XXXVI. Strophe, 1–4. Zeile.
82. SchNL XLI. Strophe, 1–2. Zeile und XLIII. Strophe, 3–5. Zeile.
83. SchNL XLIII. Strophe, 1–2. Zeile und XLVI. Strophe, 3. Zeile.
84. SchNL XLVIII. Strophe, 1–2. Zeile.
85. SchNL LIII. Strophe, 1–4. Zeile.
86. SchNL LII. Strophe, 3. Zeile.
87. SchNL passim.
88. Terminus post quem 1692! – vgl. Brann op. cit. p. 550–553.
89. Fürst: *Buda visszafoglalásának...* p. 180. Der gegenwärtige Aufbewahrungsort ist unbekannt. Vor 1945 wurde die Photokopie des „Flugblatts“ in der Jüdischen Religiösen und Historischen Sammlung aufbewahrt. Den Kriegszerstörungen fiel auch die Photokopie zum Opfer – Mitteilung von dr. Ilona Beneschofsky.
90. Brann op. cit. p. 547–553. – Wegen der Übereinstimmung des Textes ist es wahrscheinlich, daß Tausk bei der Abfassung des „Flugblatt“ zur Auffrischung seines Gedächtnisses auch den Text von „*Schönes neues Lied von Ofen*“ benutzt hat, obwohl dessen Verfasser die Informationen bezüglich der Ereignisse außerhalb von Buda offenbar von Tausk erworben hat.
91. Büchler op. cit. p. 169., Brann op. cit. p. 545–549.
92. Büchler op. cit. p. 168–169, Brann op. cit. p. 546., 549.
93. Brann op. cit. p. 547., 549–550., Büchler op. cit. p. 169–170.
94. Brann op. cit. p. 550.
95. Fürst: *Buda visszafoglalásának...* p. 179.
96. Vgl. Büchler op. cit. p. 168. Fußnote.
97. Z. B. der Unterschied der Zahl der erlösten Personen. Erwähnung von Preßburg bzw. Nikolsburg mit anderem Akzent, usw.
98. Schulhof op. cit. p. 64. und die in der 11. Anmerkung angegebene Literatur.

99. Büchler op. cit. p. 167. und SchNL passim.
100. Schulhof op. cit. p. 33.
101. SchNL IX. Strophe, 2. Zeile, Schulhof op. cit. p. 17.
102. Schulhof op. cit. p. 42–46. SchNL XII. Strophe, 1–4. Zeile.
103. Zitiert in Szakály, *Budai Krónika* p. 64.
104. SchNL XXXI. Strophe, 3. – XXXII. Strophe, 4. Zeile.
105. Schulhof op. cit. p. 48.
106. Ebenda p. 51.
107. SchNL XLII. Strophe, 2. Zeile.
108. SchNL XLII. Strophe, 1–3. Zeile.
109. Fürst: *Buda visszafoglalásának...* p. 179.
110. SchNL passim.
111. SchNL XXXIV. Strophe, 1–3. Zeile. XXXVI. Strophe, 1. Zeile.
112. SchNL XLI. Strophe, 3–4. Zeile.
113. Zitiert Szakály in: *Budai Krónika* p. 70–71.
114. SchNL und *Flugblatt* passim.
115. Schulhof op. cit. p. 51–53., SchNL XXXVII. Strophe, 1. Zeile, XLVI. Strophe, 3. Zeile.

ZOLTÁN KOSZTOLNYIK (*Texas*)

**A View of History in the Writings of Gerhoch of Reichersberg
and in the Medieval Hungarian Chronicles**

... de certa scripturarum explanatione et
aperta hystoriarum interpretatione rerum
veritatem nobiliter percipiat.

Anonymus, *Gesta Hungarorum*

The chroniclers of the twelfth century wrote with the purpose to determine their idea of „Europe” and their concept of „European history,” as if to demarcate themselves from the very like endeavor of the Byzantine chronicles of the period. Such tendentious approach toward writing history led to questioning of the earlier ecclesiastical view of the human record and of the need for the establishment of the medieval empire on the ruins of ancient Rome. The historical outlook of the chroniclers was no longer oriented toward religion. Be it sufficient here to refer to John of Salisbury’s *History of the Popes*, or to the distinct arguments of Ordericus Vitalis. Both men revealed a world awakening from its slumber; both bore witness to their contemporary interests in that they formulated a different philosophy of history based upon a secular view of the world.

In the age of Charles the Great (ob. 814) the goal of the intellectual elite — that tolerated no opposition; that enjoyed the support of ecclesiastical and temporal leaders and was served well by writers —, was the development of St. Augustine’s City of God on earth.

Already in the ninth century, however, there began in inner clerical circles a debate over the sacraments, followed by a religious-dogmatic controversy that, in the beginning of the 1100’s, divided the until then seemingly unified political-intellectual community of Europe. The religious-political unity based upon Augustinian foundation had ceased to exist and there declined with it the outlook of history that had supported it. A new world order was born out of the remains of the Augustinian idea of history, an order that expressed, still on religious grounds, a new secular outlook of life.

Rupert of Deutz wrote in his *De Trinitate et operibus eius* that because religious-political events seemed to lack leadership and only caused war, leaders of word history ought to identify their with the intellectual values of the „individual,” thereby to create a need for the development of the earthly City of God.

The Augustinian concept of the fifth century that held that the Church was built upon a rock, therefore, it was permanent and unchanging — a rock upon which one could build; with which one had to reckon in the midst of changes caused by storms of

human events, — contradicted the pre-Christian approach of Plato and Aristotle. According to the latter, history is nothing but recorded opposition to any progress made. Augustine, however, said that history (pagan or Christian) formed the teaching tool of God by which the Almighty educated man to be just, and leads the pagans to the light of truth. Christ the Lord was both teacher and physician to all people.

In the beginning of the twelfth century Anselm of Canterbury expressed as yet another opinion. In his thinking the Church had to pass through rough changes during the preceding „Christian” centuries, it had to adapt itself to the demands of a new age. For the Church, this was the time of the Holy Spirit, the age of growth and change, a period of progress for man. The Church of Peter was still alive, but there was already developing within the church community the supernatural commonwealth of the Holy Spirit that brought clergy and lay people together.

Gerhoch of Reichersberg (1096–1169), philosopher of history and theologian active during the mid-decades of the century, had history arranged in accordance with Augustine's *De civitate Dei*. Gerhoch preoccupied himself with the continuous struggle between Good and Evil and argued that „Good” was aware of its final victory because it was not man who struggled, but a superior force that had man's spiritual self confront the raw elements of nature. (Otto of Freising would have formulated this concept differently by saying that it was free human will that was the ingredient of any such confrontation.)

Gerhoch maintained that supernatural force that guides historic events goes through a temporal phase of growth itself, therefore any historic event was the natural and concrete realization of the activity of the supernatural force. For example, one does not speak of church history until the „fullness” of time on grounds that anything happening before then is of temporary nature, far away from any completion. Ecclesiastical „fulfillment” meant that the world reached out to and achieved union with Christ, Who is both supernatural force and historic person (both dogmatic fact and the center of human action). Of course, such a Christo-centered view of history can only be understood by the acceptance of the doctrine of the *Filioque*.

In his *Commentary on the 64th Psalm* (Vulgate) and in his *De investigatione antichristi*, Gerhoch searched for a humanistic outlook of the world. He wanted to bring forth a new concept out of the old one, as, for instance, how the historic *old* Rome had become identical with the *new* „Ecclesia Christi”. He wanted to revive an old concept and transplant it to his own age by the process of „renewal” (*renovatio*). One ought to note here that Gerhoch wrote „renewal”, because he did not want to „reform” the world by destroying the old.

World history was but a tremendous fresco of terrific series of destruction everywhere, from which only the spiritual heroes had emerged by keeping vigil. In dealing with the „last watch” of his *De quarta vigiliae noctis* Gerhoch heavily criticised the politically overambitious German imperial clerical caste for causing with its inborn arrogance much hostility toward its own social status and the Church among the various social strata. Gerhoch opposed the overbearing segment of this class, flagellated its mistakes, and held it responsible for all evil and dissatisfaction in society. The personal pride of members of the hierarchy, their overzealous influence (personal cult in the twelfth century?) combined with political goals had caused a strong social undercur-

rent that had threatened the established temporal and spiritual order of society.

There were the Waldensians, for example, a small group of outspoken dissidents, who had openly attacked the Church. They questioned church teaching and the manner of living of the clergy. The fact that they appeared on the stage of world events proves that there was a historic need for their activity. They had stressed the arguments that an ecclesiastical leadership that had lost its vitality had to come to an end of its existence, and the Church: the community of the faithful who accept Christ, had to renew itself.

Hildegard of Bingen asserted a similar idea: not only clergymen but all who accept Christ unite in a common spiritual framework, thereby renewing (*renovare*) the Church. The papal Church of earlier had served its goal well, but it had fulfilled its mission. The *ecclesia* now being formed out of the unity of the clerics and lay people shall take its place; the latter will divide itself into regional units without, however, losing its universal identity.

And yet, the researcher of book-lists in twelfth century German monastic libraries is under the impression that theological learning had remained quite traditional in German lands. As if besides Rupert of Deutz Gerhoch of Reichersberg, too, decided to turn away from the achievements of the western (mostly French) intelligentsia, and to become a deadly opponent of dialectics. It is evident from the writings of Gerhoch that he rejected the French intellectuals because he could not agree with their anti-Rome and anticlerical arguments in theological matters. He rather remained a loyal interpreter and follower of the Church. What he taught and wrote must have had the approval of churchmen. Gerhoch required papal approval of his own work and took up a stand against dissidents in the Church. Although he was convinced that the *Ecclesia* was the commonwealth of all the Christian faithful, it was Rome, he said, and the clergy who played key roles in that commonwealth.

Now, it may be that Gerhoch had followed the trodden path of clearly defined tenets of theology and clearly determined ideas of historical philosophy. And yet, it is most unlikely. He attacked as frivolous and irresponsible the interpretations of contemporary theologians, and he made room instead, in his world of thought, for allegorical explanations in the fields of theology and historical philosophy. All: men, animals, plants, rocks etc., were alive and closely united with one another, thereby to form the theological and secular order of the cosmos.

Peter Abelard could afford to cite sentences out of context from the writings of church authors. The provost of Reichersberg saw little wrong, however, with citing contradictory passages from the works of church authors, as if to pronounce judgment over them. He compared them to two cherubim facing one another from opposite directions, who dutifully guarded the ark of the covenant. The ark stood for notion exploring the mystery of faith and pointed toward the walkable path to escape from the polluted air of false sophistry.

Neither in his historical opinions, nor in his theological arguments did Gerhoch represent, or speak for, a backward trend in the world of thought. He contradicted Peter Abélard, Gilbert de la Porré, Peter of Poitiers and, to some extent, Peter Lombard, in order that he, the intellectual frontrunner of German provincial life (Reichersberg was, at this time, in intellectual backwaters), may take up the challenge presented by

„urban” trend that, with its seemingly advanced outlook of religion and politics, had entered the empire from the west.

Did Gerhoch fight a windmill-type of a struggle? Peter of Poitiers provides an answer to this in his letter to Otto of Freising complaining about the adherence of the German theologians and intelligentsia to the ideas of Gerhoch. Was Poitiers' remark an assertion of contempt? If so, he achieved the opposite effect, because in stating it he unwillingly recognized that (1) Reichersberg had a serious impact upon the contemporary German intelligentsia, and (2) failed to see that French theological reasoning combined with political philosophy could not establish deep roots in German soil. The so named theology of Abélard, or the arguments of Poitiers appeared like empty sophistry before the serious observer, and even Peter Lombard's handbook on theology remained a dry exercise of futile rationalization about religious matters.

The provost of Reichersberg was not the opponent of new ideas. He only recognized the fact that new concepts of doctrine arriving from the west (in the German province) contained little unusual or useful. The cultivators of this new ideology tried only to superimpose their eager personal interpretation of religion and history upon the thinking young generation of the age. That is why Gerhoch declared war on authoritative sources. He regarded this trend of intellectual gymnastics as useless even if he at times had slowed down, and yet deepened the study of religion and philosophy on German soil.

It was not Gerhoch's fault that pious monks were still composing poetry for tombstones in various monasteries, and fabricated stories about how their religious communities had obtained their famous relics. As a matter of fact, the French monks were doing the same. The Latin literature of the age served practical goals, and books on religion and human conduct were written, by accepted custom, pieced together, from the writings of previous authors.

Among the Hungarian chroniclers of the twelfth century Anonymus *P. dictus magister* did not reveal his identity or position in society in the introductory part of his opus. He only wrote about what he had been, „quondam bene memorie... regis Hungarie notarius,” as if to create the awkward feeling in the reader that he had lost the good graces of his king at the court. Emery I was his king, who had, during his reign, forcefully defended the prestige of the royal office before his people. But, in his opus, Anonymus described the origins of the ruling dynasty (Emery I's family), and the beginnings of the Hungarian ruling families at the time of the conquest (of the mid-Danube region in the 890's); and, as the first among the Hungarian chroniclers, he did discuss the blood oath, and its actual meaning, taken by the ruling (tribal) families just before the conquest.

In recording the blood oath Anonymus emphasized the point of view that the Hungarian head leader was someone elected by the tribal chiefs; and, everything the leader and the chiefs acquire together they ought to share with one another. Neither the leader, nor the chiefs can be excluded from this common sharing of the acquired chattel or booty. In other words, the chronicler said that the monarch (and his predecessors) and the nobles (and their conquering forefathers) had held privileges that dated back to the ninth century.

Anonymus had asserted this in front of a king who had been so astute about his

ruling rights; who, by following the examples set by his predecessors, had frequently transferred his reeves and the nobles serving in his council or in the administration. On account of the king's conduct the royal domain and the holdings of the nobles failed to receive equal treatment — from the king.

Anonymus had also made it clear that since the chattel or landholding of a reeve (or, noble) could not be inherited, and the ruler was under no obligation to invite reeves and nobles into his advisory council, such negative attitude displayed by the ruler contradicted article three of the blood oath. In view of the fact that Anonymus was the first chronicler who had defined the blood oath, he by doing so, had, perhaps unintentionally, played into the hands of the nobles who were opposed to King Emery I, thereby supporting Prince Andrew, Emery's younger brother, who had sided with the king's opponents. Andrew promised them that he would fulfill the articles of the oath and pursue the interests of the nobles.

In such a fashion Anonymus seemingly followed the trend of thought of the French intellectuals — he had studied in Paris; had learned his skills from the writings of French thinkers —, when he attacked (perhaps unwittingly, or on purpose, irresponsibly) the foundations of his king's centralized temporal power. In referring to old sources — he rejected the peasants' false tales and the silly foundations of written material —, he placed on vellum the concept of an ancient Hungarian constitutional treaty and dated it to the ninth century. Anonymus returned to the past in order to find the roots of Hungarian constitutional life. By his statements he may have caused the suspicion, however, that any change occurring in Hungarian history since the 880's had only been a departure from a solid foundation, thereby causing a good deal of confusion in public life.

The criticism of an Abélard, or of a Peter of Poitiers may be perceived in the lines of the Paris educated Hungarian chronicler, who with a critical eye had confirmed on vellum the relationship of his own class: the land-holding nobles, with the king. The central theme of his work deals with the occupation of the mid-Danube region through the conquest (in the 890's), and the partition of the occupied territory through the tribal families. By connecting the Árpád dynasty of the ninth century with Attila the Hun of the fifth, Anonymus did not necessarily support the position taken by Emery I, but established a foundation for the land holding rights of the nobles.

This anti-monarch historical attitude that favored the nobility was missing from the remarks of Albericus the cleric who lived in the early part of the twelfth century, and who, in Latin, committed to writing the decrees debated in Hungarian during the Synod of Tarcál in the reign of Coloman the Learned. Albericus stressed the point of view that participants of the synod had gathered together to revise the laws of King Stephen I, and, if needed, to update them. The goal of the first Hungarian monarch was the centralization — by coercive legislation — of royal power in the kingdom — just as kingly power remained centralized under the learned King Coloman.

One does not have to be angry with Albericus because he wrote down in Latin the code of law, drawn up in Latin but debated in Hungarian at the synod of Tarcál. Nor does one look angrily upon Hartvic, another cleric (and probably the bishop of Győr), who composed a life of King Stephen I in a noteworthy unoriginal piece, though

the Life contains many original inserts of historic importance, including legislation by the first Hungarian king. According to Hartvic, Stephen I's administration was based strictly on legal foundations.

And yet, Hartvic had to beg his king, Coloman, on his knees to defend him from his jealous enemies who had accused him, in his old age, of having made innovative additions to the text of Stephen's *Vita maior*, the text Hartvic had used as a guide. Was not even an aged ecclesiastic safe from the angry criticism of the young intellectuals in early twelfth century Hungary?

One ought to mention also the two Hungarian chroniclers, adherents of two parties, who narrated political events in twelfth century Hungary at greater detail, but whose works survived only fragmentarily fashion, in the columns of the mid-fourteenth century *Chronicon pictum*. One of these chroniclers was a sympathizer of King Coloman, and the other an outspoken opponent of the booklover king, although among each other they maintained the point of view that only a centralized monarchy could solve Hungary's problems in the twelfth century.

It was the Coloman sympathizer who wrote about the king's son and successor, Stephen II, that though young, he was fit for the throne; „erat adhuc inpubes, sed spiritus eius in membris suis.” The chronicler's record of the reign of Stephen II does not, however, support his assertions; he merely stressed the need for a strong monarchy. On the other hand, the opponent of Coloman wrote that Béla II (blinded by Coloman because Coloman wanted his son to succeed to the throne) had made the realm strong; „confirmatum est regnum in manibus eius.” The blind ruler was determined to keep tight reins of kingship — with the aid, the record has it, of his outspoken queen of Serbian birth.

It may be that the two chroniclers facing each another like the cherubim in the Holy of Holies, had attempted in such a manner to encounter the influx of western ideas entering the country through the crusades, because those ideas began to undermine strong royal authority in the realm when it needed it most. The dream of the two was to aid the survival of centralized kingship, even if they wished to realize that dream by different means.

The activities of these two chroniclers fragmentarily recorded in the mid-fourteenth century *Chronicon pictum* remain written proof of the fact that the growing Hungarian intelligentsia had, despite its youth, taken a lively part in progressive cultural trend of the west, and by its firm appearance and independent formulation of its convictions, it wanted to become full fledged member of the community of contemporary intellectuals; and yet, the latter had contradicted themselves in the manner they had asserted their principles and beliefs.

Notes

P. Classen, *Gerhoch von Reichersberg* (Wiesbaden, 1960), 1ff., analyzed the activities of Gerhoch in detail; see *ibid.*, 98 ff., for the provost's ideas mentioned in this paper. E. Meuthen, *Kirche und Heilsgeschichte bei Gerhoch von Reichersberg* (Leiden-Cologne, 1969), 14 ff., commented on recent literature; and, *ibid.*, 111 ff., called attention to the theological and philosophical-historical ideas of Gerhoch. There is a full list of Gerhoch's opera in Classen, 407 ff.; texts of Gerhoch's writ-

ings in E. Sackur (ed), *Libelli de lite*, 3 vols. (Hannover, 1891–98), cited hereafter as *LdL*, III, 131 ff., and in J. P. Migne (ed), *Patrologiae cursus completus, series latina*, 221 vols. (Paris, 1844–55), cited hereafter as *MPL*, 193, 489 ff., and 194, 9–1480. Also, W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, 2 vols.; 6 ed. (Berlin, 1893–94), II, 308 ff.

H. Fichtenau, *Studien zu Gerhoch von Reichersberg*, Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung, 52 (1938), 1 ff., who wrote Gerhoch without a c. J. Stülz, *Propst Gerhoch I von Reichersberg*, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., vol. I (Vienna, 1850), 113 ff., is still worth reading. An original contribution is H. H. Jacob, *Studien über Gerhoch von Reichersberg: zur Geistesgeschichte des 12 Jahrhunderts*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 50 (1931), 315 ff. According to A. Dempf, *Sacrum imperium: Geschichte und Staatsphilosophie des Mittelalters und der Neuzeit*, 4 ed. (Munich, 1973), 252, Otto of Freising's fame as a chronicler truly belonged to Gerhoch: „der Ruhm, den Otto von Freising besitzt, gebührt eigentlich seinem Zeitgenossen und Landsmann Gerhoch von Reichersberg." On relics in monasteries of this age, cf. W. v. d. Steinen, *Heilige als Hagiographen*, Historische Zeitschrift, 143 (1931), 229 ff.; G. Duby, *The Age of the Cathedrals, 980–1420* (Chicago, 1981), 59 ff., and the review (one of the many) of it by K. Körmendi, in *Vigilia*, 50 (1985), 606 f.

Gerhoch's description of politics in his *Opusculum de aedificatione Dei*, passim, *MPL*, 194, 1191 ff., and in his last major work, *De quarta vigilia noctis*, *LdL*, III, 503 ff.; Gerhoch spoke of politics in his writ to Pope Hadrian IV, cf. O. J. Thatcher (ed), *Liber de novitatibus huius temporis: epistola ad Hadrianum papam*, Decennial Publications of the University of Chicago, vol. IV (Chicago, 1903), 186 ff. Parts III and IX of Gerhoch's Commentaries on the Psalms were edited anew by O. van den Eynde–A. Rijmaersdael, *Opera inedita Gerhohis Reichersbergensis*, vol. I (Rome, 1956). Portions of Gerhoch's *De ordine donorum Sancti Spiritus* in *LdL*, III, 273 ff.; his Commentary on Psalm 64 in *MPL*, 914, 13 ff. On Otto of Freising, cf. K. F. Morrison, *Otto of Freising's Quest for the Hermeneutic Circle*, Speculum, 55 (1980), 207 ff.; for a discussion of Freising's definition of the concept of the early medieval empire, see E. Müller-Mertens, *Regnum Teutonicum* (Vienna–Graz, 1970), 15 ff.

Rupert of Deutz, his ideas and activities were discussed at some length by M. Bernards, *Die Welt der Laien in der kölnischen Theologie des 12 Jahrhunderts: Beobachtungen zur Ekklesiologie des Rupert von Deutz*, Festschrift Kardinal Frings (Cologne, 1960), 391 ff.; or, the excellent study by H. Grundmann, *Neue Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegungen im Mittelalter*, Archiv für Kulturgeschichte, 37 (1955), 129 ff.; or, the imaginative interpretations of J. H. van Engen, *Rupert of Deutz* (Berkeley–Los Angeles, 1983), 81 ff.; on Church and reform, *ibid.*, 262 ff.; by comparison, cf. the remarks of A. Lhotsky, *Europäisches Mittelalter* (Munich, 1970), 49 ff.

Peter Abelard, *Sic et non*, cc. XXVII and XXXI, *MPL*, 178, 1386 f., and 1389 f.; or, his *De unitate et Trinitate*, ed. P. Stölze (Freiburg, 1891), passim. A. Borst, *Abelard und Bernhard*, Historische Zeitschrift, 186 (1958), 497 ff. On the social and political background of Franconian ideology, see G. Koch, *Auf dem Wege zum Sacrum Imperium* (Vienna–Graz, 1972), 149 ff.

Ordericus Vitalis, *Historia ecclesiastica*, I: prologue; V: 1., and XI: prologue, ed. A. le Prevost–L. Deslise, 5 vols. (Paris, 1838–55; repr. 1965), I, 3; II, 302 f.; IV, 159. „Die Geschichtsschreibung betrachtete den Gottesstaat der römischen Kirche als das Ziel der menschlichen Entwicklung, in welchem für alle Völkergeschichte zu einer Einheit zusammenfasste;" cf. H. v. Eicken, *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*, 4. ed. (Stuttgart–Berlin, 1923), 641.

Anselm of Canterbury, *Cur Deus homo?*, ed. F. S. Schmitt, in *Opera Anselmi*, 5 vols. (London–New York, 1946–61), II, 37 ff., I: 4. F. Heer, *Europäische Geistesgeschichte*, 2nd ed. (Stuttgart, 1965), 202. On John of Salisbury, cf. S. R. Packard (ed), *Twelfth Century Europe* (Amherst, Mass., 1973), 197 ff.; Ch. Brooke, *The Twelfth Century Renaissance* (London, 1970), 59 ff. For text, cf. Ioannis Saresberiensis *Policraticus*, ed. C. C. J. Webb, 2 vols. (Oxford, 1909), esp. V: 2, and VI: 24, VII: 20. Salisbury wrote his *Historia pontificalis*, tr., with introduction by M. Chibnall (London, 1956), c. 40, as an eyewitness – *ibid.*, cc. 1–3; R. G. Collingwood, *The Idea of History* (Oxford, 1946), 52 ff.

Classen, 36 ff., made short but important remarks about Rupert of Deutz the great bible scholar, in connection with Rupert's *De Trinitate et operibus eius*, II: 2, *MPL*, 167, 1571 ff., where

he explained Holy Writ erudition and discussed the history of man's salvation – *ibid.*, 168, 1546 f. Rupert felt confident enough to dare a distinction between Holy Writ and the early fathers of the Church – *ibid.*, 170, 495 f.; 169, 201 f.; and 168, 1543 ff., – a rather common attitude in that age, though as Heer, 90 ff., noted, Rupert did maintain that the Bible alone held supreme religious authority; on this, cf. *MPL*, 169, 1122 c.; 170, 492 f. Classen, 38, referred to Rupert as the founder of scriptural theology; see also B. Smalley, *Problems of Exegesis in the Fourteenth Century*, In: *Antike und Orient im Mittelalter*, ed. P. Wilbert (Berlin–New York, 1971), 266 ff.

On Hildegard of Bingen, see her *epistolae* 47 and 48, *MPL*, 197, 232 and 249 ff., respectively; or, her *Vita*, III: 1, *ibid.*, 197, 122. „Beiseitigung von Simonie und Priesterehe bedeutete ohne weiteres, dass der geistliche Stand sich stärker in der Welt abhob und entsprechend fester in sich zusammenschloss;“ cf. W. v. d. Steinen, *Der Kosmos des Mittelalters*, 2nd ed. (Bern–Munich, 1967), 192.

For the papal view on „opus operatum,“ see the letter, III: 5, of Innocent III, *MPL*, 217, 844; some of the monks were leaving their communities without permission and preached without approval – cf. *Ldl*, II, 266 f.; or, Bernard of Clairvaux, sermon 66, *MPL*, 183, 1094. A. Dondaine, *Le origine de l' érése médiévale*, *Revista die storia della Chiesa in Itali*, 1 (1952), 47 ff.; Ilarino da Milano, *Le heresie popolari del sec. XI nell'Europa occidentale*, *Studi Gregoriani*, 2 (1947), 43 ff. F. Heer, *Anfang Europas* (Vienna–Zürich, 1949), 384 ff., on the religious folk movements of the period, and compare with the reaction of Th. Mayer, *Das Hochmittelalter in neuer Schau*, *Historische Zeitschrift*, 171 (1951), 449 ff. For the impact of the crusades, see H. E. Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*, 3rd ed. (Stuttgart, 1973), 96 ff.; G. Constable, *The Second Crusade As Seen by Contemporaries*, *Traditio*, 9 (1953), 213 ff.; J. B. Gillingham, *Roger of Howden On Crusade*, In: *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds*, ed. D. O. Morgan (London, 1982), 60 ff.

Like Rupert of Deutz, Gerhoch of Reichersberg also stood up to the growing influence of French thought in central Europe – see *MPL*, 193, 1436 d (and compare with *ibid.*, 170, 480 ab); in fact, Gerhoch came close identifying his views with those of Deutz – see *ibid.*, 167, 1603 f. It was the latter who divided ecclesiastical history into (a) the Age of the Father: the fall of man; (b) Age of the Son: death of God; and (c) Age of the Holy Ghost: end of times. Cf. *ibid.*, 167, 198 f; Deutz also said that the gifts of the holy Ghost did symbolize divine action on earth – *ibid.*, 169, 969 ff., and 167, 1550 ff. On interaction between Rupert and Gerhoch, see also *ibid.*, 194, 1171 c, or Gerhoch's *Liber de gloria hominis*, c. 16, *ibid.*, 194, 1073 f.; and his *Liber contra haereses*, c. 2, *ibid.*, 194, 1161 f.

G. B. Ladner, „The Concepts of *Ecclesia* and *Christianitas* and Their Relation to the Idea of Papal plenitudo potestatis, From Gregory VII To Boniface VIII,“ *Miscellanea historiae pontificae*, 18 (1954), 49 ff., discussed the views and values of ecclesiastical authors of the twelfth century; Ladner must have had Otto of Freising, *Chronicon*, prologue, in mind; cf. *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, 32 vols. (Hannover, 1826 etc.), XX, 116 ff., and, to some extent, Salisbury's *Policraticus*, V: 2. On the prologue of Freising's *Chronicon*, see my interpretation in my forthcoming essay, *The Idea of History in the Writings of Otto of Freising and Gerhoch of Reichersberg*, *East European Quarterly*, 20 (1986). The „new heresy“ among dissidents of the twelfth century is discussed by H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter* (Hildesheim, 1961), 18 ff., and 493 ff.

Of the available Hungarian chronicle material, one ought to cite the *Chronicon pictum* of the mid-fourteenth century; cf. C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians* (Cambridge, 1953), 133 ff.; text in E. Szentpétery (ed), *Scriptores rerum Hungaricarum*, 2 vols. (Budapest, 1937–38), cited hereafter as *SSH*, I, 239 ff. Or, Simon de Keza, *Gesta Hungarorum*, of the late thirteenth century, *ibid.*, I, 141 ff.; Macartney, 89 ff.; the Hungarian Anonymus „P. dictus magister,“ *ibid.*, 33 ff.; text in *SSH*, I, 33 ff. Unfortunately, Gy. Székely (ed), *Magyarország története: előzmények és magyar történet 1242-ig* (History of Hungary: Prehistory and Hungarian history to 1242), 2 vols. (Budapest, 1984), II, 1001 ff., is unjustifiably brief on historiography.

For detailed study of the chroniclers, see Gy. Kristó, *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataához* (Questions concerning contacts between early archives and historical sources) (Szeged, 1966), 13 ff.; idem, *Szemponatok Anonymus gestájának megítéléséhez* (Some aspects to judge

Anonymus' *Gesta*), *Acta historica*, 64 (Szeged, 1979), 45 ff. P. Váczy's impressive essay, *Anonymus és kora* (Anonymus and his age), in J. Horváth–Gy. Székely (eds), *Középkori kútfőink kritikus kérdései* (Critical questions concerning medieval Hungarian historical sources), vol. I. of *Memoria saeculorum Hungariae* (Budapest, 1974), 13 ff.; J. Szűcs, *Kézai problémák* (Questions concerning Simon de Keza's *Gesta Hungarorum*), *ibid.*, 187 ff. The compiler(s) of the *Chronicon pictum* gathered information from early sources; cf. SSH, I, 239, 9–12.; A. Tarnai, *A Képes Krónika forrásaihoz* (On the source material of the *Chronicon pictum*), *Memoria Hungariae*, I, 203 ff. See my review of this volume in *Austrian History Yearbook*, 12–13 (1976–77), 494 ff. The old Hungarian „gesta” and chronicle compositions were analyzed at length by J. Horváth, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Stylistic questions concerning the Latin language literature of the Arpadian age) (Budapest, 1954), 255 ff.

Hartvic's *Vita s. Stephani regis*, c. 10, SSH, II, 401 ff.; Gy. Györffy, *István király és műve* (King Stephen I and his work) (Budapest, 1977), 140 f., and 286 ff.; my review of it in *Austrian History Yearbook*, 17–18 (1981–82), 356 ff. My book, *Five Eleventh Century Hungarian Kings* (East European Monographs No. 79; New York, 1981), 111 ff. Horváth, *Stílusproblémák*, 149 ff.; *idem*, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (Beginnings of Hungarian literary culture), 2nd ed. (Budapest, 1944), 30. The text of Stephen I's Laws – his legislative acts were mentioned by Hartvic, *Vita*, c. 10. SSH, II, 415, 1–6, – in St. L. Endlicher (ed), *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, 2 vols. (Sangallen, 1849; one volume reprint Leipzig, 1931), II, 310 ff.; for a reduced facsimile of the Admont codex, 712, ff. 119–126, that carries the text, see E. Bartoniek (ed), *Szent István törvényeinek admonti kézírata* (The Admont MS of King St. Stephen's Laws) (Budapest, 1935), facing 40. The stimulating essay by Monica Jánosi, *Gondolatok az admonti kódexből hiányzó kapitulumokról* (Some thoughts on the articles missing from the Admont MS), *Acta historica*, 82 (Szeged, 1985), 37 ff.

Alberic's law collection in Endlicher, *Monumenta*, II, 358 ff. Tina Stiefel, *The Intellectual Revolution in Twelfth Century Europe* (New York, 1985), 78 ff., discussed the critical examination of historic and legal tradition. H. Buschhause, *The Theological Sources of the Klosterneuburg Altarpiece*, in: *The Year 1200*, ed. J. Hoffeld (New York, 1975), 119 ff., and H. Wesweiler, *Rüdiger von Klosterneuburg an der Seite seiner Brüder Gerhoch und Arno von Reichersberg im christologischen Streite um die Verherrlichung des Gottessohnes*, *Skolastik*, 14 (1939), 22 ff., did, essentially, the same.

K. Heldmann, *Das Kaisertum Karls des Grossen* (Weimar, 1928), 9 ff., and 341 ff., depicted the reign of Charles the Great at length; F. L. Ganshof, *The Carolingians and the Frankish Monarchy* (Ithaca, N. Y., 1971), 55 ff., and 125 ff., took a more detailed, updated approach.

F. Makk, *Megjegyzések II. Béla történetéhez* (Some comments on the reign of Béla II), *Acta historica*, 40 (1972), 31 ff., discussed the pro- and anti-Coloman chroniclers of the 1100's; *idem*, *III. Béla és Bizánc* (Béla III of Hungary and Byzantium), *Századok*, 116 (1982), 33 ff., an important, very impressive piece of scholarly research. *Idem*, *Contributions a l'histoire des relations hungaro-byzantines au XIIe siècle*, *Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 29 (1981), 445 ff.; C. Mango, *Daily Life in Byzantium*, XVI Internationaler Byzantinistenkongress Akten, I–1 (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, XXX–1), 337 ff.

In conclusion, a very interesting and detailed survey of the available source material, with a detailed introduction, by Gy. Kristó and F. Makk (eds), *III. Béla emlékezete* (In memory of King Béla III of Hungary) (Budapest, 1981), 5 ff., provides informative, one may add: educational, background reading.

IMRE RESS (*Budapest*)

Die Ergebnisse der Hungarica-Erschliessung im Österreichischen Staatsarchiv

Die bekannten historischen Umstände, wie der Verlust der staatlichen, privaten und kirchlichen Schriftenmaterialien im zentralungarischen Siedlungsgebiet während der Türkenherrschaft, dann die gleichzeitige Verlegung der Zentralverwaltung und des Herrscherhofes außerhalb der Landesgrenze in das Zentrum der Monarchie der Habsburger nach Wien, sowie die im 20. Jahrhundert erfolgten Gebietsabtretungen haben dazu geführt, daß die Pflege der ungarischen Philologie ohne Benützung von ausländischen Archiv- und Bibliotheksgütern kaum denkbar ist. Unter den ausländischen Institutionen, die Ungarn betreffende Schriftmaterialien verwahren, nimmt das Österreichische Staatsarchiv nicht nur mit seinem Reichtum an Hungarica einen hervorragenden Platz ein. Seine zahlreichen älteren Kernbestände, die zwischen 1526–1918 durch das eigentümliche Ineinandergreifen der habsburgisch-gesamtstaatlichen und ungarisch-landesständischen Verwaltung entstanden sind, wurden nach der Auflösung der Habsburger-Monarchie durch das Badner Archivabkommen zwischen Österreich und Ungarn im Jahre 1926 als kulturell gemeinsames Eigentum beider Staaten deklariert. Dieses Abkommen bildet bis heute die juristische Grundlage für die Aufrechterhaltung von ungarischen Archivdelegationen in Wien, deren Mitglieder im Zugang zu den gemeinsamen Beständen mit den österreichischen Archivaren gleichgestellt sind.

In der Zwischenkriegszeit, als die Archivbenützung und die damit verbundenen Forschungsarbeiten im mitteleuropäischen Raum durch den Mißbrauch von Archivsperrern und vorherigen Aktenzensurierungen für die Ausländer lange Jahre erschwert, sogar unmöglich gemacht wurden, waren die Bestimmungen des Badner Abkommens wirklich bahnbrechend und zukunftsweisend. Sie ermöglichten nämlich den ungarischen Archivorganen den direkten Zugang und die fast uneingeschränkte Bearbeitung und Erforschung der Wiener Archive. Die Verwertung der neueröffneten Wiener Archivbestände trug wesentlich dazu bei, daß die ungarische Geschichtsschreibung die für das Zeitalter des Dualismus so charakteristische landesständisch-gravaminale Geschichtsauffassung einigermaßen überwinden konnte.

In der Zwischenkriegszeit lag der Schwerpunkt der wissenschaftlichen Tätigkeit der Ungarischen Archivdelegation auf der Unterstützung und direkten Teilnahme an dem großen Editionsvorhaben *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*, das unter der Aufsicht des neugegründeten Wiener Instituts für ungarische Geschichtsforschung durchgeführt wurde. Diese Publikationstätigkeit war eine enorme wissenschaftliche Leistung. Das bezeugen die mehr als 40 musterhaft edierten Fontes-Bände, die sich für das Studium der politischen, Wirtschafts- und Kulturgeschichte sowie der Entstehung

der modernen Nationalitätenfrage des alten Ungarn bis heute als brauchbar, in mancher Hinsicht sogar als unentbehrlich erweisen.

Man war sich aber schon im Laufe dieser Editionsarbeiten im klaren, daß bestimmte archivarisches Aufgaben durch die Veröffentlichung der wichtigsten Akten aus den Wiener Archiven keineswegs zu ersetzen sind. In erster Linie wurden solche Spezialbehelfe benötigt, die über die Ungarn betreffenden Akten der einzelnen Bestände genau und ausführlich informieren. Gleichzeitig bot die technische Weiterentwicklung der Reprographie, wodurch die massenhafte Aktenkopierung durch dem Einsatz des Mikrofilms möglich wurde, neue Wege für die Zugänglichmachung der Wiener Archivquellen. Trotz dieser technischen Machbarkeit waren die äußeren Rahmenbedingungen nach dem Zweiten Weltkrieg für die weitere wissenschaftliche Ausbeutung der Wiener Archive nicht besonders geeignet. In den Jahren des „Kalten Krieges“ wurde das Wiener Institut für ungarische Geschichtsforschung aufgelöst und die Tätigkeit der Archivdelegationen sistiert. Die ungarischen Geisteswissenschaftler konnten auch im Jahrzehnt der Selbstisolierung auf die Quellen der Wiener Archive nicht verzichten, und so hat man schon früh in den fünfziger Jahren mit der Verfilmung dieser Archivalien angefangen. Mengenmäßig sind die Ergebnisse des ersten Dezenniums in dieser Hinsicht wohl ansehnlich; im Jahre 1960 verwahrte das Ungarische Staatsarchiv mehr als 280 000 Mikrofilmaufnahmen aus Wien. Die Qualität, das heißt die inhaltliche Zusammensetzung, ist eher umstritten. Die Verfilmung wurde nach willkürlichen Gesichtspunkten, die individuellen Forscherwünschen entsprachen, durchgeführt. So waren diese Aufnahmen nur für die einmalige Benützung brauchbar und kaum zur Archivierung geeignet. Nachdem am Ende der 50-er Jahre die Archivdelegation ihre Tätigkeit auch im Haus-, Hof- und Staatsarchiv wieder aufgenommen hatte, wurden die folgenden Schwerpunktaufgaben vorgeschrieben: 1. die vollständige Verfilmung solcher Archivbestände, die ausschließlich Hungarica-Akten beinhalten; 2. die Erschließung und Verzeichnung der Ungarn betreffenden Akten in den Beständen der Zentralverwaltung.

Auf dem Verfilmungsbereich traf man gleichzeitig organisatorische Maßnahmen und methodische Neuerungen. Statt der bisherigen Zersplitterung der Finanzmittel wurden 90% des Jahresbudgets immer für die Verfilmung derselben Aktenserien verwendet. Seit 1972 erhöhte man das Jahresbudget wesentlich, was im Jahresdurchschnitt die Anfertigung von 130 000 Aufnahmen ermöglicht. Als methodische Neuerung wurde die bestandmäßige Verfilmung durchgesetzt. Überdies will man den allgemeinen Benutzeransprüchen dadurch entgegenkommen, daß alle Archiveinheiten von großem Quellenwert, in denen der Hungarica-Anteil 80% erreicht, ohne Aussonderungen verfilmt werden. Dank dieser Anstrengungen beherbergte das Ungarische Staatsarchiv am 1. Jänner 1986 mehr als 2,5 Millionen Mikrofilmaufnahmen aus Wien. Das bedeutet, daß fast ein Zehntel der auf insgesamt 30 Millionen Aufnahmen geschätzten Hungarica des Österreichischen Staatsarchivs verfilmt ist.

Inhaltlich bezweckte unser Verfilmungsvorhaben die größtmögliche Erweiterung der Quellenbasis für die Geschichte Ungarns vom 16–18. Jahrhundert. Weiters wurde mit dem Kopieren der diplomatischen Akten eine solide quellenmäßige Grundlage für die Erforschung der ost-mitteleuropäischen Region geschaffen. Heutzutage sind schon vier große Archivkörper in Budapest auf Mikrofilm vollständig zugänglich. Aus

dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv wurde der ganze als „Ungarische Akten“ bezeichnete Sammelbestand verfilmt, der das umfassendste und vielleicht wertvollste Quellenmaterial für die politische Geschichte Ungarns vom 16–17. Jahrhundert darstellt. Ein ausgezeichnetes Repertorium von János Buzási und ein dazugehöriger Zettelkatalog (je ein Exemplar ist in Wien und Budapest vorhanden) erleichtert die Arbeit mit diesem auch provenienzmäßig so vielfältigen Bestand. Aus dem Hofkammerarchiv wurde die Kopie der „Ungarischen Hoffinanz“ fertiggestellt, die das grundlegende Aktenmaterial für die frühneuzeitliche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Ungarns bildet und eine Fülle von kulturgeschichtlichen Quellen beinhaltet. Die vollwertige Benützbarkeit dieser Filme kann nur durch äußerst kostspieliges Kopieren der zeitgenössischen Protokolle und Indices erreicht werden, die Ungarn kaum allein auf sich nehmen kann. Die übermäßig hohen Kosten entstehen dadurch, daß diese Registraturbehelfe nicht nur Hinweise auf ungarische Belange enthalten, sondern ungefähr 2/3 ihrer Eintragungen österreichische oder böhmische Angelegenheiten betreffen. Eine gemeinsame Verfilmung würde sich äußerst kostensenkend auswirken, und so liegt es auf der Hand, daß diese bisher brachliegende Gelegenheit für eine Dreiländer-Kooperation ausgeñutzt werden sollte.

Aus der großen Anzahl der diplomatischen Bestände wurden bisher das „Politische Archiv des k.u.k. Ministeriums des Äußern“ und die Serien der Staatsabteilung „Türkei“ für die Duplizierung auserkoren. Nach einem strengen geographischen Prinzip können diese Bestände in ihrer Gesamtheit kaum als nur Hungarica bezeichnet werden. Ihre vollständige Verfilmung ist damit zu rechtfertigen, daß Ungarn seit 1526 – abgesehen von den diplomatischen Vertretern des Fürstentums Siebenbürgen und den während der Freiheitskriege ausgesandten Auslandsmissionen – keine eigenen auswärtigen Organe besaß und die Vertretung Ungarns nach außen dem habsburgischen auswärtigen Dienst oblag.

Die in dem „Politischen Archiv des k.u.k. Ministeriums des Äußern“ vereinigte diplomatische Korrespondenz von 1848–1918 ist infolge der Großmachtstellung der Monarchie hauptsächlich von gesamteuropäischer und universalgeschichtlicher Bedeutung. Es ist aber auch bemerkenswert, daß der Einfluß und die Einwirkung Ungarns auf die Außenpolitik zu dieser Zeit in wesentlich größerem Maße zur Geltung kam als je zuvor während des Bestehens der Habsburger Monarchie.

Die als „Turcica“ bezeichneter, vier Jahrhunderte umfassende Aktenserie ist aus ungarischer Sicht der wichtigste unter den diplomatischen Beständen. Im 16. und 17. Jahrhundert stand nämlich der Kampf um Ungarn im Mittelpunkt der habsburgisch–osmanischen Beziehungen. Die Gesandtschaftsberichte aus Konstantinopel sind aber natürlich nicht nur für Ungarn, sondern auch für die Balkanländer und selbst für die Türkei von sehr hohem historischen Interesse.

Die verzweigte inhaltliche Zusammensetzung ermöglichte es, die Verfilmung dieser Bestände in breiter internationaler Zusammenarbeit durchzuführen. Die von der „Turcica“-Aktenserie gefertigten Mikrofilme werden nämlich durch die Vermittlung des Ungarischen Staatsarchives im Rahmen eines von der UNESCO unterstützten Archivprojektes den rumänischen, bulgarischen, griechischen, albanischen und türkischen Nationalarchiven fortlaufend zur Verfügung gestellt.

Die Erschließungsarbeiten der Ungarischen Archivdelegation konzentrierten sich

in den vergangenen Jahren auf die Zentralbehörden des habsburgischen Gesamtstaates. Als der wichtigste Erschließungsgrundsatz galt immer die historisch adäquate Wahrnehmung der jeweiligen politischen und geographischen Realitäten. So beziehen sich die als *Hungarica* verzeichneten Akten sowohl auf die Gesamtheit der Länder der ungarischen Krone als auch auf die mitwohnenden Nationalitäten. Da zu der Rekonstruktion der historischen Wirklichkeit auch die den Gesamtstaat betreffenden Entscheidungen und Beschlüsse relevant sind, wurden sie gleichwohl verzeichnet.

Die große Anzahl der *Hungarica* ist in diesen Beständen damit zu erklären, daß Ungarn praktisch seit 1526 durch seine staatlich-landesständische Sonderstellung mehr oder weniger bewahrendes Mitglied des Habsburger Länder-Konglomerats war. Das Ausbreiten des absolutistischen Staatsapparats und die zunehmende Zentralisation hatten dann zur Folge, daß sowohl der Ungarische Reichstag als auch die Dikasterien über eine Reihe von wichtigen Verwaltungszweigen keine Entscheidungen zu treffen hatten, weil diese von dem Herrscher und von seinen Wiener Hofstellen wahrgenommen wurden. Durch ihre beratende und meinungsbildende Funktion spielten seit der Mitte des 18. Jahrhunderts die verschiedenen Hofstellen die entscheidende Rolle in der Gestaltung des Herrscherwillens.

Unter den verschiedenen Beratungsorganen wurden die Akten des durch den fransisco-josephinischen Neoabsolutismus geschaffenen Reichsrats und des Jüngeren Staatsrats von der ungarischen Geschichtsforschung bisher am wenigsten ausgebeutet. So war das Hauptziel des Erschließungsvorhabens, den ungarischen Forschern zu diesen von 1850 bis 1867 reichenden Akten einen unmittelbaren Zugriff zu gewährleisten. Nach der Niederwerfung der Revolution 1848–49 war der Reichsrat das oberste Beratungsorgan der Habsburger Monarchie. Der Einfluß dieses Gremiums, in dem der zentralistisch orientierte deutschnationale Beamtenadel das große Wort führte, wo aber auch die ungarische konservative Aristokratie vertreten war, übertraf weitgehend den Kompetenzbereich des Ministerrates und kam mit allen Zweigen des Staatswesens in Berührung. Hier entstanden die Reihen von Anordnungen, die eine Langzeitwirkung auf die sozialökonomische Entwicklung des bürgerlichen Ungarn ausübten. Unter anderem sind reichhaltige Quellen zu folgenden Themen vorhanden: Neuregelung der Bauernbefreiung; Abschaffung der Avitizität; Entfaltung der Fideikomiß-Neugründungen; Reform des Schul-, Kirchen-, Verwaltungs- und Rechtswesens; Einführung der allgemeinen Steuerpflicht usw.

Der in der halbkonstitutionellen Schmerling-Ära aufgestellte Jüngere Staatsrat ist besonders für die politische Geschichte der Jahre 1860–1864 interessant. Zu dieser Zeit war die Stellung des Ministerrates viel stärker als der Einfluß des Staatsrates, trotzdem sind aufschlußreiche Quellen über die Ungarn- und Siebenbürgenpolitik der Wiener Zentrale sowie über Aktivitäten der Nationalitäten vorhanden. Von 1865 an ist dieser Bestand von minderem Quellenwert, weil diese Körperschaft nach dem Scheitern des zentralistischen Gesamtstaates während der Ausgleichsverhandlungen mit Ungarn von dem Herrscher nicht mehr konsultiert wurde.

Die im sogenannten Informationsbüro vereinigten Akten der verschiedenen obersten Polizeireichsbehörden 1848–1867 sind für Ungarn deshalb von großem Quellenwert, weil die hochinteressanten Polizeiakten in den Registraturen der heimischen Behörden nach dem Sturz des Neoabsolutismus bzw. des Ausgleichs größtenteils ver-

nichtet wurden. Der große Anteil der erschlossenen Hungarica beschäftigt sich mit der Lage des nach 1849 zu pazifizierenden Ungarn und mit der Tätigkeit der Kossuth-Emigration. Als Aktenbeilagen sind konfiszierte Flugschriften, Briefe, Bücher und andere Druckschriften von unikatener Bedeutung zu finden. In vielen Fällen wurden auch die beschlagnahmten Handschriften und Briefschaften der wegen revolutionärer Tätigkeit verurteilten Personen hier deponiert.

Für das ungarische Reformzeitalter im Vormärz ist die Staatskonferenz die wichtigste Quellenbasis in Wien. Zum Glück wurde dieser Bestand von der ungarischen Forschung in der Zwischenkriegszeit gründlich ausgebeutet, weil die jetzige Erschließung nur noch einen Bruchteil der früher vorhandenen Hungarica präsentieren kann. Während des Zweiten Weltkrieges sind nämlich viele Akten den Kampfhandlungen zum Opfer gefallen.

Über die Hungarica aller obenerwähnten Bestände ist momentan nur eine handgeschriebene provisorische Findkartei vorhanden, die in der nächsten Zukunft veröffentlicht werden soll.

Demgegenüber sind schon drei umfangreiche thematische Inventare über die Hungarica der gleichfalls in Wien befindlichen römisch-deutschen Reichsarchive erschienen. Da Ungarn nie ein staatsrechtlicher Bestandteil des Heiligen Römischen Reiches war, wurden diese Bestände von der ungarischen Forschung bisher ganz vernachlässigt. Die Erschließungsergebnisse übertrafen trotzdem alle Erwartungen. Angefangen von der Zeit der Herrschaft des Sigismund von Luxemburg bis zu den napoleonischen Kriegen wurde ein überaus wertvolles Quellengut einer Größenordnung von 200 000 Aufnahmen verzeichnet.

Abschließend erlauben Sie bitte einem Archivdelegierten, der bald seinen Posten verläßt, einige die Zukunft betreffende Gedanken machen zu dürfen.

Es mag sein, daß die quantitativen Daten über die Erschließung und Verfilmung von Hungarica äußerst beeindruckend wirken, doch scheint diese Arbeit in vieler Hinsicht eine Einbahnstraße zu sein. Verglichen mit der früheren Situation sticht einem sofort ins Auge, daß die Archivdelegation es nicht mit den sowieso spärlich gewordenen Quellenpublikationen aus den Wiener Archiven zu tun hat. Diese Isolation hängt natürlich auch damit zusammen, daß so ein wissenschaftliches Hinterland — wie es früher das Wiener Institut für ungarische Geschichtsforschung gewesen war — nicht mehr vorhanden ist. Durch die vollkommenere Ausschöpfung der gegebenen Möglichkeiten oder die Schaffung neuer institutioneller Rahmen mit interdisziplinär-geisteswissenschaftlicher Ausrichtung in Wien könnten die Forschungsergebnisse der Archivdelegation von verschiedenen Disziplinen sicher besser verwertet werden.

Trotz dieser gegenwärtig kaum verwirklichtbaren Zukunftsvision ist es momentan vielleicht realistisch, mit den unerfreulichen Erfahrungen aufzuräumen, daß die Ergebnisse unserer mühsamen Erschließungs- und Verfilmungsarbeiten den Fachkreisen sowohl in Ungarn als auch im Ausland zu wenig bekannt sind.

Dieser Mangel wäre leicht dadurch auszumerzen, daß die Wiener Archivarbeit mit den verschiedenen Forschungsvorhaben der akademischen und universitären Institutionen besser koordiniert und die neuen Kenntnisse den Forschern verschiedener Disziplinen in effizienteren Publikationen zugänglich gemacht werden. Um eine breitere Publizität zu erlangen, wäre es vielleicht eine Lösung, über die Hungarica-Erschließungsergebnisse aus Wien auch im Hungarologischen Anzeiger regelmäßig zu berichten.

Mit tudnak más kontinensek lakói Magyarországról?

Mint ismeretes, a négy égtáj felől évente több száz külföldi diák érkezik Magyarországra azzal a céllal, hogy egyetemi tanulmányokat folytasson. Az egyetem megkezdése előtt a hallgatók egy évet a Nemzetközi Előkészítő Intézetben nyelvtanulással töltöttek.

A külföldi diákok magyarországi jelenléte lehetőséget ad arra, hogy képet kapjunk: milyen fogalmak, képzetek alakultak ki a távoli földrészek és országok lakóiban földrészünkről, szűkebb környezetünkről, Közép-Európáról, illetve Magyarországról.

Egy hosszabb vizsgálódás első lépéseként az elmúlt tanévben felmérést végeztünk, egyrészt, hogy tájékozódjunk hallgatóink ismereteiről, másrészt azért, hogy a szerzett adatokat oktató munkánk szervezésekor, tanítási programjaink elkészítésekor figyelembe vegyünk.

A négy kérdés, amire hallgatóink válaszoltak, a következő volt:

1. Milyen fővárosok vannak a Duna mellett?
2. Milyen népek élnek, milyen országok vannak Közép-Európában?
3. Mit tudott Közép-Európa – s ezen belül Magyarország – történetéről, mielőtt idejött?
4. Soroljon föl néhány magyar történelmi személyiséget!

Az első két kérdés – lényegében bevezető, „bemelegítő”, bátorító jellegű volt (mivel erre a többségnek kell tudnia válaszolni), s a válaszoló térbeli, földrajzi tájékozottságát volt hivatott megmutatni. A fő kérdésnek a harmadikat véltük, a válaszok tartalmi mélységét tekintve ennél várhattuk a legnagyobb szóródást. A negyedik kérdés részben a harmadik kiegészítését képezhette.

A feltett kérdések megválaszolására 25–30 perc állt rendelkezésre; 36 ország 194 diákjának a válaszait gyűjtöttük össze (itt is köszönetet mondok azoknak a kollégáimnak, kollégáimnak, akik ebben a munkában közreműködtek). A válaszolók közt Afrika 14 országát 38 fő képviselte, 15 ázsiai országot 107 hallgató, s 7 latin-amerikai országot 28 diák (21 válaszoló nem írta föl, hogy honnan jött).

I. Az első – Milyen fővárosok vannak a Duna mellett? – kérdésre adott válaszok értékelése:

Egy várost sem nevezett meg	7 fő
Egy várost nevezett meg	67 fő
Kettőt nevezett meg	54 fő
Hármat nevezett meg	44 fő

(ebből azonban 28 pontatlan válasz)

Hat diák öt Duna melletti fővárost jelölt meg.

Az, hogy Budapestet 167 diák fölírta Duna-menti fővárosként, nyilvánvaló; a kérdés inkább az, hogy 27 válaszoló miért nem írta föl. Minden bizonnyal azért, mert ezt természetesen tudottnak vélte.

S a másik három Duna melletti főváros közül melyikről hányat tudtak?

Budapest után legtöbben Bécsről tudtak (77-en = 39%), Belgrádot 44-en (= 22%), Pozsonyt négyen (= 2%) említették.

Duna melletti fővárosként sorolta föl a válaszolók több mint 10%-a Prágát (26 diák) és Bukarestet (23 diák), s néhányan Szófiát, Bonnt és Berlint is a Duna mellé képelték.

II. Kedvezőbb képet ad diákjaink tájékozottságáról a következő kérdés megválaszolása: Milyen népek élnek, milyen országok vannak Közép-Európában?

A többség – több mint 60% – Magyarországot (153-an = 78%), Csehszlovákiát (147-en = 75%), Ausztriát (121-en = 61%) említette. Több mint 50% (103 válaszoló) Jugoszláviát, s csaknem 50% (84 válaszoló) Romániát is Közép-Európához sorolja és sokan vannak, akik Lengyelországot (77-en), „Németországot”, illetve az NDK-t és NSZK-t (85-en) és Bulgáriát is (60-an). A hallgatók több, mint 10%-a (26–26 hallgató) Svájcot és (részben) a Szovjetuniót is Közép-Európához sorolja.

Tekintve, hogy Közép-Európa fogalmi meghatározása a geográfusok körében is vitatott, a feleletek e százalékos megoszlása alapján a külföldiek tájékozottságát e tekintetben megfelelőnek ítéelhetjük.

III. Mit tudott Közép-Európa – s ezen belül Magyarország – történetéről mielőtt idejött? – így szólt a harmadik kérdés.

A válaszok:

- a) „Semmit sem tudtam Magyarország történetéről mielőtt idejöttem – írja (vagy nem ír semmit 38 diák, csaknem 20%)
- b) Egy vagy két momentumot említ 86 hallgató (44%)
- c) Három, négy vagy öt vonatkozást említ 56 diák (40%)
- d) Hatnál több történelmi eseményt sorol fel 14 diák (7,5%)

Milyen tartalom van e számadatok mögött? Csak általánosságok, vagy konkrétumok is? Történelmünk mely vonatkozásait említik legtöbbször?

1. A legtöbben a két világháborúról tesznek említést (63-an, a válaszolók mintegy harmada), vannak, akik mindkét világháborúról, néhányan csak az elsőről s többen a második világháborúról szólnak. Így:

„Azt tudtam, hogy az első és második világháború miatt a legtöbb országnak a részei elpusztult – főleg tudtam, hogy Közép-Európában történt a harc.”

„Tudtam, hogy milyen országok vannak Közép-Európában, az első és második világháborúban melyik ország melyik oldalon állt és mikor miért felszabadultak azok az ország a második világháború végén. Ezeket tanultam a középiskolában.”

Egy válaszoló több részletet tud; mint írja: „Az első világháború kezdődő oka, Ausztria–Magyar Birodalom császár fia meghalt a Jugoszlávia egy városban.”

„Első és második háborúban minden Közép-Európa harcoltak egymás ellen.”

„Magyarország történelméről kevés tudtam, mielőtt idejöttem. Ismertem Magyar–Ausztria királyságról, a Magyarország szerepéről az I. és II. világháborúban.”

2. A következő leggyakrabban előforduló két motívum a válaszokban: Magyarország mai társadalmi-gazdasági berendezkedése, fejlődése (47 válaszban = 24%) és a felszabadulás eseménye, időpontja (32 diák említi = 16%).

„A második világháború is, de 1944 Magyarország nem akart harcolni, azután Hitler elfoglalt Magyarországot, de 1945 Szovjetunió katonája felszabadította Magyarországot.”

„Magyarországon volt kétszer világháború. A második világháború után szocialista úton mennek.”

„Mielőtt idejöttem Magyarországra, a barátom azt mondta nekem, hogy Magyarországon nagyon fejlődik.”

„Azt tudtam Közép-Európáról és Magyarország történelméről, mielőtt idejöttem, hogy a valamely országok szocialista van, hogy azok az országoknak a területe nem nagy, hogy aki akar dolgozni tudja találni munka. Arról Magyarország történelméről azt tudtam, hogy volt egy birodalom a múlt század, is hogy minden kettő világháború, Magyarország volt és hogy második világháború után Magyarország átmént szocialista rendszerre.”

„Nagyon fejlődés ország. Például én akarok divattervező lenni és tudtam, hogy itt nagyon jó készítenek tervezőket és nagyon jó főiskolák vannak.”

„Azt tudtam, hogy itt Európában béke van. Minden rendben van.”

„Tudottam, hogy most itt nincs háború és lehet aki akar itt tanulni.”

3. A következő leggyakrabban előforduló motívum a magyarok származására, eredetére utal. (24 hallgató = 12%) Így:

„A magyar emberek Ázsiából eredtek, jöttek onnan.”

„Mielőtt idejött, azelőtt tudtam, hogy régen laktak Ázsiában. Mongóliai emberek éltek Magyarországon, ezért magyar emberek hasonlítanak ázsiai emberekkel.”

„Azt is tudtam, hogy magyarok Ázsiából származtak és itt gyümölcsökkel sokat foglalkoznak.”

„Magyarok Közép-Ázsiából származott. Pontosabban úgy gondoltam, hogy Mongóliából származott.”

„A magyarok finnugor népből származott.”

„Középiskolában tanultam földrajzot és azt tudtam Magyarországról, hogy ez az ország kicsi, illetve területe 93 000 km², a lakossága nem nagy, 10 millió. Kis méretben növekedik a lakosság, vagy csökken is lehetséges. Magyarországon élő emberek nem szlávok, nem németek, hanem valamilyen nép hosszú vándorlásuk során ide telepedtek.”

Egyik hallgató – aki megjegyzi, hogy a magyar történelemről semmit sem tud – Attiláról és a hunokról ír eredeti módon és asszociációkkal. Íme a teljes válasza: „Azt tudtam, hogy a hunoknak egyik vezetője Attila volt, és abban az időben nagyon nagy volt a hatalma. Nagyon kegyetlenek, pl. tudnak lovagolni, s ezen kívül alacsony emberek voltak. Azután az első és második világháborúról.”

4. Bár a kérdés a történelemre vonatkozott, a hallgatók több, mint 10%-a (22 hallgató) a Budapest fekvéséről, városképéről szóló előzetes ismereteit is közli, így a jól ismert sztereotípiákat halljuk vissza.

„Mondják — írja valaki —, hogy Magyarország Közép-Európa szívében van. Ez igaz. Budapest pedig szép, nem nagy város, a Duna gyöngye, ez Európa második Párizsa. Én fogadom el.”

„Amikor általános iskolába jártam, a közép-európai szocialista országok történetéről kicsit tanultam. Magyarországról azokat tudtam, hogy fővárosa Budapest és Budapesten keresztül folyik a Duna. Is azt hallottam és olvastam, hogy Magyarország nagyon gyorsan fejlődő ország és ezen belül az orvosi tudomány jobban fejlődött.”

„Sajnos én csak azt tudtam, hogy hol fekszik, mi a fővárosa, hogy a Duna két részre osztja a fővárost. Sajnos többet nem tudtam. De hallottam, hogy egy szép ország.”

5. A válaszoló hallgatók mintegy 10%-a (18 fő) tesz említést az egykori Osztrák–Magyar Monarchiáról.

„Mielőtt idejöttem, kevés tudtam Magyarország történetéről. Tudtam, hogy Magyarország szocialista ország és a magyar nép a Szovjetunióból származik, és régen Magyarország és Ausztria volt egy ország.”

„Astoria és Magyarország volt egy király.”

„Mielőtt idejöttem, keveset tudtam Közép-Európa történetéről. Az általános iskolában tanultam, de elfelejtettem. Csak tudtam, hogy sokszor Közép-Európában sokszor történt háború, az országok határa sokszor változott. A Magyar–Ausztria Birodalom a hatalmas birodalom.”

„Tudtam, hogy volt Ausztria–Magyar Imperium. Nagyon kevés tudtam.”

„Tudtam, hogy Magyarország a második világháború után elérte a felszabadulást a Szovjetunió katonai segítségével és annyit tudtam, hogy Ausztriával régen alkotott egy királyság.”

„Magyarország történetéről kevés tudtam, mielőtt idejöttem. Ismertem Magyar–Ausztria királyságáról a Magyarország szerepéről az I., II. világháborúban.”

A szóban forgó mellett sok egyéb ismeretet is jelez a következő válasz:

„Mielőtt idejöttem valamilyen általánosságokat tudtam Közép-Európáról. Pl. a klímája, néhány szokása (hogyan öltöznék az emberek, mit szoktak enni, milyen táncok tetszenek nekik), mik a politikai rendszerei. Magyarország történetéről azt tudtam, hogy hosszú ideig az Auszburgo házhoz tartozott, hogy a Szovjetunió után próbált válni szocialista országgá, hogy egy igaztalan hatalom közben a németek mellett volt a második világháborúban, hogy nagy ország volt, de a háború után kis országgá vált, hogy most szocialista ország.”

6. A következő öt motívum a hallgatók 6,5–7,5%-ának válaszaiban jelenik meg.

a) 15 diák (7,5%) tesz említést a 150 éves török uralomról. Érdekesen ír erről egy szudáni (*magyarab*) diák:

„A törökök majdnem minden Európa országokban voltak, sőt Magyarországon is. Nagyon kevés, amit tudok Közép-Európáról. Itt az élet más, mint nálunk, és modernebb mint több világ országai. De Magyarországról régóta hallottam, mert nagyapám magyaroktól származik, amikor törökök nálunk voltak egy magyar ember jött országunkban ott élt és tőle származtunk.”

b) Szintén 15-en említik Mátyás uralkodását: Egy példa: „Magyarországon Mátyás király volt nagyon híres a Közép-Európában és Magyarországon. Az igazságot tett mindenkinek, szereti a népet és a népet szereti.”

c) 1919-ről tizennégyen tesznek említést.

„Azt tudtam, hogy Magyarország világon második szocialista ország volt, és azt hallgattam, hogy Magyarországon elektromos ipara színtén legfejlettebb országhoz tartozik. Évenként 20 millió gabonát termelnek.”

„1919-ben próbálta szocialista forradalmat, de nem sikerült.”

d) 1848-ról 13-an szólnak (6,5%).

„A Közép-Európáról nem sokat tudok, mint amit tudok Nyugat-Európáról. Magyarországról nem sokot tudok, mielőtt idejöttem, csak 1848-as forradalomról, ami nemcsak Magyarországon volt, hanem egész Európában.”

„1848-ban a magyarok a más ország forradalma hatására is harcoltak a szabadságért. Petőfi egy ekkori nagy költő. Az ő *Szabadság, szerelem* verse nagyon híres.”

e) Tizenhárman (6,5%) tesznek említést 1956-ról.

„Azt tudom, hogy 1956-ban reakciós eseménye történt Magyarországon” — írja egyik diák.

„Én csak azt tudtam, hogy Magyarországon tört ki 1956 és ellenforradalmi felkelés.”

7. Az írásművekben a felsoroltak mellett még számos egyéb esemény, név, motívum található (így pl. a vándorlás, a honfoglalás, István, a tatárjárás, Dózsa, Rákóczi stb.), az előfordulási gyakorisága azonban ezeknek kisebb a főttebb említettekénél. Érdekes, hogy az ország területi változásairól a válaszolók 5%-a (10 fő) tesz említést.

Így: „Közép-Európában régen Mo. nagy volt. Napjainkban egy kis országgá válik a háború miatt.”

„Magyarország mielőtt vannak háború Törökországgal. Magyarország régen nagy területen.”

„Tudom, hogy a törökök sokáig maradtak Magyarországon. Magyarország területe nagyobb volt, mint ma. Sok magyar van Ausztráliában és USA-ban. Régen a magyarok Szudánba kerültek (400 évvel ezelőtt)”.

8. A kérdésekre adott direkt válaszok mellett — egy-egy kitérőként — egyéb irányú tájékozottságukat is megmutatták néhányan.

„Amikor hazámban voltam, úgy hallottam Közép-Európáról, hogy kb. öt országból áll és az időjárása az, hogy télen nagyon hideg, folyamatosan esik a hó, nyáron rendszeresen süt a nap egész nyáron. A Közép-Európában levő országok fejlődőek, mert a lakosságuk a tudomány útján követik a fejlődést. Közép-Európa országai két részre vált szét: szocialista és kapitalista.”

„Én tudtam Magyarországról, hogy nagyon szép városok vannak, ezért sok turista akar menni Magyarországra. Is tudtam, hogy a kulturális élet nagyon érdekes. Mindenhol a kultúra színvonala növekedik. Elolvastam néhány könyvet. Ezeket a könyveket a magyar történelemről, vagy a klasszikus zenéről (Liszt-Ferenc).”

„Magyarország híres az Ikarusz autóbusról és Tokajról. Magyar orvos-műszer és mezőgazdaság is nagyon híres.”

„Sok turista jön ide.”

„A magyarok nagyon udvariasak.”

„Nem úgy gondoltam, hogy magyar olyan fejlett mezőgazdaságban, mint most. Arra gondoltam, hogy magyarok németül beszélnek, mint ausztriaiak.”

„Magyarország jól tudtak exportolni és importálni másikkal.”

„Sportban igen sokat tudtam, mert Közép-Európa labdarúgó csapatai híresek az

én országomban. Például már ismertem a magyar Videotont és tudtam, hogy vívásban Magyarország a legtökéletesebb.”

„Otthon már hallottam József Attiláról. Könyvet olvastam, amiben Szent György Albertről van szó. Hallottam és olvastam István királyról.”

Ez az utóbbi idézet azonban átvezet a negyedik témához:

IV. Soroljon fel néhány magyar történelmi személyiséget!

Negyvenhét diák egyetlen nevet sem említett.

Kilencvenen 1, 2, vagy három nevet írtak.

Négy, vagy ennél több történelmi személyiséget írt a válaszolók fennmaradó része:

Kiket említettek legtöbben?

79-en	(40%)	Petőfi Sándort
71-en	(36%)	Mátyás királyt
44-en	(22%)	István királyt
43-an	(22%)	Kádár Jánost
30-an	(15%)	Kossuth Lajost
26-an	(13%)	Rákóczi Ferencet
21-en	(10%)	Kun Bélát
16-an	(8%)	Dózsa Györgyöt
14-en	(7%)	Bartók Bélát
13-an	(6,6%)	József Attilát
11-en	(5%)	Árpádot

Négyen-négyen írták föl Liszt; Hunyadi, Széchenyi és Szentgyörgyi Albert nevét (2–3%).

A felsorolt 15 személyiség közül ketten-ketten költők, illetve muzikusok, 10-en államfők, forradalmárok, politikusok, egy tudós.

Összefoglalva: az ismertetett adatgyűjtéssel és módszerrel némi támpontot igyekeztünk találni arra vonatkozóan, milyen képzetek, fogalmak alakultak ki hallgatóinkban — s általában a távoli országok lakóiban — rólunk, Közép-Európáról, Magyarországról.

Mint az elmondottak jelzik, a válaszolók tájékozottsága igen különböző, jelentős részük minimális előzetesen szerzett információval érkezik.

A fentiekben ismertetett adatgyűjtés alapján megfogalmazható következtetések:

1. Tekintettel a Magyarországról szóló ismeretek nagy hézagaira, felszínes voltára, fokozni kell arra irányuló törekvéseinket, hogy a magyar kultúra értékei a világ távoli országaiban is megismerhetők, hozzáférhetőek legyenek.

2. Más földrészek lakóitól az érdeklődés növekedését csak kölcsönös alapon várhatjuk el, tehát nekünk is jobban kell törekednünk arra, hogy a földrajzilag távoli kultúrák értékeit is mind többen, alaposabban és szélesebb körben megismerjük.

3. A Magyarországon tanuló külföldiek tanítása során — tekintettel arra is, hogy diákjaink elsősorban a szaktudományos ismeretek megszerzéséért jönnek — nem tekinthetjük célkitűzésnek azt, hogy a magyar történelmet részletesen ismertessük, az adatszerű ismereteket aprólékosan megköveteljük. Célunk azonban, hogy azokat a történelmi-társadalmi tapasztalatokat, amelyeket történelmünkől leszűrhetünk, s melyekre hallgatóink saját otthoni életük során építhetnek, számukra hozzáférhetővé te-

gyünk. Itt a népek egymás iránti megértése, az anyanyelv és a másik ember anyanyelvének tisztelete, megbecsülése, a nyitottság, az egymás kultúrája iránti érdeklődés, a békeszeretet, a társadalmi és nemzeti szempontok harmóniájának fontossága – néhány, amit az átadandó tapasztalatok közül említeni kell.

4. Végül – mivel a szóban forgó oktatás Magyarországon történik – fontosnak tartjuk, hogy a verbális ismeretközvetítést a direkt, gyakorlati megismerés, ismerkedés, tapasztalatszerzés egészítse ki. Úgy gondoljuk, hogy a nyelvtanítás és a nyelvhez kapcsolódó kultúra megismertetése nem szakadhat el egymástól, nem járhat külön úton.

